

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHARMINCHETEDIK KÖTET.

(689., 690., 691. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1935

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDAJA

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDAJA

A P A P A I
REFORMÁTUS FŐISKOLA
* 282-1985-6 *
NYVTAR

TARTALOM.

DCLXXXIX.

	Lap
MÁTYÁS KIRÁLYRÓL. — Berzeviczy Alberttől	1
APPONYI VILÁGNÉZETE. (I.) — Kornis Gyulától	8
A SAAR-TERÜLET KÉRDÉSE. (II.) — Vinczehidy Ernőtől	34
JEGYZETEK A RACINE-I DRÁMÁRÓL. — Horváth Árpádtól	56
AMBRUS ZOLTÁN. (I.) — Csiszár Bélától	80
A BENNET-CSALÁD. (XV.) — Regény. — Austen Jane után, angol- ból, — Hevesi Sándortól	98
SZEMLE. — 1. <i>Horatius halhatatlansága.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Daumier.</i> — Farkas Zoltántól	110
IRODALOM. — 1. <i>Harsányi Zsolt két új regénye.</i> — (Harsányi Zsolt: <i>Ecce homo.</i> — <i>A tündérkirálynő</i>) — Kéký Lajostól.	
2. <i>Regény Mikes Kelemenről.</i> — (Komáromi János: <i>Zágon felé.</i>) — k—s-tól.	
3. <i>Két novellás kötet.</i> — (Dallos Sándor: <i>Mint a kóbor kutyák.</i> — Sárközi György: <i>Szilveszter.</i>) — Haraszthy Gyulától	117

DCXC.

RÁKÓCZI FERENC TÖRTÉNETI HIVATÁSA. — Kornis Gyulától	129
A NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK MÓDOSÍTÁSA. — Lukács Györgytől	141
APPONYI VILÁGNÉZETE. (II.) — Kornis Gyulától	154
ROMAN TERJESZKEDÉSI TÖREKVÉSEK A TÖRTÉNELEM MEZE- JÉN. — Darkó Jenőtől	181
AMBRUS ZOLTÁN. (II.) — Csiszár Bélától	201
A BENNET-CSALÁD. (XVI.) — Regény. — Austen Jane után, angol- ból — Hevesi Sándortól	218
SZEMLE. — <i>Gróf Széchenyi István halálának 75. évfordulója.</i> — Berzeviczy Alberttől	231

IRODALOM. — 1. <i>Irodalmunk torzított képe egy pályanyertes munkában.</i> — (Szerb Antal: <i>Magyar irodalomtörténet.</i>) — Hajdú Zoltántól.	
2. <i>Az olasz irodalom és Magyarország.</i> — (Emerico Várady: <i>La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria.</i>) — Révay Józseftől	234

DCXCI

II. RÁKÓCZI FERENC EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	257
II. RÁKÓCZI FERENC. — Angyal Dávidtól	265
CONCHA POLITIKÁJA. — Hegedüs Loránttól	300
APPONYI VILÁGNÉZETE. (III.) — Kornis Gyulától	322
AMBRUS ZOLTÁN. (III.) — Csiszár Bélától	343
A BENNET-CSALÁD. (XVII.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	357
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Vén gyertyaöntő éneke.</i> — <i>Kisasszony napi rímek.</i> — Rédey Tivadartól	365
SZEMLE. — 1. <i>Gombocz Zoltán ravatalánál.</i> — Kornis Gyulától.	
2. <i>Shakespeare ma.</i> — Berzeviczy Alberttől	367
IRODALOM. — 1. <i>Európa sorsdöntő órái.</i> — (<i>Atti dei Convegni di Volta.</i> 2. <i>Convegno di Scienze Morali e Storiche.</i>) — Radó Antaltól.	
2. <i>Szovjet álmok és valóságok.</i> — (Siklóssy Pál könyve.) — V. G.-tól.	
3. <i>Irodalomtörténeti dolgozatok.</i> — (<i>Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára.</i>) — s-től	374

MÁTYÁS KIRÁLYRÓL.¹

Gróf Klebelsberg Kuno csodálatosan termékeny agyának egyik legszebb gondolata volt a Corvin-lánc és Corvin-koszorú rendjének megalapítása és e rend tagjainak évenkénti összehívása a Mátyás királyról való megemlékezés céljából, az e végre alapított serleg emelésével. A megfogyott, kifosztott, megalázott, meggyötört, de meg nem tört magyarság küzdelmes kultúrtörökrekvéseinek valóban szükségök van arra, hogy koronkint fölpezsdüljenek a magyar dicsőség leg-tündöklőbb emlékeinek hatása alatt.

Ezen az emléknapon hálásan tartozunk megemlékezni arról, aki a Klebelsberg eszméjét megvalósította s bennünket a Mátyás király emlékjelével fölruházott, Magyarország kormányzójáról; és hálásan tartozunk megemlékezni az alapítóról magáról, ki elsőként emelte ezt a serleget, gróf Klebelsberg Kunóról. Hódolattal az élő iránt, kegyelettel az elhunyt iránt, örömmel üdvözljük körünkben minőségére nézve új tagtársunkat, a Klebelsberg utódját, közoktatás- és közművelődésügyünk mostani vezérét, ki a Corvin-koszorú helyett a Corvin-láncban részesült s ki éppen most tért vissza arról az útról, melynek célja volt megerősíteni azokat az évszázados kultúrkapcsolatokat, melyek nemzetünket a nagy olasz nemzethez csatolják s melyeknek történelmünkben leg-fényesebb képviselője éppen Mátyás király.

Miért látjuk mi Mátyás királyban a magyar dicsőség tetőződését? Árpádházi nagy királyaink: Szent István, Szent László, Kálmán, III. és IV. Béla kétségkívül fényes lapokat

¹ Serlegbeszéd a Corvin-lánc és Corvin-koszorú tulajdonosainak 1935. évi februárius 26-án tartott emléklakomáján.

fűztek történelmünkhöz, de alattuk Magyarország még nem találta meg európai szerepét. Mint egy erraticus sziklatömb állottunk itt, Európa délkeletén ; csodálkozva, gyanakodva, néha félve néztek ránk ; s mi éltük itt a mi saját életünket a Kelet s a Nyugat versengő befolyása között, mindig inkább nyugatra hajolva, koronkint erélyesen védekezve s fölfogva a tatár hordák pusztító becsapását, mint később a törökökét.

Az Árpád-ház kihaltával nemzetünk, államunk öncélúsága kissé elhomályosult ; gyakran folytak be az idegen uralkodók révén idegen érdekek is sorsunk alakulásába ; igaz, hogy az Anjou-házból való második királyunk, a méltán nagynak nevezett I. Lajos már egészen magyarrá lett s alatta lett Magyarország, kivált mikor koronája a Lengyelországgal egyesült, európai nagyhatalommá. De ő is sok erőnket fogyasztotta el a nápolyi dinasztikus érdekekért s alkotásai utódai alatt hamar hanyatlásnak indultak ; országunk azután idegen érdekek játszólabdájává lett éppen akkor, amikor élet-halálharcunk az Európába benyomult török imperializmussal kezdetét vette.

Mátyás alatt és Mátyás által érvényesült először teljesen a magyar nemzeti öntudat és a magyar nemzeti jelleg a trónon és az ország politikájában az európai nemzetközi viszonylatokban. Ma a románok, származása révén, maguknak vélik vindikálhatni Mátyást, azonban — eltekintve attól, hogy az ő korában román nemzetről még nem is lehetett szó — semmi nyoma sincs annak, hogy ő magát valaha másnak, mint magyarnak érezte és vallotta volna. Igaz, hogy egyetlen magyar nyelvű oklevelet sem bírunk tőle, de latin stílusa is világosan mutatja, hogy magyarul gondolkozott. A legnagyobb önérettel hangsúlyozta minden megnyilatkozásában a magyar király, a magyar trón, a magyar állam fenségét, függetlenségét, tekintélyét és dicsőségét. Jogosítva vagyunk az ő kormányzati és hadvezéri sikereiben a magyar nemzet megdicsőülését látni.

És, tekintve a helyzetet, melyben a kormányzást alig több, mint 18 éves korában átvette s 32 éven át vitte, rendkívül nagyra kell értékelnünk azokat az eredményeket, melyeket elért, melyek csak egy, az ő korában szinte páratlanul

álló fejedelmi lángész által, egy rendkívüli kormányzási, hadvezéri és diplomatai képességeket magában egyesítő lángész által voltak elérhetőek.

Az ő személyében a több, mint másfél századon át idegenből ideszakadt uralkodóktól kormányzott ország először ültetett ismét nemzeti királyt a maga trónjára, mégpedig olyat, aki nem is valami régi, előkelő nemzetségből való volt, ami kihívását jelentette nemcsak a magyar trónra igényt tartó vagy vágyó idegen hatalmaknak, hanem az elsőséget versengő oligarcháknak is.

Egyszerre kellett védekeznie négy, sőt koronkint öt ronton is, és ő erőt érzett magában arra, hogy még támadjon s és sehol, soha vereséget nem szenvedett. Uralkodása első felében a félhold elleni harc foglalta el leginkább, később nyugat felé fordult s a déli fronton arra szorítkozott, hogy Sabáczt elfoglalta s a törökök koronkinti betöréseit vezérei által erélyesen visszaverette. Nyugati terveinek — melyek az országban népszerűek nem voltak s melyek végrehajtására többnyire zsoldos csapatokat használt — végcélja kétségkívül a német-római császárság volt; ezt nem érte el, de elérte azt, hogy legmegátalkodottabb ellenségét, az öreg III. Frigyes császárt kiszorította uralmi területéből s Alsó-Ausztriát, Stíriát és Karinthiát, Morvaországot és Sziléziát meghódította, kivívta magának a cseh király címét s a lengyel király ismételt támadásait visszaverte. Koronkint csapatait még Olaszországba is elküldte, részt vett Otranto felszabadításában s Ancona város behódolt neki.

E műveletei láttára nem tudjuk, mit csodáljunk inkább: hadvezéri fölényét, mely hódítóvá tette, vagy símulékony diplomáciáját, mely — ha kellett — kibékült a tegnapi ellenséggel, hogy holnap szövetséget kössön vele. Mátyás alatt Magyarország az európai politika egyik középponti tényezője volt, mely a német birodalmat, Csehországot, Lengyelországot, sőt Velencét és a pápaságot is folytonosan foglalkoztatta, melynek minden megmozdulására felfigyeltek Európa-szerte.

Ilyen expanzív politika csak úgy volt lehetséges, ha Magyarország királya magát a saját országa fölött föltétlenül

úrnak érezte. Mátyás, aki a renaissance célkitűzéseit minden téren megértette és átérezte, a rendi oligarchia megfékezésével s a központi királyi hatalom megerősítésével példaadólag előzte meg az összes európai fejedelmeket.

Mélyen átgondolt szervező munkát is végzett e célból, de főképp abban a módban, ahogy a szervezetnek életet adott, bizonyult mesternek. Egyenkint fosztogatta meg hatalmuktól az ország kiskirályait s a zászlósúri, vezéri, sőt főpapi állásokat lassankint a saját teremtményeivel töltötte be, akik mindenüket neki köszönhették s akik valóban jeles férfiak voltak, köztük számos idegennel is. A bíraskodás terén is megszűnt a régi hatalmasok uralma, a kir. cúria a kisembernek is igazságot szolgáltatott és érthető, hogy a néphagyomány azután a Mátyás nevéhez «az igazságos» jelzőt fűzte.

Bátor és a korszellemtől ihletett alkotásokba fogott belé Mátyás a kultúra terén is ; általa Magyarország lett az első havasokontúli ország, melybe az olasz renaissance és vele a humanizmus behatolt ; csakhogy ezen a téren fenyegette alkotásait és kezdeményeit leginkább a múlandóság veszélye, mert nem volt idejük gyökeret verni, nem hatolhattak be a nép mélyebb rétegeibe és mert az ő uralmát felváltó korszak pusztító erejét ellentállás nélkül éreztethette velök.

Általában a Mátyás harminckét éves, tehát hosszúnak látszó uralkodásának korszaka történelmünkben mégis csak torso maradt és mély tragikum rejlik abban a végzetben, amely nemzetünk életfolyásának magasra ívelő vonalát a nagy király halálával egyszerre lehajlította a hanyatlás mélysége felé.

A történelmi szemlélet előtt tulajdonképpen két Mátyásnak a képe áll : az egyiket a történet valódi eseményei mutatják, a másikat azok a lehetőségek, amelyeket a Mátyás pályájának megindulása feltárt, de a sors kérlelhetetlen végzése megghiusított. Lehet, hogy egyesek az ilyen konjektúrák fürkészését nem találják a komoly történelmi szemlélet körébe valóknak ; én azonban azt hiszem, hogy nekünk, akiket az igazságtalan sors oly soktól fosztott meg, ami birtokunkban volt, némi jogunk van eltűnődni a fölött, hogy mit bírhattunk volna, ha a sors némileg jobban kedvezett volna nekünk.

És itt mindenekelőtt azzal a ténnyel látjuk magunkat szembeállítva, hogy Mátyásnak oly korban kellett váratlanul elhűnynia, amikor még — emberi számítás szerint — soká élhetett és működhetett volna. Minden jel arra mutat, hogy ő egyáltalán nem érezte vége közeledését, mert hiszen inkább késleltetett, mintsem siettetett oly dolgokat, melyek rendbehozásával, véghezvitelével sietnie kellett volna. Ilyen volt főképpen a trónöröklés kérdése.

A Beatrix magtalanága kétségkívül balvégzete volt elsősorban neki magának, de Mátyásnak is és — az országnak is. Beláthatatlan az a tündöklő perspektíva, amely nemzetünk előtt megnyílt volna, ha Mátyásnak sikerül vala a hosszú idegen uralom után ismét egy nemzeti dinasztiaát alapítania. Beatrix idegen maradt és gyűlölt volt az országban, de rajongó szeretete testvére gyermekei iránt kétségtelenné teszi, hogy ha anyává lesz, a legjobb anya vált volna belőle, ki azzal a szenvedélyes hevével, mellyel képtelen terveket hajszolt, gyermeke, vele férje s országa javát mozdította volna elő s ezzel közelebb fért volna férje és nemzete szívéhez is.

De mikor már közel tizennégy év tapasztalata kétségtelenné tette, hogy a királynak törvényes trónutódra nincs kilátása, elő kellett állnia a trónöröklés iránti másirányú rendelkezés szükségének. Itt volt János herceg, a Mátyás törvénytelen fia, aki bár semmiesetre sem örökölte atyja nagy uralkodói tulajdonait, számtalan külföldi, különösen olaszországi példa szerint nem volt az öröklésből szükségkép kizárandó. Az olasz renaissance semmi különbséget se tett törvényes és törvénytelen szülöttek között: a Beatrix saját édesatyja törvénytelen gyermek volt. Nálunk, Magyarországon a házaseletről táplált szigorúbb erkölcsi fogalmakkal szemben az ilyen rendbontás könnyen nem ment volna, de a Mátyás királyi akarata e tervét, a Corvin János trónöröklését, megvalósíthatta volna, ha azt azzal a határozottsággal és eréllyel érvényesítette volna, amelynek más tervei végrehajtásában tanui voltunk. A Beatrix ármányai s a külföldi uralkodók leskelődései semmivé lettek volna, ha Mátyás még életében királlyá kiáltatja ki és megkoronáztatja Jánost. Valami érthetetlen balvégzet, talán a betegségtől

meggyöngült akaraterő tette a nagy királyt éppen ebben az ügyben, mely leginkább szívéen feküdt, tétovázóvá, késedelmessé.

Sokan rótták fel hibául Mátyásnak, hogy a török elleni hadakozást elhanyagolta múlandó nyugati hódítások kedvéért. A kérdés lényege az : sikerülhetett volna-e neki, ha egész erejét csak a török ellen fordítja, arra oly elhatározó csapást mérni, mely Mohácsot és Magyarország megszállását mindenkorra lehetetlenné tette volna? Azt hiszem, nincs senki, aki e kérdésre jó lelkiismerettel igennel felelhetne. Erre a célra a Mátyás hadereje nem lett volna elég és az európai segítség — láttuk, hogy mennyire érvényesült akkor is, mikor Mátyás még, atyja nyomdokain, a Balkánon és csak a Balkánon harcolt. Hiszen valódi európai szövetség a török ellen csak akkor jött létre, mikor ez már Bécsset fenyegette ; amíg csak Magyarország sorsa forgott kockán, hiába kerestük Európát.

Nem folytatom tovább a megghiúsult lehetőségek és elmulasztott cselekvések kutatását. Csak még egyre akarok rámutatni : a nemzeti irodalmunk keletkezése s a Mátyás uralkodása közötti kapcsolat hiányára. A Mátyás híres könyvtárából megmaradt könyvek között egy magyar sem található ; van följegyzés arról, hogy magyar kézirat is volt ott, — tudvalevőleg a király mint annak a kornak bibliophilje csak kéziratokat gyűjtött, ősnymtatványokat nem, — de ha volt, hát nyilván elveszett. Tényleg nem bírjuk a nyomát annak, hogy Mátyás a korabeli magyar írott műveket gyűjtötte, megbecsülte volna ; pedig a megmaradt néhány nyelvemlék s a Marzio Galeotti tanúsága bizonyítja, hogy nyelvünk már akkor eléggé fejlett volt arra, hogy valamelyes nemzeti irodalomnak adjon létet ; a néhány évtizeddel később kiadott magyar könyvek ezt kétségtelenné teszik, s fejedelmi buzdítás, jutalmazás és példaadás siettethették volna nemzeti irodalmunk megszületését.

Mátyás tudvalevőleg az irodalompartolás terén olasz példákat követett ; ámde látjuk, hogy az akkori olasz mecénások a humanista latin és görög irodalom mellett figyelmet fordítottak a fejlődő olasz nemzeti irodalomra is,

mely persze akkor már nagy elődöktől, Dante, Petrarca és Bocacciótól tört utakon járt. De éppen csakis az olasz fejedelmi mecénások tették ezt, hiába keressük a tizenötödik században a német, a francia, az angol nemzeti irodalom fejedelmi fölkarolásának nyomait.

Szép volna, ha nemzeti irodalmunk keletkezésének dicsősége is a Mátyás fényes történelmi alakjához fűződnék; de nem tehetünk neki szemrehányást azért, hogy e tekintetben nem előzte meg Európa többi, Olaszországon kívüli uralkodóit.

Oly csonkán is, aminővé a sors mostohasága tette, a Mátyás uralkodása történelmünk legnagyobb dicsősége volt, s mi mai nemzeti életünk sötét mélységéből fölemeljük tekintetünket ahhoz a nemzeti egünkön soha el nem homályosuló csillagzathoz, melyhez száll föl megemlékezésünk, vágyunk és reményünk, mellyel való megtörhetetlen közösségünk érzetében emelem a Mátyás király dicsó emlékére e serleget!

BERZEVICZY ALBERT.

APPONYI VILÁGNÉZETE.¹

— Első közlemény. —

I. Apponyi világnézetének filozófiai jellege : tudatos, egyetemes-ségre törekvő és kritikai. — II. Apponyi idealizmusa : filozófus és államférfi. — III. Világnézetének vallásos-metafizikai háttere. — IV. Nacionalizmusa. — V. Egyetemes humanizmusa. — VI. Konzervatizmusa. — VII. Liberalizmusa. — VIII. Demokratizmusa. — IX. Társadalom- és gazdaságfilozófiája. — X. Apponyi és a fejlődés elve. — XI. A művészet Apponyi világnézetének lényeges eleme. — XII. A zene metafizikuma Apponyi világnézetében. — XIII. Történetfilozófiája. — XIV. Apponyi a magyar történelemben : inkább a nemzet eszménykitűző filozófusa, mint gyakorlati államférfia.

I.

Apponyi a magyar fajnak ezer esztendeig épült «emberkatedrálisa», amelynek homlokzata nagyszerű arányaival három nemzedék történetére néz s amelynek fundamentuma csak a régi hatalmas Nagy-Magyarország lehetett. Régi dicsőségünknek ittmaradt jelképeként járt közöttünk s a nemzetközi politika forumain. Az emberi élet és kultúra legmagasabb csúcsait elérte, ahová ember egyáltalában eljuthat. Élete nagyszerű műremek : csupa harmónia. A közélet embere és a magánélet embere teljes összhangban élt benne : erkölcsi elvei életében testet öltöttek ; beszédeiben a külső forma nagyszerű keretei a tartalom belső szépségének arányait fődtek. Az összeomlás előtt a nemzet hivatástudatának és eszményeinek hivatott letéteményese ; a nagy nemzeti tragédia után hitünknek prófétai ébrentartója, a kétségbeesés politikájától megóvója, nemzeti kultúránk és igazságunk

¹ Székfoglaló a Kisfaludy-Társaságnak 1935. febr. 10-én tartott ünnepi közülésén.

európai nagykövete, aki a barbár ázsiaiainak s Európába jótalanul betolakodottnak kikiáltott magyar nemzetet mindig a világkultúrának legelőkelőbb és legméltóságteljesebb formájában képviselte. «Volt benne valami antik nagyság, — mondja róla Édouard Herriot — az ő fájdmát mindenki tiszteletben tartotta ; nagyon is méltányolni tudom erkölcsi nagyságát, szavainak, gesztusainak nemességét, kultúráját : fejet hajtok a nagy hazafi előtt, akiben testet öltött Magyarország lelke, — azé a Magyarországé, amelynek már a neve említése is annyi fényt varázsol lelki szemeink elé.»

Nem csupán páratlan retorikája és egyetemes műveltsége, hanem elsősorban személyének erkölcsi nagysága és szépsége ragadta meg és varázsolta el mind honfitársait, mind a többi nemzetek fiait. S mi volt ennek a hatásnak mélyebb háttere? Világfelfogásának elvszerű szilárdsága, kiegyensúlyozottsága és harmóniája. Ez sugalmazó erejének legmélyebb titka. Előkelő világnézetének eszményi magaslatairól ragadta meg mindig a nemzeti élet és politika mindennapi, szürkének látszó kérdéseit. Azért tudta az ellenséges érzületű nagyvilág előtt is a magyar problémát az ismeretlenségből és a homályból, a közönyösségből és a türelmetlenségből kiemelni, mert a nagy elvi igazságok hegycsúcsait tudta megszállni s az egyetemes emberiség világnézeti kategóriáinak szögéből tudta igazolni a magyarság történeti hivatását és jogát. Mindig valamely eszmény szolgálatában állt, ha valamely ügyet képviselt. Minden gyakorlati kérdést az eszméknek elméleti magaslatára emelt föl, mert mélyen áthatotta az eszmék igazsága. Ez biztosította számára itthon és odakünn az ellenfelek tiszteletét is. Mindenki érezte, hogy az igazságnak őszinte, tárgyilagos, szinte személytelen keresője szól belőle.

Milyen volt a világfelfogása ennek a valóban nagy embernek, akinek alakja háromnegyed századnak koncentrált története? A világnézeti integrálódásnak micsoda fokát érte el? Mik voltak a világ és az élet Apponyi-féle egyetemes és elvszerű felfogásának alappillérei?

Az átlagos művelt embernek benyomásai, ismeretei, értékelései fokozatosan valamiféle egésszé, világképpé illesz-

kednek össze, amelyet főképp annak a kultúrának hagyományyszerű közössége határoz meg, amelybe az egyén beleszületik. Vallási, metafizikai, erkölcsi, jogi, művészeti állásfoglalása általában a hagyományos felfogásnak útjait járja. Ez a világnézet ritkán válik tudatossá, a magára való ráélmésnek komoly tárgyává: többnyire velejében intuitív, reprodukív és kritikátlan. A «művelt» ember iparkodik kultúrájának tartalmi körét folyton tágítani és kiegészíteni: de csak nagy ritkán eszmél a műveltség tartalom elvi háttérére, ennek világnézeti szempontjaira.

Ezzel szemben a világnézet a filozófia magaslatára akkor emelkedik, ha *tudatos, egyetemességre törekvő és kritikai*. Apponyi világfelfogására valóban ráillenek a filozófiai világnézetnek ezek az ismertetőjegyei.

Apponyi először is fiatal korától kezdve *tudatosan és tervszerűen* törekszik arra, hogy szelleme számára egységes világképet formáljon ki, amelyben elméleti ismeret és értékelés, tudás és eszmény, tény és norma összhangban álljon. Ilyen világnézet kialakítását mintegy élete feladatának és magasabb értelmének tekinti: a maradandót keresi mindig a mulandóban. Hegel azt mondja, hogy «Minerva madara csak naplementekor kezdi meg repülését», amivel arra céloz, hogy a filozófiai öntudatra ébredés az emberek egyéni életében s az emberi kultúrák fejlődésében csak későn, amikor az életnek kritikátlanul, önfelédten nézett verőfényes napja már leszállóban van, szokott megindulni. Apponyi Minervamadara korán felröpült: már ifjúkorában a környező világ tárgyai, személyei, fogalmai, társadalmi légköre, értékei nem maguktól értetődő, éppen adott, megszokott dolgok előtte, hanem gondolatfájást okozó problémák, elméjét gondolkodásra gerjesztő valamik, amiken fejét törí, amiket tudatosan egységes világképbe iparkodik illeszteni.

Filozófiai műveltségének elemeit a kálksburgi jezsuita gimnáziumban szerezte meg a VII. és VIII. osztályban. Ezeket azonban Apponyi csak «filozófiai foszlányoknak» nevezi, amelyeket a tanterv «filozófiai propedeutika» néven foglalt össze. Inkább a hittan keretei adtak alkalmat neki a filozófiai elmélyedésre egy kitűnő jezsuita páter, Franz

Hattler vezetése alatt. Ő ojtotta «belém — mondja élte alkonyán Apponyi — a filozófiai tanulmányok iránti hajlamot, amely végigkísért egész életemen s nagyon hasznára vált politikai pályafutásomnak, mert megadta a lökést arra, hogy az egyes problémákat alaposabban tanulmányozzam s így jobban megértsem». Jellemző arra a szomjúságra, amellyel tudatosan állást akar az ifjú foglalni a világ és az élet végső kérdéseire nézve, az a tény, hogy egy esztendő kizárólag filozófiai tanulmányoknak szentel, mielőtt egyetemi tanulmányait megkezdi. Ezek befejezése után az államtudományi és közgazdasági studiumok mellett pályaválasztása előtt egészen tudatosan újra filozófiai tanulmányokba mélyed. Ezeket termékenyen egészítik ki utazásai közben Montalembert-rel, Dupanloup püspökkel, Manning westminsteri bíborossal s Ketteler mainzi püspökkel a kor nagy eszmeáramlatairól való eszmecseréi. Élte fogytáig belső lelki szűkségletből, élményszerűen gondolkodott a filozófia problémáin. «Számomra, sajnálatraméltó politikusra — jelenti ki agg korában — a filozófiai elmélkedések valóságos szellemi légfürdőt jelentettek: ilyenkor úgy érzem magamat, akár csak a városi lakos, amikor kimenekül a hegyek közé, avagy a tengerpartra. A filozófiában való elmélyedés pályámon is segítségemre volt, mert fokozta éleslátásomat és áttekintőképességemet.» Nyolcvanéves korában örömmel megy Darmstadtba, Kayserling gróf *Schule der Weisheit*-jébe, hogy a törvény és a szabadság viszonyára vonatkozó elmélkedésekben résztvegyen s előadja egyik legmélyebb államfilozófiai és metafizikai tanulmányát *Macht als Bindung* címen. Többször megadta a sors számomra azt az örömet, hogy filozófiai kérdésekről óraszám beszélgethettem vele. Mintha a filozófia másik professzora vitatkozott volna velem: Platont és Aristotelest *ex fontibus* éppoly jól ismerte, mint Kantot és Bergson, a skolasztikát éppúgy, mint a pozitivizmus fejlődélméletét, az ismeretelmélet finom megkülönböztetéseit olyan alaposan, mint a metafizikának a létezők végső elemeire s ezek összefüggésére vonatkozó problémáit. Csodálva éreztem géniusának friss járását, szellemi lépteinek logikai biztosságát, lelkének könnyed szárnyalását.

A konkrétumban mindjárt megpillantotta az egyetemest : az ideák embere volt, valóban filozófus Platon értelmében : φιλοκαθόλου γὰρ ὁ φιλόσοφος. A filozófiai világnézetnek a tudatosság mellett ez a második ismertetőjegye : az *egyetemes-ségre, egészben* való, azaz *elvi* látásra való törekvés. Apponyi felül tudott emelkedni mindig az egyes jelenségek szűk körén : azonnal egyetemes szempontok után indult, a világ és az élet részjelenségeit mindjárt totalitásban akarta megpillantani, a szűkebb és múló érdekek köréből kiemelni, egyetemes eszmekörbe állítani. Mint államférfi elsősorban a nemzeti életet iparkodott a maga végső céljainak, eszményeinek egészében látni, hogy ehhez mérje társadalomformáló, nemzetjavító tevékenységét. «Nagyszabású, vezetésre termett államférfi — mondja Apponyi négy évtizeddel ezelőtt a Kisfaludy-Társaságban filozófiai magaslaton szárnyaló székfoglalójában — csak az lehet, aki céljainak ilyen rendszerét tudja megállapítani. A 'rendszer' nevét pedig csak az a koncepció érdemli meg, mely a nemzeti élet minden ágában arányos és összefüggő haladást tervez. Mert a politikában tényleg minden összefügg mindennel. A szellemi és az anyagi kultúra, az államnak belső szervezése és a nemzet külső hatalmi állása : ezek a dolgok mind csak párhuzamosan haladhatnak s egyiknek fejlődése tartósan és egészségesen túl nem szárnyalhatja a többiekét. A legmagasabb államférfiúi minőség eléréséhez, egy nemzet sorsának legfőbb vezérletéhez, a nemzeti élet összes ágainak áttekintése és ezek együttes fejlődési képességének előrelátása szükséges, vagyis : *áttekintő előrelátás.*» Az ideális államférfit tehát Apponyi egyetemesen látónak, azaz filozófus-természetűnek, Platon nyelvén συνοπτικός-nak minősíti. Csakis az ilyen, a részletek fölé elvileg emelkedni tudó államférfi láthatja a nemzet olyan állapotát, amely még nincs, hanem csak a jövőben mint cél- és értékrendszer valósítandó meg. Apponyi mint vérbeli filozófus alkalmazza a politikai érték- és eszközrendszerre a metafizikának nagy leibnizi elvét, a *principium cohaerentiae*-t, mely szerint minden dolog minden más dologgal összefügg. Más kérdés, vajjon nem esünk-e egyoldalúságba, ha az államférfinak csak ezt a filozófus-természetét tekintjük fő normatív

tulajdonságául s nem vesszük számba az ösztönnek s intuíciónak a konkrét jelenségekhez kapcsolódó reálpolitikai érzékét. Apponyi éppen lelki alkatának egyetemességre irányuló szerkezete miatt sohasem volt jó pártpolitikus: nem tudott egyoldalú lenni. Mindent egészben látni törekedett: filozófus volt. Ezért sokszor nem lehetett gyakorlati politikai sikere. Az, ami erénye volt az életfelfogás egyetemessége szempontjából, gyakran hibája volt a politikai arénában. A dolgokat sok oldalról néző, a sáppadt tárgyilagosságra törekvő ember Nietzsche szerint totalizmusban szenved: minden feltételt figyelembe akar venni, méltányolni s közben elmulasztja a tett alkalmait. Akarni és cselekedni a politikában legtöbbször annyi, mint bizonyos cél érdekében egyoldalúnak lenni. Az aktivizmusnak ez az egyoldalúsága a filozofálásra-tépelődésre hajló, mert az életet sokféle eszményi szempontból néző Apponyiból hiányzott. Egy azonban bizonyos: egyetemesebb, magasabb elvek híján az államférfi is csak gyakorlati mesterember, politikai filiszter, merőben *ἄμωσος ἀνήρ* marad.

A filozófiai világnézet harmadik jegye: a *kritikai törekvés*: csak olyat illeszt bele az egységes világképbe, aminek érvényességi alapját előbb megvizsgálta, a mindennapi nem-filozófiai világnézettel szemben, amelynek forrása csupán a hagyománynak *consensus gentium*-ja és tekintélye. Apponyi szigorúan kritikai fő, aki — vallásának hittételeit nem számítva — világfelfogásának alapgondolatait érzokokkal, a *ratio* erejével bíráló módon iparkodik igazolni. S ha szellemi fejlődése során más belátásra tér (mint pl. a társadalomfilozófia számos pontján), akkor világképének egyes részleteit hajlandó módosítani.

II.

Apponyi világnézetének legfőbb vonása az *idealizmus*: platoni politikus volt. Szemét mindig az ideálokra függesztette, a végső értékeknek, a tökéletesnek ragyogó fantáziakepein csüngött s itt, az eszmék hűvös sztratoszférájában platoni szárnyakkal lebegve, a közönséges élet igazi valóságát és gyarlóságait alig vette észre. Szellemi térképéről nem hiányzott Utópia tartománya sem. Idealizmusa lelki alkatá-

ból folyt: világnézete olyan, mint egyénisége. Csodálatos emberi nagysága, hogy zavartalan nyugalommal felül tudott emelkedni az emberi kicsinységeken, intrikákon és igazságtalanságon. Főlemelő látvány: idealizmusát hat évtizeden át meg tudta őrizni az élet legmozgalmasabb és legharciasabb terén, a politikában, ahol legjobban dúl az izzó szenvedély és a kaján irigység, az önző hatalomvágy és a féltékeny hiúság, ahol a közélet demagóg vadkutyái, *canis rutilans*-ai és titokban dolgozó, intrikus vakondokai, *animal nocturnum*-ai szabadon garázdálkodnak. Apponyi ebben a légkörben is szinte a gyermek naív optimizmusával hisz az embereken, bármennyit kénytelen is csalódnani bennük: minden embert jónak tart és szeret, s hiszi, hogy szeretik: *amat et amatur*. «Idealista voltam — írja emlékiratában a nemes aggastyán — az egész vonalon, hála az égnek, hogy az voltam és — sok csalódás után, kevesebb lelki frissességgel ugyan, de rendületlenül az vagyok ma is.» Eszményi felfogásának eredő forrása az a tény, hogy gyermek- és ifjúkorában csupa jó és szeretetreméltó ember vette körül s a társadalom rút oldalait úgyszólván alig volt alkalma megismerni. Innen van, hogy később is, szellemi megérése után, az emberekkel való érintkezésben, mint maga vallja, túlságosan hiszékenynek bizonyult, ami sokszor súlyos csalódásokat okozott neki. Ennek ellenére mindvégig embertársait előnyösen szerette megítélni, a rokonszenvet mindenkinek előlegezte, amit egyébként az életöröm s a nyilvános életben való munkakedv egyik jelentékeny forrásának tekintett.

Idealizmusának főalapja mély vallásossága, az a sziklaszilárd metafizikai meggyőződése, hogy «a világegésznek végső értelme az istenség és az isteni világterv, amelyben tere van az emberek szabad tevékenységének... Az Isten az ősalapja, mintája és magyarázata ennek a jelenségvilágnak, amelynek tévedése nem fennállásában, hanem az isteni értelemről való elszakadásában, a vele való ellenkezésében áll.» (Gesetz und Freiheit. Darmstadt. 1926. Der Leuchter. VII. 118. l.). Az igazságos isteni rendbe vetett rendíthetetlen hit Apponyi világgképét a derült összhang optimizmusának zománcával vonja be. Isten a világ létezőinek és értékeinek

végső alapja, az ideálok abszolút biztosítéka: nekünk, embereknek az a kötelességünk, hogy az isteni értékeket, mint a végtelenben csillogó eszményeket tevékenységünk útján megközelítsük.

Az eszményeknek ez a metafizikája Apponyi politikai hivatásának és tevékenységének kútfeje. «Mi a nemzet elé ideálokat iparkodunk állítani, — mondja egyik nagyhatású beszédében (1891. okt. 17.) — a nemzet szellemi és erkölcsi erejét új tevékenységre ébreszteni azáltal, hogy eléje nagy célokat tűzünk, mert azt hisszük, hogy a hazai közélet minden ágának erkölcsi tisztítása csak úgy érhető el, ha eszményeket állítunk az ifjú nemzedék elé, nem pedig konnexiókat és hivatalokat, mint törekvésük végcéljait. Valami mozgató erőre szüksége van az emberi léleknek. Ha ez nem valamely eszmény, akkor a *horror vacui* következtében az egyéni önérdek válik azzá.» Ilyen eszménye, amelyért szakadatlanul küzdött, a nemzet jogainak és önérzetének fenntartása. S valóban, a fiatal magyar nemzedék, mely már nem ismerte az abszolutizmus korából a nemzet hatalmának elégtelenségét Béccsel szemben, annak a nemzeti idealizmusnak szellemi talaján nőtt fel, amelyet Apponyi lelke sugárzott szét a magyar nemzet hivatásáról, jogairól, jövőjéről és vágyairól. Nemzeti függetlenségünk és önállóságunk eszmei tartalmával Apponyi retorikája érte el a legmélyebb hatást.

Az egész kiegyezési korszaknak, de egyben Apponyi nemzeti idealizmusának és évtizedekig tartó bámulatos erő kifejtésének mély tragikumája az a hit, hogy a teljes nemzeti önállóság és függetlenség attributumai, főképp katonai téren, fokozatosan, a nemzet és a király között való hatalmi összecsapás nélkül, kivívhatók. Apponyi a nemzeti élet biológiai törvényszerűségének tartotta a nemzeti igényeknek a hadseregben való érvényesítését, amit szemében meggátolt a nem tiszta, hanem erőszakos választásokon összegyűjtött többség. Erkölcsi idealizmusa nem vette észre, hogy a királyi hatalom erejével szemben a magyar parlamentarizmus csak fikció. Angol mintára csak a parlament *ideá*-ját nézte s azt hitte, hogy amit a népképviselő elhatároz mint a nemzet egyetemes sóvárgásának tárgyát, azt a királynak erkölcsi és

alkotmányos kötelessége jóváhagyni és szentesíteni. Idealizmusa nem engedte vele megláttatni a hatalmi erők valóságos viszonyát: a nemzet vágyaitól stilizált politikai világban élt.

De ugyancsak az eszményi felfogás naív optimizmusa irányította a magyar állam másik tragikus nagy kérdésének: a nemzettségi politikának kezelésében is. A súlyos nemzetiségi kérdésben csak a politikai pszichotechnika feladatát látta: bánjunk jól idegenajkú polgártársainkkal, nemzeti érdekeink megóvása mellett lehetőleg teljesítsük kívánságaikat: s akkor eszük ágában sem lesz elszakadni tőlünk, akkor magától megszűnik szomszédos fajtestvéreikhez vonzó fajkémiai affinitásuk. Azzal vádolja az uralkodó kormányzatot, hogy nincs érzéke a népélet szerves erői iránt, egyoldalú mechanisztikus módon kezeli a nemzetiségek lelkét. Apponyi a magyar állam belső megerősítésével, minden irányban megóvott tekintélyével, a nemzeti életnek a hadseregben is érvényesülő teljességével, a kormányzat pártatlan igazságosságával és szociális érzékével, az állampolgári nevelés szellemétől telített közoktatással (amelyen nem a nyelvi magyarosítás erőszakos eszközét érti) iparkodik az ország nemzeti egységének feltételeit megteremteni. A nemzetiségek sokágú problémáját tehát egyszerűen pszichológiai kérdésre vezeti vissza. S mi az indítéka erre? Embertársainak idealisztikus felfogása: a jóságos szeretet. Ennek melegével, amely jogrendet, szabadságot és alkotmányos életet biztosít, akarta lélekben egybeolvasztani idegenajkú polgártársainkat a magyarsággal. Nem gondolt arra, hogy mindez csak sietteti és sikeresebbé teszi az elszakadási törekvéseket. S az ellenséges propaganda a filantropizmus nevében Tolsztojtól Björnsonig mint a nemzetiségek sötét és erőszakos elnyomóját rágalmazta meg és támadta a legnagyobb magyar emberbarátot.

Idealizmusa magas etikai követelménnyel lép föl nemzetével és ennek kormányzatával szemben. A nemzeti élet lényegét és erejét a közerkölcsiségben látja. Ostorozza a szervilizmust, az elvi meggyőződés hiányát, a hatalmasok előtt való meghajlást, a közigazgatásnak a párturalom szolgálatába állítását, az erőszakra és vesztegetésre alapított választási rendszert, a politikai üzletkeskedést, az egyesek és

közületek haszonlesését politikai szolgálat fejében. «A nyugati népekkel felveendő verseny tekintetében a magyar nemzeti jellem aggasztó vonásai közé tartozik bizonyos pongyolaság a rideg, mindennapi, nem lelkesítő, száraz kötelességteljesítés terén; ezekhez tartozik a hajlam bizonyos bonhomióval a pajtáskodás kedélyességének feláldozni a szigorú erkölcsi felfogást. . . . Az önkormányzat nem a társadalom erejét veszi igénybe az állam szolgálatában, hanem megfordítva: az állam hatalmát helyezi a társadalmi tényezők szolgálatába». (A közigazgatás reformjáról szóló beszéde 1891. máj. 30.)

Apponyi politikai idealizmusa már fiatalkorában megnyilvánul a pártalakulások eszmei tartalmának követelésében. Csak olyan politikai párttömörülést tart helyesnek, erkölcsösnek és akcióképesnek, amelyet valamely közös eszmény, nem pedig a hatalmi eszközök pusztá birtoklása tart egybe. Amikor a Deák-párt és a balközép nem elvi, hanem csak személyi alapon fuzionál, Apponyi Cicero *De Republica* című művének egy tételét idézi az új párt fejére. Mi volta-képpen egy párt igazi lényege? *Idem de republica sentire*: a közügyről hasonló értelemben gondolkodni, azonos eszméket táplálni. Megtagadja az elvi-erkölcsi jelleget olyan párttól, amely az eszmék előtérbeállítását lázasán kerüli, mintegy ideophobiában szenved, céljainak és eszményeinek megvitatását a pártalakulás valóságos akadályának tekinti. (1875. máj. 4. beszéde a képviselőházban). Öreg korára azonban, a sokféle pártban szerzett bőséges tapasztalatai után, a pártok felfogásának ez az idealizmusa már erősen megcsökken benne. Egyenest azt vallja, hogy «utálja a párt-programmokat»: azt tapasztalta ugyanis, hogy a szigorú pártprogramm csak arra való, hogy amikor az ember valami okosat akar tenni, ez nem lehetséges, mert beleütközik a pártprogramm valamely paragrafusába. Az élet fejlődését nem lehet pontosan előrelátni és ezért tág körben kell fenntartani az elhatározás szabadságát a kifejlődő körülményekhez való alkalmazkodás tekintetében. A pártprogramm csak az irány általános elvi megjelölésére szorítkozhatik, de a részletes alkalmazásban meg kell őriznünk a szabadságot az új feltételekhez való alkalmazkodás szempontjából. (Emlék-

iratai. II. 114. l.). Az eszményi politikai elvek filozófusa egy hosszú politikai pálya végén kénytelen leszállani az ideák világából a fejlődő élet exigenciáinak talajára : Platon nemcsak a *Politeiát* írta meg, mint az eszményi állam képét, hanem élte végén a *Nomoi*-t is, amelyben már az élet és az ember valóságos természetét veszi alapul.

Az eszmények és a valóság között tátongó szakadék, amely talán az életnek egyik területén sem oly széles, mint éppen a politikában, az idealista Apponyinak egyébként annyira összhangzó lelkébe diszharmóniát vegyített, sőt élte végén a közélet terén szerzett tapasztalásai, mint maga vallja (Emlékir. I. 20.), arra az elkésett töprengésre kényszerítették, vajjon szerencsésen választotta-e meg pályáját? Idealizmusa kételkedni kezd hosszú életének értelmében. Megrázó vallomása : biodicaeájában tragikum lappang. Ha életét újra kezdhethné, nem politikus, hanem tudós lenne. Mert a tudomány emberének semmi egyébvel sem kell törődnie, mint a tiszta igazsággal, ahogyan ezt felismeri. Ezért mindig teljes harmóniában lehet önmagával. Ellenben a politikusnak az igazságon kívül még folyton számba kell vennie «másoknak» — legyenek ezek uralkodók, tömegek vagy pártok — balítéleteit, gyengeségeit, szenvedélyeit : ezeknek szükségkép bizonyos fokú engedményeket kell tennie, a teljes igazság rovására is, mert különben egy lépést sem haladhat a kitűzött helyes cél felé, sőt az igazságnak még nagyobb vereségét kockáztatja. «A becsületes politikus lelkét — folytatja — állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok : állandóan kételkedik, hol a határ, amelynél tovább nem mehet, ameddig elmenni azonban épp az ügy érdekében *kell*. Tökéletes benső harmóniát tehát alig élvez valaha. A tiszta igazság a politikában olyan, mint a tiszta arany, amely az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyülék által válik alkalmassá, amikor aztán mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyülék mellett érdemli még az 'arany' nevet, éppúgy : hány százalék engedmény mellett marad még igazság a forgalomképesé tette igazság? Számszerint ez a kérdés meg nem oldható és azért nehezedik bizonyos homály a legideálisabb politikai törekvésekre

is. Boldog a tudós, akit munkájának természete ettől mentesít.»

Apponyi éppen ezért, ha életének lényeges tartalma a politika volt is, amikor csak tehetett, sietett a tudomány és a filozófia tiszta magaslati légkörébe, ahol az élet füstjétől és porától okozott levegőperspektíva nem zavarhatta meg az igazság tiszta látásában és elmélyedő kultuszában. Milyen boldog, amikor nyolcvanhat éves korában, 1932 őszén, résztvehet a római Convegno Volta-n, a nemzetközi tudományos kongresszuson, ahol a vitában felszólaló politikusok a legkényesebb nemzetközi politikai kérdések megvitatásánál, bármilyen nemzethez vagy párthoz tartoztak is, az akadémikus hűvösség és tudományos tárgyilagosság határai közt tudtak maradni. Mennyire elemében van az idealista Apponyi itt a kongresszuson, ahol nyoma sem volt, mint mondja, a szenvedélyességnek vagy valamely előre megállapított tételhez való ragaszkodásnak, ami a politikai vitákat jellemezni szokta. A filozófus Apponyi valóban otthon érezte magát, mert az igazság kiderítésének közös célja, tehát az ideális tudományosság törvénye uralkodott az eltérő felfogások előadásán. Itt nem rántották le a tudományt a politikai ellentétek ködös és szenvedélyes légkörébe, hanem éppen ellenkezőleg: a politikai vitás kérdéseket fölemelték a tudományos megvilágításnak tiszta fénykörébe. Ezen az eredményen annyira fellelkesedik Apponyi, hogy ősi idealizmusa újra előtör: hisz a tudománynak életformáló hivatásában a politika terén is. Azt gondolja, hogy a politikusok nemzetközi tudományos vitája útján «a művelt emberiség szellemi elitjének közvéleménye teremthető meg, amely erkölcsi súlyánál fogva kétségtelenül befolyást gyakorolna a politikai életnek is egészségesebb kialakulására.» Genf erre nem alkalmas: a politikai ellentétek kiegyenlítését a legjobb esetben a *do, ut des* alapján keresi. Ellenben a nem nyilvános tudományos nemzetközi értekezleteken mindenkinek arra kell törekednie, hogy a tárgyi igazság súlyával léphessen sorompóba. (Élmények és Emlékek. 201. l.). Apponyinak nem engedi idealizmusa meglátni azt, hogy a tudomány oly területein, ahol nem a matematikának evidens

belátásai, hanem értékítéletek forognak szóban, a tudósok nemzeti érzése olyan lelki koefficiens, amely számukra mindig eleve színezi az «igazságot».

De ha Apponyi világnézetének ilyen erős logikai sarkpontja a tudományos igazságnak önzetlen kultusza, amelyre természeténél fogva oly erős belső lelki hajtóereje volt, miért nem vonult vissza a tudományos kutatás magas őrtornyába s miért nem hagyta ott a politika sáros porondját? Logikai idealizmusánál még nagyobb volt etikai idealizmusa. «A közélet — mondja — Magyarországon ma olyan, hogy aki benne van : az *kötelességérzetből* tart ki és marad meg benne, nem tartja *becsületével* összeférőnek, hogy nehéz helyzeteket elhagyjon ; mert át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy a társadalom minden tagjának azzal, amivel képes, a társadalom és az ország javának előmozdításához járulni kötelessége ; hogy az, akit tanulmányainak iránya a közpályára vezetett, tartozik mindaddig, amíg ezt reá nézve teljesen lehetetlenné nem teszik, itt megmaradni». (1883. jan. 3. képviselőházi beszéde.)

Apponyi, részben hajlamai ellenére, a politikai pályán maradt, mert nemcsak vér és történeti hagyomány, hanem erkölcsi személyisége és szellemi alkata szerint is arisztokrata volt : úr, grandseigneur, aki az úr igazi lényegét a köz iránt való áldozatos szolgálatban érzi. Erkölcsi nagysága felülmúlja politikai nagyságát. Hatalmas génusza maradék nélkül feloldódott a nemzeti közösség önzetlen szolgálatában. Monumentális egyéniségében a magyar jellemnek mindazokat az erkölcsi tulajdonságait a spektrum telített színnyalábjában egyesítette, amelyek a magyarságot a világ előtt rokonszenvesse és szeretetreméltóvá teszik. Amikor Kayserling gróf a magyart arisztokratikus fajnak minősíti s kijelenti, hogy «minden, ami nagyot Európa valaha alkotott, az arisztokratikus szellemen alapszik, amely ma már csak a magyar népet hatja át», akkor modellül előtte bizonyára a tőle jólismert Apponyinak nemes alakja állott (Das Spektrum Europas. 1928. 265. l.). De ugyancsak akkor is, amikor a magyarságot mint «politikailag érett népet» jellemzi. (273. l.). Apponyi erkölcsi nagyságán még legádázabb ellenségünk, Clemenceau

is elámult, amikor Párizsban a karthágói békeszerződések átadása után meghallgatta a porbasujtott nemzet nagy fiának háromnyelvű szónoklatát: *Ca, ca' est un homme!* — suttogta. A *tiger Gallicus*-t is megszelidítette s pillanatra elvarázsolta Apponyi önérzete és méltósága, fájdalomának nemes pátosza, amelynél csak egész lényéből kisugárzó étosza volt megragadóbb.

Apponyi előtt mindig az eszmény, a tökéletes lebegett: ezért magát tökéletlennek tartotta, aki folyton kiegészítésre, továbbfejlesztésre, mind mélyebb önismeretre szorul, hogy hiányait csökkentse. Megvolt benne az igazi erősek erénye: az alázatosság. Az igazi műveltséget, a magasabb kultúr-ember jegyét az ösztönökkel és szenvedélyekkel szemben az örökös lélekjelenlétben, szellemi erőinek folytonos uralmában látta. Engedelmeskedni iparkodott tiszta szándékkal «a legfőbb Bírónak, aki felettünk áll s aki minden embert oly nagyra becsül, hogy mindegyikünkönél külön nagykövetet tart: a lelkiismeretet». Ennek érzékenységét gyakori megvizsgálás és gyónás útján iparkodott megőrizni. Lelkében, bár fiatalabb korában harcos politikus volt, nem foglaltak helyet nemtelen indulatok. Sohasem volt — maga mondja — «jó gyűlölő»: Shakespeare-nek nem telt volna benne öröme. Nagy műveltsége és hajlékony beleélőképessége alapján mindig transzponálni tudta magát, heves politikai küzdelmei közepett is, ellenfeleinek érvelésébe, a kérdések másik oldalába; nem esett a politikusok szokásos hibájába, hogy «ellenfeleit vagy hülyéknek, vagy gazembereknek tartsa». Nem hiányzott belőle, mint konfessziójában nemes alázattal vallja, a becsvágy, amely szoros lelki szomszédságban él a hiúsággal. Jólesett neki, amikor a terem és a karzat rögtön megtelt és síri csend állott be, mihelyt szólásra hívták, s amíg beszélt, érezte, hogy magnetikus hatalmában van hallgatóságának hangulata. Joggal jegyzi meg: «Aki ilyen gyengeségektől mindig mentes volt, az vessen követ reám». Vádolták őt a népszerűség hajhászásával. Aki azonban szellemi alkának idealisztikus szerkezetébe hatol, az tudja, hogy politikai küzdelmeinek forrása nemzeti eszményei voltak, amelyeket a legmélyebben élt meg, a népszerűség nála azonban

nem cél volt, hanem csak fényes retorikájú harcainak mellékterméke. Tudta vállalni a népszerűtlenség hangulatát is. Nem egyéni érdekének, hanem eszméknek szolgálatában állott. S eszméit nem hagyta cserben a hatalomért : fontosabb volt szemében a katonai kérdésben elfoglalt álláspontja, mint a királytól számára felajánlott miniszterelnöki hatalom. A hatalmat nem célnak, hanem csak eszköznek tartotta arra, hogy eszméit megvalósíthassa. Ha az utóbbi nem lehetséges, akkor meggyőződése szerint a miniszterség nem egyéb, mint amit a szó etimologiailag jelent: «Szolgaság, talán cifra szolgaság, de mégis csak szolgaság.» (Emlékir. I. 75.). Az eszmét iparkodott hatalommá avatni s nem a hatalmat eszmévé emelni.

Csodálatraméltó önkritikája : a nagyok alázatosságával ismeri el politikai pályáján elkövetett tévedéseit : még a katonai kérdésben is élte fogytán megérti Ferenc József király álláspontját s a monarchia védereje szempontjából túlhajtottnak ismeri el a maga küzdelmeit. Olyan tárgyilagosan tud írni Emlékirataiban drámai forráságú politikai harcairól, mintha ezek nem negyven, hanem négyszáz évvel azelőtt folytak volna le. A «mémoir betegségnek» nyoma sincs benne : valóban hiányzik belőle az önigazolásra való törekvés, a visszapillantó fontoskodás, amely sejtetni engedi, hogy az ember nem osztotta korának eltévelyedéseit, de mindazonáltal tulajdonképpen az események középpontjában állott.

Apponyi a Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglalójában az esztétika és a politika, a művész és az államférfi hasonlóságának gyökerét az erkölcsi idealizmusban találta meg. A művész az általánost a különösnek szemléletes alakjában ábrázolja, egyedi tárgyakat rajzol, de úgy, hogy az egyedit, a különöst az általános, a tipikus, az örökkévaló ragyogja át : az eszmény. Az államférfi is a nemzeti erők, célok és eszközök ismeretéhez kapcsolódik, de eszménynek is kell előtte lebegni : tevékenységét mindig összhangba kell hoznia az erkölcsi világrenddel ; mindenekelőtt a nemzet erkölcsi minőségének emelésére köteles törekedni. Ezt azonban csak úgy teheti, ha énjének szubjektív igényeit mindig alárendeli a közcélnak, ha egész életét azonosítja esz-

ményi meggyőződésével. Ez a *politikai jellem* a legelső és legszükségesebb államférfiúi tulajdonság, melynek erkölcsi minősége átsugárzik az egész nemzetre s ennek szellemi alkatát formálja. Az államférfiúi tevékenységnek a jellem kölcsönöz egyben szépséget is : nem elsősorban a külső formák, amelyeknek a politikai szónoklatban és publicisztikában esetleg önálló művészi értékük is van, hanem «az államférfi élete művének az az egyöntetűsége, amely az alkotások sokféleségébe egy következetesen vallott erkölcsi alapeszmének rendező erejét viszi be, és egyéniségének az a nyugodt önzetlensége, mely megtántorodás nélkül irányít minden erőt egy magasabb cél felé. *A valódi esztétika a politikában, az igazi műremek az államférfiúi életben ugyanaz, ami a legfőbb erkölcsi jó és a nemzetnek legdrágább kincse : a politikai jellem.* Ezért veszi körül a népek egészséges ösztöne a kultusznak különös nemével azon nagyok emlékét, kiket magas erkölcsi felfogás tüntet ki. Egy Aristidesnek, egy Cincinnatusnak, egy Washingtonnak, egy Deák Ferencnek neve a meghatottságnak olyan nemét idézi bennünk elő, mely a legbensőbb esztétikai hatással rokon.» Joggal közéjük számíthatjuk magát Apponyit is : lényé esztétikai varázsának alapja erkölcsi harmóniája és nagysága. Megvolt benne a politikai szépség erénye, de méginkább a politikai erény szépsége.

*

Ha Apponyi szónoki és egyéb műveibe elmélyedünk, egy rendszeres világnézet szilárd körvonalai bontakoznak elénk. Ennek a világnézetnek középpontjában Apponyi *metafizikai-vallási* felfogása áll. Ez a centrális magveti sugarait *társadalmi-etikai* álláspontjára : milyen értéket és hivatást tulajdonít a nemzetnek s az emberiségnek? hogyan viszonylik lelkében a *nacionalizmus* és *humanizmus* egymáshoz? mi a szemében a haladás mértéke : mennyiben vonzódik a *konzervativizmushoz* s mennyiben a *liberalizmushoz*? milyen az értékelő álláspontja korának két nagy gondolat-sodrával : a *demokratizmussal* és a *szocializmussal* szemben? hogyan fogta fel a *fejlődés* elvét, amelyet kora annyi változatban visszhangzott? De a világnézetnek másik értékelméleti síkján is

vannak kérdések, amelyeket Apponyi gazdag lelkének polifóniája hangoztat felénk : milyen az álláspontja a *művészetre*, elsősorban a *zenére* nézve? mint a szónoklatnak páratlan művésze miben látta a szónokművészet *esztétikai* normáit? És végül : micsoda *történetfilozófiai* elveket szűrte le hosszú életének tapasztalatai alapján, ő, aki háromnegyed század változatos történetét élte meg s maga is történetet csinált?

III.

Apponyi világnézeti idealizmusának végső forrása mély *vallásos hite*: az értékeknek és eszményeknek abszolút biztositékát meleg, irracionális élménnyel, de a fogalmi gondolkodás logikai erejével is Istenben éli át. Ezt a szilárd katolikus vallásos meggyőződést a szülői házban szívta magába, ahol a valláserkölcsi elmélet és gyakorlat között sohasem tapasztalta a legkisebb ellenmondást sem. A kalksburgi Jézus-társaságbeli atyáknál alapos tudásra tett szert vallásának lényegéről és védelméről. Sem az élet viharai, sem a modern tudományosság vallásellenes törekvései ezt a szilárd hitét soha egy pillanatra sem rendítették meg. Túrhetően ismerte, mint maga vallja, a hitellenes törekvések egész fegyvertárát. De ezt az isteni kinyilatkoztatásnak a világtörténelem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben mindig gyöngének találta. A vallás mentette meg az elsekélyesedéstől, őrizte meg számára az idealizmust, edzette meg lelkét a nagy célok érdekében folytatott küzdelmekhez. Ezek változó eseményeiben élt, de vallásos hite alapján mégis fölöttük élt : a vallás biztositotta az élet minden viharában számára a felsőbbrendű lelki harmóniát.

Amikor 1918. őszén a forradalom nemzetpusztító piszkos hullámai közepett mindenki elvesztette fejét, Apponyi Eberhardon szörnyű fájdalmát legyőzve, fönségesen nyugodt maradt. Amikor a vörös uralom vérebei elől csónakon menekülve a lelövetés veszedelme közepett a túlsó komáromi partot elérte s feltűzött szuronyú csendőrök között a katonai állomásra kísérték : egyetlen arcizma sem rándult meg. Amikor Párizsban a szenvedések kálváriáját járta s eljutott

az utolsó stációhoz, a Legfelsőbb Tanácsnak nemzete fölött ítélkező asztalához, nyilvános pályájának ebben a legkeserveesebb órájában Istenhez fohászzkodott, hogy a legkedvezőbb idegállapotba és szellemi diszpozícióba juttassa újszerű és súlyos helyzetében, hogy megtalálja azt a hangot, amely esetleg enyhítheti a nemzet megpróbáltatását. Mély vallásossága nem tudta elhinni, hogy a nemzetét sújtott szörnyű igazságtalanság véglegesen győzzön. Megélt hite s ehhez szabott élete adta meg a rémes tragédia után a nagy nemzetközi küzdelmeihez szükséges lelki harmóniát, amely nem azt nézte, hogy elpusztult saját vagyona, kényelme és hatalmi ereje, hanem, hogy az ország omlott porba. Ennek sebeit iparkodott a pátriarkák korában a feltámadás rendíthetetlen hitével gyógyítani. Minden tragédiának szent nyugalommal fölébe tudott helyezkedni, mert vallásos hitében oly erősséget érzett, amely fölött a poklok kapui sem tudnak diadalmaszkodni. Minden inoghatott és összeomolhatott körülötte, de ő maga hitének szilárd talaján rendületlenül állott; minden sötétségbe borult prófétai alakja körül, de ő az örök Igazság napjának fényözönét érezte magára áradni.

Egyetemes emberszeretete nem engedte, hogy a más vallása iránt érdeklődjék. Nemes liberalizmusa elvül tűzte ki, hogy meg kell mindenkinek adni a jogát, hogy Istent a maga módján imádhassa. Soha senkitől sem kérdezte, milyen a vallása. De fájdalommal nézte a vallásosság hiányát. Idegenül hatott rá, minden mély rokonszenve és barátsága ellenére, Andrássy Gyulának vallási semlegessége és közönye, libre penseur-volta. Ellenben lelke mélyéig megrendítette IV. Károly király vallásossága. Amikor Tihanyba megy, ahol «a magyar katonák a magyar királyt nem avégből őrizték, hogy megvédjék, hanem hogy ellenségeinknek kiszolgáltassák», meg akarja vigasztalni a királyi párt. De megfordítva: ő merít vigasztalást a király és a királyné vallásos megnyugvásából. «Az oltáriszentségből nyert erővel, teljes lelki egyensúlyban, megbocsátással szívükben, mosollyal ajkukon indultak a hazai fogságból az idegen fogság felé. És előttem soha oly magasan nem állott a fejedelmi méltóság, soha ragyogóbbnak nem láttam a királyi korona fényét, mint

amikor ezt minden földi hatalomtól megfosztva, csupán az eszme erejét képviselve, a keresztény megadás csúcspontján szemléltem». (Megemlékezés IV. Károly királyról. 1922. 11. lap.)

Vajjon ennek a fényes géniusznak vallásossága pusztán érzelemszerű élmény, irracionális magatartás volt-e, vagy pedig olyan állásfoglalás, amelyet elméletben logikailag is megalapozni iparkodott? Milyen volt vallásos világfelfogásának *metafizikai háttere*?

Ezt agg korában, mint kiérlelt filozófiáját, a darmstadti «Bölcsesség Iskolájában» rajzolta meg a *Macht als Bindung* című előadásában (I. m. 117. sk. lk.) E szerint az Istenségben az abszolút lét, másrészt a Logos-nak és az Eros-nak teljessége mint egyetlen lényben egyesül. Így az Isten a mindenségnek, a világegésznek értelme : az ő fénye sugárzik ki erre a relatív jelenségvilágra, amelyet rendez s a legfőbb akarat- és tevékenység-energiával lát el. S ezzel az embert is az értelemszerűség legmagasabb fokára emeli. Ebben a jelenségvilágban az a feladatunk, hogy a nem-értelemszerűt csökkentjük s az értelemszerűt fokozzuk. Ez a feladat azonban keserű küzdelmet és súlyos munkát jelent. Amilyen világos ugyanis Apponyi előtt, hogy a töredékes, relatív lét és a korlátolt Logos és Eros az abszolút lét, a végtelen Logos és Eros nélkül nem gondolható, éppoly világos előtte az is, hogy ez a mindenség, amelyben a rend a rendetlenséggel küzd, ez az ember, akinek benseje a magasnak és alacsonynak küzdőtere, nem felel meg Isten eredeti eszméjének : itt zavar támadt, amelyet a keresztény tanítás az ember bűnbeesésével magyaráz. Az ember megtagadta a neki eredetileg szándékolt szerepet, a neki juttatott szabadsággal visszaélt. Innen a zavar, amelynek leküzdése most az ember feladata. Ennek teljesítésére az isteni Logos-nak és Eros-nak közvetlen behatása, a megváltás ténye az embert újra képesítette. Az eredeti isteni világtervnek visszaállítása a cél, amelyet e földön az ember sohasem tud elérni, de hozzá folyton közeledhetik. A természet fölött való uralom, elsősorban pedig a mindig mélyebben felfogott isteni Logos-nak és Eros-nak az emberben magában és az embernek a másik emberhez való viszonyában

való uralma voltaképpen a világegésznek értelme. Ez tökéletesen csak a túlvilágon teljesedik be, míg e földön az embernek csak a határtalan elmélyedés és energiakifejtés lehetőségét nyitja meg.

Apponyi — Szent Ágoston *civitas coelestis*-ének és *civitas terrestris*-ének küzdelmére emlékeztetve — ezt a folyamatot igen lassúnak minősíti: századokon keresztül hullámmozgásokban halad előre. Úgy jó létre az emberiség küzdelmes, de fölfelé törő története, mint valami szép költemény, csakhogy nem szavakból, hanem eseményekből szöve. Apponyi Szent Ágoston nyomában jár, aki az emberi történetnek kozmikus-vallásos háttérrel ad: bekapcsolja a nagy világfolyamatba, «melynek szépsége — mondja — úgy hat ránk, mint valami hatalmas dal, melyet titokzatos énekesek dalolnak az Isten örök dicsőségének szemléletében.» (De Civ. Dei. IV. 33.). Ennek a himnusznak strófái az évszázadok. A történet hullámaiban vannak völgyek, azaz visszaesések is. De Apponyi látni véli a történet széles távlatából a hullámhegyekben és hullámvölgyekben a határozott irányvonalat is. Ennek megpillantását szerinte az zavarja, hogy a haladás az emberiség összfeladatának nem valamennyi terén megy végbe arányosan. Némely korszakban, amilyen a miénk, az emberi feladatnak az a része nyomul előtérbe, amelyet a természet fölött való uralomnak nevezhetnénk. A középkorban a metafizikum uralkodott, a renaissance-ban az esztétikum. Minden korszakot bizonyos egyoldalúság jellemez, amelyet a következő korszaknak egyoldalúsága van hivatva kijavítani s pótolni. Apponyi harmonikus lelke nem talál ebben okot a kétségbeesésre. Transzcendens optimizmus hatja át: idelent e földön minden csak átmenet és előkészület; a kiteljesedés és tökéletesség a túlvilágra tartozik.

A filozófus-államférfit, amilyen Apponyi, természet-szerűen a *hatalom metafizikája* érdekli, mert hisz a politika elsősorban a hatalomkifejtés étosza és művészete. Hogyan illeszkedik bele a hatalom a világegésznek értelmébe? A hatalomnak az a feladata, hogy a jelenségvilág kaoszában rendező elv legyen, az erőket szétválassza és összefogja, őket bizonyos célok elérésére felhasználja. Hatalomkifejtés nélkül

a különféle erőknek, melyekből a világ áll, a harmóniája gondolhatatlan ; rendező hatalom híjján az erők egymást kiszámíthatatlan módon kereszteznék és kölcsönösen megszüntetnék. A kötöttség értelme azonban abban áll, hogy a hatalom éppen a kötöttség által rendező elvvé válik. Ez így van már az öntudatlan természet területén is. Képzeljük el, hogy valamely természeti erő korlátlanul hatna annak az egyensúlyi állapotnak körén kívül, amelyet az egymás ellen ható erők és gátlások, tehát kötöttségek hoznak létre : ez világkatasztrófát idézne elő. Itt az az impulzus teremti meg a szükséges kötöttséget, amely az isteni Logos-ból és Eros-ból indul ki. Az ember azonban, mint öntudatos lény, közreműködésre van hivatva. Az embernél, akinek létében öncélnek és a maga önálló Logos-ában és Eros-ában az isteni természet közvetlen képmásának, az isteni világterv csúcspontjának, ezen terv-megvalósítás szabad munkatársának kell lennie, maga ez a képmásszerűség kötöttséget jelent. Logos és Eros az isteni természetben nem kötöttség, hanem végtelenségében magának ennek az isteni természetnek lényege. Az embernél azonban mindkettőnek ellentétes természetű ösztönökkel és vágyakkal kell küzdenie és mint a hatalom *normatív kötöttségének* (*Sollbindung*) csak kemény küzdelem útján kell érvényesülnie. Ha ez nem sikerül, akkor a szellemileg hatalmas ember megrontóvá, a politikailag hatalmas pedig szörnyeteggé torzul ; akkor a hatalom nem a rend elve, hanem a rendetlenség kútfeje, amíg szükségképpen önmagát meg nem semmisíti. A normatív kötöttségeknek tudatos és szándékos elfogadásában kell keresnünk az embernek Istenhez való hasonlóságát. Ez az igazságnak *eritis sicut deus*-a a paradicsomi kígyónak, a hazugság szellemének *eritis sicut deus*-ával szemben.

A hatalomnak azonban nemesak normatív, hanem létező korlátai, *ténybeli kötöttségei* (*Seinsbindungen*) is vannak. Vajjon nem akadályai-e ezek a legjobb akaratú hatalomkifejtésnek, tehát azon hivatás teljesítésének, a hatalom azon értelmének, amely a hatalmat a világtervben megilleti? Egyes esetekben ez lehetséges ; pl. megtörténik, hogy a politikai hatalom birtokosa sokkal jobbat tudna alkotni és sok

bajt el tudna kerülni, ha nem lenne kötve az alkotmányos korlátokhoz. Egy ilyen esettel szemben azonban ezer eset van, amikor a hatalomnak ezek a létező korlátai, ténybeli kötöttségei megakadályozzák a hatalommal való visszaélést. Mert a gyarló ember számára a hatalom birtoklása mindig nagy kísértés; csak igen kevesen érik el azt a belső egyensúlyt, amely az «én»-nek megbízható, az isteni mintának megfelelő természetet kölcsönöz. S ha ezt az egyensúlyt eléri is, ez állandóan ki van téve továbbra is a zavaró belső hajlamok ostromának a hatalommal bírónál éppúgy, mint a hatalomnélkülénél. Szélső példa erre az igazságra a túlhajtott politikai hatalom esete, amely a józan ítéletet megrontja, a cézarománia jelenségéhez, végül önmegsemmisítéshez vezet. Ha valaki magát oly hatalmasnak érzi, hogy a sikeres ellenállásnak semmi lehetőségét sem látja, bármilyen lángelme is, végzetes baľgaságokat követ el. Napoleon hatalma csúcspontján oly cézári mámorba esett, hogy meg merte kockáztatni az orosz hadjárat lehetetlen kalandját, amely hatalmát rombadöntötte. A hatalmi örületben a lehetségesnek és a lehetetlennek határai elmosódnak. Nagy méretekben mutatják ezt a jelenséget a szörnyű békeszerzõdéses is, amelyek a világháborút formálisan befejezték. A gyõzõ hatalmak mámorukban észszerû megfontolásra képtelenek voltak. A népeknek cézaromániája még vadabb, mint az egyes embereké: az államférfiak nem tudnak neki ellenállni.

Apponyi szerint csak a hatalom és a kötöttség észszerû felfogása és az isteni világtervbe való beillesztése által foglathatunk el elméletileg és gyakorlatilag helyes álláspontot ezen kettõs jelenséggel szemben, melyben a hatalom és a kötöttség mint két korrelatív sarkpont egymással feloldhatatlan kapcsolatban állnak. Ennek belátása a szabadság hiányának érzelmét kelti fel, amely a hatalom birtokosát kínozza. «Én vagyok a legkevésbé szabad a világon!» — kiált fel Wotan Wagnernek *Niebelung* Gyûrûjében és a vég után sóvárog. Miért? A választ megkapjuk annak a nagyszerû tetralogiának egész érzelem- és gondolatvilágából, amelyben a költõ az emberben lakó elemi hatalmaknak anarchikus, az értelemtõl elszakadt küzdelmét ábrázolja. Ebben a küzdelemben Wotan

a legfelsőbb hatalmat képviseli: korlátlan hatalomtudata semmit sem tud a hatalom értelméről, semmit sem akar tudni a hatalom kötöttségéről. Azonban minduntalan akadályokba ütközik, örökösen érzi hatalmának korlátait, amelyeknek értelmét nem ismeri fel. Innen van belső lázadása, keserűen érzett szabadsághiányának sivítő jajkiáltása. Apponyi Wotannal szembeállítja Parsifal nemes alakját, akiben a hatalom értelmébe való elmélyedés útján nyert nyugalmat, harmóniát és megtisztulást látja. Amott a meg nem váltott, az önmagával való küzdelemben tönkremenő embernek tragédiája sötétlik elénk, emitt a megváltott, a küzdelem útján világosságra és szabadságra jutó léleknek drámája emeli fel lelkünket. Itt is a hatalom képviselője lép elénk: a megtisztult, hivatásában tudatossá vált, létének értelmétől áthatott Parsifal. Megható látvány, amikor a magát mindig legyőző, harmonikus lelkű Apponyi Wotan kitörésével, hogy ő a legkevésbé szabad lény, szembeszegezi azt a nyugodt méltóságot, amellyel Parsifal a legfenségebb hatalmat, a Grálét, átveszi, ezeknek a szavaknak biztonságát és egyszerűségét: «Most én látom el a Te hivatásodat!» A hatalom neki hivatal. Miért? Mert felfogja a hatalomnak normatív feltételeit, ezek számára nem a szabadságtól való megfosztatást, hanem a legfőbb felszabadulást jelentik. A létező korlátok, a ténybeli feltételek sem bántják őt ilyen magasságban: ezek nem uralkodnak, hanem éppen szolgálgják a hatalom észszerű gyakorlását. Ezek csak a jelenségvilágban jelentik a szabadság hiányát, de nem az értelem ideális világában.

Apponyi úgy látja, hogy az emberiség a Wotantól Parsifalig vezető utat minden életnyilvánulásában, így a hatalom és kötöttség kettős jelenségében is, megtette. Ez az igazi út a lélek végnélküli emelkedésére, minden életenergia fokozására, a rendületlen benső öröme, a Lét, a Logos és Eros isteni egységének utánczására.

Ezzel a Wagner gondolatvilágából merített főséges hasonlattal fejezi be a nagy magyar politikai bölcselő elmélkedését a hatalom metafizikájáról. A korlátlan pogány hatalmi felfogás mellé állítja a hatalomnak és gyakorlásának az isteni törvényektől irányított keresztény szemléletét.

hogy az ellentétből kimutassa ennek nagyszerűségét és mélységét.

Apponyi metafizikája, ha pozitív keresztény vallásos tartalmát figyelmen kívül hagyjuk, abban a szellemkeretben mozog, amelyet a XIX. század eleji nagy német idealizmus romantikája képviselt. Fichte, Schelling és Hegel különböző árnyalatban a világtörténetben az erkölcsi rend fokozatos megvalósulását látja. Fichte szerint a történetben két principium küzd: a természet törvénye és a szellem szabadsága. Az ember végső történeti feladata: «mindent szabadsággal ész szerint alakítani.» Szabadságának tudatára pedig akkor jut el az ember, amikor feltétlenül aláveti magát az erkölcsi törvénynek (Apponyinál: Sollbedingungen). Ez a történeti fejlődésnek az ösztönökkel szemben a végső célja, melyet az isteni szellem, mint legfőbb teremtő elv, elérni akar. Ez a cél a nagy személyiségekben válik leginkább tudatossá, akik nem vak eszközök az isteni szellem kezében, hanem ennek céljait megértik s tudatosan iparkodnak megvalósítani (Apponyinál: Sinngemässigkeiten). Ebben rejlik a nagy emberek jelentősége. De ugyancsak összhangban van Apponyinak, a nemzeti eszme idealista bölcselőjének felfogása Fichtének, a német nacionalizmus első nagy apostolának avval a gondolatával, hogy nemcsak az egyén, hanem minden nemzet is sajtászerű módon tükrözi az istenség képét, ezért bármely nép elnyomása, szabadságától, fejlődési lehetőségétől való megfosztása súlyos bűn «a szellemi világ legfőbb törvénye», a szabadság ellen.

*

Apponyi politikája ellipszis-alakú pályán keringett, amelynek két gyújtópontja volt: a vallás és a nemzet. Aggódva vigyázott azonban arra, hogy a kettő a magyar társadalmi közösségben mindig egyensúlyban maradjon, egyiknek túlsúlya ne zavarja meg a másikat. Ezért, bár mély-séges meggyőződésű és hitvalló katolikus volt, világnézeti alapon álló politikai párt alakítását mindig helytelenítette: féltette ettől a vallásilag megoszlott országban a nemzeti lélek egységét. Az volt a felfogása és politikai módszere,

«hogy a hithű elemek a hagyományos nagy pártok kebelében belül érvényesítsék befolyásukat minden egyházellenes irányzattal szemben». (Emlékirat. I. 214.). Ez a gondolat irányította mindjárt politikai pályájának elején (1872), amikor mint Deák-párti lépett be először a képviselőházba. Az volt a célja, hogy a Deák-párt katolikus elemeit erősítse a túlzó, sokszor az egyház érdekeit támadó liberális elemekkel szemben. Akkor még nem simultak el egészen a hullámai annak a valláspolitikai harcnak, amely abból támadt, hogy a kormány a *placetum regium* rozsdás fegyverével megtiltotta a püspököknek a vatikáni zsinat által a pápa tévedéstől való mentességére nézve hozott határozatnak kihirdetését. Apponyi egyenest kacagató naivitásnak bélyegzi a kormány felfogását, mintha a világi hatalom eszközei meg tudnák akadályozni a hívőket egy hitágazat elfogadásában; «mintha azt, aki az egyház tanításának hinni akar, mert az isteni kinyilatkoztatás tolmácsát látja benne, egy miniszteri, vagy akár fejedelmi nemtetszés ebben csak egy pillanatig is gátolhatná; mintha bárki is hitére hivatalos jóváhagyásnak, vagy jóvá-nem-hagyásnak döntő hatályt tulajdonítana. És mégis e nézetten voltak, mégpedig különben okos emberek. Mennyire igaz, hogy a nem-hívó nem képes a hívőnek lélektanát megérteni! A leggeniálisabb írók, bölcsészek, költők egyaránt hajmeresztő sületlenségeket írnak, amikor a hívő lelket analizálni akarják, és a legnagyobb államférfiak — lásd Bismarck Kulturkampfját — a legsúlyosabb tévedésbe esnek, midőn ezzel a tényezővel találkoznak.» (Emlékirat. I. 53.).

Bármily szeges gonddal őrködött Apponyi azon, hogy politikája mindig összhangban legyen vallásos meggyőződésével, egyházának elveivel és érdekeivel, mégis ő lett a megindítója a kilencvenes évek elején azoknak az egyházpoltikai harcoknak, amelyek a katolicizmuson sebet ejtettek s egy vallási-világnézeti alapon álló politikai alakulatnak, a néppártnak megszületését idézték elő. Az elkeresztelési rendelet bírálatával kapcsolatban Apponyi a liberális egyházpoltika terére lépett — a logika nevében. Annyira össze voltak keverve ugyanis az egyházi és az állami házassági jogszolgáltatás körei a házassági kötelék szilárdságának rovására, hogy e

zavaros állapotból csakis a házassági jognak *pro foro externo* állami rendezése, a polgári házasságnak valamilyen formája vezethetett ki. Apponyi tehát az egyházpolitikai kérdések rendezését kívánta s e mellett elfogadta Irányi Dánielnek a vallásszabadságra vonatkozó határozati javaslatát is, amelyet azideig ő is, a kormány is évről évre elutasított. Igaz, hogy eleve óva intett minden radikalizmustól, amely a nagy nemzeti hivatást teljesítő történeti egyházakat dezorganizációval fenyegetné. Amikor azonban a kormány jóval messzebb ment egyházpolitikai javaslataiban azon a határvonalon, amelyre Apponyi gondolt s a kormány túllícitált rajta, ő, aki először mondta ki az *a*-t, már nem akart *b*-t is mondani: a polgári házasság kötelező formáját elutasította s küzdött a kormány liberális egyházpolitikája ellen. Öreg korában is bántotta, hogy akaratlanul ő volt az egyházpolitikai küzdelmek megindítója s hogy állásfoglalása némely ponton ellentétbe hozta egyháza elveivel. Ezt a magatartását, bármily jó szándék vezette is, jómaga elítéli. «Ezt kötelességemnek tartom itt nyíltan kimondani, — írja a vallásos világfelfogásához ragaszkodó Apponyi a nagyok benső alázatával — hogy, ami rossz példaadás eljárásomban foglaltatik, azt ekkép jóvátenni iparkodjam».

A vallási-világnézeti harcokat a nemzeti egység megóvása céljából kerülni óhajtotta. Mégis ő lett a leghevesebb világnézeti harcok felidézője.

KORNIS GYULA.

A SAAR-TERÜLET KÉRDÉSE.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

IV.

A népszavazás több, mint a Saar-kérdés befejezése. Az maga : a Kérdés. Ami 15 év alatt történt, politikai, társadalmi, jórészt gazdasági erőfeszítés, az mind azt szolgálta. A népszavazás keltette fel a legjobb érzéseket és a legvadabb szenvedélyeket is és az okozta azt az állandó izgalmi állapotot, amely a Saar-területet 15 éven át megülte. Most, hogy a Saar népének szinte egyhangú ítélete annyira nyilvánvalóvá tette a lakosságnak tömör egységét, indokolatlannak látszanék annak túlfűtött lelkiállapota, ha nem tudnók, hogy ennek alapja az a jogos aggodalom, hogy akaratnyilvánításával még nem biztosította sorsát.

Valóban a versailles-i szerződés lehetőséget nyújt olyan magyarázatra, amely ezt az aggodalmat nem teszi feleslegessé.

A szavazás községenként vagy járásonként történik. Ám ez a rendelkezés nem jelent egyszerűen választókerületet, nemcsak a szavazás rendjének technikai eszközét, hanem azt is jelenti, hogy ezek a részleges eredmények külön mérlegelhetők. És hogy azok alapján a Népszövetség a területet meg is oszthatja. Nem egyszerűen a leadott szavazatok többsége dönti el a terület sorsát, mert a Népszövetség csak a népszavazásban nyilvánult óhaj figyelembevételével («en tenant compte») állapítja meg, hogy az egész terület vagy annak egy része jut ide vagy oda.

Ha a Területen továbbra is megmarad a népszövetségi kormányzat vagy az Franciaországhoz jut, akkor a helyzet

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1935. évi 688. számában.

eléggé egyszerű : Németország eleve lemond felségjogáról és összes egyéb jogairól. A Németországhoz való visszacsatolás esetében pedig a legfontosabb, de egyúttal a legsúlyosabb rendelkezés az, hogy annak aranyban kell visszavásárolnia a Franciaországnak átengedett szénbányákat. Az árat meg egyezés híján a két ország és a Népszövetség megbizottjaiból alakítandó bizottság fogja megállapítani. Ha Németország egy évvel fizetési kötelezettségének lejártá után annak még nem tett volna eleget, akkor a Jótételi Bizottságnak, — az megszűnővén — a Tanácsnak joga lesz a bányákat értékesíteni.

Kétségtelen, hogy a bányák bizonytalan sorsa is nyugtalanságot keltett. Mégis mindennél inkább a területi kérdés foglalkoztatta a lakosságot, amely attól tartott, hogy az a politika, amely a békeparancsot reá kényszerítette, újból a saját érdeke szerint való jogmagyarázattal fog élni.

A szavazat joga szélesesen van megállapítva. Az megillet nemre való tekintet nélkül mindenkit, aki szavazáskor 20-ik életévét meghaladta és a szerződés megkötésének napján a Területen lakott. A szavazás szabályait, módját és napját a Népszövetség Tanácsa fogja megállapítani, mégpedig akképpen, hogy a szavazás szabadsága, titkossága és őszintesége biztosítottassék.

E három szó az idők folyamán nagy fontosságot nyert, nemcsak mint a Nemzetek Szövetségének sűrűn ismétlődő vezérszólama határozatainak indokolására, hanem azért is, mert harci eszközzé vált, melyet a két fél gyakran szegzett egymásnak. Francia részről különösen a Harmadik Birodalom megalakulása óta fokozottan éles propagandával szemben, viszont a németek már 1924-ben az elkövetkező népszavazás szabadságára utalnak, amikor a francia megszálló csapatoknak a Területről való eltávolítását követelik, mert azok jelenléte «állandó és súlyos erkölcsi nyomást» gyakorol a lakosságra.

A Nemzetek Szövetsége már 1922-ben megtette az első és felette fontos intézkedést a népszavazás lebonyolítására. A svájci Bonzon Alfréd személyében biztost nevezett ki, aki lelkiismeretesen összeállította azoknak az okmányoknak — mint adóíveknek, választási névjegyzékeknek, anyakönyvek-

nek, népszámlálási lapoknak stb. — kimutatását, amelyekre a választói névjegyzékek szerkesztésénél szükség lesz és amelyeket a Nemzetek Szövetsége védelme alá kellett helyezni. Az 1926-ban végzett ellenőrzés megállapította, hogy a kimutatások betörésmentes és tűzbiztos helyen vannak elhelyezve az illetékes hatóságok őrizete alatt. .

A technikai előkészületekben ezután hosszabb szünet következett. Annál kevésbbé pihent a két állam. A tizenöt esztendő állandó előkészület volt a népszavazásra.

A franciák azzal indultak harcba, hogy ennek a Területnek a tizenöt évi népszövetségi uralom után érett gyümölcsként kell ölükbe hullania. Az a hatalom, amelyet a szénbányák tulajdona juttatott a francia állam kezébe, továbbá az egyes gyárak részvénytöbbségének megszerzése, a francia csapatoknak hosszú éveig való ott tartása, a hadi törvényszékek fenntartása, a francia csendőrség alkalmazása, a külföldi érdekvédelemnek a franciák által való gyakorlása, a legtöbb fontos kormányzati állásnak franciákkal való betöltése, az iskolákkal való franciásítás végeredményében mind a népszavazás célját szolgálta. Ezek a törekvések azonban megtörttek a nemzeti összetartozás érzetén. Az a kemény bányász nép, amely a Saar-lakosság magvát alkotja, a maga törhetetlen németiségének bélyegét reá nyomta az egész munkásságra, talán az egész lakosságra is. Matz Braun, a szocialisták élharcosa, utóbb a «Deutsche Front» szemében a leggyűlöltebb ember, néhány évvel ezelőtt a magdeburgi szocialista kongresszuson még úgy nyilatkozott, hogy a szavazatok 93 százaléka esik Németországra.¹

A nemzeti-szocializmus uralomrajutása bizonyos eltolódásokat eredményezett és a francia politikát újabb erőfeszítésekre sarkalta. Mindazokat, akik a Harmadik Birodalom irányelveivel áthidalhatatlan ellentétben álltak, nevezetesen a szociáldemokratákat, a kommunistákat, a zsidóságot és a politikai menekülteket, a maga céljainak szolgálatába igyekezett állítani.

¹ Jacques Maupas: *La Question de la Sarre*. Revue des sciences politiques. Tome LVII. Juillet-Sept. 1934.

De különös figyelmet fordított a 72 %-ot kitevő katolikus lakosságnak és papjaiknak megnyerésére is.¹ A Centrum ugyan föladta önállóságát, mint különben az összes polgári pártok, és 1933. szeptember havában beolvadt a nemzeti-szociálista irányítás alatt álló «Deutsche Front»-ba, mégis tárgyilagosnak látszó angol híradások szerint a katolikus lakosságnak és papjainak egy része, különösen a június 30-i német és a július 25-i bécsi események után, ha nem foglalt is állást a visszacsatolás ellen, ingadozóvá vált. Ma már tudjuk, hogy a katolikus lakosság kisebb részének megingása is csak átmeneti volt.² Természetesen valamennyien visszakíváncoznak német hazájukba, de valami olyan megoldást szerettek volna, amely a visszacsatolást a nemzeti-szociálista uralomnak általuk remélt megszűnésének ideje utánra tolhatná ki. Az ügyes francia politika számol ezzel a lelkiállapottal és már elhíresztelte, hogy ha most a népszövetségi kormányzat fenntartása kapna többséget, ez nem jelentene végleges döntést, a lakosság később újból határozhatja sorsa felől.

Ellenintézkedésül a németek a «Deutsche Front» addigi vezérét, az antiklerikális Spaniolt 1934. év tavaszán felváltották a mérsékeltabb Pirróval, ami jó hatást keltett széles katolikus rétegekben. A legtöbbszörüknek szinte elképzelhetet-

¹ Az 1927. évi népszámlálás adatai szerint a felekezeti eloszlás a következő: kath. 72·6%, protestáns 26·1%, egyéb keresztény felekezetek 0·7%, zsidók 0·5%, egyéb 0·6%.

² Minden bizonyára magában álló eset egy angol újságíró által leírt következő jelenet, amely akkor is érdekes mozaikdarabja az egész képnek, ha csak egy szélsőséges lélek nyilvánulása is. Augusztus 27-én egy status-quo ülésen voltam Saarbrückenben. A munkásotthon terme tömve volt. A kommunista vezér, Pfordt, elvégezte beszédét, amikor váratlanul egy katolikus pap jelent meg a szószéken, mögötte a vörös keret, feje fölött a nagy ököl. A gyűlés első pillanatra barátságatlannak látszott. «Önök meg vannak lepve, barátaim, hogy engem itt látnak, — mondta a lelkész, aki kövér volt és kedélyes arcú — de kérdem Önöket, hová máshová menjek?» Hamarosan övé volt az est legnagyobb sikere. Elmondotta, hogy egy német munkatáborban és egy német fogházban volt, borzasztó dolgokat látott stb. *The New Statesman and Nation. The struggle for the Saar. Vol VIII. No 189 New Series. 1934. október 6.*

len gondolat Németország ellen szavazni s ebben jórészt egy nézetben vannak a szociáldemokratákkal. Úgy látszik, ezért kellett ezek vezérének, Matz Braunnak, a következő formulát kitalálni: A «Freiheitsfront» nem szavaz Franciaországra, nem szavaz a hitlerista Németországra, hanem a szabad német Saar-földre».

De a katolikus lakosság elhatározására befolyással volt a Saar-vidékre illetékes trieri és speyeri püspökök állásfoglalása is, akik a Birodalom területén lakva, bizonyos fokig felelnek hűveikért és akik, ha tartózkodnak is a politizálástól, mégis félreérthetetlenül a visszacsatolás mellett foglalnak állást. Egy héttel a népszavazás előtt a területnek 12 esperese határozottan a visszacsatolás mellett nyilatkozott és Faulhaber bíboros, a nemzeti-szocializmus harcos ellenfele is imát rendelt el az összes templomokban a visszatérésért.

A szenvedélyek magasan hullámzottak, amikor a Népszövetség Tanácsa 1934. január 20-án megindította a népszavazás közvetlen előkészületeinek sokoldalú munkáját és megbízta báró Aloisi olasz delegátust, külügyi kabinetfőnököt, tegye tanulmány tárgyává: *a)* a szavazás rendjének biztosítását, *b)* miként lehet a lakosságot a befolyásolástól és fenyegetésektől megvédeni, *c)* melyek lennének a törvényes rend fenntartásának biztosítékai. A felelősségteljes munkában való részvételre Aloisi kérelmére még két tanácstagot jelölnek ki. Az egyik Madariaga, párizsi spanyol nagykövet (öt követte Olivan berni spanyol követ), a másik Cantilo, Argentínának római nagykövete. Ez a hármas bizottság, hivatalos nevén a «Tanács tanácsadó bizottsága» (Comité consultatif du Conseil), az 1934. esztendő első hónapjaiban nagytekintélyű jogi és népszavazási szakértők bevonásával folytatta tanácskozásait a választási jogszabályok megalkotása céljából. De tanácskoztak a két érdekelt kormány megbízottai is, hogy áthidalják azokat a súlyos politikai ellentéteket, amelyek azok között fennállottak.

Franciaország csak abban az esetben látta a népszavazás szabadságát biztosítva és csak abban az esetben volt hajlandó a népszavazás napjának kitűzéséhez hozzájárulni, ha a lakosság biztosítékokat nyer minden későbbi megtorlás ellen. Ért-

hető francia álláspont, amikor a «Freiheitsfront» egy bizottsága Genfben azt kéri, hogy halasszák el a népszavazást, hozzanak be nemzetközi csapatokat és tartsák fenn még két esztendeig a status-quot, mely idő alatt a Hitler-ellenes lakosság másutt kereshet elhelyezést. A németek a tárgyalások során csak a szavazati joggal bírónak voltak hajlandók védelmet biztosítani, a franciák főemberei pedig éppen a később bevándoroltak közül valók, akiknek szavazati joguk nem volt.

Barthou nagy beszédet mond a kamarában május 25-én a Saar-ügyről és kijelenti, hogy nem engedi, hogy a két kategória között különbséget tegyenek. «Ha Braunt, a szocialisták vezérét, akit egy müncheni újságban már felakasztottak, és a többieket, akiknek nincs szavazati joguk, kiszolgáltattam volna az esetleges, de inkább biztos megtorlásnak, megjelenhettem volna-e ezen gyülekezet előtt?» (Hosszú taps a Ház minden oldalán.)

A szenvedélyeknek e forrongása közepett pedig ott áll a Kormányzó Bizottság és valami elvont ideológiába burkolózva semlegességet követel. Helyesen látta a «Deutsche Front», amikor abszurdumnak minősíti, hogy egy nép semleges maradjon a legfőbb nemzeti ügyben. Egy lapidaris mondat pompásan megvilágítja gondolkodásukat: «A Saar-terület németjei, német anyák gyermekei, úgy mint a világ többi népe, már születésükkel határoztak állampolgárságuk ügyében.»

Aloisi fáradozása azonban sikert aratott. Olyan megoldást talált, amelyet az ellenfelek elfogadtak. Június 2-án a két állam külügyminisztere által hozzá intézett azonos tartalmú levél lehetővé tette a népszavazás napjának kitűzését.

Ebben a nagy fontosságú államiratban mindkét kormány kötelezi magát, hogy tartózkodni fog minden üldözéstől, megtorlástól a szavazásra jogosultakkal szemben a népszavazással összefüggő politikai magatartásuk miatt és hogy ilyen cselekmények elkövetésében alattvalóit is megakadályozza. Ennek biztosítására hozzájárulnak ahhoz, hogy a népszavazás időtartamára felállítandó felsőbb bíróság a népszavazás után még egy esztendeig fenntartassék.

E kötelező nyilatkozatok után beteljesedett a németek hó vágya, a Népszövetség Tanácsa 1934. június hó 4-én tartott ülésében 1935. január 13-ára kitűzte a népszavazást, mint a versailles-i szerződés életbelépte (1920. január 10.) utáni 15 esztendő leteltét követő első vasárnapra. Egyebekben a Tanács fontolóra fogja venni, miként lehetne a kormányok által vállalt biztosítékokat a szavazásra nem jogosult lakosságra kiterjeszteni.

A franciáknak ez a paktum kevésbé volt örömapjuk, mint a németeknek, akik annak hírére Saarbrückenben és Homburgban mindjárt el is páholtak néhány status-quo embert. Az egyezmény nem tartalmazza Barthou egyik legfőbb kívánságát, a szavazati joggal nem bíró Saar-lakosok védelmének kötelezettségét. Ez a kérdés függőben maradt.

A június 4-i határozat alapján a Tanács az Aloisi-bizottság javaslatára a népszavazás szervezésére és végrehajtására Népszavazási Bizottságot nevezett ki.¹ Ez hivatott elvégezni egy semlegesekből álló rengeteg apparatus segítségével,² valamint együttműködve a Népszavazási Felsőbírósággal, a népszavazás összes teendőit, a választói névjegyzékek összeállításától az urnák tartalmának megállapításáig. A Népszavazási Bizottság július 1-én foglalta el hivatalát Saarbrückenben és ezzel megindult a «Népszavazási időszak».

A népszavazási szabályrendeletet már az Aloisi-bizottság elkészíttette a maga jogászaival. Alapvető intézkedését, a versailles-i szerződés szerinti «lakos» fogalmát, hosszas

¹ Ez három tagból és egy technikai szakértőből áll. Tagok: Victor Henry svájci prefektus. Daniel de Jongh holland mérnök. Samarang (Jáva) volt polgármester és A. E. Rodhe svéd tartományi kormányzó. Technikai tanácsadó, Miss Sarah Wambaugh U. S. A., a perui kormány volt népszavazási megbizottja, ismert népszavazási szakértő, kit az Aloisi-bizottság is meghallgatott.

² A népszavazás költségeiről a békeszerződés nem intézkedik és így a Tanács saját hatáskörében hívta fel a német és a francia kormányt, valamint a Saar-terület Kormányzó Bizottságát, hogy sürgősen utalják ki a megfelelő összegeket, mégpedig: a Kormányzó Bizottság 1 millió francia francot, a német és francia kormány pedig 5—5 millió francia francot, és ha ez nem fedezi a költségeket, a további szükséges összegeket.

tanácskozás után megállapították. (Lakos az, aki 1919. június 28-án azzal a szándékkal lakott a Terület valamely városában vagy községében, hogy ott maradjon. Az időleges távollét, pl. katonai szolgálat, tanulás, fogság, vagy kiutasítás, nem vonja maga után a lakos jellegének elvesztését. Viszont az ezen napon való időleges ottlakás, nevezetesen a megszállás folytán teljesített polgári vagy katonai szolgálat nem adja meg ezt a jelleget.) A szavazás eredménye községi körök (Bürgermeistereik) szerint és azokra a községekre vonatkozóan, amelyek önállóak, községenként fog megállapíttatni.

A szavazás rendjét a szabályrendelet a titkos szavazásnak mindenütt szokásos módján olyan aprólékos részletességgel írja körül, hogy még a szavazóhelyiségeket kettéválasztó rács magasságát is megállapítja. A lebonyolítást a legnagyobb körültekintéssel végzik. A szavazólapokat és borítékokat semleges államban titokban készíttetik, az urnákra nemzetközi rendőrség fog vigyázni stb.

Az egyezmény által létesített Népszavazási Felsőbíróság, amely annak egyik legérdekesebb és legfontosabb alkotása, a választói névjegyzékek elleni jogorvoslatok legfelsőbb fóruma, és egyben az a büntető bíróság, amely biztosítani hivatott a választások szabadságát. Mindenesetre önmegtagadást jelentett a német kormány részéről, hogy annak felállításához hozzájárult, és beleegyezett abba, hogy ez a bíróság a népszavazás után még egy esztendeig működjék, és ítélkezék immár véglegesen német fennhatóság alatt álló állampolgárai felett.

A június eleji megegyezés után most már úgy látszott, hogy nagyobb rázkódtatás nélkül érkezik el a népszavazás napja. Ezt a bizakodást azonban alaposan megzavarta az az aide-mémoire, amelyet Barthou juttatott el a Népszövetséghez szeptember 4-én.

A francia külpolitika ezzel kettős célt akart elérni. Egyrészt a status-quo pártját akarta megerősíteni, másrészt számolva az ellenkező valószínűséggel, tisztázni kívánta a német győzelem esetében előálló gazdasági kérdéseket, amelyeket a júniusi egyezmény nem érintett.

Az első célt szolgálja, amikor a Népszövetségtől azt

kívánja, hogy körvonalazza kormányzatának irányát arra az esetre, ha a népszavazás a status-quot tartaná fenn, mert a lakosságnak joga van tisztán látni, hogy milyen lesz a végleges népszövetségi kormányzat.

Ez teljesen logikus álláspont volt, amely épp oly kevésbé vitatható, mint a franciáknak az a joga, hogy erre az esetre eleve állást foglaljanak a szabadságjogok kiterjesztése és a lakosságnak a kormányzatban való részvétele mellett, valamint hogy azt is kijelentsék, hogy hajlandók lesznek a bányák jelentékeny részét méltányos áron átengedni a Területnek. Ez az akció a legnagyobb mértékben felháborította a németeket, akik ugyan kicsinyelték sajtójukban ezt a «francia praktikát», mégis tartottak attól, hogy az az ingadozókra hatással lesz. A memorandum e részének ma már csak mint a népszavazási harc egyik állomásának van érdekessége.

De a népszavazás után is megmaradtak a gazdasági kérdések, amelyeknek előzetes rendezését a németek sem elleneztek. A bányák visszavásárlásának fölvetett ügye elsősorban érdekelte őket, de nem lehetett reájuk nézve közömbös sem a területen forgalomban levő franc bevonása, sem a külföldi kölcsönök rendezése, ami szoros összefüggésben áll a Birodalom transfer-korlátozásaival. A memorandum nem hagy fenn kétséget aziránt, hogy megengedhetetlennek tartja, hogy a Reichsbank a francot egyszerűen bevonja, és ne használja fel azokat a külföldi adósságok törlesztésére.¹ Súlyos pontja továbbá a francia kormánynak az a nyomatékos kijelentése, hogy a bányákat csak akkor adja vissza, ha Németország azok értékét kifizette. A németek másképp értették a versailles-i szerződést. Annak rendelkezéseiből szerintük nem következik a franciáknak az a joga, hogy a fizetésre engedélyezett egy esztendőn belül birtokban maradhassanak. Ennél is fontosabb volt az ár megállapítása.

¹ Knox 1934. szeptemberi jelentése szerint a Kormányzó Bizottság jóváhagyásával felvett kölcsönökből rövid lejáratú 55 millió francia franc és 890,000 font, hosszúlejáratú 2.900,000 dollár és 110 millió francia franc. Ezenkívül kb. 200 millió fr. franc külföldi kölcsöne van a területnek.

A francia közvélemény tudatában egy 300 milliós aranyárka összeg lebegett, amelyet a Jóvátételi Bizottság annak idején csak úgy odavetőleg jelzett. A németek szerint ennek az összegnek egy kisebb törtszámáról lehet csak szó, különös tekintettel a bányáknak a francia bányakezelés folytán lecsökkent értékére.

Annak megértésére, hogy miért csörtette meg ez alkalommal Barthou a kardját is és miért figyelmeztet a Tanács 1925. és 1926. évi határozataira, amelyek folytán Franciaország arra kényszerülhetne, hogy csapatokat vonulasson be a Saar-területre, ha a Kormányzó Bizottság nem lenne képes a közrend fenntartására, csak feltevésekre vagyunk utalva.¹ Talán a legegyszerűbb magyarázat az, hogy az állítólagos német puccs-hírek, amelyekről Knox ismételtén tett jelentést Genfben, indították erre a lépésre. Hogy ezek a puccs-hírek mennyire voltak alaposak,² nehéz megítélni, de nem lehet a német cáfolatok észszerűségét elvitatni, hogy a puccsal semmit sem nyerhetnek.

A katonai megszállásnak ez a felemlítése, amelynek izgalmát az október végi Saar-határmenti francia csapateltolások híre csak fokozta, végeredményében hasznosnak bizonyult, mert a nemzeti-szocialistákat minden meggondolatlanságtól visszatartotta. Sőt Bürckel, az új Saar-biztos, azt a rendeletet adta ki az S. A. és S. S. alakulatoknak, hogy január 10-től február 10-ig a Saar-határtól 40 km-en belül tilos az egyenruha viselése és mindenféle felvonulás. Egyébként is Lavalnak a francia csapatmozdulatokra tett megnyugtató kijelentései és egész magatartása megjavította a francia-német viszonyt. A légkör nem volt rossz, amikor az Aloisi-bizottság, amelynek a Tanács a memorandumot javaslattételre kiadta, 1934. nov. 6-án összeült a római Chigi-palotában, hogy a német és francia kiküldöttekkel, azok szakértőivel és, ami talán

¹ L. még *Frankreichs Saar-Memorandum von Gerichtsassessor Dr. Groten*. Reichsverwaltungsblatt u. Preuss Verwaltungsblatt. 1934. szept. 15-i sz.

² A Lordok házában nov. 15-én Earl Stanhope azt válaszolja a hozzá intézett kérdésekre, hogy az angol kormány Knox biztonsága érdekében detektíveket küldött ki. *Times*. 1934. nov. 16.

először történt, a Népszövetség pénzügyi albizottságának oda kért neves tagjaival keresse a megegyezés útját.¹ Mégis közel egy hónapig tartottak ezek a tanácskozások, amíg dec. 3-án létrejött a megegyezés. Ez a nap éppen olyan nevezetes dátum a Saar-egyezmények történetében, mint amilyen a jún. 4-e volt.

A memorandum gazdasági része teljes szabályozást nyert, a szavazati joggal nem bíró lakosság jogi helyzetét illetően paktumos megoldást sikerült elérni. Németország kiterjeszti a biztosítékokat azokra a szavazati joggal nem bírókra is, akik három év óta laknak a Saar-területen. A többieket pedig nem akadályozza meg abban, hogy egy éven belül sértetlenül kivándorolhassanak, ha ezt akarják tenni. Ezek ezen az egy éven belül a Saar-területen ezidőszerint érvényben levő törvények hatálya alatt állnak.

A bányák árát és a francia kincstár egyéb követeléseit 900 millió franc összesített árban állapítják meg, szabályozzák a fizetés feltételeit és biztosítékait, rendezik a külföldi követelések ügyét és biztosítják a franc sorsát.² A társadalom-

¹ Ezek: Mlynarski tanár, a P. B. elnöke, Sir Otto Niemeyer, Pospisil, a cseh nemzeti bank elnöke, és Tumedei tanár.

² A pénzügyi kérdéseket és a bányák ügyét csak a német megoldás esetére szabályozza az egyezmény. Az imperiumváltozás előtt keletkezett francia áruköveteléseket a «Kereskedelmi fizetések francia-német hivatala» francban fogja kifizetni Párizsban. Viszont a Németországgal szemben fennálló Saar-területi követeléseket Berlinben fizetik ki márkában.

A francia kincstári követelések főfontosságú ügyében a következő megoldást találták: A francia kormány átengedi a német kormánynak a bányákra, vasutakra, vámpályaudvarokra és a Saar-területen levő egyéb ingatlanaira vonatkozó tulajdonjogát összesen 900 millió franc ellenében. A követelés biztosítására szolgál:

a) a Saar-területen forgalomban levő francia bankjegyek és egyéb idegen fizetési eszközök teljes összegének 95 %-a, mint előleges részfizetés,

b) a fennmaradó követelést ingyenes szénszállítással fedezi Németország, a két kormány között kötendő egyezmény alapján akképpen, hogy a kiszolgáltatandó szénmennyiség öt év alatt fedezze az egész tartozást.

c) végül a német kormány hozzájárul ahhoz, hogy a Warndt-

biztosítás terheit Németország viseli, a tisztviselőérdekek védelme iránt pedig a két kormány tárgyalni fog a Kormányzó Bizottsággal.

Bár Aloisi nagyszerű tárgyalásvezetésének most is súlyos akadályokat kellett legyőznie, az az előzékenység, melyet a franciák tanúsítottak, mégis azt látszik igazolni, hogy a francia politika, amelynek egyéb terveibe nem illett a Saar-kérdés feszültségének fenntartása, már eltért Barthou merevebb irányától. A nagypolitika bűvészkamarájában, Barthou elhajított bombájából, Aloisi békegalambja röpi ki.

December 5-én tartotta a Tanács azt a nevezetes ülését, amelyen báró Aloisi a római megállapodást bejelentette. A bejelentés nagy fontossága ellenére is, az ülés szenzációja Laval fölszólalása volt. Azt javasolta, hogy küldjön a Nemzetek Szövetsége a rend fenntartása végett nemzetközi csapatokat a Saar-területre, azonban francia csapatok részvétele nélkül, természetesen, ha a németek is elmaradnak. Valódi «coup de théâtre» volt — mondja még a *Le Temps* is. Más volt. Nagyon bölcs cselekedet, amely minden irányban tisztázta

bányák bérbeadásából származó bérösszeg a francia kincstárnak fizetessék öt éven át, évi 2 millió 200 ezer tonna erejéig. Ha a 900 milliós összkövetelés öt év alatt nem lenne teljesen kifizetve, ennek megtörténtéig a bérösszeg továbbra is a francia kincstárt illeti. (A Warndt-bányákat a francia bányaigazgatóság adta bérbe egy lotharingiai érdekeltségnek, amely azokat Lotharingiában levő aknáján át a föld alatt közelíti meg.)

A francia bankjegyeknek és egyéb fizetési eszközöknek bevonására szolgáló rendelkezések pedig megállapítják, hogy: *a)* a Reichsmark szolgál kizárólagos fizetési eszközzel, *b)* hogy a tőke kivételére vonatkozó német törvények sürgősen életbelépnek, *c)* hogy a Reichsbank négy fiókja, továbbá a postahivatalok, bankok, takarékpénztárak mellé mennél számosabb pénzbeváltó üzletet állítanak fel. A beváltott francokat és külföldi fizetési eszközöket a Nemzetközi Fizetések Bankjának vagy a «Banque de France» fiókjainak szolgáltatják be, ahol azok zárolt számlán maradnak, amíg az egyezmény szerinti céljukra fordíthatnak.

A francia bankjegyek és összes külföldi fizetési eszközök 5 %-a a Kormányzó Bizottság által jóváhagyott kölcsönök céljára fog szolgálni.

a helyzetet és lehetővé tette, hogy a népszavazás közvetlen előkészületeit nyugodtan hajthassák végre.

A csapattestek küldésére felkért angol, olasz, svéd és holland kormányok haladéktalanul igent mondtak, úgy hogy a Tanács is nyomban megtehetette a szükséges technikai intézkedéseket. A költségek a népszavazási alapot terhelik, a nemzetközi csapatszolgálat következtében keletkező nyugdíjakat, az anyagokban előálló károkat a terület jövő kormánya fizeti, a Kormányzó Bizottság felhatalmazást nyer a nemzetközi erők feladatának teljesítéseéhez szükséges jogszabályok megalkotására stb.

Mindjárt megjegyezhetjük, hogy az angol Brind vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló nemzetközi csapatok (teljes létszámuk 3300 fő) beavatkozására nem került sor. Jelenlétük és maguktartása mégis biztonságot és nyugalmat jelentett.

A Saar-terület rendjének fenntartásában azonban nagy része volt a «Deutsche Front» példás fegyelmén felül a Népszavazási Bizottság bizalomkeltő munkájának is. A népszavazással összefüggő kérdésekben alkalmazott legnagyobb nyilvánosság, pártatlansága, közvetlensége mind közreműködött ebben. Miként a Kormányzó Bizottság, úgy ez sem látszik rokonszenvezni a nemzeti-szocializmussal, de a mozgalom híveivel, a széles néprétegekkel szemben jóakarattal, sőt elismeréssel volt. Ha egyes rendelkezéseivel szemben tüntettek is, mint amikor december 22-én Saarbrücken egy napra lobogódíszta ölt a Német Front utasítására, hogy ezzel kimutassák a másnap kezdődő zászló- és jelvénykitűzési tilalommal való elégedetlenségüket, az ilyen esetek inkább a választási harc hullámverését jelentik, részben pedig a Német Front erőpróbáját is.

A választási propagandát különben a Kormányzó Bizottsággal együtt csak a szükséges határok közé szorítja. A választási küzdelem durvaságait letompítja, az ellenfelet gyalázó nyomtatványok terjesztését, a «hazaáruló» vagy «gyilkos banda» kitételeket, a politikai célzatú filmeket eltiltja. Viszont gondoskodik, hogy mindegyik párt lehetőleg egyenlően élhessen a plakátharc eszközeivel, mindegyiknek jusson teremgyűlései számára stb.

A népszavazás előtti vasárnapon tartják a pártok utolsó nagy seregszemléjüket, a Német Front óriási fölénnyel. Már csak a kisebbségi szavazatok arányszámáról lehet szó. Ha tekintélyes kisebbség nyilatkoznék meg a status-quo mellett, akkor annak hívei még mindig remélhették, hogy a Népszövetség talán megosztja a Területet.

A népszavazás eredménye azután végét vetette minden effajta lehetőségnek. Amikor Rodhe, a Népszavazási Bizottság elnöke, január 15-én reggel 8 óra 15 perckor kihirdette a 90 %-os német győzelmet, már senki sem akadt, aki csak gondolt volna is arra, hogy a Saar-terület ne a maga egészében jusson Németországnak.¹

A népszavazás zavartalan és méltóságteljes lefolyásának megfelelő volt mindkét ország kormányának magatartása is. A győzelem diadalittas reggelén, amikor Bürckel rádiójelentésére válaszol a «Führer», szavait a mérséklet és a béke óhaja

¹ A szavazás részletes eredménye a következő:

Választók száma.....	539,542
Leszavazottak száma:	528,704
A Németországgal való egyesülésre szavazott	477,089
A status-quóra szavazott	46,613
Franciaországra szavazott	2,124 választó.
Semmis és üres szavazólapok száma	2,161

(*Société des Nations. Résultat de la Consultation Populaire. Genève. 15 janv. 1935.*)

A szavazás 83 polgármesterségben (választókerületben) 862 szavazókörzetben, ugyanennyi semleges elnök vezetése alatt álló küldöttség előtt történt. A szavazatok összeszámlálása jan. 14-én 17 óra 10 perckor kezdődött meg Saarbrückenben, a Wartburg nevű épület nagy előadótermében, a Népszámlálási Bizottság jelenlétében 300 semleges számlálóbiztos által, és tartott jan. 15-ének 5 óra 20 percéig. A lepecsételt urnákat még jan. 13-án este 20 órától 14-ének hajnali 5 órájáig a nemzetközi katonaság őrizete mellett szállították a Wartburgba, ahol szintén állandó katonai őrizet alatt állottak. A Népszavazási Bizottság jan. 15-én este 19 óra 10 perckor indult Genfbe, és katonai fedezet mellett magával vitte a 27 ládába zárt szavazólapokat.

hatja át.¹ Habozás nélkül és méltósággal ismeri el Franciaország is a tényeket. És a fiatal francia nemzedék talán szintén hajlandó a feléjük nyújtott békejobbot elfogadni.²

Az eredményt a Nemzetek Szövetsége január 17-én este 21 órakor tartott történelmi nevezetességű ülésén szentesítette. A kormányzatot Németország március 1-én veszi át. Mennyire anakronizmusként hatottak már báró Aloisi korrekt jelentésének szavai: «Társaimmal együtt megállapítottuk, hogy minden szavazókerületben a lakosság többsége a Függetlenség 35 §-nak c) pontjában körülírt esetlegesség javára nyilatkozott meg.» Micsoda ellentét, a tartalom lüktető valósága és a versailles-i szerződés rozoga formulája között.

A Népszövetségnek azonban elégtételül szolgálhatott ez a nap. A maga javára írhatta, hogy sikerült legyőzni a Saar-kérdés tömérdek nehézségét és ezzel a legsúlyosabb összeütközéseknek elejét venni. És elégtétellel fogadhatta Laval szavait is, amelyek a népszövetségi gondolatnak juttatott tiszteletadást jelentettek, amikor Mussolinivel való tárgyalásai után hangsúlyozottan ezt a helyet választotta ki arra, hogy felszólítsa az összes nemzeteket a béke biztosítására «a türelemnek, a bátorságnak és az akaratnak» e művére.

A Népszövetség határozatával a Saar-kérdés befejezést nyert. Ami még hátra van, az már csak lebonyolítás, technika. Természetes, hogy ennek a gondja is a fáradhatatlan Aloist terheli. Feladata volt, hogy február 15-ig a német és francia kormánnyal, valamint a Saar-terület Kormányzó Bizottságával egyetemben állapítsa meg az imperiumváltozás végrehajtá-

¹ A lakossághoz intézi első szavait a hálás elismerés megindultságával. Kéri azt, őrizze meg fegyelmezetttségét, hogy semmi mocsok ne érintse a német hazához való visszatérésüket. Végül megbékélését reméli azoknak, «akiket a sors és az emberi gyarlóság 20 évvel ezelőtt minden idők legborzasztóbb és legcéltalanabb küzdelmébe vitt bele». (L. A *Le Temps* 1935. évi jan. 10., 14., 16. és 19-i számait.)

² A «Fiatal Franciák Mozgalmának» lapjából, a *Le Franciste*-ből idéz Prof. Sir Raymund Bearley, a *The Contemporary Review* 1935. januári számában megjelent Saar-tanulmányban: «Számunkra a Saar-terület német, faj, kultúra és hagyományok folytán. Elég volt egy Elzász-Lotharingia. Bűn lenne a Saar-területet újabb irredenta fészkkévé tenni.»

sára és a Németország által vállalt kötelezettségek biztosítására szolgáló eljárást. Ha a megegyezés ezekben a politikai jellegű kérdésekben nem sikerül, akkor a Tanács határoz, amelynek döntését mindkét fél kötelezőnek ismerte el. A gazdasági kérdéseknek, pénzügyi, vasúti, bányaugyek lebonyolításának dolgát az érdekelt két kormányra bízta. Lehetnek még kisebb-nagyobb zökkenők, taktikázások, de ezek már nem jelentenek veszedelmet. Meg fognak egyezni, mert mind-egyik fél érdeke ezt kívánja és mert egyik kormány sem vállalná a felelősséget a tárgyalások megszakításáért.¹

V.

A Saar-föld népszavazásának példáját csak óvatossággal használhatjuk fel általánosabb értékű következtetések céljára. A népakaratnak ez a nyilvánulása a rendszerinti és bennünket is érdeklő lehetőségektől eltérően, különleges körülmények között történt.

A népszavazás olyan területen folyt le, amely másfél évtizeden át a Nemzetek Szövetségének semleges kormányzata alatt állott. Az az ellentét, amely a népszövetségi kormányzatnak kötelező semlegessége és bármely nemzeti kormány nyilvánvaló egyoldalúsága között fennáll, már figyelmeztetésül szolgál arra az alapvető különbségre, amely a hangsúlyozottan «népszavazási területen» megtartott népszavazást a többitől elválasztja.

A saar-földi szavazás különlegességét mutatja az is, hogy a Népszövetség maga is kénytelen volt beállni a trónpretenzensek közé. Ám ez a jelölt nemhogy hatalmi nyomást nem gyakorolt, hanem még propagandát sem fejtett ki maga mellett. Egy harmadiknak, Franciaországnak kellett őt a Barthou-memorandummal felszólítania, hogy adjon programot. Nyilvánvalóan nem vette komolyan a maga jelöltségét és legfeljebb a «strohmann» szerepét vállalta az újabb átmeneti időszakra. Mert kétségtelen, hogy csak átmenetről lehetett szó. Miután a Saar-terület független állammá tételének a gondolata fel sem merült, a Nemzetek Szövetsége pedig nem

¹ A megegyezés a kellő időben minden irányban meg is történt.

rendelkezik az államiság kellékeivel, de élettartama sincs feltétlenül biztosítva, kétségtelen volt, hogy a Saar-terület mint önálló alakulat nem állandósítható, és azt előbb-utóbb vagy Németországhoz, vagy Franciaországhoz fogják csatolni.

De a saar-területi népszavazás egyéni arculatához tartozott az is, hogy az erkölcsi és hatalmi tényezők túlnyomó ereje a Német Front, tehát egy párt kezében egyesült. Az a határozottság és önbizalom, amellyel ez a párt oly végtelenül nagy erkölcsi fölényben állónak érezte és hirdette magát, nemcsak szuggesztív erőként hatott, hanem jó propaganda-eszköznek is bizonyult, mert senki sem szeret a «hazaáruló csőcselék» közé tartozni. És nem kétséges az sem, hogy azok az erőforrások, amelyek különben a kormányzat birtokában vannak, itt jórészt a «Deutsche Front» rendelkezésére állottak, még a hatósági támogatás formájában is.

A saar-területi népszavazás ezen sajátosságai ellenére több kérdésben figyelemreméltó és általánosabb értékű útmutatással szolgál.

A népszavazás jogi részét, mind az anyagit, mind az alakit, tökéletesen megoldották Aloisi «Saar-jogászai»¹ és a kitűnő Miss Wambaugh. Nem gazdagították a világot új elgondolásokkal, művük ereje inkább a szervezés előrelátó gondosságában és utóbb a végrehajtás lelkiismeretességében volt. A jogászai munkának legfontosabb része a békeszerződés szerinti «lakos» fogalmának, a választói jog alapvető meghatározásának, minden elgondolható vitás esetre való előzetes feldolgozása. A választói jognak ez a félreérthetetlen biztosítása minden népszavazásnak egyik fontos pillére. A másikat maga a Népszövetség építette meg, amikor már 1922-ben biztonságba helyezte azokat az okmányokat, amelyek a szavazók névjegyzékének összeállítására szükségesek voltak. Ez technikai munka, de olyan döntő fontosságú, hogy aggódva kérdezhetjük, vajjon azoknál a népszavazásoknál, amelyeket még a jövő homálya fed, fog-e sikerülni a szavazásnak a mind messzibb múltban gyökerező jogát hitelesen feltárni.

¹ Báró Marx von Wittenberg, a svéd legfelsőbb bíróság elnöke, Prof. Dr. I. Kusters, a hollandiai legfelsőbb bíróság alelnöke és Dr. Eugen Borel svájci egyetemi tanár.

A népszavazás külső rendjének fontos tényezője volt az a semleges katonai erő, minden népszavazásnak velejárója, amely a tömegszenvedélyek kirobbanását hivatott megakadályozni. De többre nem is alkalmas. A hatóságok pártoskodását, pártok vagy egyének presszióját ellensúlyozni alig képes. Az idegen katonai parancsnokok nem ismerik sem a személyeket, sem a viszonyokat, annál kevésbé azokat a láthatatlan erőket, amelyeket a helyi hatóságok és közegeik érvényesíteni tudnak. Ezek a Saar területen a «Német Front» rendelkezésére állottak és azokkal szemben a 15 éve ott működő Kormányzó Bizottság is tehetetlen volt. A katonai erő a maga tömegerejével jótékony preventív hatást gyakorol. De el nem aprózódhatik, nem avatkozhatik bele akár nagyszámú egyéni sérelmek dolgába s erre nem is hajlandó. *A katonai erő fenntartja a rendet, de a szavazás szabadságát nem biztosítja.*

Ez a megállapítás már átvezet a szavazótömegek megszervezésének, irányításának és magatartásának benső motívumaihoz. Kétségtelen, hogy a népszavazások eredményét mindenekfölött lélektani szempontok határozzák meg. Közömbös, hogy azok belülről születnek-e meg, avagy külső befolyásokban van eredetük.

Amikor a Saar-föld népe egységesen leszavazott Németországra, elsősorban a hazaszeretet uralkodó erejét igazolta, de bizonyítékot szolgáltatott arra is, hogy sorsdöntő pillanatban a nemzeti érzés erősebb a világnézeti ellentéteknél. Kétségtelen, hogy a Saar-lakók jelentékeny többsége a Harmadik Birodalom megalakulása után is a Németországhoz való csatlakozás híve volt, de minden jel arra vall, hogy az a megsemmisítő fölény, amellyel akaratát kifejezésre juttatta, a nagyszerűen működő német propagandának tudható be. A hazafias érzés nemzedékek átöröklött kincse, vagy legalább is műveltség, környezet és életkörülmények hosszabb összehatásának eredménye, melyet hirtelen megteremteni nem lehet. Adottság, amely kívül esik elhatározásunkon. A propaganda azonban, annak eszközei és rendszere mesterséges alkotások, amelyeknek alkalmazása akaratunktól függ.

Az a fegyelem, amelybe a «Német Front» neve alatt működő nemzeti-szocializmus ezt a szabadabb szellemű rajnai

népet beleszoktatta, amely az alig két esztendőös nevelés után nemcsak a döntő kérdésekben tanúsított feltétlen engedelmességet, hanem még a győzelem utáni örömmámorban is, utasításra éljenzett, énekelt vagy hallgatott, az eddig ismeretlen méretű propaganda eredménye. Ez a fegyelem azonban nem a porosznak nevezett «Drill», hanem öntudatos, önként vállalt kötelességteljesítés. Ez a propaganda nem elégedett meg az «Ortsgruppe» lázas szervező munkásságával, hanem minden szokásos választási nyilvántartást messzi túlszárnyaló ellenőrző rendszert létesített. Meglehet, hogy az a «Blockwart», aki a reája bízott néhány ház lakójának még az olvasmányát is ellenőrizte, másutt ellenhatást keltene, de azért egy nagy és kiváló népnél sikeresen alkalmazott módszer mellett nem lehet egyszerűen elhaladni. A szakadatlan propaganda, a párt tagjainak állandó foglalkoztatása és a velük való benső érintkezéssel összekötött szigorú ellenőrzés a népszavazás megszervezésének olyan alkotóelemei, amelyeknek nemcsak a német határok között van fontosságuk.

Népszavazásnál, amelynek eredményétől függ az imperium megállapítása, a választó nemcsak a közület sorsával törődik, hanem egyik legnagyobb gondja a saját jövője, abban az esetben, ha annak az államnak a főhatósága alá kerül, amellyel szemben állást foglalt. A szavazás titkossága az ilyen életbevágó kérdésekben, ahol előleges színvallást követelnek, ahol az, aki semlegesen viselkedik, már ellenség, alig jelent mentesítést a megtorlás alól. De felette bizonytalan értékűek azok a vállalt kötelezettségek is, amelyekkel az államok védelmet biztosítanak a vesztes pártok embereinek. A Saar-egyezmény alapján senkit sem érhet bántódás azon egy esztendő alatt, amelyen belől elhurcolkodhatik. Mégis hanyatt-homlok menekültek a lakosok ezrei és Matz Braunnak, a szocialista vezérnek, maga a Kormányzó Bizottság ajánlotta, hogy távozzék a Területről. Bölcsen tudják, hogy még teljes jóhiszemőség esetében is, alig védhetik meg őket a hatóságok a «népharag» formájában nyilatkozó tömegszenvédélyektől vagy egyéni bosszútól. Kérdés, vajjon a status-quo vagy a francia megoldás esetében ugyanolyan rettegés fogta volna-e el az ellenpártiakat. Csak feltevésekkel válaszolhatnánk,

éppen úgy, amint csak feltevés az is, hogy sokan félelemből csatlakoztak a Német Fronthoz. De az összes tényezők figyelembevételével, általános érvényességgel is megállapíthatjuk, hogy *már eleve annak a pártnak jobbak az esélyei, amelynek győzelme a keményebb megtorlás valószínűségét jelenti.*

A saar-területi propaganda-eszközök bennünket annyiban érdekelhetnek, amennyiben nyilvánvaló, hogy azok alkalmazását másutt is figyelemmel kísérték és azokkal kiegészítették az erőhatalmi eszközöknek már meglevő fegyvertárát. Mi ezekkel az eszközökkel nem élhetünk, nem is akarunk, talán nem is tudnánk élni. Ami reánk nézve fontos, az annak biztosítása, hogy mások se használhassák fel azokat. Hogy népszavazás esetében lehetetlenné váljék a minden kormány rendelkezésére álló hatalmi eszközök érvényesítése. Ennek pedig egyetlen módja az, ha az illető területet a szavazást megelőzően semlegesítik.

Természetesnek kell találnunk, hogy azok az országok, amelyeknek mai területén népszavazás elgondolható, mindenképp elleneznek souverainitásuk felfüggesztését. És bizonytalán a legélesebb ellenállást fejtenék ki az ellen is, hogy a nemzetközi kormányzat a köztisztviselők számát a terület lakosainak nemzetiségéhez arányosítsa. Kérdéses azonban, hogy ha már sikerült is leküzdeni azokat az akadályokat, amelyek magának a népszavazásnak állnak útjában, rendelkezik-e még a Népszövetség annyi tartalékenergiával, hogy a nagyon indokolható ellenvetésekkel szemben megteremtse az esélyek némi egyensúlyát.

Amint látjuk, követelésünk valóra válásának a kilátásai nem túlságosan biztatóak. Ha ezt a helyzetet illuziómentesen tudomásul kell is vennünk, ez nem jelent lemondást arról, hogy a «fair play» előfeltételeit megalapozzuk. Teljes sikerre nem szabad számítanunk, a politikai megoldások rendszerint paktumok eredményei. Arról az elvi álláspontról azonban — ha csak eleve nem akar lemondani a siker minden reményéről — a népszavazást óhajtó félnek sem szabad letérnie, hogy *népszavazást csak akkor lehet tartani, ha a Nemzetek Szövetsége előzőleg átveszi a vitás terület kormányzatát.*

A saar-földi német nép a nemzetközi kormányzat alatt

szerencsétlennek érezte magát és a német birodalmi sajtó, de az államférfiak is, állandóan a Saar-nép szenvedéseiről írtak és szónokoltak. Minden együttérzésünk ezé a derék népé, de azért az ő szenvedésüket főleg szubjektív természetűnek kell ítélnünk. Fájdalmas érzés volt hazájuktól való elszakíttatásuk, de alaposan remélhették, hogy ennek a helyzetnek meghatározott időn belül vége lesz. Ha egy nép szenvedéseinek tárgyi ismérvei is vannak, akkor azokat abban a bánásmódban, amelyben a nemzetközi kormányzat részesítette őket, nehezen találunk meg. A Kormányzó Bizottság tiszteletben tartotta a lakosság nemzetiségét, nyelvét, vallását, helyi önkormányzatát, kultúráját és emberi méltóságát.

*

Ha végezetül számba vesszük a tizenöt esztendő nép-szövetségi kormányzatnak jó és rossz oldalait, akkor megállapíthatjuk, hogy a rossz, az az eredendő bűnnek, a versailles-i szerződésnek, a jó pedig annak az európai szellemnek következménye, amelyet a Nemzetek Szövetsége képvisel.

Nem kétséges, hogy az a túlnyomó francia befolyás, amely a Nemzetek Szövetségében talán még ma is érvényesül, annak kormányzatában is éreztette hatását. És ha el kell is ismerünk, hogy ez a kormányzat, különösen azokban az években, amikor a Kormányzó Bizottság elnöksége francia kézben volt, irányzatosnak volt mondható, mégis mennyi szabadságot és kultúrát jelentett :

... Megszavaztatják a vasutasokat, hogy milyen pénz-nemben óhajtják fizetésüket... : Iskolákat, múzeumokat építenek... 120 különvonat viszi a lakosságot át a határon az ehrenbreitsteini nagy Saar-demonstrációra — hogy meghallgathassák Hitler kancellár beszédét... Ez az a «Fremdenherrschaft», amely micsoda elérhetetlen álmovilágnak tetszik idegen uralom alatt élő más népek számára.

Mi, akik tudunk olyan idegen uralmakról, amelyek a vasúti alkalmazottakkal, sőt az iskolákkal és könyvtárakkal szemben is némiképp eltérő álláspontot képviselnek, és akik tudunk olyan országokról, amelyek, ha a kisebbségi lakosságot különvonatra rakják, az nem éppen azért történik,

hogy a határon túl nemzeti ünnepeken vegyenek részt, aligha elleneznénk, hogy kisebbségi sorban élő testvéreink 15 évig «elszenvedjék» a Nemzetek Szövetségének kormányzatát.

Nekünk a multban nem volt sok okunk arra, hogy a Népszövetségért lelkesedjünk. Hazánkban még sokan, és nem éppen a legkevésbé tájékozottak, ma is a győzők érdekszövetségének tartják e testületet. De ha arra gondolunk, hogy a versailles-i és egyéb békeparancsok a Népszövetség megalkotása nélkül jöttek volna létre, vagy arra, hogy a most tárgyalt és más, bennünket közelebbről érintő kérdések mennyivel veszedelmesebb jelleget ölthettek volna a Népszövetség jó szolgálatai nélkül, ha arra gondolunk, hogy micsoda új támadna, ha ez az intézmény megszűnnék, akkor — ha a Népszövetség kérdését és a jövő lehetőségeit minden vonatkozásban összefoglalóan mérlegeljük, világosan látjuk, hogy a Nemzetek Szövetségének megerősödése a mi legsajátabb érdekünk.

VINCZEHDY ERNŐ.

JEGYZETEK A RACINE-I DRÁMÁRÓL.

1. A szellemi örökélet relativitása.

«Majdnem minden emberi dolog borzalmas bizonytalanságban lebeg . . . aggályaink reményeinknél végtelenül indokoltabbak . . . Szerencsétlen nemzedék vagyunk ; az a sorsunk, hogy létünknek átmeneti pillanata azokkal a nagyszerű és ijesztő eseményekkel essék egybe, amelyeknek utórezgésesei egész életünket betöltik.»

(P. Valéry : *Variété.*)¹

Életének minden korszakában keresi és megtalálja az emberiség a maga szellemi oltárait, amelyek előtt lehajtja fejét s megnyitja lelkét. Így változik koronként a művészi örökkévalóságnak mind a két arca : a tudományos felismerés értékítélete is, a korszakok közműveltségében való hatás is. Minden korszak — talán csak a miénket véve ki — szerette állandónak érezni az értékeket, amelyeknek oltárt emelt, de ugyanakkor magában hordta a változás géniusát is. Egyes korok szellemisége közönyössé válik a Szépség és Szellem nem egy monumentumával szemben, más századok újra gyújtják a tüzeket s új fényel ragyogják körül a régi isteneket. Az, amit az emberiség a művészetben örökkévalónak becsült, a korok szellemi erői és a fejlődés iránya szerint állandó hullámmásban van, néha több fény éri, néha közönyösség felhőzi körül, nem egyszer eltapossák, hogy egy más hullámmal ismét újrászülessen. A szépség birodalmában a tudomány csupán őrködhetik, — custodia aeternitatis — de a szépség csak a lélek visszfényére ragyog, s mint az egyiptomi Memnon-szobor, csak ettől a ragyogástól jön zengésbe.

¹ Gyergyai Albert fordítása, 1930. Révai. Világkönyvtár 27., 28. o.

Az örökké élő művészet is a változó embertől függ. Ebben a hullámmásban, amelyben *παντὰ ῥεῖ*, a művészet bizonyos jelenségei a korszakot, amelynek jutottak, olyan rendkívüli kisugárzásúvá teszik, hogy emanációjuk messze időkre, egy egész kultúra életterjedelmére kihathat. Egy Dante, Shakespeare, Goethe; Bach, Beethoven, Mozart; Michel-Angelo vagy Rembrandt élete folytonos; fényük átizzik, legalább is végigvilágít a világon, amíg csak kultúránk hasonlítani fog ahhoz, amiből lett, s nem omlik alapjaiban széjjel. De minden olyan oeuvre s művészet körül, amely nincs az egyetemességnek ekkora világrangján, amit a mult változó szemléletei, századok tévelygése, utódnemzedékek félrelátása vagy kortársak közönye csak időlegesen is homállyal illetett, árnyékban hagyott — az idő revízióra kényszerít. Vagy a tudomány sarkalására következik be ez, vagy a művészet titokzatosan visszatérő hullámmása szólal meg: egyazon rezgéssel.

Művészet és áhítatra lelő szépség: az ember saját világteremtése, mely nagyobbá nő teremtőjénél, egy öröknek tartott lelket teremt és tart fenn; ez él, éltet, sarjaszt és hullámmzik. Ezt a művészetben nyilatkozó *örök* lelket mindenkor a maga saját lelke szerint látja s akarja meghódítani. Kiássa és megszólaltatja vagy eltemeti; vagy elmegy mellette. Lépéseink titokzatos istenség törvényeit hordozzák.

*

Művészet és emberiség e korszakokként való, sorsváltó egymásrahatása még inkább hullámmzik a dráma területén. Mert itt embereknek és koroknak az örök életre — örök hatásra — vonatkozó értékítéletét két tényező befolyásolja: irodalom és színpad. Költészet és színház. Tökéletes egyenjogúsággal. A gyakorlati színháztudomány állítja, az irodalomtudomány ortodoxiája ugyanakkor vitatja és tagadja, hogy bármilyen drámai alkotás értéke, sőt anyaga is — ha csak nem bevallottan könyvdrámának készült — csak a színpadon válik véglegessé. Életsorsát a színpad, az előadás külön és valóságos élete dönti el, értékét és jelentőségét az élő színpad hitelesíti. Az író, aki színpadra ír, nemcsak író. Nem lehet tisztán irodalom az, aminek sorsa egy másik mű-

vészetben : a színpadon dől el. A drámai alkotás sohasem befejezett a kézirat befejezésével. A drámaíró munkájának sorsa több és további, mint egy könyvnek a sorsa : alapanyagává válik annak a művészi alkotásnak, ami végcélja : a színpadon, színjátékban való tényleges megvalósulásnak. Ennek a folyamatnak pedig, az írón túl, külön, független, a maga művészettörvényei és hatásköre szerint élő világa és valósága van. Hiszen ezt a valóságot eléggé bizonyítja a színház a drámaiatlan korokban, amikor kénytelen nem költőtől lelkedzett, — nem a közösség lelkének a költő lángelméjén át megszólaló művészettel — hanem selejtes anyaggal dolgozni. (Ezt azután az irodalom teljes joggal nem veszi figyelembe, csupán kényszerűségből s alig veszi tudomásul.) S igazolni tudja ezt a színház fejlődéstörténetének egy egész és teljes fejezetével, a *commedia dell'arte* időszakával, amikor irodalom és költő, sőt a nem-irodalmi mesterember is elhagyta a színházat s ez önmagából kényszerült, színészein át, játékanyagot teremteni. Könnyen a színház ellen szegezhető tétel ezekből, hogy így a színdarab nem irodalmi műfaj. Valóban, nemcsak az. Különben sosem kellett volna a színházigazgató Goethének egy Kotzebuet adatnia. De — a nélkül, hogy itt most feladatunk lehetne irodalom és színház viszonyáról még csak megközelítő elemzéssel is próbálkozni — az igazi színházat : azt, amelyben egy lelkileg egyöntetűvé forrott tömeg hasonlítani kezd az emberiség lelkéhez — egyedül a költő képes megszólaltatni. Ez a fajta színház elválhatatlan az irodalomtól. Autonomiájukat — színpadét, költészetét — a génie képes közössé tenni.

A drámai mű megéli a maga sorsát az irodalomban is, a színpadon is, s az utókorok is, e két autonómia törvényeit érezve magukon, két revízióval illetnek minden drámai művet. Esztétikai, történeti, filológiai helyesbítéssel, újjáértékeléssel, múltból kiemelő magasztalással vagy anathémával irodalmilag : gyakorlati, nem egyszer üzleti, újjászületést vagy végleges feledséget jelentő állásfoglalással színházilag. Ebből a két teljesen más minőségű és más módszerű kritikából nem egyszer a legkülönbözőbb ellentmondások születnek. Hiszen az irodalomkritikai s fejlődéstörténeti szemlélet sza-

batosabb, módszeres, magasabbrendű (nem is élő tényezőkkel dolgozik), egyensúlyosabb és időbeliségében is állandóbb. A színház viszont az írói anyagot mindig abból a szempontból kénytelen tekinteni, hogy a maga élő színészekből, színpadi keretből s közönségtömegből álló, összetettebb anyagára hogyan tudja átvinni, rádolgozni, hogyan képes sikeríteni.¹

*

Ugyanez a kettősség még sajátosabb problematikává növekszik a klasszikus drámairodalom² területén.

Még ha nem is a háború utáni kor műveltségbeli gyökeretelenségére gondolunk, a technikai kultúra gépideáljára és sofförtípusára, amelyek a mai kor átlaglelkét képviselik, hanem a nyugodtabb békekorszakra, nálunk a «klasszikus» a nagyközönség számára rendszerint a beporosodást, a fakult érdektelenséget, az iskolai emléket vagy az illedelmes álműveltséget idézte. «Klasszikus» belülről már gátlást jelentett, irodalomban is, színházban is. Színpadon a «klasszikus»-hoz Reinhardtnak kellett jönnie, hogy a nagyközönség felfigyeljen.³ S a színpad tudott is a maga formai és stílusbeli fejlődés-változataival, akár belső értelmezés, akár külső optika, akár a mindkettővel való újjáöltöztetés módjain szolgálni a klasszikus kultúrának.

Ma a klasszikus színjáték sorsa súlyosabb. Külföldön is egyre jobban, nálunk meg kizárólagosan a segélyezett, állami színházak födele alá szorul.

A mai kor színházi nagytömegei egyre távolabb sodródának a klasszikus művészet belső értelmétől. Ez a jelenség a háború óta világszerte s egyre élesebben tűnik szem elé. Nem mindennapi látszólagos ellenmondást mutat, ha összevetjük, hogy ezzel a közönnyel szemben a klasszikus Racine újjáértékelésének folyamata éppen ezekben az években vett feltűnő és eleven lendületet.

¹ Kleist vagy Hebbel esetében érthető a nyilvánvaló *különbség*. Shakespeare-nél, ugyanúgy, az *azonosság*.

² Klasszikus: nem szellemtörténeti, hanem irodalomtörténeti értelemben.

³ Shakespeare, természetesen, ebben is kivétel.

2. Racine és utókorai.

Az utókorok értékítéleteinek hullámvásására alig találunk példázóbb s igazolóbb anyagot, mint Racine drámáinak sorát. A drámaanyag jelentőségének felismerése évszázadokon keresztül mindmáig a legeltérőbb, a legsokrétűbb hullámvást mutatja.

Már kezdetben, még Racine életében sem volt egyenletes a hatás, amelyet műve kiváltott. Hogyan is lehetne, amikor a kor drámai előzményei, a keresztény liturgikus dráma és a moralitás letűntével, különböző vendéghatásoktól felszántvák, vendéghatásoktól, kor és külföld nem is válogatott mintáitól, amelyeknek sokfélesége — még hazai talajon művelve is — mindenre ösztönzőbb lehetett, mint az igazi tragikum föllelésére. A spanyol és olasz színjáték hatása, a népi komédia lehellete, amely Molière-t majd olyan hevesen csapja meg, mind nem a tragédia felől jönnek s nem is feléje tartanak. A keresztény középkor egyetemes szelleme sem olyan, hogy abból tragikus életérzés születhetnék. Nincsen is e kor színjátékai között egyetlen tragikus színezetű darab sem. Francia földön sincs tragikai hagyomány. Corneille ad a drámának határozott s egyben művészi kialakulást, ő is spanyol hatás alatt, amikor megteremti a klasszikus és hősi lendületű színdarabot, amely a renaissance-lelkiségnek jellemzetesen francia felszívódása — a rendezettség, tisztaság, ész és szabály oszlopai között — és mind elméletében (Aristoteles), mind meseanyagában, tematikájában az antikhoz, főként a rómaihoz tér vissza. Corneille drámaköltészete végtére is egy irányba mutatott, határozott jellege volt és erős egyéniségen keresztül szólalt meg, akit Racine mindvégig nagyrabecsült s pályája elején íróilag is követett. Nem sokáig. Hiszen belső természetük sokkal különbözőbb, semhogy kor, modor, irodalom és műfaj uralkodó azonossága, bármilyen erős volt is, munkájukat egyformává tehetné volna. Corneille ú. n. «hideg» jellege éppen az, hogy korszellem és klasszicizáló irodalmiság az ő drámájában az ész és erkölcs szenvedélyességévé növesztette a belátást. Racine nem fejlődhetett így; a benne kétségtelenül mélyebb, elevenebb líraiság már első sorban a

szenvedély élményévé alakul ; a szenvedély forró és forrongó sodra bukik és omlik bele a fájdalom mélységeibe, hogy — szűrten és áthatottan a kor eszmeáramlatától — a végzet-szerűség csúcsára lendüljön és ez az áradó és gazdag szenvedélyesség az előre-tudott összeomlásban érjen véget. Corneille a sorsvállalás tragédiaírója, Racine a szenvedély kikerülhetetlenségéé. Mind a kettő monumentális. De Corneille drámaköltészete jobban a korban fekszik, Racine-é túllendül azon. S talán ez a koron való túllendülés magyarázza, hogy új és átütő erejéből fakadó sikerei, éppen a csúcsponton, legteljesebb remekének, *Phèdre*-nek bukásával torpannak meg. Itt már valami több volt, erőben és mérhetetlenségben, mint amit a galantérie kora s Versailles világa egyöntetűen fogadhatott volna magába. Ennek a művészi és tragikai többletnek felszívódása az utókorra várt. Utókorra, amelyből utókorok lettek. Kettő is. Mind a kettő korszakos terjedelmű volt s korszakosan is választható el.

Racine első utókora, ebből a szempontból egy kalap alatt, a XVIII. és XIX. század volt. A második a XX. század.

A XVIII. század klasszikai formalizmusa, éppen úgy, mint a XIX. század s benne az egész romantika, másutt kereste a tragikus életérzés drámai kifejezését. Lelkiség, eszmeáramlatok s e századok történelmi életsorsa Shakespeare-nek kedveztek, őt érezték élő s éltető múltnak, őt vitték be a drámai fejlődés vérkeringésébe. Közismert, hogy ha méltányolták is Racine-t — mint Voltaire, aki nyelvének s verselésének adózott hódolattal, vagy azok a színpadi hősnők, akik a nagy színésznő ösztönével éreztek rá egy *Phèdre*-ben, *Andromaque*-ban kínálkozó színésznői dicsőségre¹ —

¹ A XVII. sz.-ban : Du Parc és Champmeslé, a XVIII. sz.-ban Adrienne Lecouvreur, Mlle Clairon s Mlle Mars, akinek működése átesik a XIX. sz. elejére, — a nagy Racine-színésznők. A XIX. sz.-ban Rachel hozta divatba, *színpadról*, a romantika (az irodalom!) ellenére : Sarah Bernhardt ; a Comédie-ben : Mme Julie Bartet, a Comédie utolsó «klasszikusan-nagy» Racine-heroinája, Mlle Madelaine Roch, Mme Ségond-Weber, Mme Colonna-Romano, Mme Ventura a nevezetes Racine-színésznők. Mlle Falconetti a saját színházában mutatott be Racine-darabokat ; Susanne Desprès Drezdában is vendégszerepelt a *Phèdre*-ben.

ez a méltánylás csak részleges volt. Részleges s inkább a koron, a méltatók személyén s lelki alkaton keresztül van érdekessége, mint egy igazi s mély Racine-reveláció igazsága felől. Töredéksugárzás volt ez, nem érte s nem ölelte körül az egészet. Sokkal inkább saját magát nyilatkoztatta meg, mint tárgyát, amelynek tündökletességét a szellemi életfejlődés sodra sokáig mély homályba merítette. Foglalkoztak vele, igaz, de milyen másodlagos élet költő és drámaíró számára, amely csak kritikában, elméletben s nem eleven olvasóban s közönségben él. S a tudományban sincs másképpen. Lessing örök munkája, a *Hamburgische Dramaturgie* is szigorú Racine-hoz. Igaz, hogy általában az az egész francia drámához Corneille-től Diderot-ig, mert Lessing nem lát benne kiindulást s fejlődési lehetőséget a német nemzeti dráma megszületésére. (De vajjon a drámaíró Lessing követte-e Shakespeare-t, akit az elméletíró Lessing mintául helyezett a francia dráma fölé?) Ez az ítélet is Lessingre nézve tükör és nem Racine-ra. Akárcsak a XIX. századé, amelyből szintén éppúgy e drámaköltészet ellen mered Stendhalnak Shakespeare-t védő röpirata,¹ mint A. W. Schlegel-nek Euripidest Racine felé helyező értékelése.² Taine, minden ragyogása

¹ *Racine et Shakespeare*, 1802.

² *Vergleichung der Phädra des Racine mit der des Euripides*. Wien, 1808. — Az ifjabb Schlegel megállapítja a francia tragédiáról, hogy kizárja a lírai lényeket s azt a cselekmény bonyodalmasságával s a szenvedély retorikájával pótolja és ebben véli felismerni a francia tragédia egyik nagy jelességét, melynek ereje a francia nemzeti lélek szelleméből s alkatából fakad. A Racine-hatás változó és kettős időszerezéséről elmélkedve, nem érdektelen a mai német szellem egyik olyan kifejezőjét szembeállítani a schlegeli gondolattal, mint Gundolf. A gondolatviszonylatot Benedetto Croce állapítja meg szellemesen: «Ein zeitgenössischer Kunstschriftsteller, Gundolf, tadelt seine deutschen Landsleute wegen der Vorurteile, in denen sie in dieser Hinsicht befangen sind, sowie wegen ihrer Verständnislosigkeit der grossen rationalistischen Poesie Frankreich gegenüber, die, logisch einheitlich gemessen und vom Geist strenger Unterordnung beseelt, geregelt und leicht begreiflich, der selbstwillige und notwendige Ausdruck französischen Wesens gleich dem Königtum Ludwigs XIV. sei, nicht Zwang, Konvention, Nachahmung, wozu sie bei Gottsched und ähnlichen Französlern der übrigen Länder wurde». *Ariost, Shakespeare, Corneille*. Amalthea-Verlag, Zürich—Leipzig—Wien. 324—25.

mellett is, csak az udvari költőt látja benne,¹ aki ki sem lép Versailles s a Napkirály légköréből. A romantika egész nemzedéke meg éppen elfordul Racine-tól.²

Bizonyos, hogy ez a kétévszázados első utókor nem sokat látott meg Racine-ból. Igazi értékeit s azt az egész súlyt, amit valójában jelent, semmi esetre sem.

A második utókor, a XX. század figyelme már a századelőtől, tehát a háború előtti évektől máig, egységesen s az új felismerések forradalmiságával fordult Racine felé. A felfedező átértékelés elindulását Jules Lemaître könyve, kritikai s tanulmányai jelzik.³ S ami követte — az élő irodalomnak felfedező s a költőt a mai lélek számára újjáélt áramlásában és ugyanúgy a szaktudomány módszeres és összefüggésekre mutató termésében — mindez olyan mély Racine-revizióra vall, mely szinte a kultusz határait súrolja. Ez a bőség, amely a francia irodalom igen kitűnő szellemeiben látzólag véletlenes egyidejűséggel indult,⁴ s amelyhez a filológia figyelme éppoly esetlegesnek tetsző időben és munkákkal párosult,⁵ mintha mégis többet jelentene. véletlennél egy olyan korban, mint a miénk. Mintha egy Racine-renaissance-ot jelentene s mintha ebből a klasszikus dráma színpadi életére

¹ *Nouveaux Essais de critique et d'histoire*, 1865.

² V. Hugo talán az egyetlen, aki a *Cromwell* előszavában hirdeti Racine fölényét a görögökkel szemben.

³ *Jean Racine*, 1908; *Impressions de Théâtre*, 1888. I. II. IV.

⁴ Legfőképpen François Mauriac könyvére (*La vie de Jean Racine*, Paris, 1928, Plon) és Jean Giraudoux tanulmányára (*Racine*, Nouvelle Revue Française, 1928) gondolok; sokkal kevésbé Mme Saint-René Taillandier-éra (*Racine*, Paris, 1927, Plon). Lytton Strachey (*Book and Characters*, French and English, London, 1924) és Mario Fubini (*J. Racine e la critica delle sue tragedie*, Turin, 1925) vezetnek át a rendszerező filológia olyan remek munkáihoz, mint:

⁵ Karl Vossler: *Jean Racine* (München, 1926, Huebner), Gonzague Truc: *Les cas Racine* (Paris, 1922), Fritz Adler: *Racine als Mensch und Künstler* (Leipziger Dissertation, Dresden, 1915). Mindezeknek megjelenési ideje és helyei kettősen bizonyítanak a felől, hogy Európa-szerte, különböző nemzetekben, más-más csatornákon keresztül s ugyanegy időben indul el a folyamat.

is vetne valami biztató világosságot — talán csak «lopott fényt?» — az elárvult mai színház számára.

A színház közelmúltja azonban korántsem tud Racine-t illető kötelezettségei elvégzésében ennyit felmutatni.

3. A költő és a színpadi szerző.

«Egy igazi költő igazi állapota teljesen különbözik az ábrándozástól. Csupa tudatos kutatást vélek felfedezni benne, a gondolatok simítását, a léleknek gyönyörű béklyóba verését s az áldozat állandó diadalát.» (P. Valéry: *Variété.*)¹

Ez a Valéry-féle gondolat nagyon alkalmas arra, hogy nyomban a heves és bizonyító ellenkezést váltsa ki az olvasóból; ellenkezést, amely nemcsak e megállapításnak teljes igazságát vonja kétségbe, hanem azonnal elő is hozakodik a tizenkilencedik századi első romantikus időszak génie-példáival.

A költő — művész, génie — saját mythikus önsúlyát kereszt módjára viseli, terhével mindannak a kínzó kényszernek, öntudatlan, de annál erősebb felelősségnek, önmagával szemben való kötelességnek, melyet élete: az a végzetszerűség rótt rá, hogy lelke a művészet számára született és csak ebben, ezen át képes megszólalni. Hiszen éppen ez adja a tehetség minden másodlagosságának: felszínes hajlamnak, «ügyességnek», takart tehetetlenségnek és rejtett elszántságnak olyan reménytelen és nyomorúságos elmaradását az igazi művész alatt. A mély és nagy tehetség útja sokszorozott felelősséget bont ki, erkölcsi minőségű felelősséget, amelynek nyilvánulása más-más arcban bukkan elő s fedezhető fel a génieben: megmaradhat az erkölcsi arculata s akkor a világnézet fanatizmusa lesz belőle (Zola), vagy beszívódhatik a mesterség műgondjának gazdag rétegeibe (Flaubert), kiválthatja az életfeltárás harcok kegyetlenségét (Balzac) vagy tengerszerű optimizmusát (Goethe), nemegyszer a tu-

¹ *La Fontaine* «Adonisá»-ról Gyergyai Albert fordítása, id. kiadás 56. o.

datosságtól teljesen távoli látszatot mutat életgazdagságában (Shakespeare).

Racine egy — éppen a tragikus életérzés hiányánál fogva szűk és elszigetelt — korból, e mythikus önsúly nehézkedési ereje és törvénye szerint, századok mélységébe hatol és ér vissza. Lelke beleölelkezik egy rokon hullámmás árjába, megtelik vele s így találja meg a maga művészileg lehetséges egyetlen arcát, egyedül lehetséges kifejeződését.

Pályája olyan korba esik, amely átmenet. Átmenet a renaissance-ból a felvilágosodás, majd a romantika új, nagy szellemi időszakába. Átmenet, az ellenreformáció hatalmas nyitó akkordjával, a szellem és lélek színváltozásának nyitányával. Ez az átmenet nem is természetes, fokozatos tágulással, hanem egyenesen rianás-szerű erővel nyitja meg Racine előtt a lehetőséget a tragikus élmény, a tragikus forma számára. Jezsuiták és janzenisták szembenállása már világító ösztönzés annak a szellemnek, aki ifjúságát Port-Royalban töltötte s világképének alapját onnan hozta magával.

Ezt a világképet a legmélyebb kereszténység tölti be. Ez a kereszténység a vallás és az isteni kegyelem természetes szükségén épül. Azon, ami az ellenreformációs szellemiség megmozdulásából hatott rá s ami Port-Royal szelleméből szívódott beléje. Kötő, formáló, befolyásoló erőivé váltak a racine-i léleknek. Pedig ez a lélek tele volt hajlandósággal, érzékenységgel a szenvedély s a szenvedélyből is a legérzékibb iránt. A két forrás : egyfelől a kereszténység, másfelől a szenvedélyesség, Racine-ban összhangos pompával ömlik egymásba. A nélkül, hogy egyik előntené a másikat vagy bármelyikből is állóvíz válnék. A szinte pogány szenvedélyek torlódnak, rendkívüli méretekbe csapnak fel, rombolnak és megrontanak, de megtorpannak a keresztényi lemondás kapujában, ahová a költő tereli őket. A szenvedély élő, életet betöltő, kikerülhetetlen és emberi. Elborít és uralkodik. De éppen mert emberi, múló is, belevész az időbe, az örök dolgok hordozójába, tehát szükségképpen a lemondáshoz kell érnie. Nem, egyáltalán nem valami középkori szerzetesi menekülés, világtól elvonulás ez s egyáltalán nem

valami hirtelen összetörés e Racine-i lemondás lényege. Más — mennyivel több, újszerűbb és sajátabb, mennyire tragédiára hajlóbb — lemondás ez, amelyhez a maga ellen folyton küzdő s tehetetlen hordozóján eluralkodott szenvedély lassan s szenvedve jut el, hogy elérve sorsa sziklafalához, tökéletesen emberi küzködéssel és hasztalansággal omoljon a mindig erősebb, a kiúttalan végzet alá. A világ valósága nem mindig Isten rendje szerint való — ez Racine tragédia-látása. Az ember két sarkpont, Isten és a földi lét közt vergődik, ez adja világának kétféleségét; és válságát a szenvedély kibomló áradása okozza.

A szenvedély rendkívüli emberekben válik rendkívüli erejűvé, a közrendű lélek veszélytelen alacsonysággal hordozza magában. Szenvedélyhez élet és személyes sors valamilyen kiváltsága juttat.¹

A két forrás: érzékisége, amely egyfelől a szenvedély átéléséhez s ábrázolásához hajszolja és másfelől a mélyen beivódott vallásos érzés, amely a szenvedély hajlandóságait világképpé formálja s egyben gátat vet elébük — ez a két főmotívum viszi Racine-t a görögséghez.

*

Tragédia Racine korában, nem tekintve a kísérleteket, amelyek annyira nem az ő útját járták, és Corneille-t, nincs. Corneille az egyetlen és uralkodó mester. Az akarat hősiességének minden férfiaságával. A «gyöngébb», «gyöngédebb» és «nőiesebb» Racine — akinek e tulajdonságait olyan diadalmasan elemezték, egyebek közt éppen az aristotelesi hármas egység szabályaihoz illeszkedő «szolgalelkűsége» kapcsán — pályája elején követi is Corneille-t. De mennyire nem az ő világa ez! S mennyire nem lehet még csak minta, kiindulás sem számára a Seneca-féle tragédia. Ez a lélek, a maga érzelmi túlsúlyfoltosságával — amelyre modern időkben bizonyára rá-

¹ Paul Ernst s a nyomán támadt német neoklasszicista tragédia-keresés jól megérezte ezt, kereste is az életnek rendkívüli felfokozottságát a tragikus életérzés és élmény számára, de jóval kevésbbé találta meg, mint a tizenhetedik századbeli Racine.

olvasták volna a megszállottságot — zaklatottan keresi a rokonságot a lélek ősbibb formáival, amelyekből az érzések a legmélyebben fakadnak fel: Isten és a mythos ősiségéből. Egyben a forma, a nyilatkozás nagyvonalúságával. Az a fajta tragikus rátermettség, amilyen a Racine-é, a maga hatalmas erejénél fogva nem tűr el semmi kevertséget; ezért is fordul el a korabeli drámától, amelyben liturgikus örökség, sokfelől vett, egyszerre használt hatás olyan korcsként keveredik. Egyetlen nagy forma végletessége vonzza. S ugyanúgy a benne már eggyé kovácsolódott érzéstartalom is végletesen egyirányba feszíti. Mindezt, valóban, csak a görög tragédiában találhatta meg.¹

Akiben a lélek ennyire teljessé telt, mint Racine-ban, hogy az ösztönös hajlandóság a tudattal kezefogva indult a multba, rokonságot keresni, annál ez a keresés sohasem válhatott minták, források utánzásává. A tudat jóhiszemű és nem is tudálékos szándéknak enged. Rokonzregést keres itt tudat és ösztön, amely a lélekben felgyülemlett s még forrongó, kavargó költői anyagról az utolsó, buborékszerű hártafalat is elpattantsa, hogy dús ömlése megindulhasson. Ilyen a Racine görög rokonsága. Megtalálja bennük a tragédia formai kiemeltségét, magasrendűségét, amelyre a lelkében élő művészi érzékenység olyan felhangolt. Megtalálja azt a líraiságot, forró, sőt forrongó áradást is, amelyre saját szenvedélyessége méretezi. Megtalálja az életvalóságba sorsdöntően beleavatkozó istenséget, amelyre a lelkében élő kereszténység olyan szomjas. S minthogy Sophoklest, Euripidest (Aristophanest is) Arnauld-on és Pascalon keresztül olvassa, jansenizmusra rögtön átszűri a szeszélyes és bosszúálló istenség arcát a maga sajátos fényével, de ez a nagy

¹ A görög tragédia való lényegét: líraiságát, zeneiségét, nyelvi erejét, emelkedettségét és szimmetriáját a humanizmus nem fedezte fel. Éppen úgy, mint ahogyan a tiszta tragédiától, mint élménytől, szintén távol állott. A valóban tragikus lényegét tulajdonképpen Racine látta meg először, a jószemű, de nem ennyire mély Boileau mellett, aki szintén megérezte ezt: «cette hauteur divine où jamais n'atteignit la foiblesse latine». (*Art poétique* III.) Minderről Vossler értekezik igen mélyenjáróan. (Id. m. 146. kk.)

rátalálás egyszersmind megadja vallás- és világnézet drámai megszólaltatásának merszét, formáját is, amit Arnauld úgy fogalmaz a *Phèdre*-rel kapcsolatban, hogy az isteni kegyelem nélkül képtelenek vagyunk a kísértéssel szembeszállani. Racine a görögökön keresztül találja meg a sors, a törvény, a végzet — és az ember viszonyát. Talán az egyetlen az egész korban, aki olyasvalamit vett észre, amit a humanizmus nem látott meg, ami mellett kortársai elmentek, hiszen ezek csak a mintát, a poetikát, az ünnepiességet vagy valami rendkívülinek és szörnyűnek alkalmi formáját látták a tragédiában s nem a tragikus lényeket. Hiszen Sophokles és Euripides is távol állott a barokk kor ízlésétől. Racine más volt: több, mint a barokk embere. Az antiknak ilyen közvetlen és egyedülvalóan mély megérzésében a korhoz képest rendkívüli modernség volt. Ez az a «több», ami Racine útjának kiválasztottságát magyarázza s modernségét bizonyítja.

Ez a modern klasszikus: Racine, Sophoklesszel az eszményben, Euripidesszel a természetben találkozik. Sophoklesből világosodik eléje a végzet és a törvény, amelyek előtt és alatt euripidesi sorsok, büntudat, bizonytalanság, gyöngeség, nőiesebb, mert esendőbb alakok botlanak és szenvednek. Lelke két összetevőjének kibontásához vezette el a két görög klasszikus. Ez a «több mint rokonság» valóban túlnöveszti Racine-t a barokkon, aminthogy a műveiből áradó erő is túllépett a kor keretein.

*

Költői és tragédiaíró ösztöne és keresése vitte Racine-t az antik tragédiához. Az évszázadokon átnyúló találkozástól bűvöltén és bódultan talált rá Sophoklesben s Euripidesben a tragikus drámai forma — életforma — lelke-szerint' való létezésére. A színpadi szerző, a dráma felépítője, a színpad külső törvényeit illetőleg behelyezkedett a kora által elfogadott aristotelesi keretekbe.¹ Az aristotelesi elmélethez geniális természetességgel illeszkedik hozzá. Szűk és szűkítő

¹ Erre vonatkozólag l. *A modern Racine* (Nyugat, 1935. január) c. cikket.

kereteit, scenikai adottságait magától értetődően fogadja el. Scenikai igényei még szürkébbek, még kisebbek, mint a Corneille-éi. A költő annyira, olyan teljesen uralkodott belülről, hogy a színpadi szerző nem érezte szükségét a külső reformálásnak. Racine-nak nem voltak szerkesztési s anyagotformáló nehézségei, mert meg tudta oldani s be tudta tölteni az akkor uralkodó formai szabályokat s hozzá még úgy, hogy azok többé: természetessé váltak általa.

Szeretik írni Racine-ról, hogy természetének is megfelelt az a szinte kéjes passzivitás, amellyel e formai nyüögöket magára vette. Írói jellem s egyéni természet effajta utólagos retouche-a mindig az önkényesség veszélyével jár; de Racine esetében épp úgy, sőt még több joggal láthatnók itt a költő dacos és magavállalta próbáját, amelyen a nehezebb-több alkotásbeli gyönyörúsége s a többletet legyőző könnyedség gyönyörúsége fénylik keresztül.

Azonban aki a színpad tárgyi világával szemben olyan közönyös s az adottságokat annyira el is fogadta, mint Racine, az éppen nem volt közönyös a színpad személyi, élő világával: színésszel és színészzel szemben. Éppen az egyekben való igénytelenség igazolja, hogy a színésztől sokat követelt, sokat is rótt rá — de a legszínyszerűbb módon. Kétségtelen, hogy a molière-i társulatot s a Hôtel de Bourgogne-beli színészeket nemcsak ismerte, hanem tanulmányozta is. Minden során, minden alakján érzik, hogy mennyire számított és épített a színészi alakítókéesség gazdagságára, milyen alaposan tisztában volt az emberábrázolás természetrajzával s lehetőségeivel. Annyit és annyira újat adott, hogy — abban az aktív és kortársi versenyben, melyben élt s részt kellett vennie — nem hiányozhattak a színészi igények tekintetében meggondolásai a mértékre s módra nézve. De bizonyos, hogy kora s a következő korok nagy színészei ebben is igazolták, végig a századokon át, Du Parc-tól és Champmeslé-től Sarah Bernhardt-ig.

A modern színjátszásnak ma is az volna egyik legnagyobb eredménye, ha a színszerűség és a lélektan mai gazdagságával jutna el az igazi racine-i lényegig, amely a tiszta tragikus szemléletnek és a szenvedély monumentális végzet-

szerűségének gazdagságát a «modern» lélekrajz, a heroikusan egyszerű és éppen ezért sűrített dráma formájában nyújtja feléje.

4. Klasszikus költő — mai színház.

«Auf der einen Seite hat (das heutige Theater) die Idealität verloren und ist ein Geschäftsbezirk wie andere auch, auf der anderen hat es die Abenteuerlichkeit verloren, die ihm Spannung, Tiefe und Hintergrund gibt, und der Theatermann ist ein achtbarer Bürger, Beamter, allenfalls Industrie-Ritter, wie andere auch: kurz das Theater ist nicht mehr eine geistig sinnliche Zwischenwelt, bereichert durch die Spannung zwischen der aktuellen Welt der es dient und der Schein- und Traumwelt, die es schafft oder beherrscht, sondern es ist der gleichen Ebene wie das übrige Alltags- und Geschäftsleben.»

(Gundolf: *Goethe.*)¹

Kétségtelen, hogy a színház Racine-t illetően ma még ott tart, ahol az irodalom s az utókori értékelés tartott Lemaître könyvéig: az első stádiumban. Mert hiszen, ha egyes színészek, a maguk művésze kedvéért ki is ragadtak egy-egy Racine-szerepet, amiért aztán a darab is színre került, maga a színház nem fordult még a költő felé darabjai kedvéért. A figyelem sehol sem vagy csak alig látható s mértéke egyáltalán nem akkora, mint azt a költő esztétikai s drámai újjáértékelése indokolná.

Franciaország — valójában ott is csak a Comédie Française² — Racine-nel szemben őszinte kötelességet teljesít, olyat, aminőt mi a *Bánk-bánnal* szemben teljesítünk, csak más arányokban. A Comédie-nek állandó ifjúsága van, mi több, éppen ebből az ifjúságból állandó klasszikus közönsége is, nem is számítva az idegenekből kikerülő alkalmi hányadot. Ez a közönség nyelvén s fülében a racine-i sorok melodikájával, azzal a zenei szomjúsággal ül be a színházba, amely

¹ Berlin, 1922. Bondi, 341. o.

² Magánszínházban R.-t a háborús évek alatt csupán Mlle Falconetti szólaltatta meg, saját színházában.

a *Phèdre*, *Andromaque* vagy *Athalie* előadását már önmagában is élménnyé emeli. Ennek az élménynek az állandósításához, átlag : nemzedékenként, maga a színház is fejlesztően járul hozzá, mert — ha nagy időközökben is — reformálja az előadások optikai-szcenikai részét. Az előadási stílus a század eleje óta annyit változott, mint a színjátszás lélektani része kívánja, de talán nem egy új, racine-i színjátszásé. Mint racine-i sajátosság, első sorban a vers uralkodik az előadás szellemén, a versmondás zeneisége. A modern lélektan mélyít és mélyülésre készítet s egy-egy nagy színészi egyéniség mindig talál újító szint, többletet egy racine-i hős gazdagítására. De a hagyomány döntően uralkodik a szövegmondás nyelvi-zenei részén ; döntően, mert természetesen : élő törvények szerint, amelyek a francia versnek¹ és a francia nyelvidiomának belső alkatából születtek és élnek. Hagyomány itt élő erő, éltető szükség, őre a századokon át alakult s nemzeti előadó-formának. Ezt a hagyományt a francia színpad éppen elégségesnek érzi, hogy ne állapodjon meg egy XIV. Lajos-korabeli színpadi beállítás és jelmezek külső hatásainál — esetleg hatástalanságánál? — francia és racine-i tud lenni e külső korhűség híjával is.

Sokkal sokrétűbb, nehezebb a nem-francia nyelvű színpadok dolga ; le kell mondaniok Racine egyik — de nem egyedüli — legnagyobb gazdagságáról : nyelvről és versről s ez még annak a nemzetnek is veszteség, amely olyan szerencsés, hogy pl. *Phèdre*-t Schiller fordításában adhatja. De nem minden nemzet ilyen szerencsés. Az idegen nyelvű színpadok feladata tehát még inkább és szükségképpen a Racine-ban levő egyéb művészi és színpadi értékek fokozottabb érvényre juttatása. Másfelől meg éppen az alól a nemzeti hagyomány alól feloldottak, amely a franciákat köti. Vagyis számukra a korszerűsítés műveletének mi sem állja útját, akár a legmodernebb eszközökkel oldhatnák meg ennek a szinte legmaibb lélekrajznak, lélektani gazdagságnak pompázó feltárását, ennek a sűrített drámai szerkesztésnek a maga

¹ A történelmi alexandrinusnak, amely, mint nálunk a jambus, a történelmi dráma hivatalos versformája.

nemében egyedülálló átvilágítását, azt a racine-i világot, amelynél már nem is fontos, görög-e vagy sem, amikor csak egyetlen szempont él és diktál, a Racine-é, hogy az ő bensősége, az ő világának emberi és tragikai lényege a legnagyobb szabadsággal, elvenen, tehát a legteljesebben bontakozhassék ki. Ezért maradt elvetélt kísérlet, messze az eredménytől, minden színpadkísérleti, történeti érdekessége és sok részlet szépsége ellenére is Tairoff előadása,¹ aki nem Racine, hanem a saját maga *Phèdre*-jét hozta színre, szövegátírást sem átallva. A külsőségekben archaizáló végtől az önkényesség, mondhatnók, a Racine-tól való teljes és erőszakos elfordulás végletébe futott s nem menti, csupán magyarázza, hogy mindezt egy kiépített s gyakorlattá valósított színházelméletre alapozta.² Európa színházai nem is keresik túlságosan a találkozást Racine-nal. Reinhardt németországi diadalmas huszonöt éve alatt mindössze egy darabját, a *Phèdre*-t adatta elő.³ Hazáján kívül színpadról nem érdekelte a világot.

De vajjon mi is érdekli színpadi élményben ezt a minden bensőségtől olyan távolhúzóvilágot? Hiszen közönsége lelkileg a legmaibb írók komoly tragédia-kísérleteitől is éppen olyan messze van, mint Racine-tól. E miatt a közönye miatt nincs színháza, igazi drámája s igazi színpadi költői. A színház mindig tükre is a társadalomnak s a mainak semmi kedve tükörbe tekinteni. S ha mégis, akkor giccsesen szépítő, csaló és szemérmetlen tükröt akar, olyat, amelyben nem művészet, csupán szórakozáson keresztül látja a maga torz, tunya és hazug mosolyát. A mai kor színháza eltávolodott a művészettől. Ezt az állapotot, amit a színpadi naturalizmus bukása eredményezett, olyan közönség mellett, amely nem akar tudomást venni róla, mivel érzéke és igénye a művészettel szemben eltompult — a színház egymaga, önmaga eszközeivel nem tudja megváltoztatni. Éppen a színház

¹ Moszkva, Kamaraszínház : 1921. XI. 21.

² A színház felszabadítása, egyebek közt és első sorban az irodalom alól. Ami éppúgy lehetetlen, mint a színház lenyűgözése lenne az irodalom által. Tairoff könyve: *Das entfesselte Theater*. 1927, Potsdam, Kiepenheuer.

³ Berlin, Kleines Schauspielhaus : 1918. X. 31.

vallási s egyben szociális lényege teszi szervesen egymásra utalttá azt a három tényezőt, amelyből összetevődik: író, színpadot, közönséget.

S ezen a ponton van vagy lehetne szerepe a klasszikusok kultuszának a modern Európa színházaiban. Mert a klasszikus drámában levő érték kisugárzása az, amiben a színház elkülönbötetető mozdulattal tud a szépségre rámutatni, az igazi színpadra, amelyen rajta áll a költő, hogy az emberi lélekhez szóljon. Ezen az úton, önmaga magárahagyott erőiben is képes a színház az ember szemét a művészet felé fordítani. A naturalizmus olyan sokáig s oly szívós erővel élt, hogy tetszhalott tetemén a csak szórakozást kereső közönség és a csak szórakozást szolgáló színház még mindig az életet vélik látni. Amikor a fejlődés így megáll, a klasszikusok színpadi renaissance-a — segítség s élesztő áthidalás lehet. Útépités a színpad drámaibb jövője elé.

5. Francia klasszikusok a magyar színpadon.

«... Az is kétségtelen, hogy Racine nem állja ki a versenyt Shakespeare-rel.»

(Ambrus Zoltán: *Színházi esték.*)¹

Shakespeare-ben minden kor megtalálja a maga képmását és kérdéseit. Klasszikus és romantikus, naturalista és stilizált, szimbólikus, pszichoanalytikus, gazdag bányája a formakereső s formabontó stíluskísérleteknek, emberábrázolásnak, szcenikai ujhodásoknak. Állandó és egyetemes hatása szinte végkép kimeríti a közönségnek a klasszikusokkal szemben való érdeklődését. Ezen a főbenjáró okon kívül még Shakespeare-nek Magyarországon külön sorsa, nemzeti és történelmi hagyománya van, nemzetibb és előbb, mint magában Angliában. Ezt a sajátos és külön Shakespeare-jelentőséget a magyar színészetre nézve Hevesi Sándor állapította meg.² Shakespeare ereje azért éltette olyan rend-

¹ «Élet» kiadása, Bp. évsz. nélk., 68. old.

² *Vereckétől Trianonig*, Bp. 1927. Franklin.

kívülien a magyar színjátszást, mert a Shakespeare-kultusz egész gyökérzete mélyen a nemzeti lélekből táplálkozott. A magyar Shakespeare egyidős a magyar nyelvű nemzeti színjátszással. Amikor a nyelvi és nemzeti törekvések megteremtették a magyar színházat, a magyarság a maga színpadával együtt kapta Shakespeare-t is. Igaz, hogy a németen keresztül s bizonyos részben a német nyelvű színház miatt is : hiszen küzdelem volt ez, közönségért s közönségen keresztül a nemzeti színpad életéért. 1790-ben már van magyar Hamlet-fordítás, 1794-ben először adják Hamletet magyarul Kolozsvárott.¹ Innen kezdve mindmáig egy folyamatosan növő, terebélyesedő Shakespeare-kultúra fejlődik a magyar színházakban, csodálatos és egyedülálló folyamat : «hogyan vált egy idegen drámaíró népszerű nemzeti klasszikussá.»²

Shakespeare mellett elenyészően kisebb mértékben megvolt a német dráma hatása is. De francia klasszikust, az egy Voltaire-en kívül, még élete elején sem ismert a magyar színpad. Francia dráma csak a romantikával jut el hozzánk (V., Hugo stb. — Scribe) ; viszont a nyolcvanas években már teljesen uralkodik a Nemzeti Színház színpadán.

A francia klasszikus dráma a magyar színpadon kimaradt a korszerű fejlődés sorából. Később, elsőként — s máig is egyedül — Molière jut népszerűséghez a színpadon. Műfaja más és könnyebb, ezenfelül nem állja útját a tragédiában s történelmi drámában uralkodó Shakespeare-ízlés. Már a negyvenes években viszonylag bőven játsszák, míg Corneille csak 1853-ban, mindössze egy darabjával s összesen hatszor szólal meg — két és fél évtizeden át, Racine pedig egyetlen egyszer sem, 1876-ig.³ Csak ekkor kísérelte meg a Nemzeti Szín-

¹ Pesten 1814-ben volt az első Hamlet-előadás.

² Hevesi S., id. m. 32.

³ Teljes magyarországi kimutatást összeállítani ma szinte lehetetlen. Kénytelenségből csak a Nemzeti Színház és két budapesti magánszínház (iskolai vizsgálódásokat nem számítva : az összes fővárosi) előadásainak összeállítására szorítkoztam. (A zárjelbe tett nevek a darab fordítóját, a zárjeles számok a színrekerülés évét, a

ház a racine-i tragédiát. Paulay Ede figyelmes szeme és műsor-egyetemességre törekvő buzgalma négy darabot is

mellettük levő számok egy-egy darab összes előadásait jelzik, 1934. december 31-ig.)

NEMZETI SZÍNHÁZ:

Corneille:

1. Le Cid. (Hegedüs L.)..... (1853) 6

Molière:

1. L'avare. (Döbrentei, Erdélyi J., Kazinczy G., Hevesi S.) ..... (1848) 132
 2. Tartuffe. (Fekete S., Kazinczy G., Ivánfi J.) .... (1847) 95
 3. Les Femmes Savantes. (Arany László) ..... (1869) 86
 4. Le Misanthrope. (Szász K., Hevesi S.) ..... (1869) 66
 5. Le Mariage forcé. (Szász K., Hevesi S.) ..... (1874) 50
 6. Le Malade imaginaire. (Berczik Á., Hevesi S.) ... (1894) 45
 7. L'École des Maris. (Szász K.) ..... (1881) 38
 8. L'Étourdi. (Paulay E.) ..... (1877) 37
 9. L'École des Femmes. (Szász K.)..... (1874) 36
 10. George Dandin. (Kazinczy G., Hevesi S.) ..... (1853) 29
 11. Sganarelle. (Szász K.) ..... (1874) 22
 12. Le Bourgeois gentilhomme. (Csiky G.) ..... (1882) 22
 13. Les Précieuses Ridicules. (Szász K., Hevesi S.).... (1871) 18
 14. Le Médecin malgré lui. (Kazinczy G., Gabányi Á.) (1842) 12
 15. Les Fourberies de Scapin. (Hevesi S.) ..... (1903) 10
 16. L'Amour médecin. (Hevesi S.) ..... (1926) 7
 17. L'Amour médecin, mint ballet divertissement ..... (1930) 5
 18. La Critique de l'École des Femmes. (Szász K.) ... (1883) 3

Racine:

1. Phèdre. (Farkas A.) ..... (1876) 17
 2. Britannicus. (Ivánfi J.) ..... (1899) 5
 3. Iphigénie en Aulide. (Paulay E.) ..... (1890) 3
 4. Bajazet. (Paulay E.) ..... (1881) 3

VÍGSZÍNHÁZ:

Racine:

1. Phèdre. (Ábrányi Emil) ..... (1900) 4

műsorra tüzet, de a *Phèdre* mérsékelt sikerén kívül teljes közöny mellett és minden maradandóság nélkül.¹

Ekkor már a magyar tudományos élet is olyan haladó szempontokat vet fel Racine értékelésénél, aránylag igen korán, mint pl. az id. Szász Károlyé, aki a költővel kapcsolatban már «modern végzetről» beszél² és a kritika is hangoztatja a francia klasszikusok jelentőségét, valahányszor a szórványos színházi előadások alkalmat adnak rá. Sajnos, egyéni felismerésen, művészi igyekezeten s műveltségbeli kötelességtudáson túl, többről: eredményről nem beszélhetünk. Közönység, hatás Magyarországon eddig nem várták s talán ma sem várják Racine-t.

Az áthidalást, a közöny áttörését taulajdonképpen itt is segítőtárs hozná meg: a külső forma áttörése, korszerű, egyenrangú s racine-i szellemben költői fordítások létrejöttével, amihez az élő színpad igyekezete hozzá tudna kapcsolódni. Amennyire tagadásba kell vennie a modern Racine-

BELVÁROSI SZÍNHÁZ.

Molière :

1. George Dandin. (Hevesi S.) ..... (1921) 42

Molière 754 előadást ért meg Budapesten, ebből 712-t a Nemzeti Színházban (illetőleg annak Kamaraszínházában [1924—32]), 42-t a Belvárosi Színházban; *Corneille* 6-ot a Nemzetiben, *Racine* 32-t, 28-at a Nemzetiben. 4-et a Vígszínházban. — Feltehető, hogy E. Kovács Gyula, híres tragikus színész. Kolozsvárott játszott Racine- és Corneille-hősöket. *Molière*-nek vidéken is jobb sora volt.

¹ Pedig nagy gonddal, parádés szereposztásban hozták színre mind a négy tragédiáját: *Phèdre*-t: Jászai, Szigeti, Nagy Imre, Helvey Laura, Pintér, Paulayné, Császárné, Sántháné; *Britannicus*-t: Beregi, Jászai, Császárné, Szacs vay, Gyenes, Ivánfi, Paulayné; *Iphigénie*-t: Hegyesi Mari, Szacs vay, Nagy Imre, Jászai, Gyenes, Fái Szeréna. Pintér, Boér, Maróthy Margit; *Bajazet*-t: Nagy Imre, Jászai, Fái Szeréna. Kovács, Pintér, Békési, Sántháné játszották.

A Vígszínházban Jászai lépett fel *Phèdre*-ben, aki 1900-ban nem volt tagja, időlegesen, a Nemzeti Színháznak. Ekkor volt, ápr. 18-án Ábrányi Emil új *Phèdre*-fordításának bemutatója is.

² Egyetemi előadásaiban: *A francia klasszikus drámáról*. Bpest. 1880—81.

látásnak azt a tévhitet, hogy kizárólag a külső forma állja útját e tragédiák sikerének a nem-francia színpadokon és hogy rokonlelkű fordítások — az «amúgy sem érdemes», «nincsen rá közönség» elvénél fogva — nem születhetnek, annyira el kell ismernie azt is, hogy a közvetítés, e formai szépségek jórészének átmentése a másik nyelvbe szinte megoldhatatlanul nehéz.

6. A forma közvetítése.

«Corneille és Racine Budapesten sohasem csináltak «telt házakat», amit meg lehet magyarázni. Végre is: gyémántjaik nélkül jelennek meg nálunk.»¹
(Ambrus Zoltán: *Színházi Esték.*)

Corneille, Molière, Racine verselését meglehetősen barbár közfelfogással szeretjük egy kalap alá venni, minthogy a dráma hivatalos francia ruháját viselik: a rímes alexandrinust. De nyelvük, versük, a korszak és az elfogadott metrikai azonosság ellenére is mennyire mások! Fokozatokat, szinte három nemzedéket képviselnek. S hogyan is fejezhették volna ki azt, ami belsőleg mindegyiküknél annyira más, ugyanazon a módon. Utánzás és középszer unalmas derekassága mindhármukból hiányzott.

Corneille a még meg nem szilárdult monarchia zavaros éveiben írja a *Cidet*. Ennek a légkörnek a nyugtalansága teszi őt a legromantikussabbá a három klasszikus közül. (Hiszen amikor a XIX. század romantikája Racine ellen lázadt — Corneille-t dicsőítették.) Versei a nyugtalan évek hatása alatt kevésbé csiszoltak, ezért forrongóbb a rendjük, ezért nem símulnak úgy szabályhoz és tisztasághoz, mint a Racine-éi. A corneille-i alexandrinus olyasféléképpen viszonylik a tökéletesen tiszta racine-i vershez, mint pl. az archaikus, mozgástalan, csukott kéz-lábú Apollók a harmonikus, részleteiben kidolgozott, szabadmozgású belvederei-hez. Molière verse, aki korban is, verstechnikában is közöttük áll, a francia olvasónak élénk, törőlmetszett, friss erőteljességet jelent, tele életteljességgel, de még a Racine tisztasága nélkül.

¹ Id. m. 63. o.

Racine itt is a végletes tisztaságot árasztja. Egy kis képzelettel szinte tudatosnak vélné az ember a szűk racine-i szókészletet: 1200 szót, mintha a formába-illesztő munka tisztasága csökkentette volna, nemes nehézséggel. Racine-nál meggazdagodik a sor lendülete: amíg Corneille és Molière a szótagszámot monoton két félre szelik, a metszet Racine-nál a legváltozatosabb gazdagságot jelenti. S felhasználja a romantikusok kétévszázados elődeként az enjambement-t. Amilyen élesen különválnak szellemisége, tragikum, belső formája a nagy kortársakétól, ugyanannyira fölébük emelkedik versében is, a maga nyílt gazdagságával, purizmusával, amellyel megneemesítette a szenvedély prózáját s szinte visszaadhatatlan zeneiséget árasztott.

Visszaadhatatlan-e? A magyar költői nyelv és a magyar színpad csak akkor válaszolhat, ha legjobb költőink — akik mainak érzik Racine-t — felelnek rá. Ha rokonlelkű költő tesz majd próbát új fordítással, amely mai és racine-i s nem a szolgáltság külső és alacsony hűségével hú ahhoz a költőhöz, akihez tanulmányért fordult Goethe (*Iphigénie*) is, Schiller (*Die Braut von Messina*) is. Racine-t nem lehet romantikus lendülettel tolmácsolni. Sem cikornyáskodással. Azt, ami nyelvében finomság — ami finomabb, mint Corneille-ben s Molière-ben — finomkodás, selypítés nem adhatja vissza; Marivaux vagy Musset útjáról ez a nyelv megközelíthetetlen. Furcsa s kivételes költő nyelve, akiről legtalálókban azt mondhatni, hogy: tragikus költő kamara-stílusban. És a *Misanthrope*-ban azt mondják: «Et c'est le passion qui parle toute pure.»

* * *

Az irodalmi revízió, amellyel a XX. század Racine-t illette, új távlatot nyitott a színpad számára is. Jelentheti, földézheti a költő új életét a színpadon keresztül a mai emberiség számára. Racine revíziója sorstársakon: költőkön, írókon keresztül indult el a modern ember felé s modern tudományos, kritikai felfogás állott melléje. Szinte csodálatos az ereje ennek az új meggyőződésnek. Átvilágítja mindazt, ami elválasztja Racine-t korától, szemben az előző történeti

szemlélettel, amely azt bizonyította éppen, ami beolvasztotta Racine-t a klasszicizáló barokkba. Az új szellem fényében kibontakozott a racine-i lélek igazi arca : a leggörögebb francia, aki a tiszta tragikus érzésben, a szenvedély drámai lírájával két kultúrát — a franciává telített görögöt — olvaszt bele az egyetemes európai művészeteszménybe.

Hogy a színház számára feltárult új távlat egy tragédiátlan korban jött el, hogy a költő új színpadi életlehetősége a drámaiatlan mába hullott — mindez nem kedvetlenítheti azokat a színpadokat, amelyek még őrzik a lángot. A színház odaállása az új Racine mellé tüntetés. Hadüzenet művészettel, a színpadról — egy drámaiatlan kornak.

HORVÁTH ÁRPÁD.

AMBRUS ZOLTÁN.

— Első közlemény. —

A magyar regény fejlődéstörténetében új fejezetet jelent annak a nemzedéknek a munkássága, mely a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben lépett fel az irodalomban. Ez a nemzedék elődeinél sokkal közvetlenebbül és bensőségebben kapcsolódhatott bele a nyugati szellemi áramlatokba s írói törekvéseiben bizonyára az onnan nyert ösztönzés is szerepet játszott, mikor feladatául tűzte ki a külföldi irodalmakban már uralkodó stíl-elvnek, a realizmusnak hazai talajon való, mennél mélyrehatóbb meggyökereztetését, azonkívül, amikor munkáiban érvényre akarta juttatni a művészi lélekrajzot, a gondosabb szerkesztést, az elmélyedő elemzést s a hajlékony, árnyalati finomságok kifejezésére is képes szépróza nyelv tökéletesbített alakját.

E nemzedéknek egyik kiemelkedő egyénisége volt Ambrus Zoltán is. Közel hat évtizedre terjedő írói pályája nagyarányú és sokoldalú irodalmi munkásságot ölel egybe. Kezdetben színikritikusnak indult s mihamar méltó utódjának bizonyult a magyar színbírálat nagy mestereinek, Gyulai Pálnak és Péterfy Jenőnek ; majd, hosszas zszurnalisztikai műhelygyakorlat után, a novella- és regényíráshoz fordult. Az újságírás mellett, melynek egészen haláláig hűséges munkása volt, e két műfaj között osztotta meg mindvégig érdeklődését.

Az olvasóközönség részéről, sajnos, munkássága sohasem részesült abban a figyelemben és fogadtatásban, amelyet tehetsége révén méltán megérdemelt volna. Íróársainak becsülése ugyan nem hiányzott, de ez nem pótolhatta az író és olvasó közti viszonyban rejlő ösztönző és sarkaló erőt. Ő, aki a századforduló legmagasabb művészi színvonalát

fejezte ki műveiben, fokról-fokra elszigetelődött, s míg nemzedéktársai közül sokan a népszerűség és a hírnév zenitjére jutottak fel, Ambrus csaknem észrevétlenül, környezetéből kiszakadva élte végig pályája utolsó évtizedeit.

Az olvasóközönség e magatartásával egyenes arányban áll a róla szóló irodalom terjedelme is, belső fajsúlya is. A vele foglalkozó cikkek közül egyedül Szinnyei Ferencé érdemel említést, aki nagy buzgósággal gyűjtötte össze az íróra vonatkozó adatokat s gonddal elemezte végig munkáit. További feladat megrajzolni Ambrus pályáját s beilleszteni azt a korszak egészébe, a századvégi szellemiségbe, azon irodalmi, társadalmi és gazdasági viszonyok közé, melyek annyira jellemzetesek erre az időszakra s elhatározóak és döntőek voltak magára Ambrus pályájára és irodalmi működésére is. Fejtegetéseink során, amikor vizsgálat alá vesszük Ambrus írói munkásságát s megjelölni szándékozunk az irodalomban megillető helyét, ezt a feladatot is igyekszünk elvégezni.

I.

A kiegyezés utáni Budapest. — A kifejlődő főváros. — Az új városi rétegek. — Műveltségi viszonyok. — A fellendülő hírlapirodalom. — Ambrus Zoltán pályakezdete. — A francia szellemiség sodrában.

Az 1867-i kiegyezés nemzedékek álmát váltotta valóra, amikor az önálló magyar nemzetállamot megteremtette. Nagy jelentősége nemcsak abban a politikai békekötésben rejlett, mely nemzet és királya között létrejött, hanem abban a nagyarányú fellendülésben is, mely szellemi s főleg gazdasági téren követte nyomon a kiegyezést. A magyarság hosszú idők óta először foghatott hozzá az évszázados hiányok pótlásához s az újjáépítő reformok megvalósításához. A fejlesztés lázas ütemű munkája különösen az ország fővárosában nőtt túl a szokványos méreteken: kormány és közületek egybehangzó igyekezettel dolgoztak naggyátételén. Céljuk nem kevesebb volt, mint Bécsét, a dinasztia kedvencét saját erejükből elérni, s Budapestből «Közép- és Keleteurópa egyik metropolisát, a civilizáció és a kultúra egyik emporiumát megalkotni». Néhány évtized leforgása alatt Budapest való-

ban a fejlődés tüneményes pályáját futotta be: a nemrég még csak névleges székvárosból a század végére a megújhodott nemzetállam gazdasági, szellemi és politikai gócpontja, 'valóságos világváros lett.

Pest egészen a tizenkilencedik század elejéig szinte teljesen kiesett a magyar élet vonalából. Központi szerepet csak a huszas évek táján kezdett játszani, mikor íróink közül többen felköltöztek a fővárosba. Jelentősége még nagyobbra nőtt a negyvenes években Petőfi nemzedékével, mely a szellemi élet minden nyilvánulását ide összpontosította. Ez időtájt vett mind serényebb lendületet a városépítő tevékenység is, de a Széchenyi-elképzelte «ragyogó világváros» megvalósulásának egyelőre útját szegi egyéb gátló okok között az is, hogy a tőke vállalkozó kedvét még nem sikerül felkelteni s az ipart és a kereskedelmet ekkor még érdekei jobbra a vidékhez kötik. A fellendülés ideje csak a kiegyezéssel érkezik el, amikor a politikai béke nyugodt légkörében kifejlődhet nálunk is az új idők új gazdasági rendszere, a kapitalizmus, mely azután a fővárosba gyűjti a közgazdasági élet minden jelentős ágát, iparvállalatok, bankok, kereskedelmi organizációk seregét kelti életre s Budapestet a gyáripari termelés és a kereskedelem gócpontjává teszi.

A gyorsütemű átalakulás és a lázas iramú ipariasodás rövid idő alatt jelentékenyen megváltoztatta a fővárosi lakosság képét és számát is. A túlnyomórészt németnyelvű városi polgárság közé kezdetét veszi a vidék egyre növekvő beáramlása. Ez a jelenség, mint a kapitalizmus szabványos kísérőtünete, másutt, a külföldön sem volt ismeretlen, nálunk azonban egyenesen szokatlan és rendkívüli méreteket ölt. 1846-ban Pestnek még 145 ezer lakosa van. A hetvenes évek végén rendezett népszámlálás már 391 ezer, a tíz évvel későbbi pedig már 506 ezer lakost talál a fővárosban. A nagyarányú emelkedés főleg három társadalmi réteg beáramlásából áll elő: egyik a földművelő falusi lakosság, mely a mezőgazdasági viszonyok végzetes leromlása következtében egyre sűrűbb rajokban keres munkát és megélhetést a pesti gyárakban, a másik réteg a zsidóság, mely a gyors meggazdagodás lehetőségeitől csábítva egyrészt a vidékről, másrészt a

keletgalíciai tartományokból özönlik a fejlődő fővárosba ; a harmadik réteg a középnemesség soraiból kerül ki, mely eladósodottsága vagy birtokának elvesztése miatt cseréli fel vidéki pátriáját a pesti «körengeteggel» s húzódik meg a vármegyei és állami hivatalokban.

Ez az új polgárság szellemi műveltség szempontjából eléggé vegyes színvonalat képvisel. Közötte viszonylag még a középnemesség a legképzettebb, bár műveltsége ennek sem áll magas fokon. Irodalomban is kezdő olvasó. Annakidején hazafiságból vagy politikai ösztönből melléje szegődött az azonos szellemű irodalomnak, de a hetvenes években, mikor a művelődés ügye már nem hazafias kötelesség s az írók olvasása sem az, ez az osztály újból a politikai olvasmányhoz pártol át s ezt legteljesebb mértékben a hírlapban találja meg. Így lesz a napilap a legnépszerűbb és a legegységesebb szellemi táplálékká, szinte kizárólagos művelődési tényezővé, miután már érdekkörébe vont a politikai írótól a regényíróig mindenkit s újságrovattá fokozott le a szépprózától a tudományig minden szellemi terméket.

A hetvenes évek folyamán ennek az általános érdeklődésnek megfelelően vesz nagy lendületet a pesti hírlapirodalom. Fejlődése hatalmas arányokban bontakozik ki, amiben jelentős része van a kapitalizmusnak is. 67 előtt a sajtó még Kossuthék és Kemény Zsigmondék nemes vállalkozása volt, e korban azonban már üzlet. A lapok száma állandóan növekszik. Íróink közül mind többen és többen pártolnak át a napisajtóhoz : egyeseket a viszonyok kényszerűsége, másokat a hírlap nagy népszerűsítő ereje csábít érdekkörébe. Jókai, regényírói munkássága mellett, egyszerre három lapot is szerkeszt s rendszeresen ír politikai cikkeket. Írói pálya sikerrel most már csak úgy kecsegtet, ha innen, a sajtó kötelességéből indul ki. Az a nemzedék, mely ez időtájt lép fel az irodalomban, már nem nélkülözheti többé a sajtó népszerűsítő hatalmát s itt kényszerül elkezdni pályáját, ha érvényesülni akar. A fiatal Ambrus Zoltán is hírlaphoz kopogtat be első cikkével a nyolcvanas évek küszöbén s szinte egész életét a napisajtó szolgálatában tölti el.

Még alig tizennyolc esztendő, mikor a *Fővárosi Lapok-*

nál egy színikritikájával jelentkezik. Mögötte már tízévi pesti tartózkodás s sok irodalmi, művészeti és filozófiai studium multja áll. Vidéken született, de már gyermekkorra első tizedében felkerült a fővárosba. Szüleit is az áramlat sodorta el a vidéki környezetből, hogy a nagy fejlődésnek indult fővárosban keressenek maguknak elhelyezkedést. Atyja még Erdélyben született, ott is nőtt fel, résztvett a szabadságharcban, a fegyverletétel után jóideig bujdosni kényszerült, majd letelepedett Debrecenben, ahol a vasútnál kapott állást. Néhány év múlva megnősült. 1861 februárjában született első gyermekük, Zoltán. Debrecenben azonban nem maradnak sokáig. Előbb Nagykárolyba, majd Biharmezőkeresztesre költöznek, végül, a hetvenes évek elején, Pestre jönnek. A gimnáziumot, sok vidéki hanyatttatás után, már itt végzi el Ambrus. Írói ösztöne korán nyilatkozik. A gimnázium alsóbb osztályaiban összekeverül Rákosi Viktorral, s oly korokban, amikor még a gyermekek a gondtalan játszódás örömeinek hódolnak, ők már «irodalmi társaságot alapítanak» s mint másodosztályos gimnazisták, «regényeket írnak egymás gyönyörűségére».¹ Egy év elmúltával «átcsapnak a dráma területére», szintársulatot szerveznek s a saját darabjaikat adják elő. Mint látható, már ezen a fokon rátalálunk Ambrus későbbi irodalmi működésének kettős irányára, legfeljebb csak a sorrend változik meg az idők folyamán; regényírói munkásságát több, mint hét éven keresztül megelőzi színikritikusi működése; de átalakul az érdeklődés is, mikor az ifjúkori «drámaíró» felváltja a férfikor küszöbén a színikritikus.

A budapesti környezet nagy szerepet játszik egyénisége fejlődésében s életszemlélete alakulásában. Míg pályatársai, Herczeg, Gárdonyi stb. csak ifjúságuk delén vagy férfikorukban jutnak fel a fővárosba, ő már tízéves korától itt él s itt szerzi meg magának az ifjúkor elhatároló élményanyagát s a legmaradandóbb benyomásokat. Neki Budapest már nem «sivár porlak» és idegen «kőhalmaz», mint kora íróinak, akik e környezetben mindvégig megmaradnak gyö-

¹ Rákosi Viktor: *Emlékeimből*. Uj Idők. 1897. II. 3. l.

kértelen jövevényeknek, hanem otthon, szinte az első valódi otthon, ahová család, gyermekkor, baráti kör köti. Vidéki életéveiből alig bukkan fel egy-két halvány emlékfoszlány könyveiben: a pestiekből annál többet elevenít fel. Budapestet szereti s őszintén vonzódik hozzá. Egyik tollrajzában például így aposztrofálja városát: «Szeretlek én kedves városom... és nemcsak azért szeretlek, mert nagyon megszoktalak, mert egy kissé az enyém is vagy... nem, nemcsak azért szeretlek, mert oly nagyon megszoktalak. Szeretlek fiatalságodért, mely megszépíti satnya ligeteidet, stílustalan épületeidet, melyeket az új idők eklektikus, mindenmel megalkuvó ízlése vagy ízléstelensége kreált».¹ Budapest hatása minduntalan belejátszik műveibe: gyakran fordul ide témáért, sok regényében és novellájában elevenedik meg az akkori Pest sajátságos alakjaival. A pesti művészek, újságírók, a zsidó pénzarisztokrácia, a bérházak világa benne leli fel első művészi megörökítőjét és szerető ábrázolóját.

Pesti tartózkodása révén közvetlenebbül kapcsolódhattott bele az irodalom vérkeringésébe, egyelőre természetesen csak mint olvasó s korábban ismerkedhetett meg az ízlésére oly nagy hatással lévő francia irodalommal. Már serdülőkoriában rendkívül sokat és elmélyedéssel olvas, idegen írókat is, közülök különösen a franciákhoz vonzódik. Nyelvüket már tizenhét éves korában buzgón tanulja, egyrészt a nyelvért önmagáért, melynek «csodálatos tisztasága, formatökélye és utólérhetetlen kifejezőkészsége megannyi boldog fölfedezés volt számára», másrészt, hogy elsajátításával eredetiben élvezhesse kedvelt íróit. «Ambrus már ebben az időszakban — írja róla később Bródy Sándor egyik cikkében — olyan jól ismerte a francia nyelvet, hogy ezen a nyelven írt egy essait az ó-gall népköltészet nyelvi sajátságairól».² Hogy érdeklődése tengelyébe már ekkor — később pedig kizárólagosan — éppen a francia irodalmat állította, nem véletlenül történt. Ez az irányzódás két okra vezethető vissza: egyfelől a kor

¹ Ambrus Zoltán Munkái. XV. kötet. 142. l.

² Magyar Hirlap. 1891. 187. sz.

franciabarát szellemére s a Franciaországból jövő irodalmi ízlésáramlat hatására, másfelől Ambrus sajátos, a franciákéval sokban rokon lelkialkatára.

A francia irodalom, a francia szellemiség hatása e korban sem szünetel, sőt még mélyebbre ereszti le gyökereit, mint az előző évtizedek szellemi életében. Alakító erejét és ízlésformáló hatását nálunk már két nemzedék óta éreztette. Eötvös és Kemény nemzedéke a Metternich-féle kulturális határzár feloldása után elsőnek kapcsolódott bele ebbe az áramkörbe: valóságos külföldi láz fogja el őket, legtöbbjük határállomása Párizs. Az ő franciaságuk valami meghatározatlan reformeri, tendenciózus színezetű. Nem annyira irodalmi ízlést, mint inkább társadalmi reformeszméket képviselnek. A következő generáció, Petőfiék «fiatal Magyarországa» még elődeinél is buzgóbb francia, s bár Párizsba már egyikük sem ér el, annál nagyobb lelkesedéssel állnak eszméi szolgálatába s szegődnek a romanticizmus ízlésváltozatához. «Mi valamennyien nagy franciák voltunk — írja Jókai — s nem olvastunk mást, csak francia írókat».¹ Franciás ízlésüket azonban túlnyomórészt politikai szimpátiák termelik ki és táplálják: politikai pártállásukból kifolyólag vonzódnak annyira a franciákhoz s ezirányú érdeklődésükből érthető az a nagy hatás is, melyet a Victor Hugó-féle romanticizmus gyakorol reájuk.² Ambrus idejében ez a francia irodalmi hatás már minden politikai állásfoglalástól mentesen, megtisztulva jelentkezik, az érdeklődés most inkább esztétikai, mint politikai. Íróinkat meghódítja az új ízlés, a realizmus, hatása oly nagy, hogy még a kor nagy romantikus mesemondója, Jókai sem vonhatja ki magát alóla. A realizmus a francia irodalom felé fordítja újból a figyelmet: termékeinek olvasása, nyelvének kultiválása valóságos divattá emelkedik, mely azonban most tartósabb marad, mint Petőfiék korában volt.

Ez a koráramlat a pesti környezetben élő Ambrust is hatása alá vonja mihamar. Még alig tizennyolc éves, mikor már eredetiben olvassa a realista és a naturalista regényírók munkáit. Közülök főleg Flaubert-é és Maupassant-é minden

¹ Jókai Mór: *Az én kortársaim*. 1898. I. kötet. 184. l.

² V. ö. Farkas Gyula: *A fiatal Magyarország kora*. 1932.

vonzalma, a naturalistákkal, Zolával és a Goncourt-okkal szemben, különösen túlzásaik miatt, nem képes levetkőzni idegenkedését, még később, írói pályája folyamán sem. E korbeli olvasmányairól hű képet adnak azok a cikkei, melyeket Vadnai Károly felszólítására ír a *Fővárosi Lapok*ba első színi-bírálatának megjelenése után: hosszasabban ismerteti Flaubert, Cherbuliez, Dumas stb. írói munkásságát, több cikkben elemzi végig Zola regényeit, többek közt az akkor ujdonságszámba menő *Nanát*, egy másik tanulmányában — vagy amint ő nevezi — irodalmi karcolatában szól Bourget-ról s a francia pszichologiai regényírásról (ez a cikke Gyulai Pál folyóiratában, a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg), majd a naturalista drámairodalomról ad érdekes ismertetést, stb. Érdeklődését, úgy látszik, túlnyomórészt a francia irodalom foglalja le: nemcsak irodalmi «karcolataiban», hanem színi-kritikáiban is francia szerzőkről szól leggyakrabban.

Kedvelt írói nemcsak elmélyedő olvasmányt és tanulmányi anyagot szolgáltatnak számára, hanem befolyást gyakorolnak életpályájának irányára is: ösztönző hatásuk alatt lesz Ambrus íróvá. Ez az elhatározás párizsi tartózkodása alatt válik benne véglegessé.

Már régen fűtötte a vágy, hogy «a könyvek világa után» saját szemével is megláthassa azt a várost, melyről «már évek hosszú során át álmodozott a pesti kávéházakban a *Temps* és a *Journal des Débats* példányai mellett.»¹ Bizonyára a kor divatja is hajtja erre, mely Párizst ez időtájt már valóságos búcsújáróhellyé avatja s mely nem sokkal később, Ady Endre idejében, már szinte járvánnyá fog fajulni. Hírlapírói működésének hatodik esztendejében végre alkalmat talál a kiutazásra. Kinn tartózkodása nem nyúlik hosszúra, mindössze háromnegyed évet tölt a szajnaparti metropólisban, de egyéniségére, írói hajlamai kifejlődésére annál döntőbb ez az út. Párizs irodalmi élete ekkor, a harmadik köztársaság békés, aránylag nyugodt légkörében, már újból élénk és mozgalmas. Nem hiányoznak a neves egyéniségek, az érdekesebb írói alakok: a regényírásban Zola és a naturalisták, a színházakban Dumas fils és Sardou, a kritikában

¹ Bródy Sándor: *Ambrus Zoltán*. Magyar Hirlap. 1891. 187. sz.

Lemaître és Sarcey a szóvivő vezérek. A filozófiában még Comte pozitivizmusa az egyeduralkodó, de már a pesszimizista filozófia hatásával színezve. A fiatalság bálványa és szellemi vezére ebben az időben Renan, óráin Ambrus is sokat megfordul, nap-nap mellett ott «szorong a Collège de France-nak abban az alacsony, földszinti szobájában, ahol Renan egy hosszú asztalnál, legjobb tanítványai között ülve tartja conference-ait;¹ résztvesz azonkívül Taine és Brunetière előadásain is, sokat jár színházakba, még többet olvas, összejön írókkal, irodalmi körökbe látogat el, egyszóval: szívvel-lélekkel belekapcsolódik e pompás irodalmi kultúra áramkörébe. Érthető, ha ilyen körülmények között párizsi tartózkodása mély, kitörölhetetlen nyomot hagy lelkében s jövőjét is eldönti. «Az irodalom szeretete, melyet magával vitt Párizsba, mint veleszületett hajlamát, itt nemes szenvedéllyé fejlődik lelkében».² Hazaérkezése után már világosan érzi, hogy életének egyetlen célja lehet csupán: az irodalom. Megélhetése végett választ ugyan pályát, — Arany János fiának támogatásával bejut a Földhitelintézethez tisztviselőnek — de «csak idejét áldozza hivatalának, lelke az irodalomé marad.»³ A hírlapírás és a színikritika egyidejű művelése mellett rátér az irodalmi működés útjára.

II.

Első elbeszélései. — Regényei. — Témái. — Lélekrajza. — Társadalomábrázolása. — Reálistmusa. — Novellái és tollrajzai. — Kompozíciója. — Stílusa.

Irodalmi működése a nyolcvanas évek közepén indul meg, amikor első novelláját közli az *Ország-Világ* s közel három évtizeden át tart. Pályájának legtermékenyebb korszaka az a tíz-tizenkét esztendő, mely első regényének megjelenése s összegyűjtött művei kiadása közt telik el: ekkor írja meg mind az öt regényét s legtöbb elbeszélését is. Később, a tizes évek felé, idejét mind jobban igénybe veszi újságírói,

¹ Bálint Jenő: *Írók beszélnek*. Reggel. 1932. 7. sz.

² Önéletrajzából. Petőfi-Társaság jubileumi könyvei. 1926. I. 1.

³ U. o. 2. 1.

illetve műfordítói munkássága, majd összegyűjtött művei sajtó alá rendezése, nagyobb arányokban kifejlődő színi-kritikusi tevékenysége, végül a Nemzeti Színház vezetésében eltöltött esztendőik. Ez időtájt csak néhány novella jelenti irodalmi működésének folytonosságát, a forradalmak után ez is megszakad, s az újságírás kivételével, Ambrus teljesen visszavonul az írói munkától.

Pályája elején, mintegy öt éven keresztül, kizárólag *novellákat* ír. Nemcsak vonzalma viszi e műfaj művelésére; erre hajlik a korabeli hírlapok szükséglete miatt is, amelyek, hogy olvasóközönségük irodalmi érdeklődését kielégítsék, naponként közölnek egy-egy tárca-novellát s kívánalmuk ösztönző hatással van a napisajtó kötelékében élő fiatal íróra is. Kezdő művei, melyeket a magyar élethez még kevés szál fűz s nincs vele kapcsolatuk, se közösségük, túlnyomórészt mesék vagy történeti képek és legendák. Az előbbieik írásához valószínűleg a hetvenes években nagy népszerűsége jutott újromantikus iránytól, mely a mesedramákat művelte, kap ösztönzést, míg az utóbbiakhoz többé-kevésbé francia olvasmányainak hatása alatt fordul.

A mesenovellákban, szerencsésen elegyítve a mese naiv hangját a modern ember irónikus elbeszélő modorával s a romantika jellegzetes vonásait a réalista szemléletmóddal, egyszerű, bájos kis történeteket mond el megkapó, művészi formában. Tárgyuk többnyire nem más, mint az, hogyan teszi tönkre az emberek életét az ábrándok, az illúziók hajszolása: elbeszéli, mint áldozzák fel életüket egy-egy «chiméranak» a hajdani grófkisasszonyok, hogyan bűnhődik Inica, a mesebeli halász felesége, amiért elhagyta szegényes otthonát a távoli világ csábító ködképeiért, stb. Ezekben az elbeszélésekben a mese nem annyira öncél, mint inkább csak keret: keret az író önvallomásának kifejezésére. Mindegyik valószínűségi lírai közlés, a nélkül természetesen, hogy az író a mesevázat csupán tendenciái illusztrálására akarná felhasználni. Állásfoglalását legtöbbször egy-egy gondolat, vagy az elbeszélésen előmlő hangulat, esetleg a megoldás iránya érezteti velünk. Ha kifejtjük tanulságait és tanítását, észrevehetjük, hogy egy kiábrándult, mindenben kételkedő elme s egy részt-

vevő, meleg emberi szív rejtőzik a sorok mögött, amely azt hirdeti, hogy az élet nem más, mint állandó boldogtalanság, végső fokon pedig kínzó kételyek forrása; a földi lét szenvedés: az emberek ezért kergetnek illuziókat, a gyermek is, a felnőtt is ezért menekül legszívesebben az álmok és az álmodozások világába (*Pókháló kisasszony*), jóllehet az ábrándok mindig megrontják életünket (*Az ispilanti lányok*) s tragikus végre juttatnak bennünket (*Mese a halásztól*). A szkeptikus életfelfogás e kijózanításra törekvő tanulságai mellett ezek a mesék rámutatnak az emberi lét kötelességeire is. Ebben rejlik mély erkölcsi értékük. Állandóan visszatérő tanításuk az, hogy az élet célja ugyan rejtély, de «ez az élet nem tulajdonod, csak véges birtokod: nem a te céljaidra kaptad, hanem rendeltetése van»: ¹ kötelességünk tehát jól sáfárkodni vele.

A meséken kívül Ambrus, bizonyára francia mintáinak hatása alatt, szeretettel kutat fel és ír meg egyes történeti képeket, középkori legendákat vagy bibliai jeleneteket, főleg olyanokat, melyek e gondolatkör ábrázolására s ennek az életnézetnek bemutatására különösképpen megfelelnek. Így írja meg, például, a ninivei Jónás próféta megkísértésének történetét, akit a kötelességteljesítés tragikomikus hőségévé tesz meg, ezért költi újjá Boccaccio türelmes Grizeldisét, aki élete feladatát oly hősies lélekkel teljesíti. Ilyen tanulságokat ad elénk a *Szent Szerafin megtérésében* is s még számos novellájában. Lírai vallomások ezek is, bár már tárgyiasabb változatai ugyanannak a szubjektív megnyilatkozásnak.

Ezekben a pályája elején írt elbeszélésekben, mint látható, inkább csak az általános emberi problémákra figyel fel. A magyar élet, a századvég magyar sorskérdései még nem jutnak szóhoz. Érdeklődése e tekintetben kevésbé változik meg még akkor is, mikor írói pályájának következő izületén, a mese és a történeti mult tárgykörét elhagyva regényeinek cselekményét kora jelenébe helyezi s a modern életből merít témát műveihez. Őt is érdeklik ugyan a magyar-

¹ Ambrus Zoltán Munkái. III. kötet. 275. l.

ság vajudó kérdései, a társadalmi osztályok helyzetében beálló eltolódások, közülük főképp az arisztokrácia és a közép-nemesség válsága, illetve a zsidóság rohamos térhódítása, de mégsem annyira, hogy regényeiben ezekre keresne feleletet s őket tenné meg egy-egy műve központi magvává, legfőbb témájává. Látja e problémákat, tud is létezésükről, de a kor uralkodó liberális felfogásához illően állást nem foglal velük szemben, megoldásukra nem törekszik, útmutatást nem ad. Szelíd mosollyal vagy óvatos tartózkodással átsiklik felettük s nem pillant bele mélységeikbe. Jobban szeret egyes, nemzetin felül álló, általános emberi problémáknak szállni mélyére. Sokkal inkább individualista, mint pályatársai, a közösség vizsgálata kevésbé vonzza, mint egy egyénisége. Ennek megfelelően vizsgálódási körét is egyetlen egy ember körül szűkíti össze; legkedveltebb és leggyakoribb témája, tárgya az ember, az egyéniség; ennek legbensőbb énje, a lélek, a lelki élet bonyolult folyamata, az a titokzatos életműködés, melynek csak jelenségeit látjuk a cselekvésben, köti le minden figyelmét, amiből azután a környező dolgokra, a társadalom rajzára, egyáltalában az emberen kívül eső tényezőkre ilyenformán kevés marad szabadon. Mindegyik regényét könnyen vissza lehet vezetni egy közös alapképletre: ez a közös alap nem más, mint az egyén és a társadalom viszonya egymáshoz. Az író szembeállítja az embert a közösséggel, a társadalommal vagy pedig önmagával: az előbbi esetben arra kíváncsi s azt vizsgálja, vajjon minő konfliktusok támadnak fel közöttük, az egyénnek minő harcokat kell végigküzdenie s elbukik-e vagy győzedelmeskedik, az utóbbi esetben, hősének önmagával való küzdelmében, legtöbbször a lelki élet alakulása és fejlődése érdekli s a lelkiismeret és a kötelesség összeütközését akarja megvilágítani.

Hősei mind emelkedett szellemű, többnyire erős erkölcsi érzéssel felruházott, öntudatos, amellettt érzékeny, bonyolult lelkialkatú emberek, akikkel szemben mindig ott áll a társadalom vagy valamely más tárgyi, illetve érzelmi tényező. A cselekvény, melyet köréjük épít, sohasem szövődik több szálból, leginkább egyszerű és sovány meseváz, mely a bonyolultságot, a fantáziadús fordulatokat mindig nélkülözi.

† Regényhőseit legszívesebben a fővárosi társadalomból válogatja ki, amelyet, minthogy itt nőtt fel, sokszor volt alkalma megfigyelni és megismerni. Művészi becsvágyára jellemző vonás, hogy nem az egyszerű, primitívebb tömeglelkeket veszi górcsőbe alá; inkább a sokrétűbb, bonyolultabb lelkialkatú egyéniségek érdeklik. Különösen kedveli a művészek: festők, írók, költők, színészek köréből választani ki főalakjait. A művészemberek élete, ez az átlagostól olyannyira elütő, jellegzetes, külön világ amúgy is kiaknázatlan, érintetlen terület ekkortájt még a magyar irodalomban. Ambrus észreveszi, hogy lélektani vizsgálódásaihoz mily pompás, ritka anyagot találhat itt. Elsőízben így ő ad képet a magyar főváros e sajátságos, új alakjairól.

Első regényében, a *Midas királyban*¹ egy magyar festő életpályáját mutatja be. Hőse túlzottan lelkiismeretes, egyéni becsületére rendkívül kényes, a mellett érzékeny, önvádakkal telített, kiábrándult és szkeptikus művészlélek, kissé túlfinom lelkületű egyéniség, aki élete során sűrűn kerül összeütközésbe önmagával és a világgal s állandó harcot visel lelkiismeretével és az emberi kötelességek kényszerűségével. Mint festő tehetséges, de könnyen elveszti tehetségében való hitét és önbizalmát. Nem határozott, nincs elég energiája, akaraterije kevés, kitartása hamar szétfoszlik s a sorscsapásokkal szemben gyorsan letörik. Ezt és ilyen tulajdonságokkal felruházott embert, akiben oly sok van a schopenhaueri akarattalanságból s a renani kiábrándultságból, állítja bele az író az életbe, a lét küzdelmei közé. Regényében arra keresi a feleletet, vajjon hogyan éli végig ez az individuum az életet, önmagában is beteges, túldifferenciált énje hogyan tud megbirkózni a ráváró feladatokkal, harcokkal és sorscsapásokkal, nem jut-e útvesztőbe, lejtőre: győzedelmeskedik-e vagy szükségképpen el kell buknia?

¹ A *Midas király* elsőízben a *Magyar Hírlapban* jelent meg az 1891—1892. években, 144 folytatásban. Kiadó sokáig nem akadt rá nagy terjedelme miatt. Három év múlva a *Hét* közölt belőle egy hosszabb részletet, mert — mint a szerkesztő, Kiss József írta — «fájt, hogy a rengeteg csomó papíros a fiókban megsárguljon». Könyvalakban csak 1906-ban jelent meg. Idézeteink az 1928-i, negyedik kiadásból valók.

A regény első állomása Párizs. A festő már évek óta él itt. Néhány esztendővel ezelőtt egyik képe nagy feltűnést keltett; sokat várnak tőle, de ő azóta sem képes túlszárnyalni magát; egyre vár a nagy ihletre, a csodatévő élményre. Egy nap hirtelen rájön, hogy elpazarolta életét. Kínzó önvádak gyötrik, hite megrendül tehetségében. Volna ugyan egy mód az érvényesülésre, de ezt az ő kényes lelkiismerete megvetéssel utasítja el magától. Inkább lemond művészi álmairól, érvényesüléséről s visszatér Magyarországra. A második szín: Budapest. Hőszünk mélységesen csalódva itt már csak a mindennapi életnek él, ábrándjait eltemette, úgy hiszi, örökre. De egy nagy szerelem visszahozza becsvágyát, újra dolgozni kezd, most már felesége miatt is. De az, aki mindene volt, aki munkára ösztönözte, hirtelen meghal s a festő egyedül marad nagy fájdalmával. Szívesen eldobná magát az életet, de gyermekéért kötelessége tovább folytatni harcait. Néhány hónap múlva ismét visszatér Franciaországba, ahová egy külföldi herceg hívja meg udvari festőjének. Itt egy magyar grófkisasszony halálosan belészeret s a festő hosszas töprengések után feleségül is veszi, hogy — mint mondja — biztosítsa fia jövőjét. S most egyszerre mellépártol a szerencse: a pénz özönlik hozzá, mint hajdan Midas királyhoz; képeit drága áron vásárolják meg, őt magát világhírű festőként ünneplik otthon és a külföldön. De ő mégsem boldog. Lelkiismerete azzal vádolja, hogy első felesége emlékét elárulta, mikor másodszor is megnősült, s hogy eladta magát. Kiábrándul tehetségéből is s bámulói lelkesedésének már nem tud hinni. Önérzetét e napról-napra erősödő tépelődések és önemésztő vívódások mindjobban felőrlik. Végül is öngyilkossá lesz, mert, mint naplójában írja, «önbecsülés nélkül nem tud élni s amióta meg kellett vetnie magát, kihalt belőle minden életerő»¹. A regény hőse tehát abban a harcban, melyet önmagával és a világgal vív, elbukik. El is kell buknia ilyen lelkialkat birtokában: beteg, tépelődő lelke nem bírja el sem az élet iramát, sem az önmagával való küzdelmet; érzi, hogy képtelen betölteni azt a szerepet,

¹ *Midas király*. 1928. II. kötet. 229. l.

melyre elhivatott s amelyre vállalkozott: ezért inkább a halálba menekül problémái elől.

Ambrus ezt a tragikus életpályát művészi realizmussal rajzolja meg. Biztos és gondos lélekanalizissal tárja fel ennek az újkori Midas királynak érdekes, bizarr, sokban a romantikus regényhősökre emlékeztető egyéniségét. Jellem- és lélekábrázoló képessége meglepő színvonalon mutatkozik be. Ami legelsőbb is feltűnik, az az, hogy kitűnően ismeri az emberi lelket, szövevényességét, bonyolult mechanizmusát. Azon kiváló megfigyelők közül való, akik nemcsak a körülötök levő embereket elemzik apróra, hanem önmagukat is, meglátják a külsőségek, a szavak és a tettek mögött a belső ént, a lelket s következetes gondossággal, hűséggel festik meg a világgal szemben való megnyilatkozásukat. Ambrus, miután meghatározta hőse lelkialkatát s alapvető vonásait, ízről-ízre nyomon kíséri élete különböző szakaszain s megfigyeli tulajdonságainak jelentkezésük folyamán észlelt elváltozásait; cselekvései mögött mindig felfejti és megérteti a tettek lelki rúgóit, a gondolat, az elhatározás és a cselekvés rejtett összefüggéseit. E tekintetben különösen kitűnő alkotás a festő lelkiállapotának rajza második házasságának megkötése előtt, amikor az írónak meg kell indokolnia a hős elhatározását, végig kell kísérnie azt első jelentkezésétől egészen a tetté érésig: páratlan elemzéssel mutatja be, mennyit töpreng, mint támadnak lelkében újabb és újabb kételyek, hogyan vitázik napokon át önmagával, míg végül is győz a belátás s a logikai érvek hosszú láncolata. Épp ily sikerült lélektani tanulmány a szerelem rajza is: mint támad fel ez a szenvedély, hogyan hatalmasodik el mindjobban a festő érzelmi élete felett, majd pedig mint változik át, hitvese halálával, kétségbeeséssé és letargikus magábaomlássá. Különösképp kedveli Ambrus a bonyolult lelkiállapotnak azokat a tüneteit, jelenségeit, melyeknek végig nyomozása, feltárása a legnehezebb feladatok elé állítja az író. A regény második részében, például, meg kell indokolnia a festő jellembeli pálfordulását első házasságától egészen az anyagi jólét és a világhírnév birtokában is kikerülhetetlenül bekövetkező összeroppanásáig. Ambrusnak ezt a feladatot is sikerül úgy

megoldania, hogy az olvasó esztétikai ítélete a lelki válságot lezáró pontot, az öngyilkosság tényét teljesen indokoltnak és szükségszerűen bekövetkezendőnek fogja fel, már pedig az író valószerű és hű ábrázolásának ez az esztétikai és erkölcsi megnyugvás a fokmérője.

Lélektani jellemzése nem egyszerű leíró módszer, amely csak a regényalakok jellemvonásainak felsorolására szorítkozik s a helyett, hogy ábrázolna, csak tudósít tényekről és megtörtént lelki fázisokról; nála minden jellem belső vonásokból tevődik össze; száz kis apró részletből, a hős cselekedeteiből, tetteiből, szavaiból, rejtett mozdulataiból építi fel előttünk az embert s egyéni arcukat. Elemző módját sokszor teszi változatossá azzal, főleg olyankor, mikor egy-egy szereplője valamely döntő fordulat előtt áll, hogy megismeresíti az emberi lelkiismeretet s a sátán, vagy más látomás képében állítja szembe vele; a megelevenedett lelkiismeret és a hős között azután szellemes, fordulatos és gyors vitákat, párbeszédet rendez, melyek mintegy előfutamként vezetnek be a cselekvést. A lelki harcnak, a kételkedésnek s az elhatározás előtti töprengésnek ez ügyes formában megelevenített s a legapróbb részletekig az olvasó elé tárt fázisaiba szívesen mélyedünk bele, még akkor is, ha — s ez gyakori eset — túlzottan hosszúvá nyújtja is őket az író. A lelkirajz élénkítésére használja a napló- és levélformát is: a festő második feleségét például, aki egyébként Baskircsev Máriára emlékeztető vonásokat visel magán, egy hosszabb levelezésen át mutatja be az olvasónak; a festő második házasságkötésének indokolását, majd az öngyilkosságig vezető út történetét és lelki fejleményeit viszont napló alakjában beszéli el. Kár, hogy ezek a regényrészletek aránytalanul nagyok a többi fejezethez képest s szinte kinőnek a mű kereteiből.

A lelki élet jelentkezésének azzal ad valóságosítást, hogy a testi kísérő tüneteket, a lelki folyamat fiziológiai velejáróit pontosan és híven írja le. Mesteri mintája ennek Bella rajza, a festő magányos vívódásainak fizikai leírása, a szerelmesek beszélgetése, stb. Számtalan szemléletes példát idézhetnénk ennek érzékeltetésére. A festőnek, például, arra

a gondolatra, hogy szerelmese kitette magát valami sértő támadásnak, «minden csepp vére a karjába gyűlt»,¹ azaz a sértést ütéssel akarta megtorolni. Igen szemléletes Bella zavarának ábrázolása is, mikor a férfi megvallja neki szerelmét: «A lány megértette. Abban a pillanatban lángbaborult az arca. Ránézett Bíróra, de mindjárt el is fordította a fejét, mert érezte, hogy könny szökik a szemébe»;² a végén «arca hol a százlevelű rózsa, hol a bíbor színeit játszotta s a szeme égett, mint a betegség».³ Egy másik alkalommal: «Vakmerő sejtelmek fogták el: szíve bolondul kalapált».⁴ A férfi szavaira Bellánál ilyen reakció támad: «Bella e szavak hallatára elfehéredett. Mintha egyszerre minden vér eltűnt volna az arcából.»⁵ Egyik fejezetben az író a megrettenés külső megnyilvánulását így írja le: «Ez a férfiaságára való hivatkozás ólomszínűvé változtatta arcát. Megkapaszkodott a karosszékben s csak intett, hogy hallgatja».⁶ Mindezek a leírások kiváló megfigyelőképességről tanuskodnak s a lélektani ismereteknek gazdag, változatos skáláját vetítik szemünk elé.

Emberábrázolásának másik jellegzetessége és sajátossága, hogy hősei külső alakjáról viszont alig szól, fizikai meghatározásukra kevés figyelmet szentel. Jellemző testi vonásokat, egyéni ismertető jegyeket hiába keresnénk regényében, még legtöbbet szereplő hőséről, a festőről is; legfeljebb csak műve végén értesülünk arról, hogy fekete haja van s a szeme kék. Ha elvétve ad is valamelyes ismertetőt, sokat az sem mond s nagyobbára csak az általánosság síkján mozog. Az ilyen leírás gyakran csupa patetikus szóhalmaz vagy áradozó költői képek sorozata: «Igen, látta már ezt a közömbös, hiú, szép fekete szemet, melyben oly kimondhatatlan bűbáj ragyog; ezt az aranyszín haját, melyet a természet nem tud másodszor a földre varázsolni; a vonásoknak ezt a mennyei harmóniáját és égi tisztaságát, mely a pogány idők óta csak egyszer jelent meg a világon; stb.»⁷ Egyedül a sze-

¹ *Midas király*. I. 228. l.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o. I. 230. l.

⁵ U. o.

⁶ U. o. I. 384. l.

⁷ U. o. I. 38. l.

mekre vonatkozólag tallózhatunk össze némely utalást : így a főhős szeme «érdekes, okos, veszedelmes szem», az eskető plébánosnak «nevet a szeme»; a szertartás alatt «minden mosolya a szemében gyűlik össze»;¹ a szerelmet valló férfi «aggódva lesi, hogy az a szép szem nem fog-e valami újságot mondani neki».² Az egész testből a szem az egyetlen, amelyet érdeklődéssel figyel meg, ami érthető is, hiszen ez valójában a belső én, a lélek tükre s a lelki tények, jelenségek leghívebb kifejezője. A lélek életének pontos és művészi ábrázolása különben is bizonyos mértékig feleslegessé teszi a külső megrajzolását : alakjait így, ennek hiányában is, élő, eleven, a mellett érző és gondolkodó embereknek látjuk.

A belső életműködés e részletes, gondos fejtegetésére való törekvés természetesen visszahat a szerkezet arányosságára. Aprólékos gonddal felvázolt lélekrajzai regénye kereteit sok helyen szétfeszítve, a cselekvény egységét veszélyeztetik. A művészi szerkesztés tudománya különben sem tartozik erős oldalai közé : kellően megszerkesztett, kerekded mesét csak a regény első felében ad, a második rész már elnyújtott, terjengős, túlságosan sok a hosszadalmas részletezés és kitérés itt. A mű zavartalan élvezését minduntalan megakasztják filozofálgatásai, elmélkedései is, melyek néha lapokon át tartanak. A cselekvény sokszor megakad és nem halad előre : a hősre s annak lelkivilágára fordított figyelem meggátolja a kívánt egység és arányosság érvényesülését. A részletek gondos egységbe foglalásának hiányát azonban nagyrészt feledtetni tudja az író művészi jellemzőereje, gazdag lélekábrázoló képessége és fordulatos, szellemes elbeszélő tehetsége.

CSISZÁR BÉLA.

¹ *Midas király*. I. 110. l.

² U. o. I. 198. l.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Tizenötödik közlemény.¹ —

XL.

Eliza most már nem tudta leküzdeni türelmetlenségét, hogy közölje Jane-nel a történeteket. Végre is arra az elhatározásra jutott, hogy a Jane-re vonatkozó részleteket mind elhallgatja s miután előkészítette nénjét a meglepetésre, másnap reggel nagyjában elmondotta neki, mi játszódott le Mr. Darcy között és közte.

Jane meglepetését azonban hamar és erősen csökkentette az ő nagy testvéri szeretete, amellyel a legtermészetesebb dolognak tartotta, hogy Eliza bárkit meghódíthasson. És minden meglepetés háttérbe szorult egyéb érzések előtt. Jane sajnálta, hogy Darcy ilyen előnytelen formában tette meg vallomását; de még jobban búsult a miatt, hogy a visszautasítás milyen boldogtalanságba dönthette a fiatal-embert.

— Hiba volt tőle, hogy annyira bízott az «igen»-ben, — legalább is ne árulta volna el annyira; de annál keserűbb lehet a csalódása.

— Ez igaz, — felelte Eliza — és én szívemből sajnálom. De egyéb érzései mellett nemsokára valószínűleg el fog felejteni engem. Azt csak nem rosszallod, hogy kikoszaraztam.

— Rosszallani? Azt nem!

— De nem helyesled, hogy olyan melegen beszéltem Wickhamról!

— Miért ne helyeselném? Bizonyosan igazad volt abban, amit mondottál róla.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683., 684., 685. és 1935. évi 686., 687. és 688. számában.

— Erről csak akkor lehet véleményed, ha majd meghallottad tőlem, mi történt a rákövetkező napon.

Eliza aztán elmondta a levelet, idézte egész tartalmát, amennyiben George Wickhamre vonatkozott. Milyen csapás volt ez Jane-re! aki bejárta volna az egész világot és nem hitte volna el, hogy az egész emberiségben együttvéve annyi gonoszság lehessen, amennyi itt egy emberben egyesült. Hogy Darcy tisztán került ki a dologból, ez jólesett szívének, de ezt sem érezhette kárpótlásnak. A legkomolyabb igyekezettel próbálta kimagyarázni, hogy valószínűleg tévedés van a dologban és egyik sem tehet róla igazán.

— Hiábavaló itt minden, — mondotta Eliza — kettejük közül az egyik okvetlenül tisztességtelen, — ezt nem tudod lemosni róla. Válassz közülök, — mert be kell érned eggyel. Nagyon sok jó tulajdonság van kettejükben; igazán kitelnék belőlük *egy* kitűnő ember. Csak utolsó időben a jó tulajdonságok nagyrészt eltolódtak. Én azt hiszem, hogy Darcy javára; bár lehet, hogy te másképpen fogsz ítélni.

De azért időbe telt, amíg Jane megint mosolyogni tudott.

— Nem tudom, mi döböntett meg jobban — mondotta. Hogy Wickham ilyen rossz ember! Szinte hihetetlen! És az a — szegény Darcy! Gondold el, Lizzy, mit szenvedhetett! Ilyen csalódás! S még hozzá az is, hogy ilyen rossz véleménnyel vagy róla! S hogy a húgáról el kellett mondania mindent. Igazán több, mint lesujtó. Ő is csak ugyanezt érezheti.

— Oh nem, — és ha te így tele vagy részvétellel és szájalommal, akkor én már egy csöppet sem tudom őt sajnálni. Te végül is annyira igazat fogsz neki adni, hogy én mint érzéketlen és közömbös teremtes állok majd előtted. A te ömlengésed megment engem. Ha még tovább siratod, az én szívem olyan könnyű lesz, mint a pehely.

— Szegény Wickham. Az arca csupa jóság! És milyen kedves, nyílt a modora.

— Valami nagy hiba lehet ennek a két fiatalembernek a nevelése körül. Az egyik csupa jóság belül, a másik pedig tökéletes látszata a jóságnak.

— Én sohasem vettem észre, hogy Darcy oly kevésbé látszik jó embernek, ahogy te mondtad mindig.

— És én borzasztó okosnak hittem magamat, amikor minden ok nélkül elhatároztam, hogy utálni fogom őt. Az ilyen utálat úgy sarkalja az ember elmésségét, úgy fokozza az ötletességét. Az ember állandóan bánthat valakit, a nélkül, hogy egyszer is igaza volna. És ha folyton csúfolunk valakit, itt-ott okvetlenül ráhibázunk egy elmésségre.

— Amikor először olvastad el a levelet, Lizzy, nem tudtad volna úgy kezelni a dolgot, mint most teszed.

— Ebben igazad van. Elég gyatra hangulatban voltam. Nagyon gyatra hangulatban voltam, mondhatnám boldogtalannak éreztem magamat. És senkim sem volt, akinek kiönthettem volna szívemet, nem voltál ott, hogy vigasztalj és elhiteds velem, hogy nem vagyok olyan gyöngé és hiú és ostoba, amilyennek érzem magamat. Oh, hogy' kellett volna nekem!

— Milyen kár, hogy Wickhammal kapcsolatban olyan erős kifejezésekkel illeted Darcyt, mert ahogy most kitűnik, erre igazán nem szolgált rá.

— Semmiesetre. De hogyan törne ki az emberből a keserűség, ha szabadjára engedi az elfogultságát. Ez a legtermészetesebb dolog és bajt csinál. Egy pontra nézve kérem a tanácsodat. Azt mondd meg nekem, hogy ismerőseinkkel közöljem-e vagy ne közöljem, hogy Wickham általában mifajta ember.

Miss Bennet hallgatott egy darabig, aztán így felelt:

— Nem lehet okunk arra, hogy ily szörnyű módon leleplezzük. Mi a te véleményed?

— Én se mernék rá vállalkozni. Darcy nem hatalmazott fel, hogy nyilvánosságra hozzam a dolgot. Ellenkezőleg, semmit, ami a hűgára vonatkozik, nem szabad továbbadnom; és ha egyéb viselt dolgairól föl akarnám is világosítani az embereket, ki hinne nekem! Darcy iránt olyan mélységes elfogultság él mindenkiben, hogy Merytonban minden második ember belehalna, ha valaki őt kedvezőbb színben akarná feltüntetni. Nekem nincs hozzá erőm. Wickham nemsokára elmegy, és így az idevalókra nézve egyáltalában nem fontos, hogy alapjában véve milyen ember. Egyszer úgylis kiderül minden, akkor aztán mulathatunk az ostobákon,

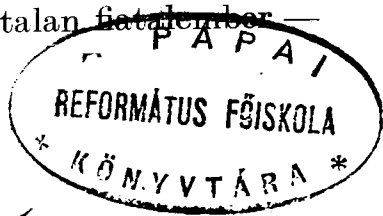
akik ezt előbb nem tudták. Most azonban egy szót sem fogok szólni.

— Teljesen igazad van. Ha nyilvánosságra kerülnek a gázságai, örökre tönkre van téve. Talán már megbánta, amit elkövetett és jobb életet akar kezdeni. Mi nem kergethetjük őt a kétségbeesésbe.

Eliza lelki háborgását lecsillapította ez a beszélgetés. Megszabadult két titoktól, amelyek álló két hétig nyomták a szívét, s tudta, hogy ha megint szóba akarná hozni akár az egyiket, akár a másikat, Jane mindig szívesen hallgatja meg. De ott lappangott még valami, aminek az elmondásától visszatartotta okossága. Nem merete közölni Jane-nel Darcy levelének a másik felét s azt sem árulhatta el neki, milyen őszintén tiszteli és becsüli őt Darcy jóbarátja. Ebbe a dologba senkit sem lehetett beavatni. Eliza érezte, hogy ezt az utolsó, titkos akadályt csak az esetben volna joga elhárítani, ha a felek között létrejönne a teljes megyegezés. És még ha ez a valószínűtlen fordulat bekövetkeznék is valaha, — gondolta magában — csak azt fogom mondhatni, amit maga Bingley sokkal jobban meg tud mondani. Én csakis akkor szólhatnék, amikor már nem lesz miért szólanom.

Minthogy megint odahaza volt, nyugodtan figyelhette meg Jane-nek igazi lelkiállapotát. Miss Bennet nem volt holdog. Még mindig nagyon szerelmes volt Bingleybe. Azelőtt soha nem is képzelte magáról, s így vonzalmában megvolt az első szerelem egész heve, viszont koránál és természeténél fogva az érzés komolyabb volt és tartósabb, mint szoktak lenni gyakran az első szerelmek. Hévvvel ragaszkodott az emlékéhez, különbnek tartotta Bingleyt minden más férfinál, és minden józanságát össze kellett szednie, hogy át ne engedje magát a fájdalomnak és a búsulásnak, ami aztán teljesen földúlta volna nyugalját és egészségét.

— No, Lizzy, — szólt Bennetné egy napon — most mi a véleményed Jane-nek erről a szomorú ügyéről? Én föl tettem magamban, hogy soha egy szót sem szólok róla senki-nek. Ezt megmondtam a testvéremnek is, Merytonban. Nem tudok rájönni, hogy Jane egyáltalában találkozott-e vele Londonban. Mondhatom, nagyon haszontalan fiatalember —

és azt hiszem, nincs rá eset a világon, hogy most már valaha is elvegye Jane-t. Nem is beszélnek arról, hogy a nyáron visszajönne Netherfieldbe. Pedig megkérdeztem mindenkit, aki csak számbajöhet.

— Azt hiszem, hogy nem is fog többé Netherfieldben élni.

— Jó, jó, legyen úgy, ahogy neki tetszik. Senki sem vágyódik utána. Bár én mindig azt fogom mondani, hogy rettentő csúnyán viselkedett a leánnyal szemben. Én az ő helyében nem is nyugodtam volna bele. Csak az vigasztal, hogy Jane-nek meg fog szakadni a szíve, és ha majd bele halt, Bingley meg fogja bánni, amit ellene vétett.

Minthogy Eliza nem tudta magát ezzel a kilátással vigasztalni, egy szóval sem felelt.

— No, Lizzy, — folytatta az anyja, rövid hallgatás után — hát Collinsék csakugyan olyan jól élnek? Szép, szép, remélem, hogy tartós lesz. Milyen konyhát tartanak? Charlotte igazán kitűnő háziasszony. És ha csak félig olyan takarékos, mint az anyja, az éppen elég. Persze, nem préda a háztartásában?

— Nem, egy csöppet sem.

— Majdnem minden ezen fordul meg. Igen, igen. Nem költenek többet a jövedelmüknél. Sohasem lesznek pénz-zavarban. Az nagyon jót fog tenni nekik. Persze, sokat beszélnek arról, hogy édesapátok halála után az övék lesz Longbourn. S akármikor lesz is, ők már most a sajátjuknak tekintik.

— Ezt igazán nem hozhatták szóba én előttem.

— Nem. Furcsa is lett volna tőlük. De egymás között bizonyosan sokat emlegetik. Nahát, ha nyugodt a lelkük egy olyan birtokkal, amelyik igazság szerint nem az övék, — annál jobb. Én szégyelném magamat, ha csak ilyen úton tudnék hozzájutni egy jószághoz.

XLI.

Hazaérkezésük után hamar telt el az első hét s kezdődött a második. Az ezrednek ez volt az utolsó hete. Merytonban

s a környéken minden fiatal nőnek lógott már az orra. Majdnem általános volt a csüggedtség. Csak a legidősebb Bennet-kisasszonyok tudtak még enni, inni, aludni és elvégezni rendes napi teendőiket. Kitty és Lydia folyton szemükre is lobbantották, hogy érzéketlenek, és Lydia, aki rendkívüli módon szenvedett, egyáltalában nem tudta megérteni, hogy az ő családjukban ilyen keményszívű lehessen valaki.

— Jóságos ég! Mi lesz velünk? Mit fogunk tenni? — ismételték keserves hangon. — Hogy' mosolyoghatsz így, Lizzy?

Szerető anyjuk egész bánatukban osztozott; eszébe jutott, hogy huszonöt évvel azelőtt, hasonló esetben, mit állott ki ő maga.

— Két álló napig sírtam, amikor Miller ezredes tisztjei elmentek. Azt hittem, hogy megszakad a szívem.

— Az én szívem okvetlenül meg fog szakadni — mondotta Lydia.

— Csak legalább elmehetnénk Brightonba — mondotta Bennetné.

— Oh igen, — ha elmehetnénk Brightonba! De a papa annyira ellenzi.

— A tengeri fürdő végleg talpraállítana.

— Philips néni azt mondja, hogy nekem is nagyon jót tenne — mondotta Kitty.

Longbourn House-ban egyebet sem lehetett hallani, mint ilyen értelmű lamentációkat. Eliza mulatni próbált rajtuk, de minden örömét elfojtotta a szégyenkezés. Megint azt érezte, hogy Darcy kifogásai jogosak. És még sohasem volt ennyire hajlandó megbocsátani neki azt, hogy beavatkozott barátjának a dolgába.

De Lydiának rossz kilátásai hirtelen megjavultak. Mrs. Forster, az ezredes felesége, meghívta, hogy jöjjön velük Brightonba. Ez a megbecsülhetetlen jó barátnő nagyon fiatal asszonyka volt, aki csak nemrég ment férjhez. Jókedvű és vidám volt, mint Lydia, akivel e hasonlatosság révén hamar egymásra találtak s ismeretségük három hónapjából kettőt úgy töltöttek együtt, mint testi-lelki jóbarátnők.

Lydia elragadtatását, rajongását Forsterné iránt, Ben-

netné boldogságát, Kitty keserűségét e meghívással kapcsolatban : alig lehet leírni. Lydia tudomást sem vett húga érzelméről, hanem lelkesedve és ujjongva kirohant a házból, mindenkitől azt várta, hogy gratuláljanak neki s még harsogóbban beszélt és nevetett, mint egyébkor. A szerencsétlen Kitty pedig tovább kesergett sorsán a nappaliban, mialatt durcás hangon a legostobább dolgokat mondta.

— Nem látom be, hogy Forsterné miért nem hívott meg engem is, éppúgy, mint Lydiát, ha nem is olyan bizalmas barátnőm. Nekem éppen annyi a jogom, mint Lydiának, sőt több, mert két évvel idősebb vagyok.

Hiába próbálta őt Eliza észretériteni és Jane megnyugtítani. Ami Elizát illeti, a meghívást egészen más szívvel fogadta, mint édesanyja vagy Lydia, sőt az ő szemében halálos ítélet volt, mert Lydiától ezután már semmi józan dolgot nem lehetett várni ; és bármily rossz fényt vetett volna reája, ha kitudódik, titokban arra ösztönözte édesapjukat, hogy ne engedje el Lydiát. Elmondta neki, hogy Lydia milyen illetlen és neveletlen jószág, hogy mily kevéssé lehet előnyös egy olyan asszonnyal való barátsága, amilyen az ezredesné, s hogy ilyen társnő mellett, idegenben még esztelenebbül fog viselkedni, hiszen több kísértésnek is van kitéve, mint otthon. Apja figyelmesen végighallgatta, aztán így szólt :

— Lydia nem nyugszik addig, amíg itt vagy amott nevetségessé nem teszi magát a világ előtt, és a felől bizonyosok lehetünk, hogy ezt a családjára nézve sokkal kisebb kárral vagy kellemetlenséggel csinálhatja meg ott, ahová most megy, mint bárhol másutt.

— Ha tudná, mennyire árt mindnyájunknak, hogy Lydia esztelen és viselkedése nyilvánosságra kerül, — sőt, hogy már eddig is mennyit ártott — egészen másképp ítélné meg a dolgot — mondotta Eliza.

— Eddig is ártott! — ismételte Bennet. — Micsoda. csak nem riasztotta el valamelyik udvarlódát, Lizzy? Azért ne lógasd a fejedet. Az olyan finnyás gavallért, aki megijed egy kis bolondságtól, nem érdemes sajnálni. Hadd lássam csak azoknak a szájalomraméltó fickóknak a lajstromát, akiket Lydia bolondságai távoltartanak innen.

— Édesapám téved. Én nem ilyenek miatt haragszom. Én nem egyes dolgok miatt panaszkodom, hanem hogy általában nagy baj van minálunk. Családunknak a tisztességét és társadalmi helyzetét nagyon károsan befolyásolja az a könnyelműség és zabolátlanság, az az arcátlanság, amellyel Lydia egyszerűen fitymál minden tilalmat. Bocsásson meg, de világosan kell beszélnem. Ha ön, kedves apám, nem veszi a fáradságot, hogy megfékezze az ő szertelenségét s nem tanítja meg arra, hogy jelenlegi viselkedésével semmire sem mehet az életben, igen könnyen odáig juthat, ahonnan nincs is már visszatérés. Nagyon hamar kifejlődik s tizenhatéves korában olyan elszánt kacér lesz belőle, aki nevetségessé teszi önmagát és családját — akinek udvarolni fognak, a szó legrosszabb és legsilányabb értelmében, mert hiszen a fiatalágán és csinos megjelenésén kívül nincs benne semmi vonzó ; és olyan tudatlan és üreslelkű, hogy képtelen lesz elhárítani magáról az általános megvetést, amelyet ez a tetszeni akarás okvetlenül földidéz. Kittyt is ugyanez a veszély fenyegeti. Odamegy, ahová Lydia vezeti. Hisz tudatlan, lusta és teljességgel fékezhetetlen. Oh, kedves apám, lehetségesnek tartja, hogy nem fogják őket leszólani és lenézni, ahol csak szerepelnek és nem fog ez a nénjeikre is igen rossz fényt vetni?

Bennet úr látta, hogy Eliza a szívéből beszél ; szeretettel fogta meg a kezét és így szólt :

— Ne gyötörd magadat, édes leányom. Ahol te meg Jane megjelentek, mindenki tisztelni és becsülni fog benneteket ; és egy cseppet sem fog ártani nektek, hogy van még két, jobban mondva még három nagyon ostoba húgotok. Nem lesz maradásunk itthon, ha Lydia nem mehet el Brightonba. Hát hadd menjen el. Forster ezredes okos ember és nem fogja engedni, hogy komoly bajt csináljon ; szerencsére olyan szegény, hogy nem fogják prédául tekinteni. Még a kacérságával is sokkal kevésbé fog boldogulni Brightonban, mint idehaza. El fog törpülni a többi nő mellett, akik jobban fogják érdekelni a tiszteket. Reméljük, rá fog ott jönni a saját jelentéktelenségére. Már nem sokkal lehet romlottabb, ha csak azt nem akarja elérni, hogy egész életén át lakat alatt tartsuk.

Eliza kénytelen volt beérni ezzel a válasszal. Neki magának is ez volt a véleménye s csalódottan és szomorúan távozott az apjától. De a természete nem engedte, hogy sokáig töprenkedjék és gyötrődjék a dolgokon. Ő megtette kötelességét, s tünődni olyan bajokon, amelyek kikerülhetetlenek, vagy megnöveszteni őket félelemből, — ez már nem fért az ő lelkéhez.

Ha anyja és Lydia tudták volna, miről tárgyalt Eliza Bennettel, felháborodásuknak egyesült nyelvkészségükkel sem tudtak volna kifejezést adni. Lydia képzeletében a brightoni tartózkodás magában foglalta a földi boldogság minden lehetőségét. Lelki szemeivel látta a vidám fürdőhely utcáit, ahol katonatisztek sűrögtek-forogtak. Látta önmagát is egy tucatot, sőt egész tömeg katonatiszttől körülvéve, akikkel csak ott fog megismerkedni. Látta a tábort teljes pompájában, a szép, egyenlő sorokban elhúzó sátrakat (fiatal és jókedvű néppel tömve), s amelyek mind piroslottak az egyenruháktól; s hogy teljes legyen a kép, látta önmagát is egy sátorban ülve, ahol legalább hat katonatiszt hódolt neki egyszerre.

Mit érzett volna, ha megtudja, hogy nénje meg akarta őt fosztani ettől a szép kilátástól és gyönyörű valóságtól? Csakis az anyja értette volna meg őt, aki majdnem ugyanúgy érzett, mint Lydia. Bennetnél csakis Lydia elutazása kárpótolta valamennyire azért a fájdalmas bizonyosságért, hogy Bennet maga sohasem szándékozik Brightonba menni.

De nekik sejtelmük sem volt arról, ami történt. És csekély megszakítással tovább lelkesedtek Brightonért, amíg csak eljött a nap, amikor Lydiának indulnia kellett.

Elizának most utoljára kellett találkoznia Wickhammal. Minthogy hazajövele óta gyakran voltak együtt, a dolog már nem izgatta, sőt az sem, hogy valamikor érdeklődött iránta. Már a kedvességét is, amely eleinte úgy elragadta, mesterkéltnek és egyhangúnak találta, úgyhogy csak untatta és fárasztotta. Hozzájárult Wickham jelenlegi viselkedése, amely külön is elkedvetlenítette. A fiatal katonatiszt megint olyan figyelmességet tanúsított iránta, mint ismeretségük első idejében, de azok után, amik történtek, szerelmének ez új

megnyilatkozása csak elkéséríthette Elizát. Amikor újra őt szemelte ki s őt vette körül henye és léha udvarlásával, Eliza teljesen elfordult tőle. És mialatt állandóan elhárította, éreznie kellett, milyen lealacsonyító ránézve Wickhamnek abbeli meggyőződése, hogy bármi okból és bármily régen hagyta is abba az udvarlást, Eliza hiúságát ki fogja elégíteni és vonzalmát vissza fogja szerezni, ha bármikor is hajlandó hozzá visszatérni.

Az ezred indulása előtt való napon is Wickham még Longbournban ebédelt, más tisztársaival együtt. Eliza nem akart jó szívvvel búcsúzni tőle, úgyhogy amikor Wickham aziránt kérdezősködött, hogyan töltötte az idejét Hunsfordban, Eliza megemlítette, hogy Fitzwilliam ezredes Darcyval együtt három hétig volt Rosingsban, s megkérdezte Wickhamtól, ismeri-e az ezredest. Wickham meglepetve, elkedvetlenedve, ijedten nézett rá ; de egy pillanat alatt észbekapott, rámosolygott Elizára s azt felelte, hogy azelőtt gyakran találkozott Fitzwilliammal. S miután kijelentette róla, hogy igazi úriember, megkérdezte Elizától, hogy tetszik-e neki? Eliza lelkesen emlékezett meg róla. Wickham aztán kis idő múlva közömbös hangon tette hozzá :

— Hogyis mondta csak, mennyi időt töltött az ezredes Rosingsban?

— Majdnem három hetet.

— És gyakran találkoztak?

— Igen, majdnem minden nap.

— Egészen más modorú ember, mint az unokafivére.

— Igen, egészen más. De azt hiszem, Darcy úr nyer a közelebbi ismeretséggel.

— Ne mondja! — kiáltott fel Wickham, olyan tekintettel, mely nem kerülte el Eliza figyelmét. — És ha kérdeznem szabad? — De visszatartotta magát és vidámabb hangon folytatta: — Jobban viselkedik? Szokásos modorát kipótolta némi udvariassággal? Mert azt nem merem remélni, — tette hozzá halkabban és komolyabban — hogy az alaptermészete megjavult.

— Oh nem! — mondotta Eliza. — Az alaptermészete, azt hiszem, majdnem olyan, mint volt.

Mialatt beszélt, Wickham úgy nézett rá, mint aki nem igen tudja, örüljön-e szavainak, vagy gyanakodjék az értelmükre. Volt valami az Eliza arcán, ami aggodalmas és remegő kíváncsisággal töltötte el Wickhamet.

— Amikor azt mondtam Darcy úrról, — folytatta Eliza — hogy nyer a közelebbi ismeretséggel, nem úgy értettem, hogy akár lelkileg, akár modorbelileg javul, csak azt, hogy aki jobban megismeri, jobban meg is érti az egész embert.

Wickham ijedtségét most elárulta égő arca és nyugtalan szeme; pár pillanatig szótlán maradt, aztán lerázta zavarát, Elizához fordult s legkedvesebb hangján monddta :

— Kegyed, aki úgy ismeri érzelmeimet Darcy iránt, könnyen meg fogja érteni, milyen szívbeli öröm rám nézve, hogy ő végre is az okosságnak enged és legalább látszólag jól viselkedik. Ilyen irányban a büszkesége is használ, ha nem neki magának, de sok másnak, mert visszatartja őt attól az undok viselkedéstől, amelyet el kellett szenvednem tőle. Csak attól félek, hogy azt az óvatos magatartását, amelyről kegyed beszélt, csakis a nénje kastélyában alkalmazza, akinek jó véleményére sokat ad és akinek az ítéletétől retteg. Nénjétől való félelmének mindig megvolt a kellő hatása, ahányszor Darcy összekerült vele, ezt határozottan tudom. És nagy része van ebben, hogy Darcy siettetni akarja Miss de Bourgh-val való házasságát, amely nagyon a szívén fekszik.

Eliza erre önkénytelenül elmosolyodott, de csak könnyű fejbólintással felelt. Láttá, hogy Wickham régi sérelmeivel akar megint hatni rája, s egy csöpp kedvet sem érzett ehhez a dologhoz. Az est hátralévő része azzal telt el, hogy Wickham elővette ugyan szokott kedvességét, de már nem próbált udvarolni Elizának s aztán kölcsönösen kedvességek kíséretében s valószínűleg azzal a kölcsönös óhajjal váltak el egymástól, hogy soha többé ne találkozzanak.

Amikor a társaság szétoszlott, Lydia Forsternével visszament Merytonba, ahonnan másnap kora reggel kellett indul-

niok. Lydia búcsúja a családtól inkább lármás volt, mint megható. Kitty volt az egyetlen, aki könnyeket hullatott, de csakis a fájdalom és az irigység miatt. Bennetné ömledezve kívánt minden szépet és jót és meghatva kötötte a lelkére, hogy használja ki az alkalmat és mulasson mennél jobban, — s hogy ezt a tanácsot megfogadja Lydia, arra mérget lehetett venni. Lydia maga olyan hangos jókedvvel búcsúzott mindenkitől, hogy néneinek mérsékeltebb szavai elhangzottak és senki sem hallotta őket.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

SZEMLE.

Horatius halhatatlansága.

— Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság 1935. március 6-i ülésén. —

Ez évben az egész művelt világ megünnepli Horatius születésének második ezredévét. Az évnap tulajdonképpen december 8-ika, de Társaságunkban egy arra hivatott tagtársunk már mai havi ülésünk keretében fogja irodalomtörténeti és esztétikai méltatását adni a nagy római költőnek s ezért legyen szabad nekem is megnyitó szózatomban megemlékeznem arról a kétezzer éves hervadhatatlan költői dicsőségről, melynek tanúi vagyunk.

Horatius valóban az egész művelt világ költője ; mi magyarok talán fokozott mértékben vallhatjuk a magunkénak, mert nálunk a latin nyelv uralma tovább tartott, mint bárhol a világon, s különösen a mi táblabíró-világunk szeretett az ódák, episztolák, szatirák s az *Ars poetica* költőjének verseiben gyönyörködni. Az ő költészete inkább értelni, mint érzelmi volt, de talán éppen annak, hogy oly lehiggadt, megállapodott, önelégült életbölcse ség nyilvánul költeményeiben, köszönheti azt, hogy nincs költő, kinek annyi verse vált volna szállóigévé, mint az övéi, úgy hogy sokan alig bírnak sejtelemmel róla, hogy Horatiust idézik, mikor bizonyos közkeletű latin mondásokat hangoztatnak.

Maecenas, mikor egy, a Sabin-hegységben fekvő kis birtok ajándékozásával kötötte magához a költőt, úgy, hogy az még az Augustus hívásának is ellentállott, nem sejtette, mily jó üzletet csinált : azért a birtokadományozásért a halhatatlanságot kapta cserébe.

Horatius, aki az arany középszer, a szerény visszavonultság, a hatalomtól való távolállás magasztalója volt, azért önérzetesen hirdette a saját költői értékének és dicsőségének maradandóságát. Sőt amikor azt énekelte magáról, hogy «Exegi monumentum aere perennius» és «Non omnis moriar», még túlszerénynek bizonyult, amikor a maga hírnevének tartamát ahhoz az időhöz kötötte, ameddig a pontifex, a főpap, a hallgatag szűzzel, a Vesta papnőjével fel fog járni a Capitoliumba Jupiternek áldozatot mutatni be.

Nyolc évvel Horatius korai halála után megszületett a világ Megváltója, ki apostolai útján elterjesztette a kereszténységet. A kereszténység elűldözte a pogány isteneket. Néhány száz év elteltével a pontifexnek és a Vesta-szűznek nem volt több keresni valója a Capitoliumon; keresztény templomok emelkedtek mindenütt, de a Horatius babérja ebben a keresztény világban hervadatlanul zöldelt tovább, verseit a keresztény iskolákban lelkesen szavalgatták, ő képviselte és képviseli azt a változhatatlan örök emberit, ami a pogányságtól hidat ver a kereszténységhez, s ami mert szép, nemes és bölcs, átsugároz immár két évezreden.

Berzeviczy Albert.

Daumier.

A Szépművészeti Múzeum modern osztályának francia szobájában néhány hétig egy kisméretű kép volt látható, mely a párizsi Louvre festmény-gyűjteményének egyik büszkesége: Honoré Daumier-nek, a nagy francia rajzolónak és festőnek *Mosónő* című képe, mely hozzánk kölcsönképpen cserébe jutott. A Louvre ugyanis múlt év végén XVII. századbéli francia festők műveiből kiállítást rendezett és ehhez kölcsönkérte de Quesnel-nek és Blanchard-nak egy-egy művét, mely a mi Szépművészeti Múzeumunk tulajdona. A kölcsönzés fejében Petrovics Elek főigazgató arra kérte a Louvre igazgatóságát, hogy a kiállítás tartamára adja kölcsön valamelyik olyan francia mester alkotását, aki nálunk nincsen képviselve. Erre küldték el hozzánk Daumier e remekművét, melyet a Louvre 1927-ben 701,000 franc-ért, tehát mintegy 160,000 pengőért vásárolt. A kisméretű, 32 cm széles és 45 cm magas festmény vételára azt mutatja, hogy Daumier festményei a párizsi piacon a legkeresettebb és legmagasabbra értékelt alkotások közé tartoznak, mert ennyit csak a legkiválóbb XIX. századbéli mesterek némely képéért szoktak fizetni.

Daumier-nek ez a nagy megbecsülése újabb keletű. Csak a századforduló után kezdték érdeme szerint méltányolni. Életében legfeljebb néhány barátja értette meg, festményeit potom pénzért vesztegette el, vagy elajándékozgatta. Ez a mellőzés valóságos tragikuma volt életének, mert nem élhetett szívvel-lélekkel csak annak, amit nemesebbnek és magasabbrendűnek tartott, a festészetnek, hanem évtizedeken át folyton torzképeket kellett rajzolnia. Úgy járt, mint a mi híres karikatúra-rajzolónk, Jankó János, akit életviszonyai szintén meggátoltak abban, hogy rajzolás helyett festhessen, pedig néhány reánk maradt festménye azt tanúsítja, hogy nem csekély festői tehetség is lappangott benne.

Honoré Daumier 1808-ban Párizsban született. Huszonegy éves korában adta ki első művészi kísérleteit, litográfiákat, köztük néhány politikai karikatúrát. Feltűnt velük, úgy hogy 1830-ban már a *Caricature*-nek, 1832-ben pedig a *Charivari* nevű baloldali élclapnak munkatársa, ahová aztán négy évi megszakítással negyven éven át dolgozott.

Ez a negyven év fölötté mozgalmas kora volt Franciaországnak. A júliusi forradalom 1830-ban elűzte a trónról a Bourbonokat, amire Orleánsi Fülöp szintén reakciós színezetű, tizennyolc évig tartó uralkodása következett. Ezernyolcszáznegyvennyolc forradalma elsöpörte a trónt, Franciaország ismét köztársasággá alakult, de 1852-ben III. Napoleon alatt ismét császárság, mely 1871-ben összeomlik, hogy ismét a köztársasági államforma kora kezdődjék.

Teljesen elnyomott, szabadabbá váló, majd teljesen szabad korok váltakoznak egymással, melyek alatt Daumier mindig lelkes rajongója volt az emberi szabadságnak. Pályája azzal kezdődött, hogy egy Lajos Fülöpről rajzolt kegyetlenül éles torzképéért 1832-ben hathavi börtönt kellett elszednie.

Daumier minden elnyomást gyűlölt, ezer és ezer litografált rajzon gúnyolta ki az emberi szabadság lábbaltipróit, a politikai élet szélhámósait, felfuvalkodott üresfejűit, a hatalom előtt meghunyászkodó bírakat, akik az igazságot elnyomták, minden álságot, mely a tiszta és szabad emberiesség érvényesülésének útjában állt. De voltak olyan évek is, amikor még csak mukkammi sem lehetett. mert a legkisebb politikai tréféért is súlyos üldözés járt, ekkor Daumier a polgári élet félszégeinek, kicsinyességeinek pompás kifigurázásával szórakoztatta hálás közönségét.

De akármilyen nagy sikerei voltak is mint torzképrajzolónak, ebben a foglalkozásában nem talált teljes művészi kielégülést. Állandóan festegetett és kora legkiválóbb festőinek társaságába járt, jó barátságban volt Théodore Rousseauval, Corot-val, Diazzal, később Courbet-val is. Első ízben 1848-ban próbálkozott egyik festményével egy nyilvános kéпкиállításon, de teljesen sikertelenül. Ráérő óráiban mégis tovább festegetett. Ötvenkétéves korában, 1860-ban annyira elúnta a torzképrajzolást, hogy otthagya a *Charivari*-t. visszavonult Párizs melletti kis házikójába, hogy csak a festésnek élhessen. Négyévi sanyarú nélkülözéssel fizetett ezért a merész lépésért. Mint festő nem tudott boldogulni, remek aquarelljeivel és festményeivel annyit sem tudott keresni, hogy megélhessen. Házacskáját Corot vásárolta meg hitelezőitől és visszaajándékozta neki. Ekkor kénytelenségből vissza kellett térnie a torzképrajzoláshoz,

még kilenc évig dolgozott a *Charivarin*-nak. Látása megromlott, a rajzolás 1873-ban abba kellett hagynia. Corot a harmadik köztársaságtól csekély kegydíjat szerzett neki, ebből tengette életét 1879-ben bekövetkezett haláláig. Ma akármelyik kis vízfestményeért is akkora összeget fizetnek, amelyből évekig jól megélhetett volna.

Daumier a XIX. századbeli francia művészet legnagyobbjai közé tartozik. Igaza volt Balzacnak, aki sok tekintetben lelki rokona volt, anidőn nagyon korán felismerte Daumier genialitását és kivételes alkotóerejét e szavakkal jellemezte: «Ennek a huncutnak Michelangelo bújt a bőrébe». Daumier az élet energiájának valóban nagyszerű ábrázolója volt, aki csodálatos erő kifejtéssel tudta a benne támadt látomást képpé sűríteni. Ezzel már a karikatúra-rajzolásban is egészen kivételes eredményeket ért el. Politikai, szociális, vagy erkölcsi gúnyolódásai is csak arra szolgáltak ürügyül, hogy az élet valamely érdekes nyilvánulásából néhány erőteljes vonással valami vad erejű jelenséget varázsoljon elénk. Pályája kezdetén sok emberi arcot kellett rajzolni. Színészeket, költőket, politikusokat, akik iránt a közönség érdeklődött. Daumier remekül oldotta meg ezt a feladatot; persze mindig a torzkép ferdítő tükrét tartotta eléjük. Kevesen látták meg az emberi arcon tükröződő lelket olyan élesen, mint ő. Kegyetlenül és komolyan néz, a tréfálkozás mögött megdöbbentő igazmondás rejlik, mely kíméletlenül tárja fel az emberi lélek minden gyengeségét. A legmélyebben talán a kispolgári élet fonákságaiba látott belé. A kispolgár, a bourgeois, a XIX. század elején majdnem teljesen elfoglalja a közéletnek azt a szinpadát, ahol azelőtt évszázadokon át rászületett és nevelődött osztályok játszottak szerepet. Ebben a szerepében, melyre büszke, a kispolgár sokszor kicsinyes, sőt kacagtató, érzi fogyatékoságait és álszentelkedéssel, hamis gesztusokkal leplezi bizonytalanságát, elárulja apró piszkosságait: kész prédájául a rája leselkedő művésznék. De Daumier nem pesszimista emberlátó, nevet, tréfálkozik és nevelni akar, mert hisz az emberben, nem száll alá olyan démoni mélységekig, mint Goya; az emberi gyengeségeknek, de nem az ördögi elfajulásoknak sóvár megfigyelője.

Felsőbbséges biztossággal ismeri az emberi testet is, melynek minden porcikáját felhasználja hangsúlyaihoz. Mindig emlékezetből, azaz képzeletből alkot, csalhatatlan biztossággal rajzol, évről évre kevesebb részletezéssel, mert rajzában is mindinkább festőivé válik. Az emberi arc és test ritka ismeretével mindig valami lelki emóciót fejez ki. Daumier a legdrámaibb a XIX. század összes francia rajzolóinak között.

Ne feledjük el, hogy Delacroix szomszédságában él, akinek ugyancsak sok ösztönzést köszönhetett. De ez a nagyszerű festő hatalmas alkotásain nagy események körül legtöbbször hatalmas kavargást forgat, míg Daumier intimebb, kisebb világban él, bár ennek a kisebb világnak életenergiáit nem kisebb erővel sűríti össze, mint nagy kortársa a nagy események tolongó lendületét. Daumier művészetének gyakran illusztratív jellege van, témát az irodalomból merít, mint sokan a romantikus realisták közül. De őt nem Shakespeare katasztrófái érdeklik, inkább Cervantes—Lafontaine—Molière világából merít; de ha közvetlenül a körülötte tomboló életbe markol, szenvedélyesen feléjük emelkedik.

Így azon a festményén is, melyet Párizs-járó magyarok, vagy művészeti könyvek bűvárai sokan ismernek, a híres *Lázadáson*. Rohanó szőke női alakot látunk, mely bal kezét magasra emelve száguld és féloldalt felénk hátrafordulva, tátott szájjal üvölt. Mögötte három rohanó alak feje látszik, előtte két megdőbbenve hátraforduló néző sodródik, kiket a rohanók árja majdnem feltaszít. Ezzel a hat alakkal, akik közül az erős megvilágítás sikoltó hangsúlya csak az önmagából kikelt fúrián nyugszik és szinte átlósan kétéhasítja a képet, Daumier olyan monumentális ábrázolását adta a forradalom lelkének, mely ellenállhatatlan lendületével még Delacroix izgatott drámaiságával is vetekszik, sőt szűkszavúságával meg is haladja.

E festmény rohanó mozgása felejthetetlen élmény a szemlélőnek, aki Daumier rajzain és festményein különben is gyakran elgyönyörködhetik a mozgás pompás ábrázolásában. Mert bár egészen intim, nyugalmi állapotok feltüntetésének is páratlan mestere, mint például a metszeteket élvező műbarátról festett remek képeim, igazán elemében ott van, ahol mozgást kell ábrázolnia, melynek nagyszerű érzékeltetésében szinte egyedülálló a maga korában. Lehetőséges, hogy Goya alkotásain nevelődött, de méltó tanítványnak bizonyul, nem marad el mestere mögött, sőt tömörked új megfigyeléssel lép nyomába. Előfutára az impresszionizmusnak, mely e téren nem tudta meghaladni. A mozgásnak ez a virtuóz kihasználása páratlan elevenséget ad alkotásainak. A *Mosónő*, Múzeumunk csereképe nagy hatását részben szintén alakja mozgásállapotának köszönheti: ellenállhatatlan erővel lépked felfelé a lépcsőn ez a zömök asszony, miközben meggörnyed batyujának súlya alatt.

Ez a festmény is megmutatja ábrázolásmódjának egy másik fontos elemét, mely az erősen kihangsúlyozott lelki tartalom s a drámai feszültség és mozgalmasság mellett harmadik fontos tényezője művészetének: a fényt, melyet kimeríthetetlen gazdagsággal

használ fel kompozícióin, beosztásukban, vagy legfőbb hangsúlyaikon. Nincsen művész, aki mesteribben és biztosabban használta volna fel a világítás hatásait képei szerkesztésében. Vetekszik Rembrandttal, a fény nagy költőjével. Nem éri ugyan el a rembrandti fény irreális meseszerűségét, valamiképpen mindig a valósághoz kötött. Különösen az oldalról, vagy majdnem hátulról beeső fényt kedveli, melyet végigfuttat mozgalmas csoportjain, megtöri, eltünteti, hogy aztán mély és fenyegető árnyékok mögül ismét diadalmasan áradjon elő. Heroikus nagyságúvá fokozza a festőállványa előtt álló művészt, fénnel emeli ki a magányosan álldogáló műbarát sóvár bámészkodását. Fénnel visz ritmust rohanó alakjainak sűrűjébe, ezzel önt még elevebb életet torz arcainak máris éles mimikájába, fénnel ad plasztikát alakjai groteszk körvonalainak, taglejtéseinek, vagy arcuk fintorainak: a fénnel fokozza szinte végletekig sűrített jellegzetességét. A *Mosónő* háttérének éles megvilágítottsága és a tömör körvonalain végigsuhanó fénysugarak nagyszerű erővel emelik ki tompa szükségszerűséggel vonzolt alakját.

A színek gazdagsága már jóval kevesebb szerepet játszik művészetében. Ennek talán az is oka volt, hogy negyven éven át grafikus is volt, aki fehéren feketével ábrázolt, de látásának módja különben is inkább plasztikus, mint színes, inkább a térben látott mindent, mint színekben pompázó felületekben. De ha nem volt is színekben változatos és gazdag, színei mégis fölötte hatásosak és, mint művészetének minden egyéb eleme, nagyon erőteljesek és sokatmondók. Rendszerint sötétes tónusokból emeli ki fényekkel hangsúlyozott sötét alakjait, vagy pedig élénken világított felületek elé állítja, mint a mosónőt. Alakjai mindig emlékeztetnek arra, hogy három dimenziójuk van, erősen plasztikusak. Daumier különben nem csekély szobrászi képességekkel is rendelkezett, fiatalságában egy sereg halatlanul kegyetlen torzkép-szobrot és egy kitűnő reliefet is készített s a napoleoni trónalapítás szélhámoskodásainak idejében, a század derekán, a francia kisplasztikának legremekebb gúnyos szobrát ő mintázta.

Az ember természeti szépsége, a női bájosság nem igen érdekelte, az indulatok, szenvedélyek ihlették alkotásra, melynek legfőbb célja az alakítás monumentális jellegzetessége volt. Mert művésze kisméretű képein és minden szűkszavúsága mellett is valóban monumentális, mint minden művészet, mely sűrített erővel majdnem szétpattanásig feszülő formákba szorítja az ábrázolást. Jellegzetessége pedig párját ritkítja. Igen sok művét valóságos szimbólummá magasztosítja. A XIX. század köztéren álló emlékművein,

némelyik budapestin is, allegórikus szobrokat láthatunk, amelyek mindenféle fogalmat, vagy gondolatot próbálnak megtestesíteni: igazságosságot, közlekedést, történelmet, zenét, vagy tudja isten mit — de rendszerint semmit sem tudunk belőlük kiolvasni, legfeljebb csak annyit, hogy rossz szobrok, élettelen elvonások, amelyek akkor sem mondanak nekünk többet, ha címüket valahonnét megállapíthatjuk. Daumier alkotásaihoz, még pedig a legkevésbé azokhoz, amelyek nem illusztrativ jelleműek, mert itt jellegzetességet kiformáló ereje még szabadabban tombolhatta ki magát — nincsen címre, nincsen magyarázatra szükség, hallatlan erővel markolnak belé az életbe — és akárhol ragadják meg, érdekessé és jelentékennyé teszik: a jelenségnek lényegét facsarják ki, önmaguknak adnak címet, mely szavakba alig foglalható, mert a magyarázó szó kevesebb Daumier képalakításának gazdagságánál.

Ez a gazdagság a legdúsabban festményein nyilvánult. Mert jóllehet, mint karikatúristának egyáltalában nincsen párja a XIX. század egész művészetében, Daumier a festő, nagyobb a méltán híres rajzolóknál. Nemesak azért, mert a festés gazdagabb regisztere a rajznál többet fejezhet ki, hanem főképpen azért, mert, ha festett, teljesen szabadjára ereszhette képzeletét.

Ha festhett, — és művének mintegy huszadrésze vagy négyszáz festmény — nem volt adott témához kötve, egészen szabadon maga választhatta ki a képet, és így festői vízióját semmi sem korlátozta. Ebben a vízióban képzelete egészen szabadon csaponghattott, mert mindig alkotó képzeletének munkája volt fontos, hiszen ez a romantikus realista mindig képzeletéből alkotott és akármilyen élesszemű megfigyelője volt mindennek, műveiben a teremtő átalakításnak sokkal nagyobb szerep jutott, mint a megfigyelésnek.

Igaz, hogy realiztikusan felfogott elemekből rótta össze alkotásait, de csak ezek az elemek emlékeztetnek a hétköznapi valóságra, mert az egész alkotás teljesen különálló és felfokozott világ. Leegyszerűsített, szüksézáú és erősen túlozott művészi valóság, telve a drámaiságnak hallatlan hullámzásával. — Daumier kortársainak feljegyzéseiből tudjuk, hogy kedvenc olvasmányja Sophokles volt.

Festészetével nem fért el kora divatjai között és egy kissé kiesik a francia festészet továbbfejlődésének vonalából is. De ez még érdekesebbé, még egyénibbé teszi művészetét, mely drámai lendületével, a mozgás és fény játékaival, erkölcsi hevének sodró erejével egyik legnagyobb kitérője volt a XIX. századbeli, utólérhetetlenül nagy francia művészetnek.

Farkas Zoltán.

IRODALOM.

Harsányi Zsolt két új regénye.

Harsányi Zsolt: *Ecce homo*. Munkácsy Mihály életének regénye. I—III. k. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, é. n. (1934). 8-r. 276 + 304 + 344 l. — *A tündérmkirálynő*. Regény. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, é. n. (1935), 8-r. 229. l.

Három nagy költőnk (Petőfi, Madách, Zrinyi) regényesített életrajza után most Munkácsy Mihály «életének regényé»-t írta meg Harsányi Zsolt három vaskos kötetben. Amennyire örvedetesnek tartjuk nagy kedvvel és odaadással végzett munkásságát abban a tekintetben, hogy érdeklődést kelt közönségünkben szellemi életünk jeleseinek pályája iránt, annyira gondolkozóba is ejt bennünket, hogy nem csökkent-e a regénynek ez a Harsányi Zsolt által olyan nagy szerencsével művelt, divatos formája közönségünkben az érzéket és megbecsülést a regénynek elsőrangú műfaji követelményei, főként a lelemény és szerkezet iránt.

Szereti a szerző effajta regényeiben a szellem kiválóságait mintegy visszahívni a hírnév és dicsőség magaslatáról a mindennapi élet küzdelmei közé; életüket, mely immár a rendkívüliség ködébe vészett, még egyszer mintegy leélelni velük napról napra. fölemelő és lehangoló, dicső és nagyon is emberi mozzanataiban válogatás nélkül, hogy végül bevonja a képet a nagy lelkek tragikumának borongó hangulatával.

Munkácsy alakja is az alacsony sorsból a hírnév dicsőséges magaslatára emelkedett lángésként él a köztudatban, életét a művészi dicsőség kápráztató ragyogásában látjuk. Pedig e mögött a ragyogás mögött is voltak sötét árnyékok, a világhír tündökletes fényétől elárasztott művészen fájló és vonagló emberi szív vergődött s a magasba emelkedés gyönyöre mellett a lezuhanás fojtogató aggodalma és gyötrelmes érzése is el-eláradt lelkén.

Ebben a kerdőzés nélkül való emberi nivoltában tárja elénk Harsányi Zsolt Munkácsy alakját és életét. Fölvethetné valaki a kérdést: nem volna-e kívánatosabb ezeket a pályákat abban az eszményi megszépítettségben hagyni, amilyenné az időbeli távokág formálta őket? Nem lehangoló-e, ha a költő arra eszméltet bennün-

ket, hogy ezekhez a nagy életpályákhoz nemcsak a dicsőségből tapad több, mint a mindennapi emberekéhez, hanem a szenvedésből is? A felelet csak az lehet, hogy nemcsak nem lehangoló, hanem éppenséggel fölemelő, mert az emberi léleknek emberfölötti hősiességét érezteti velünk, amely a szenvedések közt is remekműveket alkot. Mintegy szemünk láttára igazolódik be a régi mondás : *sub pondere crescit palma*.

Regénye anyagát igen gondos tanulmányok alapján gyűjtötte össze a szerző. Igen életrevaló gondolata volt, hogy a legszélesebb körű olvasóközöniséget is mintegy belevonta anyaggyűjtő munkájába. Amint a napi sajtóban hírt adott készülő művéről, seregestől érkeztek hozzá adatközlések. S ezek az ő céljára különösen használhatóknak bizonyultak, mert többnyire aprólékos adatok, emlékezések, följegyzések voltak, azok a bizonyos apró-cseprő dokumentumok, amelyek kitöltik az életjrajzok hézagait s megadják életvalóságukat. Sőt, amint maga Harsányi Zsolt elmondja, ismeretlen Munkácsy-képek is kerültek hozzá arra a hírre, hogy a nagy művész életének regényével foglalkozik, s ezek révén nemcsak Munkácsy művészi hagyatékának számát sikerült gyarapítani, hanem a mester életének egy, eddig a művészettörténet előtt is ismeretlen szakát is megvilágítani : megállapítani azt, hogy Munkácsy egy darabig Békés községben is tartózkodott és festett.

Egyik helyen ezt írja hősről a szerző : élete azt is példázza, hogy «a dicsőség tündérpalotájában belül mennyi baj és szenvedés lakik». Ez csakugyan folyton kiérzik a regényből. Hőstét mint hatesztendő gyermekét vezeti elénk, amikor már bizonyos nyugtalanság és a színek után sajátságos mohó szomjúság kezd ébredezni nyiladozó lelkében. Más gyermekek számára öröm és gondtalanság kora ez, neki csupa keserűség. Kíméletlenül súlyosodik rá mostoha anyjának szeretet nélkül való bánásmódja s komoly és szigorú atyjának, a szabadságharcban való részvétele miatt bebörtönzött és állásától elmozdított nagycsaládú sótisztnek rettenetes szigora. Atyját még hétesztendő korában elveszti, családjuk szétszóródik s ő is rokon kegyelenkenyérre szorul. Hiában ösztökéli tanulásra nagybátyja, a derék Reök István ; inkább asztalosinasnak szegődik el. Itt sűrűn érik helyzetének alacsonyságát éreztető megalázások és gyakran önti el szegény Lieb Miska szívét szégyen és gyalázat érzése. Gazdája is nem egyszer kegyetlenül összeveri. Majd mikor kiemelkedik alacsony helyzetéből s a dicsőség fénye veszi körül, a külső ragyogás mögött rámutat az író töprengő, kétkedő, vívódó lelkének sötét, nagy magánosságára. Rámutat arra, hogy míg csak esengi a sikert, addig rendületlenül bízik önmagában s mikor már indokolt volna önbizalma, ez megrendül s örökös, kínzó tépelődés dúlja fel lelkének nyugalalmát.

Súlyos teherként nehezedik rá szerencsétlen családi élete is. Ennek rajzában, úgy érezzük, előnyére vált volna a regénynek bizonyos mérték-tartás és Munkácsynának méltánylóbb megértése. Kétségtelen, hogy sokszor megkeseríthette a mester életét, de az is bizonyos, hogy nélküle nem jutott volna ez sem a világhírnek, sem az anyagi jólétnek arra a fokára, amelyre fölemelkedett. Amint a regény elején sok, talán fölöslegesen is sok a hősnék osztályrészeül jutó verés, itt is sok, talán kíméletlenül is sok a veszekedés. Bántó részletezésnek érezzük, amint több ízben leírja a szerző, hogy Munkácsy és felesége dühösen ordítanak egymásra, csúf szavakat vagdosnak egymás fejéhez, Cécile torkaszakadtából rikácsol, Miska fuldokolva káromkodik és liheg s a végén sírva bömbölnek. Viszont Sedelmeyerrel szemben érzésünk szerint a túlsó végletbe esik a szerző: több jóindulatot tulajdonít neki Munkácsyval szemben, mint amennyi volt benne, s nagyobb érdemet világhírében, mint amennyire rászolgált.

Egyébként nagyon elevenen, az érdeklődést folyton lekötve tartó módon beszél el a szerző Munkácsynak kétségtelenül nagyon érdekes élete folyását. Nagyon elevenné, a tárgyhoz jól illő szóval élve: levegőssé tudja tenni történetét, meg tudja adni neki az élet-szerűséget a változatos és aprólékos környezetrajzzal. Kifogyhatatlan érdekes alakok és helyzetek festésében. Nemcsak Munkácsy alakját eleveníti meg, hanem egész környezetét is. Változatos, színdús képekben látjuk magunk előtt az akkori fejletlen magyar művészeti viszonyokat s a pezsgő bécsi, müncheni, düsseldorfi és párizsi művészetet, a különböző irányok és iskolák törekvéseit és képviselőit. Különösen a párizsi művészvilág forrongásait rajzolja érdekesen s elvonultatja előttünk a Salon kiállításain akkor szereplő nagy neveket és híres képeket. Érdekes magyar alakok tűnnek fel, nemcsak a művészek sorából, hanem más életkörökből is: Türr tábornok, feleségével, Bonaparte hercegnővel, Nemeskéri Kiss Miklós és mások. Itt-ott kissé sokalljuk is a környezetfestő részleteket, mintha időnként elvesztenők tőlük szemünk előtt a hőst, de viszont a legtöbb helyen tagadhatatlanul csodálatos illuziókeltő s 'élethűséget adó hatással vannak.

De nemcsak a környezetfestő részletekre fordít ilyen alapos tanulmányt és nagy gondot a szerző, hanem Munkácsy művészetének megértetésére is. Nem pedáns magyarázatásokkal teszi ezt, hanem mintegy beültet bennünket a festő műtermébe, hogy közvetlenül lássuk alkotása módját s végig kísérvük és megértsük nagy alkotásainak létrejöttét az eszme fölgyulladásától a vázlatok tömegén keresztül a diadalmas megvalósulásig. Nemcsak gyönyörködtető, hanem fölötte tanulságos is ez az olvasóra. Minden oktató célzat nélkül is sok

érdekes mesterségbeli ismeretet is nyújt a szerző az olvasónak, mikor leírja, miként tanítja meg Miskát Szamosy arra, hogyan dolgozik a festő, hogyan készíti elő a vásznat, a festékeket, mi a festés technikája. Nagyon tanulságos és a lényegbe nagyon mélyen bevilágító, mikor a szerző Munkácsy egyes nagyobb képeinek keletkezését írja le, míg az eszméből kép lesz. Különösen szép e tekintetben, ahogy a *Krisztus Pilátus előtt* létrejöttét megvilágítja. Mindebben nagy segítségére van az írónak is, az olvasónak is az a képgyűjtemény, mely *Munkácsy Mihály képei* címmel mintegy negyedik, kiegészítő kötet gyanánt közli a mester mindazon festményeinek másolatát, amelyekről a regényben szó esik.

Amilyen elragadtatással érezteti a szerző a művész lelkében a munkába való elmerülés gyönyörét és mámorát, éppoly mély érzelmi hatással rajzolja önbizalmának megrendülését, gyötrelmes tépelődéseit, amint testi fájdalomtól kínoztatva áll a festőállvány előtt s dolgozik napszállatig, mint a zsákhordó, ihlet nélkül, hit nélkül. Mélyen megindító, amint utolsó, emberfölötti vergődéseit írja le a mesternek, hogy mielőtt elméjét elborítaná az örök sötétség, vászonra vigye utolsó nagy művészi látományát, az *Ecce homot*. Mély gyöngédség van abban, hogy a szerző a mesternek az endenichi gyógyintézetbe történt szállításával befejezi művét s a még hátralevő csaknem három évi szenvedéséről nem szól egy szót sem. Igaza van. Munkácsy, az ő regényének hőse, ekkor halt meg; aki tovább élt, az már nem ő volt. Hanem csak egy lelkét-vesztett, szenvedő, vergődő test.

A szerző minden alkalmat megragad Munkácsy erős magyar érzésének kiemelésére. Erre szolgálna a mesternek sokat csillogtatott füttyművészete is, de ezt kissé sűrűn emlegeti az író, majdnem annyiszor, mint festőművészetét. Ezek közt a részletei közt vannak nagyon kedvesek. Ilyen, amikor nagy kedvvel részletezgeti a hosszú távollét után hazatért mester gyönyörködését mindenben, amit itthon lát. Vagy annak a leírása, milyen gyönyörűséggel táncolja a csárdást a Margitszigeten Türr István feleségével. «Türrné jól táncolta a csárdást, férje már rég megtanította. Miska teljesen átadta magát az ütemes illegetés gyönyörének, valósággal elolvadt benne s mialatt a vállát rezgettette, szeretett volna szétkiáltani: jöjjön ide mindenki és nézze ezt a csodát, ami nem is lehet más, mint álom. A csabai asztalosinas táncoltatja nagy Napoleon unokahúgát».

Általában vonzó, szeretetreméltó és szeretettel teljes az a kép, melyet hősről fest, kinek művészi kiválóságát olyan jól esik összehangban éreznünk emberi derékségével. Egy mozzanat van, amelyet sötét foltnak érzünk s kellemetlen szájját hagy: Ligeti Antal iránt tanúsított hálátlansága. Ezt még az sem enyhítheti, hogy feleségé-

nek esztelen féltékenysége kényszeríti erre a viselkedésre. A harmonikus hatás kedvéért kívánatos lett volna ezen valamelyest enyhítenie a szerzőnek.

Nagy tárgyszeretet és meglepően széleskörű tárgyismeret együttműködésének eredménye ez a regény. Aki olyan sok ismerettel rendelkezik, mint szerzője, annak könnyen megbocsátható, ha itt-ott valamit nem egészen pontosan ismer. Meglepően hat, hogy Jókainak azt a vallomást adja szájára, hogy az öreg Wenckheim grófról írta a *Magyar nábobot* s fiáról mintázta *Kárpáthy Zoltánt* (III. 172. l.). Az irodalomtörténet ezt másképp tudja. A *Honfoglalás* képét terjedelemben valami szörnyűségesen nagyinak érezteti, pedig köztudomás szerint nem az. Carmen Sylva nem Ferdinánd román királynak volt a felesége, ahogy a szerző írja (III. 341. l.), hanem I. Károlyé. Csak mint bosszantó sajtóhiba legyen megemlítve: a renaissance *apotézisét* (III. 272. l. h. apotheozisát), a furcsa *béke-perspektíva* (III. 273. l. h. béka-p.). Nem tudjuk, komolyan vegyük-e vagy mókának azt az áradozást, amellyel Szomory Dezső festeni való szépségéről s dekoratív voltáról szól (III. 280. l.).

Ezek semmit se vonnak le annak a szeretetnek megbecsüléséből, amellyel dolgozott munkáján a szerző. Elbeszélő-készsége is teljes elevenségében érvényesül a regényben. Nincsenek elragadóbb és súlyosabb részletei, de fárasztók vagy bágyadtak sincsenek. Mintha élőszóval mondaná el egy ügyes társalgó: folyton le tudja kötni érdeklődésünket, de nem feszíti túl a húrt sohasem. Egyenletesen, kellemesen folyik a szó ajkáról, jóleső érzés hallgatni.

Előadásának minden kedvessége érvényesül abban a rövidebb regényében is, amelynek cselekvénye egy vidéki magyar városban pereg le egy pár hét alatt. Átfutó vihar az egész két nagyszerű ember boldogsága fölött, egy egészséges fiatal szívnek egy kis koratavaszi idegláza, melyből az ép szervezet hamarosan kigyógyul. A két nagyszerű ember apa és fia: Szepezdy Barna, nyugalmazott őrnagy és érettségi előtt álló fia, Pali. Mindkettejük lelkében szinte légies tisztasággal egy korán elhalt asszonyka emléke él, aki «fiatalon elröppent a földi világból, mint egy szomorú és bocsánatkérő sóhaj». Az apa életének egyetlen komoly, nagy érzése felesége volt, az ötéves korában árvaságra maradt fiú szívének legbensejét is ennek az asszonykának finom, fehér alakja tölti be. Az őrnagy azt a komoly, nagy érzést most már egészen csak fiára árasztja, a fiú pedig a szereteten kívül gyöngéd gondoskodással, féltéssel veszi körül könnyelmű apját. Hajthatatlan szigorral tartja pedáns rendben anyagi ügyeiket s irányítja háztartásukat. A fiú tűzeszű, szenvedélyes sportoló, de a leányokkal nem törődik, a szerelmet, mint oktalan szenvedélyt lenézi.

Úgy hogy apjának szeget is üt a fejébe, amit fiáról hitoktatója mond : olyan tiszta, mint az angyal ; makacsul elutasít magától minden lírai ellágyulást ; a szerelmet ostobaságnak nevezi, a lányokat lenézi. De aztán jöhet valaki, — teszi hozzá — aki a felhalmozott érzelmi készletet egyszerre lánggra gyújtja s ez aztán igen komoly krízis lehet.

Szóról-szóra beteljesedik, amit a tiszteletes úr megjövendől. Egyszerre a városban terem valami örökösödési ügyben egy rokonuk, aki még lánykorában eltűnt s azóta semmit se tudnak róla. Mint Marcoponte grófné lép föl, hallatlanul elegáns, a gazdagságnak, előkelőségnek és világlátottságnak varázsa veszi körül, s a fiú a fiatal diákszív rajongó imádatával tündérkirálynőt lát benne, majd vad féltékenység és mohó vágy zaklatja föl egész lelkét s kergeti szilaj dacza és szembeszállásra még atyja ellenében is. Az utolsó pillanatban sikerül az apának a veszedelmes rokont leleplezni mint kalandornőt. A nő megfenyegeti, hogy fiában áll bosszút rajta, majd megfeledkezve magáról, kegyeletsértően nyilatkozik az őrnagy elhalt feleségéről. Erre beront a fiú, kezét emel imádata tárgyára, de apja lefogja. Nem kell őt féltenünk, bizton kiheveri a csapást, nem is fog társtalannul maradni. Van a házban egy nyurga, formátlan kis penészvirág, ez meglepően szépülni kezd most már s bájait emeli egy örökségül rájuk maradt pesti bérház is. «Nem tudhatjuk, mi történik még valaha közöttük».

Maga a történet nem nagy igényű, de sok kedvesség van benne is, az alakokban is. Még a kalandornőt sem rajzolja a szerző visszatevő vonásokkal. Mintegy két szomszédos nemzedéket mutat be a boldog békeidő jómódjában nevelkedett apa s a háború idején született és szegénységben fölserdült fiú képében. Mindkettő rokonszenves emberábrázolás, mintegy a magyar középosztály színét-virágát mutatja be bennük a szerző. Igen sikerülten jellemzi Palinak s kitűnő, eszes barátjának beszélgetéseiben a kamasz diák eszejárását, föllengését, nagyképűség felé hajló komolykodását. Jóízű, magyaros előadásában két elírás ne maradjon említés nélkül : a kenyér nem elszárad (20. l.), hanem megszárad ; a debreceni nyelvjárás nem mondja azt, hogy sítál (173. l.), hanem éppúgy, mint a legelőkelőbb pesti dáma : sétál, mert hisz köztudomás szerint ez a nyelvjárás sem mond minden é-t í-vel.

A regény levegője tiszta, az egész regény valósággal a családi érzés dicsőítése az apa és fiú viszonyának rajzában s az elhalt feleség és anya emlékét őrző kegyeletükben. Ez az érzés mintegy megdicsőül, mikor az anya emlékének megbántása a legszilajabb megtorlásra ragadja Palit azzal szemben, aki iránt pillanatokkal azelőtt még rajongó

imádatot érzett s akiért áldozatul dobott volna mindent. A fiú és atya viszonya egyébként mintha egy kedvelt régibb irodalmi motívumra emlékeztetne bennünket : a felnőttet jóra nevelő gyermek motívumára. Mindössze, hogy úgy mondjuk, kissé föl van emelve a gyermek korhatára s ennek következtében a történet mentesítve van minden érzelmességtől, inkább rationalis irányba van fordítva. Nagyon reménykeltő volna a nemzet jövőjére, ha középosztályának fiai olyanok lennének, amilyenek rajzolja a szerző Szepezdy Palit.

Kéký Lajos.

Regény Mikes Kelemenről.

Komáromi János : *Zágon felé.* Regény Rodostórúl. Budapest, Révai-kiadás, é. n. (1934). 8-r., 286 l.

Új regényével kapcsolatban azt a vallomást teszi Komáromi János, hogy mindig «szívéig érintette a Tököli- és Rákóczi-kor vakító fénye és embertelen küzködése». S ebből a korból is különösen a bujdosók rodostói élete érdekelte. Ennek a regényének is ezt az alcímet adta : «Regény Rodostórúl». Ez inkább is kifejezi a regény tárgyát, mint főcíme, mely arra utal, hogy a regény hőse Mikes. De regénynek is bajos mondanunk a könyvet. Egyetlen poétikai műfaj rovasára sem követnek el manapság annyi visszaélést, mint éppen a regényére. Regénynek mondanak ma olyan szerény terjedelmű és szerény igényű prózai dolgozatokat is, melyekre régebben az elbeszélés vagy beszély nevet is elégnek vélték. Komáromi munkája sem tarthat joggal igényt erre az elnevezésre, különösen nem, ha kompozícióját nézzük. Lazán összefűzött krónikás részletek következnek benne egymás után a bujdosók rodostói életéről.

Kezdődik Bercsényi és Kőszegi Zsuzsika lakodalmának szomorúság hangulatú leírásával, majd hogy még sajnóbb legyen szegény Mikes szívének sebe, levelet kap édesanyjától. Haza és a császár hűségére hívja, de amint Mikes erről szólni kezd a fejedelemnek s ez a Rákócziak tragikus sorsát panasolja neki, elhatározza, hogy holtáig hű lesz a balsorstól sujtott nagy emberhez. Majd a fejedelemmel látogatást tesz Bercsényiéknél s hogy a vezérlő generális milyen érzéssel néz reá, legjobban kitetszik végrendeletéből, amelyben jó suhogós nádpálcát testál Kelemen főkamარás úrra. (Mikes Leveleskönyvében nem ilyen beállításban szerepel a rátestált nádpálca.)

Nagy mozgalmat jelent a bujdosók egyhangú életében, hogy közük érkezik Lengyelországból Jávorka Ádám s kérdezősködésére elmondatja az író Mikessel, többnyire Leveleskönyvéből szóról-szóra

közölt részletekben, hogyan kerültek Rodostóba. Viszont Jávorka is elbeszéli, hogyan fogta el Ocskayt.

Nemsokára elhal a nagybeteg Bercsényi, özvegye Lengyelországba költözik, hívja Kelemen is, ott szívesen lenne feleségévé, de még ez a szíve szerint való kecségtetés sem képes elcsábítani Rákóczi mellől a hű főkamarást. Megérkezik Rodostóba a fejedelem fiatalabbik fia, de nem sokáig bírja ki a rodostói unalmas életet, pedig apja egyre szemmel láthatóbban hanyatlik a sír felé. Haldoklása perceiben viszi meg Matula Pál Szegedinecz Péro lázadásának híret, de a bujdosók egészen csak gyászukba temetkeznek. Bomladozik a fegyelem is közöttük, de visszaérkezik Jávorka s rendet teremt az erélytelen Mikes helyett. Majd megérkezik Rákóczi József s magával viszi a bujdosókat egy szerencsétlen kalandba. Ő Uernavodában befejezi ifjú életét, a szerencsétlen bujdosók pedig három esztendeig hányódnak, míg ismét visszajutnak Rodostóba. Lassanként elhalnak az öreg rákócziánusok, Mikes egy utolsó kísérletet tesz, hogy hazatérhessen. Folyamodik a királynőhöz, de a felelet: «*Ex Turcia nulla redemptio*». Most már a hazatérésnek minden reménye megszűnik számára, lassanként magára marad az öregek közül, rászáll a básbúgi tiszt is, majd áldozatul esik egy pestisjárványnak.

Ezekből a részletekből bizony nem igen ütköznek ki regénynek az «*idomai*». Inkább egy nagyobb terjedelmű, részletezőbb életkép gyanánt hat ránk az egész: a rodostói kibujdosott magyarok életének a festegetése. A tárgy jól illett Komáromi írói egyéniségéhez: elborongó, szomorkás kedve kiélhette magát benne; el-elidőzhetett «nagy csendben és unatkozva» élő emberek s erélytelen és élhetetlen hőse sorsának festegetésében; elmerülhetett a sopánkodó honfibanatnak utánérzésében s a kurucos hetykeségnek bizonyos naív bámulatában. Az egész rodostói életet valami szürke, egyszínű borúval vonja be, amelybe behalkul a bujdosók szívében az életről való bánatos lemondás, resignált életbölcseesség és gyötrő honvágy. Megindító kép, amelyet az életnek ezekről a hajótöröttjeiről fest: a tétlenségre és reménytelenségre ítélt rabokról, amint lelkük nemes tüze lassan elhamvad s elfeledtetve mindenkitől és elfeledkezve mindenkiről, lemaradnak az élet szekeréről.

Ez a mélabús hangulat fogja valamelyes egységbe az egyébként széttöredező történetet. Ennek a hangulatnak fölkeltésére és emelésére minden eszközt felhasznál az író. Utánozni igyekszik Mikes szomorkásan humoros hangját, amint maga mondja: «kínosan ügyelt a mikesi hangra». Ennek érdekében mondatokat, sőt hosszabb részleteket sző be Mikes leveleiből. A természetnek is ilyen hatást keltő képeit szerepelteti sűrűn. Folyton azt olvassuk, hogy alkonyodik.

odakünn nagy a sötétség, nagy a csend, vagy a tenger vihartól korbácsolva zúg s felhők száguldanak fölötte.

A sovány történetet a szerző epizódokkal igyekszik terjedelmesebbre növelni. Elmondja pl. minden különösebb indok nélkül az «ázinusz zsidó» esetét, aki üzletszerű áttérésével becsapja a fejedelmet, s gyakran sző be a kurucvilág ismeretes epizódjaira való emlékezéseket. Sok a fölösleges magyarázatás, gyakoriak a monológyszerű megszólalások, a «felsuttogások». Előadása itt-ott a kuruc balladákra emlékeztető fordulatokat mutat, ilyenek főként a szó- és refrain-szerű mondatismétlések.

Alakjainak vonásait elmossa az egész történet fölött borongó szürkesség. Egyikről sem nyújt élesebb vagy aprólékosabb képet, mint amilyen a köztudatban él róluk. Ahol ennél többre törekszik az író, ez többnyire balul üt ki. Bercsényit pl. nagyon kiábrándító színben mutatja be: házsártos, örökké dühöngő, pulykatorkú, krákgó, kehes, vízkóros vén embernek, aki lakodalmán is vízkóros lábait emlegeti és kutyáénál is rosszabb sorsát szidja fejedelmi ura előtt. Nem hisszük, hogy ez emberibbé tenné s közelebb hozná hozzánk a főgenerálist. Az öreg Kajdacsy ezredesét meglehetősen egyhangú tréfálkozással szerepelteti. Ha Rákóczi nevét hallja, «testének minden nedve szemébe gyűl s fölajgat: Istenem, az a szent ember!» Mikesnél megjárja egy szomorú helyzetben, egyszeri említése, hogy «minden nedvesség a szemén jött ki belőle», de ennek folytonos emlegetése nem valami ízléses. Az sem gyönyörködtet túlságosan bennünket, mikor Mikes szólítja szolgálóját, Rozgonyit, s ez két ízben is ezt feleli: «Megyek már, csak még egy kiadósat köpök a saru orrára, mert ott sok rajta a maszat». Több éleveség van epizódfiguráiban, különösen egy Sohonnafi nevű, nyeszlett, cérnavékony hangú, szerencsétlen csavargó, aki a legforróbb kánikulában is vacog és didereg, képviseli stílszerűen ahhoz a rodostói egyhangú élethez illően a humort.

Nem mehetünk el hallgatással egypár kifejezésbeli gondatlanság mellett. Jávoroka aligha mondta még, hogy 3000 méteres hegyláncolatot kellett átverni magát; a könnyekről azt írja egypárszor, hogy a *halántékon* folynak le; sűrű *vadonatról* beszél; Paksy Erzsí szépségének éreztetésére *csillagszempilláiról* ír. A csillagszemet még csak el tudjuk képzelni, de ezt már bajosan.

Nemcsak az események hangulatát tudja jól éreztetni a szerző, hanem a színhelyét is. Hogy erre vonatkozólag friss benyomásokat szerezzon, a regény írása előtt ellátogatott Rodostóba. Elmondja említett nyilatkozatában, hogy szótlan merengéssel bandukolt a szűk Magyarok Utcájában, ahol még megvannak azok a macskafejű kövek, amelyeket a rodostói emigránsok koptattak. Megállt a Márvány-ten-

ger szélén s hallgatta szakadatlan zúgását. Oly szomorú és szépséges volt, hogy alig tudott elszakadni Rodostótól.

A regénynek nemcsak szívhez szóló, elégikusan meleg hangulatai vannak, hanem szép részletei is. Valamennyi közt talán legszebb Rákóczi halálának leírása. Egy megragadó képet társít a fejedelem haláltusájának leírásához: «Miközben távozni készült e földi világból a boldogtalan Rákóczi, kint orkánba tornyosodott a szél... s repültek a felhők, mindig repültek Magyarország felől. Mintha rég elholt kurucok setét hadoszlopai vágattak volna Rodostónak, hogy még egyszer tisztelegjenek Rákóczi elszállni készülő lelke előtt».

Ilyen képekben hatásos kifejezésre jut az a rajongás a kuruc világért, amely Komáromi János lelkét eltölti.

k—s.

Két novellás kötet.

1. Dallos Sándor: *Mint a kóbor kutyák*. Nagy Károly és Társai kiadása. Debrecen. é. n., 8-r. 72 l.
2. Sárközi György: *Szilveszter*. Nagy Károly és Társai kiadása. Debrecen. é. n., 8-r. 60 l.

1.

Dallos Sándor kötetének címadó novellája két munkanélkülről szól. Az író téma fogása és kompozíciós eljárása másik két «munkanélküli» novellájában is azonos: a reménytelenül éhes és érdeslelkű csavargó életébe betoppan az égből alászálló csoda s a csavargó feljut az emberméltóság magasságára. «Az ember: szentség s oly magasan lebeg a dolgok felett az életben, mint a jegenyék csúcsa. A talpa akárhol jár is, a feje a fellegek fölött sugárözönben ragyog. Embernek lenni nagy dolog». Nos, ehhez a nagy méltósághoz minden esetben a jóság egy-egy gesztusa juttatja a szegény csavargót: a vízből partra sodródott holttest fövényen maradt aranylánca, a hirtelen munka mámorra, a lopás után megszületett irgalom hősiessége a humánus fényességét lopja az éhes ember lelkébe, mely ettől kezdve a «tulsó part» álmát dédelgeti földi küzdelmében.

A reális ábrázolás élessége mellett az emberszeretet lírája hangzik ki Dallos novelláiból. De ez a líra, ez a kissé hangos retorikába öltöztetett ellágyulás ott bujkál az elbeszélés egész szövetében, éles ellentétben a külvilágot ábrázoló szavak realitásával. Az ellágyulás páthosza és az ábrázolás valósága nem olvad egységbe; a bujkáló líra és a jelenlevő világ tapintható szötteése éppen az anyag kétféleségét, nem pedig egységüket hangsúlyozza. Midőn a Dunaparton a két csavargó előtt szinte kitárul a végtelenség s az égen báránnyelű felhők

úsznak, «Istenharcok gránátjainak elbékélt füstjei», úgy érzik magukat, mint valami misztikus színjáték két kóristája — ime itt terjeng, vonul előttünk a líra felhője. De a líra nem boríthat el bennünket finom anyagával, mert a következő pillanatban halljuk az egyik csavargó megjegyzését a vízbe visszasegített holttestről: «Ha ki nem veti a víz, vagy a hasa föl nem reped, holnap Mohácsnál lesz — mormog Gyopár s bele akar köpni a vízbe, de aztán meggondolja magát s félrefordul». A lírát az útszéli gesztus mozdulata nyomja agyon, vagy az élet természetes reflexe lesz undorító a csipkészlű felhők alatt. Kár mindkettőért.

Pedig Dallos tud elbeszélni. Leleménye nem gazdag, de szavainak sajátos zamata és csillogása van; a kicsiny emberi dolgok egy-egy szerencsés pillanatban feledhetetlen fényességgel csapódnak le lelke mélyére.

Három munkanélküli-novelláján érzik az átélés igazsága, hiszen plaszticitásukat ennek köszönhetik — mégsem tudunk szabadulni egy benyomásunktól. Nem attól, hogy érzelmes «műkedvelő-proletár» írta őket, hanem állandóan eszünkbe jut a távolság, mely mai írórsorsa és régi munkanélküli élete között feszül. Még ha nem is vele történtek volna meg azok a kalandok, nem baj, csak az a lényeges, úgy hatnak, mintha valaki a visszaemlékezés állandóan jelenlévő meghatottságában vajaskenyér és tea mellett mesélne régi éhező életéről: legjobban bizonyítja ezt elbeszéléseinek hajsználnyira azonos hangulata, szerkezeti megoldása és záró mozzanata. Nem az a baj, hogy jórafordult sorsában beszél elmúlt bajairól, hanem az, hogy nem tudja már új-önmagát azonosítani régi énjével — s ez a távolság a művészi kifejezés hátrányára válik.

Utolsó elbeszélésében (*Virágba borultak a fák*) szinte tündéri hangú lírával zárja le csavargó-novelláit: sokszor szinte versben csengő párbeszédet kezd az ablakán besuhanó tavaszi széllel. Tiszta líra ez, nyelvi megoldása is művészre vall: itt nem kellett a valósággal összeütköznie lírai hajlamának. Mégis azt szeretnénk, ha anyag és hajlam az élet sokrétű realitásának ábrázolásában adna sikerült találkozót egymásnak.

2.

Sárközi György novellái vallomások írójuk stílushatárainak bizonyítása mellett. Mintha elbeszéléseit úgy és azért állította volna össze, hogy mondhassa: látjátok, én a naturalista ábrázolásnak épp úgy birtokában vagyok, mint a tündérmesének. Először megmutatom az élet közönségességét, azután tenyerembe veszem a durva ember szívét: nézzétek, a maga esetlen módján ez is meg tud remegni.

Azután hősömnek, az ostoba Mihálovicsnak bemutatom a halál arcát embertársának eltorzult vonásain, majd magát Mihálovics urat is részesévé teszem a haláltusa irreális küzdelmének. Közben, még Mihálovicsék négy novellájában is egy-egy lépéssel kitágítom a naturalista ábrázolás határait. De szükségem is van rá, hiszen el akarom mondani, hogy a költői küldetés szépsége ott muzsikál a szomorú életben — s máris a szimbolum világába érek, majd az élet előtti s a halál utáni élet rejtelseibe világítok be.

Hosszú utat kell megtennie az írónak, míg Mihálovicsék durvaszavú családi «idilljétől» eljut a kis egyiptomi irnok-inasig, Nuri-ig, aki az égből madárka-alakban lebukó, más életre ítélt léleknek símogatva mondja: «Csicsicsi . . . megütötted magad, madárka?» És ez a csapzott, szerencsétlen madárka éppen az ő volt főnökének elítélt lelke: Hori, az irnok, aki durván megütötte kis inasát s a bevalatlan kegyetlenség halálba kergette; de Ozirisz ítélőszéke előtt sem tudta lelkét megváltani a bevallás bátorsága által. Ezért kellett új testben lezuhannia éppen Nuri simogató tenyerébe.

Van-e ereje Sárközinek megtenni ezt az utat? Nem szakad-e le alatta a híd, mely a naturalista ábrázolás és az egyiptomi mese esodája között feszül? A stíluspróba sikerült vállalkozás-e, vagy csupán kísérlet maradt egy majdan nagyobb sikerrel megjárandó út számára? Mondjuk meg, az ellentétek emlegetésének lehetősége bizonyos mértékben éppen az ellentétek jelenléte mellett vall: Sárközi kis novelláskötetében bebizonyította, hogy az élet apró jeleneteinek reális ábrázolásában épp úgy művészi hitelűt tud nyújtani, mint a mese ég-föld között lebegő világának érzékeltetésében. De a kettő között hosszú az út: a híd pillérei állanak, az egyik itt a kispolgári élet mindennapjában, a másik a csodák álmvilágában. Az író elindult a mi partunkról, Mihálovicséktól. Lépéseit és alakját biztosan látjuk egész addig, míg Mihálovics úr holtan lezuhan mellőle. Azután alakja ködbevész, a következő három novellában (*Jóska költő lesz, A fiú, aki nem akar megházni, A tó gyermeke*) egy-egy részlet szépsége ellenére sem találja meg igazi hangját, keres, tapogat, próbálkozik, a legfinomabb mesét a legdurvább valósággal vegyíti, míg egyszerre csak feltűnik a túlsó part szivárványos világában kézen fogva a kis Nurival.

Sárközi választékos, finomhangú költő. A sorok között feszülő lírai érdeklődése is művészre valló. Nem törekszik rikító hatásokra, nyelvi kifejezése is a tartalomhoz simuló, artisztikus.

Haraszthy Gyula.

RÁKÓCZI FERENC TÖRTÉNETI HIVATÁSA.¹

«Az Isten árvaságra teve bennünket — írja Mikes Kelemen 1735. április 8-án — és kivevé ma közülünk a mi édes urunkat és atyánkat, három óra után reggel. Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind a földi atyáinknak halálokat kell siratnunk. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, aki ma megholt érettünk. Amicsoda életet élt és amicsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották néki: „Ma velem léssz a Paradicsomban!“ — Hullassuk bőséggel könnyeinket, mert a keserűségnek ködje valóságosan reánk szállott. De ne jó atyánkat sirassuk, hanem mi magunkat sirassuk, kik nagy árvaságra jutottunk. Ki sem lehet mondani, micsoda nagy sírás és keserűség vagyon itt mi közöttünk».

Ma, a nagy fejedelem csendes elmúlásának kétszázadik évfordulóján, ugyanaz a gyászos keserűség szorítja össze nekünk, maradék magyaroknak szívét, mint annak idején a rodostói számkivetettekét, mert a nemeslelkű fejedelem tragikus sorsában az egész magyar nemzet négyszázéves tragikumát érezzük. Mint egy élő bástya, védelmezi a magyarság testével hosszú századokon át Nyugatot a török ellen. Samikor ez végre kitakarodik, az országot nyugati szomszédja, egyben törvényes királya iparkodik elemi szabadságától megfosztani, leigázni és idegen birodalomba bekebelezni. A szabadságért, a nemzet önállóságáért vívott folytonos küzdelemben a nemzet legjobbjai pusztulnak el börtönben, verpadon, vagy csatatéren, őrlődnek fel félreállítva tehetetlenség-

¹ Megnyitó beszéd a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1935. április 8-án tartott ülésén.

ben, vagy tengődnek számkivetésben. E sok nagy küzdő és szenvedő magyar közül is a leghatékonyabb történeti erő II. Rákóczi Ferenc. Személyisége és a nemzeti szabadság ügye a magyarság történeti tudatában két század óta egyet jelent. Felsőbbrendű erkölcsi ereje: páratlan önzetlensége és feltétlen odaadása, fejedelmi méltóságtudata és felelősség-érzése, történeti hivatásának mély érzése és szent állhatatossága, a nép szenvedéseinek őszinte átélése s tőle telhető enyhítése, katonai szervező ereje és személyes bátorsága, szintiszta magyarsága és európai nagy műveltsége tiszteletet parancsol és szeretetet ébreszt mindenki- ben, kortársaiban is, meg a késő utódokban. A fejedelem lényéből kiáradó erkölcsi erő a Rákóczi-kultusznak, a fejedelem egyik legnagyobb nemzeti hőssé való eszményítésének szellemi forrása. Rákóczi Ferenc tisztelete nem múló nemzeti gerjedelem: a fejedelem alakja időtálló eszme, szinte nemzeti mythos tárgya.

Rákóczi egész erkölcsi és szellemi mivoltának, lelki alkata valamennyi lényeges tulajdonságának egy közös kútfeje van: hivatástudata. Lelke legmélyén meg van győződve történeti küldetéséről: érzi, hogy az ő életének különös missziója van a magyar nemzet sorsának irányításában s feltétlen erkölcsi kötelessége összes szellemi és anyagi erejét teljes odaadással ennek a küldetésnek szolgálatába állítani. E küldetés tartalma politikai eszménye: az 1526-ban elvesztett független államiság visszaszerzése nemzete számára. A hivatásnak ez a céltudata egész életét egységesen fogja át, életének magasabb történeti, belső zártságot és folytonosságot, egységes plasztikát kölcsönöz. A bécsi hatalom igája alatt sínylődő magyarság vezető egyéniség után sóvárgott, aki önbizalmát újra fölgerjeszti, visszaadja önmagának, aki a nemzet kollektív lelkének mélyén szunnyadó vágyakat öntudatra rázza, mintegy magába sűríti s a nemzeti öntudatot mint ennek testet öltött külső szerve képviseli. Az akkori magyar népnek ösztönösen érzett vágya és Rákóczi belső küldetéstudata egybeesik, az előbbi az utóbbiban fakad a tudat világosságára: a *vox populi* és a *vox ducis* itt valóban azonos. Rákóczi szabadságvédő szelleme a nemzet lelki talajából szervesen nőtt ki s nem valami külsőszerű indítékból, önkényesen kere-

kedett föléje. Természetszerűen, alulról fölfelé, a nép hívására emelkedett az egész nemzetet fölrazó mozgalom vezérévé. Az egész nemzet benne érezte a maga jellemét és akaratát, egész szellemi szubsztanciáját megtestesítve.

Küldetéstudata, idegen neveltetése miatt, hosszú lelki érlelődés eredménye. Kollonics a neuhausi kollégiumban nem arra nevelte, ami hivatása lett. Hivatástudatát Rákóczi maga munkálta ki autonóm módon, merőben belső lelki fejlődése során: magyarnak érezte magát, fejedelmi sarjnak, akinek sorsszerű hivatása a nemzet szabadságának védelme.

A kis Ferenc édesanyjától, aki szemeláttára három esztendeig védte hősiezen a munkácsi várat, erőszakosan elszakítottva, merőben idegen világban nő fel. «Mi eshetett volna keservesebben a gyermekfejedelemnek, — írja Rákóczi megrázó önéletrajzában, a *Confessio Peccatoris*ban — mint számkivetésbe mennie hazájából, elszakadnia szüleitől, ismeretlen tartományba hurcoltatva, születéséhez és rangjához nem illő bánásmódban részesülnie és teljességgel idegen erkölcsökkel és szokásokkal bíró emberek közt, nyelvüket sem tudva, magára maradnia». Prágában mint egyetemi hallgatóban «szertelen tudásvágy» él (saját szavai), építészeti és matematikai könyveket olvas, festeget, geometriai ábrákat rajzol. Semmi olyasmivel nem foglalkozik, ami későbbi hivatására készítené elő. A magyar nyelvet egészen elfelejti, a németet nem bírja, csak latinul beszél. Amikor tizennyolc éves korában északmagyarországi birtokait tízéves távollét után német felesége kíséretében viszontlátja, maga is német főúrnak látszik külső megjelenésében. «Egészen elijedve csodálkoztak — mint maga vallja — anyanyelvem elfelejtésén, idegen viseletemen és szokásaimon s lohadó érzülettel, kihűlő lelkesedéssel azt hitték, hogy mindez a nemzet megvetéséből származik». A tokaji zendülés elől a legnagyobb veszedelmek közepett Bécsbe menekül, nehogy a császárhoz való hűségét kétségbe vonhassák. Kerüli a magyarokkal való érintkezést, sőt sürgetni kezdi az udvarnál, hogy magyarországi birtokait az osztrák ház örökös tartományainak egyik hercegségéért elcserélhesse. Igazában nem születik lázadónak, inkább a tudományt és a művészetet szereti, inkább Apollo,

mint Mars rajongója. Szelíd, csendes, vallásos, befelé néző, bensejében folyton magával vívódó lélek, inkább az ember-szerető filozófusnak, mint a küzdő államférfinak és hadvezérnek hajlamaival.

De amikor napról-napra látja népe elviselhetetlen elnyomatását és nyomorát, ősei véreinek ereje ösztönösen feltör benne: a mártír nagyapáé, Zrínyi Péteré, a hősl elkü anyáé, Zrínyi Ilonáé; a sok Rákóczi- és Báthory-ösnek lázongó ösztöne föltámad lelkében. A nemzetet elkövetett égbekiáltó igazságtalanságnak gyötrő élménye ráébreszti történeti hivatására. Eleinte, mint valami fölkelő csillag, elmosódva, határozatlan, ingatag fényben, mintegy sűrű ködön keresztül közeledik lelke látóhatárához a küldetés eszméje, de aztán erős fénybe öltözik, fokozatosan kibontakozik és megvilágosodik. Óvatos lelke először sokat vívódik, felelősségtudata komoly gátlást okoz. De aztán Beresényitől is sugallva, erős hit támad benne a maga s a nemzet ereje iránt, önbizalma felfokozódik s akarata keresi az utat, hogy hivatása tartalmát, politikai eszményét: a nemzet függetlenségét megvalósítsa.

Amikor így hosszas lelki erjedés után hivatástudata végleg megszilárdul, egyszerre olyan erők kapnak életre, mintegy aktualizálódnak benne, amelyeknek lelkében szunynyadó létét soha senki sem képzelte. A bécsújhelyi börtön külsőleg is szentesíti sorsszerű hivatását. S most Rákóczi, aki idillikus típusú embernek született, aki először félt a harctól s szelíden, mint a harmónia barátja, a középutat kereste, tragikus lelkialkatú emberré formálódik át, akinek kényszerű eleme a meghasonlás, a harc, a szabadságért való állhatatos küzdelem s örökös szenvedés. «Megkezdtém — írja a száműzetésben — hazám felszabadításának művét, a saját magam és a nyomorult nép szenvedéseitől indítva . . . Azt hittem, hogy esküből folyó kötelességem megmenteni a hazai törvényeket, felsegíteni a nyomorultakat, megszabadítani a szülőteleneket és árvákat az elviselhetetlen igától, amit a jog és a méltányosság ellenére raktak rájuk. És ezeket az indítóokokat most sem helyteleníti lelkiismeretem». Szabadságharcát 1703-ban a keresztény világhoz intézett Recru-

descunt-manifesztummal indítja meg, amely «nemzetünknek és édes hazánknek a német nemzet kegyetlen uralkodása alatt lett hallatlan megnyomorítottásáru, maga méltóságos személyének nagy méltatlan szenvedéséről és az ausztriai ház erőszakoskodása alól való felszabadításáért fogott magyar fegyvernek ártatlanságáru» kiáltja panaszát a nagyvilágba a nemzet jogos haragjának és megsértett önérzetének hangján. Az ausztriai ház a nemzet szabadságjogait lábbal tiporja, az országot idegenekkel kormányozza; a királyi eskü ellenére a magyarok elkobzott birtokai idegenek prédái; a bécsi kormány hódító és kizsákmányoló politikát űz, melynek következménye a nép példátlan nyomora; magyar bíróságok helyett az ítélőszékekben idegenek ülnek.

Rákóczi tudta, hogy a formai jog szerint fölkelését lázadásnak fogják minősíteni. De lelkiismerete nyugodt volt, mert érezte, hogy mozgalma a nemzeti eszme igazi tartalma szerint valójában önvédelem, szabadságharc, mely a megsértett jogrendet védelmezi. A törvényes király ugyanis, aki egy másik idegen állam uralkodója is volt, úgy viselkedett, mintha az ország ellensége lett volna, aki a nemzet elpusztítására tör. Rákóczi lelke először tragikus dilemma előtt állott: az ausztriai házhoz legyen-e hű, vagy saját nemzetéhez? Ez a magyarság életében négy századon át sorsdöntő probléma, amelynek kérdőjele a nemzet legkiválóbb fiainak feje körül kigyózott.

A Recrudescunt-kiáltvány, amelyben Rákóczi a fölkelés indítékait meggyőző szavakkal tárja a világ elé, «az egyházi és világi, nemes és nemtelen igaz magyaroknak» szól. Rákóczi az első magyar fejedelmi államférfi, aki a nemzet fogalmát nem látja kimerítve a kiváltságokat élvező nemességben, hanem kiterjeszti a jobbágyságra is. Az *egész* magyarságot, a nemzet *egész* testét magához öleli. Ezért szélesedhetett a Rákóczi-felkelés *egyetemes* nemzeti mozgalommá, amilyenre addig nem volt példa. Rákóczi kora fölé emelkedett népbárát érzésével, a jobbágyság iránt érzett mély részvétével: lelke független attól az éles társadalmi dualizmustól, melyet Verbőczy Tripartituma vont meg nemesség és jobbágyság között. Nemcsak arra jó neki a szegény, jogtalan nép, hogy

a fölkelés megindításában résztvegyen és vérezzék, de sorsát továbbra is szíven viseli : a nép igazát védi a nemesi túlkapás ellen. Politikai eszménye nem egyoldalúan a rendi szabadság, hanem az egész nemzet szabadsága. Szociális érzés, ember-szeretet, az emberi méltóság tudata, a népért való folytonos munka kötelessége, a közteherviselés elve sokkal nagyobb mértékben élt lelkében, mint bármely kortársáéban. Nem irányítja rendi elfogultság : a nemességre az adóterheknek már majdnem egyötödét rárózza.

Amikor Rákóczi hivatásának tudatára ébredt, ez egészen betöltötte lelkét : minden erejét küldetésének szentelte. Lelkében lobogó lánggal égett a politikai Erősz : teljesen odaadta magát a nemzeti szabadság eszményének, lénye szinte felolvadt benne, munkabírása hihetetlenül felfokozódott : hadsereget szervezett, a fölkelést katonailag irányította, egész Európát behálózó magyar diplomáciát épített ki. Minden szenvedésre kész volt politikai eszményéért, nem rettent vissza sem a csatatér golyójától, sem a száműzetéstől, sem óriási vagyona elkobzásától ; magát mindenestül bátran föláldozta. Személyes előnyére sohasem tekintett. József császár minden feltételét teljesíteni akarja az erdélyi fejedelemség kivételével. De Rákóczi Erdélyhez tovább ragaszkodik, bár semmi kilátása sincs rá, csak azért, mert esküt tett Erdély rendjeinek. Inkább választja a megaláztatást, a számkivetést, a tragikus magárahagyatottságot, semhogy megszegje esküjét.

Küldetésének szilárd tudatában Rákóczi személyisége hatalmas *suggestív erőre* tesz szert : a szabadságért való küzdelem eszményét és kötelező erejének tudatát nagy erővel továbbsugározza : az egész nemzetet, kevés kivétellel, nagy egységbe sugallja, amely a legsanyarúbb viszonyok közepett nyolc esztendőn keresztül valóban a végső kimerülésig híven kitart mellette.

De ugyancsak a hivatástudat feszítő energiája a forrása annak a hatalmas *szervező erőnek* is, melyet Rákóczi a hadsereg felállításában kifejt : 1526 óta Magyarországon ő teremti meg az első önálló nemzeti hadsereget. Ez annál csodálatraméltóbb, mert nem részesült szakszerű katonai kiképzésben, bár gyermekkorától hajlamot érzett a hadviselésre :

«Túlságosan szerettem — mondja önéletrajzában — kis-koromban a fegyvereket és a hadviselés képét utánzó gyermeki játékokat». Seregeit maga szervezi, élelmezi és szereli fel. Jól tudja, hogy ez a nemzetnek legfőbb és leghatékonyabb hatalmi szerve, a nemzeti ügy sikerének, a külföldi segítség mellett, egyedüli szankciója. A seregnek csak kisebb része komoly sorkatonaság, nagyobb része összeverődött, ezért kevésbé fegyelmezett mezei had. Rákóczi hadseregét nyugati mintára akarja átalakítani az akkor modern hadviselés irányelvei szerint: nem barátja a portyázó szétforgácsolásnak, hanem egységes, zárt csapatmozdulatokra törekszik. Sok fáradsággal sikerül neki olyan, néha százezer főre is emelkedő nemzeti hadsereget szervezni, amelyben nemes és jobbágy, a városok polgárai s a falvak parasztjai, magyarok és nem magyarok lelkesen szolgálnak. Eszméjének és személyének varázsa alatt a faji-nemzeti különbségeknek akkor még kevésbé tudatos korlátai leomlanak: a szepesi németek éppúgy a *Pro libertate*-lobogó alatt harcolnak, mint a tótok, a rutének éppúgy megszabadítójukat üdvözik benne, mint a tiszai és szatmári oláhok. Azóta sem volt az egész ország ilyen nagy lelki egységbe forrására, talán az 1848—49. évi szabadságharcot kivéve, nemzetünk történetében példa. Rákóczit serege megható hűséggel tisztelte és szerette, halálfélelmet nem ismerő bátorságáért csodálta.

A fejedelem rendkívül művelt, szellemes ember, fogékony mindenfajta ismeret és művészet iránt, de túlságosan jólelkű, finomérzű, hiszékeny: a diplomácia és politika eszes ragadozóit valójukban nem ismeri. Ezért a lelki bánásmód művészetében, mint *instrumentum regni*ben sokszor téved. Rákóczi hisz a francia ígéretetek komolyságában, nem lát keresztül a francia diplomáciai művészet műfogásain, noha párizsi követe figyelmezteti erre. Szinte nem akarja észrevenni, hogy XIV. Lajos csak mint eszközt kihasználja őt a maga céljára: keleten vele iparkodik foglalkoztatni a Habsburgokat. A fejedelem azt hiszi, hogy mindenki olyan becsületes és tiszta lélek, mint ő s ezért sokszor politikai illúziókban él. Csak egy iránt bizalmatlan és gyanakvó örökké: a bécsi ígéretetekkel szemben, mert ezek ürességének

tudatát sok keserves tapasztalata a multból rákényszeríti. «Bizonyára mohón nyelném el — írja — az ausztriai háztól nyújtott megaranyozott étket, ha nem tudnám, hogy a gyógyszerészek is meg szokták aranyozni a pirulákat, hogy ezeknek szép külszíne elpalástolja keserű ízüket».

Rákóczi aligha tudta volna változatos sorsának szomorú tragikumát és lelki szenvedéseit elviselni, ha nem mélyen vallásos lélek. Mély és igaz hite tartja fenn nagy megpróbáltatásai közepett lelki egyensúlyát. Csakis az, aki Rákóczi *Confessio*jának, ennek a legfinomabb lelki elemzésnek, sorai-ból a fejedelemnek Isten után való sóvárgását, a vele való közvetlen *unio mysticára* való epekedését átéli, tudja megérteni, hogyan tudta annyi méltósággal a sors megalázó fordulatainak keresztjét elbírní. «Sem a tiszta, sem az aljas női szerelemben, — így szól Vallomásában igaz alázattal Istenhez — sem a királyok, fejedelmek kegyében, válogatott barátok körében, sem a királyi buzgalomból és nemeslelkűségből épült díszes mennyezetű palotákban és kertekben, sem a vadászatokban és ártatlan testgyakorlatokban és lelki felejtkezésben, sem a vendégeskedésben nem lelhető fel az a kedves nyugalom és lelki egyensúly, amelyet meg szokott adni a Te jóságod azoknak, akik még a világi nyomorúságon, szorongattatások és csapások között is szeretnek Tégedet». Rákóczi többször hangoztatja, hogy a fejedelem is koldus e földön az Úr színe előtt. A sors egy-egy nagyobb csapására, amikor más ember összerogy, a fejedelem teljes megadással Szent Ambrus *Te Deum*-himnuszát szokta elmondani. Vallássosságát összhangba tudta hozni a nemzet érdekeivel: jó katolikus volt, de tiszteletben tartotta a protestánsok vallási szabadságát is. Az emberekkel való bánásmód finom művészetével, személyiségének erkölcsi varázsával le tudta csillapítani a vallási villongásokat, amelyektől a bécsi udvar Rákóczi híveinek kettészakadását remélte. A szécsényi nemzetgyűlésen, ahol a katolikusok és protestánsok már-már hajbakaptak, háromnapi, néha a késő éjszakába nyúló tanácskozás után, amelyen a fejedelem számos beszédben kölcsönös szeretetre buzdította a rendeket, sikerült neki a kedélyeket megnyugtatnia. «Azzal vádoltak igen sokan, — írja

Vallomásában — hogy sokat tettem az igaz hit kárára, de e miatt mindeddig nem vádolt a lelkiismeret». Ugyanis esküt tett azoknak a törvényeknek megtartására, amelyek a különböző vallásokat az országba befogadták s a vallási erőszakoskodásokat megtiltották. Milyen lelki finomsággal igazolja Isten előtt vallási türelmességét: «A hit, a Te világosságod, ó örök Igazság, nem emberi munka eredménye; senkiségy gyűlöli a vakot, hogy ilyennek született, hanem részvétet érez iránta; miért üldözzük tehát a vakot és gyűlöljük, és miért nem inkább imádkozunk részvételre indulva, világosságért?» A haza közös ügye érdekében nem tusakodik a protestánsokkal, hanem imádkozik értük. Örök nevelő példakép ragyog előttünk a vallási tolerancia terén.

A biztos és szilárd hivatástudatból tántoríthatatlan és szívós *akaraterő* fakad, amely semmi akadályt nem ismerve, «minden poklonon keresztül» a politikai eszmény megvalósítására tör. Rákóczi jellemének legfőlegelőbb vonása az elvekhez való hűség akarateréje, amely egyben küldetéstudata mélységének is mértéke. Rákóczi az önmagához hű s elveiben következetes politikai géniusznak egyik legszebb történeti példája. Mindent eldob magától, ami földi jó, de elveit meg nem tagadja.

A csillagász a Napon is foltokat talál. A történeti élet bűvára kénytelen sokszor a legtündöklőbb nemzeti hősben is hibákat vagy hiányokat felfedezni. Rákóczinak csodálatos akarateréje volt önmagával szemben, amikor elveihez tántoríthatatlanul hű maradt. De szerény, szelíd, zárkózott lelke nem tudott erős akarattal fellépni tábornokai, alvezérei ellenszegülésével s fontoskodó engedetlenségével szemben. Nem tudta sokszor igen jól megokolt akaratát a haditanácsokon keresztülvinni: tisztelték és szerették, de nem félték tőle. A politikai és katonai lélekben pedig legfontosabb tulajdonság az energikus akarat, amely önkénytelen és feltétlen engedelmességet tud kiváltani. Minden nagyszabású államférfi és hadvezér elsősorban akaratzseni: nem *homo contemplativus*, aki töpreng, haboz, elmélkedik, hanem *homo activus*, aki intuícióból villámszerűen a legközvetlenebb és leggyorsabb utat választja: a cselekvést. Rákóczi nem az ösztönös,

mindjárt cselekvő dionysosi típusú államférfi, hanem a folyton gondolkodó, filozofáló, tanácskozó, a lehetőségeket aggodalmasan lemérő apollói típushoz tartozott. Akaratában megvolt a türelem, kitartás, szívósság, mint az egyszer kitűzött célra irányuló erős akaratnak potenciális lelki formája. De hiányzott akaratából a gyors explozív ütőerő, a részletkérdések megoldására a hirtelen lecsapó akarat bátorsága. Gyakran esett a politikai és katonai Hamletek hibájába: nem parancsolt és cselekedett, hanem töprengett, agyonvizsgálta a feltételeket, ingadozott — s vezéreit napokig szónokolni engedte. Vállalkozása sikertelenségének egyik forrása akarat energiájának csekélyebb foka.

Az akarat feltétlen érvényesítésében gátolta őt érzékeny és mély *felelősségérzése* is, amely lelkiismeretében mindig aggodalmasan lemérette vele rendelkezéseinek vagy cselekvéseinek a nemzet egyes rétegeinek, hadseregének javára vagy kárára, esetleg az egész nemzet sorsára kiható jelentőségét. Érzékeny felelősségtudata fejlett igazságérzésének és szociális érzésének természetes velejárója volt. Az életrehalálra való harcban csak úgy arathat a vezér diadalt, ha szükség esetén senkit és semmit sem kímél, a végső cél érdekében minden emberi javat, vért és életet csak eszköznek tekint. Rákóczi humánus lelke irtózott a mások feláldozásától: a végén önmagát áldozta fel a megváltó szenvedés nemes pátozával.

Ugyancsak az akarat energiájának csökkentebb mértéke tartotta vissza politikai téren a fejedelmi hatalom koncentrált erő kifejtésétől, a nemzet élethalál-küzdelmében bizony elkerülhetetlen diktatórius kormányzástól is, amelyre már a valóban alkotmányos érzületű rómaiak adtak a diktátori hatalomban példát. Szinte kínos gonddal alkalmazkodott az alkotmányos formákhoz, ha mindjárt ebből a nemzeti ügy intézésének kára támadt is, mert meg volt győződve, hogy éppen ő, aki az alkotmányért és szabadságért ragadott fegyvert, nem juthat ellentétbe velük. Többször hangsúlyozta szigorúan alkotmányos érzülettel, hogy a nemzet szuverenitása az országgyűlésben testesül meg. Ezért a szécsényi országgyűlésen is, amikor már két és fél éve a kormányhatalom

birtokában volt, csak mint magánember jelent meg s mint ilyen számolt be a nemzeti hatalom képviselőinek, a rendeknek, addigi tevékenységéről. Nagyhatású szónoklatban jelentette ki, hogy mindenben aláveti magát az összegyűlt rendek akaratának. Elfogadta Bercsényi indítványát is, a rendeknek lengyel mintára alkotott «konfederációját», amivel letért a magyar alkotmányfejlődés természetes útjáról. A nemzetgyűlés idevágó határozatának sem szegült ellen. Alkotmányos gondolkodására jellemző, hogy amikor a békéről Pálffyval személyesen tárgyal, kijelenti, hogy a békét egymaga nem kötheti meg addig, míg a szövetséges rendek az egybehívandó országgyűlésen véleményt nem nyilvánítanak.

Kormányzati és uralkodói alapelve az igazságosság és a szeretet. Vallásos meggyőződése a *szeretet* parancsát, amely pedig oly nehezen hozható összhangba, éppen a legválságosabb időkben, az államhatalom szükségkép rideg jogi gyakorlásával, átsugározza a kormányzatra is, mint legfőbb normát. «Ó fejedelmek, emlékezzetek meg, — írja a fennkölt lelkű Rákóczi éppen nem korának barokk abszolutista szellemében — hogy ama legfőbb bírót minden másnál többre becsüljétek, aki nemcsak a ti, hanem a népnek is, melyet kormányoztok, ura, teremője és pásztora; igazságosan ítéljétek, nem ember, hanem az Isten igazsága szerint; és tisztetek ezen követelménye legyen kapcsolatos Isten és felebarátotok *szeretetével*, erre vonatkoztassátok minden munkátokat, cselekedeteket és ítéleteket. Minden kormányzati bölcseséget ebben fogtok megtalálni; nem is kell mást keresnetek; legyen szívetekben a *szeretet* és ez lesz leghívebb tanácsadótok».

Rákóczi valóban a szeretet fejedelme volt. Nemzete iránt égő szeretetből indult nagy és kockázatos vállalkozásának s szeretetből áldozta fel magát érte. Amikor fejedelmi és katonai hivatását a kegyetlen sors nem engedte beteljesülni, új hivatást keresett a száműzetésben. Ez a hivatás: a tűrő heroizmusnak a nemzet előtt tündöklő példája, a nemzet jogaiért való szenvedés szent állhatatosságának rodostói mintája. Rákóczi az örökkön élő, a késő menzedékeket mindmáig, a trianoni sorsig, legjobban nevelő eszmény: hogyan kell a hazáért mindent elszenvetni és feláldozni.

Megrázó az a vallomása, miképpen töprengett jövőjéről ügyének összeomlása után. Egy ideig arra tökéltte el magát, hogy a csatatéren keresi a dicső halált. De hamar rájött, hogy a halál szándékos keresése nem dicsőségét fogja jelenteni, hanem csak kétségbeesését fogja elárulni. «Kétségbevonhatatlan igazságként tűnt fel előttem, — írja *Confessió*-jában — hogy halálommal vagy fogságba jutásommal a nemzet ügyének és reményének véget vetek ; ha kibujdosom, kevésbbé ; sőt mivel a nép jóindulatát mind a végezetig bírtam, nyilvánvaló, hogy *szívében emlékemet mindig meg fogja őrizni*».

Emlékét saját jóslata szerint a nemzet valóban mindmáig kegyelettel megőrizte : a nemzeti történettudomány is, meg a nép hőstisztelő történeti tudata is. Bár küzdelmében gyászosan elbukott, a nemzetnek egyik legnagyobb s legszeretettebb hőrosa maradt. Rákóczi a magyar nemzeti *hero worship* igazi Carlyle-i mythikus nagy embere. Keserű sorsa termékeny tragikum, valóban *felix culpa* lett : a nemzet öntudatának és történeti hivatásérzésének két századon keresztül állandóan buzgó lelki forrása.

KORNIS GYULA.

A NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK MÓDOSÍTÁSA.

A világháborút megelőző időkben a nemzetközi jog minden igyekezete a status quo fenntartására irányult. A szerződések szentségét hirdették. Pacta sunt servanda — ez volt az irányadó elv. Az egyszer elismert status quót örökérvényűnek tekintették, amelyet minden áron fenn kell tartani. Annál inkább ragaszkodtak a status quóhoz, mert ezt tekintették a béke legnagyobb biztosítékának.

Az élet, a fejlődés szükségszerűsége azonban erősebbnek bizonyult a pacta sunt servanda jogi elvénél, s újra meg újra áttörte annak merevségét. Minthogy pedig nem volt, s a világháborút megelőző nemzetközi jogi rendszerben nem is lehetett olyan általános jogszabály, mely a viszonyok módosulásához képest a status quo megfelelő megváltoztatásáról gondoskodott volna, egyedül a háború volt az a dinamikus erő, mellyel az államok között felmerült viszályokat a fejlődés irányában megoldani lehetséges volt. Az az új rend, mely a háború eredményeképpen előállott, vagy pedig a háborúból folyólag az erősebb által kikényszerített szerződésben megállapított, vált az újabb status quóvá, amely ismét megváltozhatatlannak hirdetett jogrenddé merevedett meg. A jog mindig az utolsó status quo megmerevítésére törekedett, s ezzel a merev statikával szemben mindig csak az erőszak, a háború dynamikája tudott újabb fejlődést, újabb változást érvényre emelni. Az erőszak, a háború is jogelvre hivatkozott, mikor szakított a fennálló nemzetközi jogrenddel, és a változtatásokat kikényszerítette. A «*clausula rebus sic stantibus*» volt ez a jogelv, azaz annak a jogi tételnek a felállítása, hogy minden nemzetközi szerződésnek magától értetődő, hallgatólagos feltétele az, hogy a szerződésben fog-

lalt szabályozás a szerződés kötésekor fennállott állapotokhoz van fűzve, s így csak addig hatályos, amíg ezek a viszonyok változatlanul fennállanak. A jogtétel következőleg hangzott: *conventio omnis intelligitur rebus sic stantibus*. A «*rebus sic stantibus*» *clausula* szerint az idejét múlt s a fennforgó viszonyok között többé nem alkalmazható jogszabályokat hatályon kívül kell helyezni. A hatályon kívül helyezés — amint már utaltunk reá — rendszerint erőszakkal, háborús úton történt. Kivételesen az erősebbnek háború nélkül is sikerült akarátát a gyengébbre ráerőszakolni, s így a *status quo*n kivételesen szerződéses úton is történtek módosítások.

Az természetes, hogy a nemzetközi jog sohasem nélkülözheti a *status quo*nak, a fennálló helyzetnek lehető biztosítását, mert hiszen a fennállónak megőrzése általában véve a békének igen nagy, bár éppen nem egyedüli biztosítóka. Természetes tehát az is, hogy a Párizs-környéki békeszerződések, melyek a világháborúból kifolyó új világrendet megállapították, a *status quo* biztosítása tekintetében határozott szabályokat tartalmaznak, még pedig, mondhatnók, jelentékenyen szigorúbbakat, mint aminők e tekintetben a világháború előtt fennállottak. Ugyanis a nemzetek szövetségének alkotmánya azokat a rendszeres módozatokat, melyek segélyével azelőtt a fejlődés dinamikus ereje a *status quo*val szemben magának hatályt szerzett, részben kifejezetten megszüntette, részben korlátozta. A *paktum X.* cikke kifejezetten megtiltja a fennálló területi és függetlenségi *status quo*nak erőszakos úton való megváltoztatását, amennyiben kifejezetten megtiltja a hódító háborút. Ezenfelül a népszövetségi alkotmány XII—XV. cikkei általában tilalmazzák a meglepetésszerű háborút, a XI. cikk pedig a népszövetség kategórikus köteletségévé teszi, hogy mindennemű háborút igyekezzék megakadályozni, vagy megállítani, ha az már kitört volna. A népszövetségi alkotmány tehát azért, hogy a területi és függetlenségi *status quo* megváltoztatására irányuló erőszakot feltétlenül megtiltja, egyébnemű háborúkat pedig nagy mértékben korlátoz, és így a *status quo* megváltoztatásának eddigi módozatait részben teljes mértékben

tilalmazza, részben nagyon megnehezíti, — hatványozott szigorral lett a status quo fenntartásának őrévé. Mindazonáltal már maga a X. cikk kifejezést ad annak, hogy szükség van a fejlődés dinamikájának biztosítására is, amennyiben a status quónak csak erőszakos úton való megváltoztatását tilalmazza, viszont a XIX. cikk, amely a X. cikknek szoros kiegészítő része, szinte intézményesen mutat reá a békés úton való megváltoztatás bizonyos lehetőségeire. A probléma új, de megoldása elől nem térhetett ki a békekonferencia, éppen azért, mert a háborút tilalmazó intézkedéseivel szemben belátta, hogy biztosítéki szelepre van szükség a végből, hogy a fejlődés lehetősége csirájában el ne legyen fojtva. Éppen a probléma új voltából magyarázható, hogy megoldása csak félénken, tapogatódzva történt, s így a XIX. cikk által adott megoldás meglehetősen hézagos és tökéletlen. A XIX. cikk tökéletesítésére annál nagyobb szükség van, mert időközben a Kellogg-paktumban az államok lemondottak a háborúról, mint a nemzeti politika eszközéről, és kimondták azt is, hogy az államok között felmerülő viszályok megoldását kizárólag békés úton fogják keresni. A Kellogg-paktum tehát, amely még a népszövetségi alkotmány nál is nyomatékosabban elvágja az útját annak, hogy a status quo erőszakos úton megváltoztatható legyen, növeli a sürgősségét annak, hogy a nemzetközi szerződéseken a haladás, az evolúció folytán kikerülhetetlenné váló változtatások a XIX. cikkben egyedüli mód gyanánt megjelölt békés úton mehessenek végbe, és hogy ez a békés út a XIX. cikk hiányosságainak kipótlása által valóban járhatóvá váljék.

- És itt elérteünk a XIX. cikk korszakos jelentősége méltatásának szükségességéhez. De, hogy ezt tehessük, elkerülhetetlenül visszapillantást kell vetnünk a XIX. cikk létrejövetelének történetére.

Wilsonnak 1919. évi január 10-én a békekonferencia elé terjesztett eredeti népszövetségi tervezete, nevezetesen annak III. cikke a következőket tartalmazza: «A szerződő hatalmak biztosítják egymás területi integritását és politikai függetlenségét, fenntartva mindazonáltal oly területi módosítások lehetőségét, melyek a faji viszonyok és törekvések,

vagy a szociális és politikai körülmények változása folytán, a népek önrendelkezési jogának megfelelően, szükségessé válnak, és amelyeket a delegátusok háromnegyedrésze az illető népek jóléte és nyilvánvaló érdeke szempontjából követel. Elismerik azt is, hogy az ily területi változások méltányos anyagi kárpótlást vonnak maguk után, valamint azt is, hogy a világbéke érdeke fontosságban minden határkérdésnél előbbrevaló».

Az 1919. évi január 20-án előterjesztett Lord Robert Cecil-féle angol népszövetségi tervezetnek ugyancsak III. cikke biztosítja a területi integritás fenntartását, kötelezve a tagállamokat, hogy egymás területét minden külső támadással szemben megvédelmezzék, s más államok részéről minden olyan kísérletet megakadályozzanak, amely a békeszerződések idején fennálló vagy általuk létesített területi státust erőszakkal meg akarná változtatni. Egyúttal egy második bekezdésben a következő rendelkezést tartalmazza: «Ha bármikor úgy látszanék, hogy valamely államnak az első bekezdés által biztosított határai a helyzet körülményeinek nem felelnek meg, a szövetség a kérdést megfontolás tárgyává teszi s általa szükségesnek talált módosítást ajánlhat az érdekelt feleknek. Ha az érdekelt felek az ajánlást visszautasítják, megszűnik a szövetség tagjainak az a kötelessége, hogy a kérdéses területet más államok erőszakos támadása ellen megvédjék».

Amint az előadottakból nyilvánvaló, az angol tervezet az amerikai tervezettől lényegesen eltér. Az angol tervezet, féltve az államok souverainitását egy netaláni felsőbbrendű állam (super-état) beavatkozásától, elveti az amerikai tervezetben foglalt azt a gondolatot, hogy maga a népszövetségi közgyűlés — még pedig háromnegyed szótöbbséggel — dönthessen a területi revízió kérdésében, s kifejezetten csak annyi jogot biztosít a népszövetségnek, hogy megfelelő területi módosításokat ajánlhasson az érdekelt feleknek. Viszont azonban az ajánláshoz lényeges szankciót fűz, amennyiben kimondja, hogy az ajánlást visszautasító állam a szövetség többi tagjaitól területi integritásának a külső támadásokkal szemben való megvédelmezését nem igényelheti.

1919. évi január 27-én újabb tervezet jött létre, mely az amerikai és az angol tervezet összeegyeztetésére törekedett. Ez a tervezet lényegében fenntartja az angol tervezetet, de azt kiegészíti azzal az amerikai tervezetből átvett gondolattal, hogy a népszövetségnek a területi módosítások kérdésében azokat a változásokat kell tekintetbe vennie, melyek a népek viszonyaiban és törekvéseiben vagy a szociális és politikai körülményekben előállottak, még pedig annak az elvnek megfelelően, hogy a kormányok törvényes hatalma a kormányzottak hozzájárulásából fakad.

Mindezek a tervezetek még több tárgyaláson mentek keresztül mindaddig, míg a végső döntés a békekonferencia április 28-i ülésén meg nem történt olyformán, hogy a két ügy, a status quo fenntartása és a területi revízió, egymástól különválasztva, a népszövetségi alkotmánynak egymástól jó távolra eső két különböző cikkébe nyert beillesztést. Így lett a X. cikk a status quo garantálásának, a XIX. cikk pedig a revízió cikké. A status quo ügyétől a revízió kérdését azért választották el, mert a status quo biztosításának ügyét annyira fontosnak ítélték, — s ennek a meggyőződésnek kialakításában a francia felfogásnak volt döntő szerepe — hogy annak értékét semmi más tárgykörrel való együttes szabályozás által gyengíteni nem akarták. Az újabb megvizsgálás alá vonás — más szóval: revízió — problémáját pedig, eltérőleg az eredeti elgondolástól, mely kizárólag a területi rendelkezések módosításának kérdésére szorítkozott, a területi rendelkezések módosításának külön megemlítése nélkül általában kiterjesztették az alkalmazhatatlanná vált nemzetközi szerződéseknek és a békét veszélyeztető nemzetközi állapotoknak módosítására. Továbbá a revíziós cikkből mind a revízió alá vétel előfeltételeinek részletes taglalását, mind a népek önrendelkezési jogára való hivatkozást kihagyták. S ami a legfontosabb, a revízió alá vétel tekintetében a népszövetségnek csak ajánlási jogot adtak, a döntést pedig fenntartották az érdekelt államoknak, sőt a népszövetség ajánlási jogához az angol javaslatához fűzött szankciót is elhagyták.

Ez a népszövetségi alkotmány X. és XIX. cikkei meg-

állapításának rövidre fogott története. A kérdéses cikkek ma is érvényes szövegükben következőleg hangzanak :

X. CIKK.

A szövetség tagjai kötelezettséget vállalnak arra, hogy a szövetség valamennyi tagjának területi épségét és jelenlegi politikai függetlenségét tiszteletben tartják és minden külső támadás ellen megóvják. Ha ily támadás vagy fenyegetés esete avagy ily támadás veszélye bekövetkezik, a tanács megfontolás alá veszi, miként kellene a fent megállapított kötelezettséget teljesíteni.

XIX. CIKK.

A közgyűlés időnkint felhívhatja a szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi állapotoknak újabb megvizsgálására, amelyek fennmaradása a világbékét veszélyeztethetné.

A népszövetségi alkotmány X. és XIX. cikkei létrejöttének története egymagában is meggyőzhet mindenkit arról, hogy a népszövetségi alkotmánynak nem célja a párizskörnyéki békeszerződések által létesített új területi rendezést örök időkre szent és változhatatlan gyanánt megmerevíteni, hanem ellenkezőleg az a törekvése, hogy megfelelő apparátus létesüljön, melynek révén a nemzetközi viszonyok szabályozása előhaladóan átalakulhasson s ezáltal a jövő követelményeihez igazodhassék.

A XIX. cikk elvi jelentősége annak a felismerésében nyilvánul, hogy éppen a jogszerűen fennálló helyzet változatlanul való fenntartásának erőltetése veszélyeztetheti a békét, hogy tehát dinamikus természetű nemzetközi jogra van szükség a végből, hogy ez a szerződések szentségének statikus elvével szemben kiegyenlítő hatást gyakoroljon. Hiszen maga a béke sem statikus tényező, hanem állandó újjáalkotás, a béke sem egyszersmindenkorra való adottság, hanem van benne dinamikus elem is, a békét a mindenkori viszonyoknak megfelelőleg ki kell munkálni, ki kell küzdeni.

A háború kiszorítása logikusan és az eredmény kilátásával csak úgy képzelhető el, ha az államok közötti viszonyoknak megoldására nem háborús eljárásmodok állanak rendelkezésre. Utópia azt határozni, hogy az államok között

ellentétek többé ne legyenek, mert ez egyebek között azt is jelentené, hogy a fejlődés egyszersmindenkorra álljon meg. Azzal sem nyugtathatjuk meg magunkat, hogy az összeütközések maradjanak megoldatlanul.

Éppen a Kellogg-paktumnak is az a főhibája, hogy megtette a második lépést, a háború teljes eltiltását, a nélkül, hogy előbb az első lépést, t. i. a konfliktusok békés eljárás útján való megoldásának biztosítását megtette volna. Ezért volt igaza a magyar kormánynak, midőn a Kellogg-paktumhoz abban a föltevésben csatlakozott, hogy «az aláíró hatalmak igyekezni fognak megtalálni annak a módját, hogy lehetővé váljék, mikép a jövőben az igazságtalanság békés úton orvosoltassék».

Lehetetlen tehát el nem ismerni, hogy a békés revízió a nemzetközi rend alapvető problémája, mert csak ez által válik lehetővé, hogy kizárjuk, megtiltsuk, büntető szankció alá helyezzük a háborút. Aki a háború eltiltását követeli, annak akarnia kell a revíziót is, mert a dinamikus fejlődés szükségkép utat tör magának, úgyhogy előttünk a kérelhetetlen alternatíva: békés revízió vagy háború! A revízió tulajdonképpen nem egyéb, mint a történelempolitikai fejlődésnek jogszabályokba öntése, a háborúnak, mint önsegélynek kizárásával.

Lássuk ezek után azokat az ellenvetéseket, melyekkel a *pacta sunt servanda* elvének merev alkalmazását követelők s így minden revíziótól mereven elzárkózók a XIX. cikk járhatóvá tételét elgáncsolni igyekeznek.

Az az ellenvetés, hogy a XIX. cikk szerinti eljárás a békeszerződés területi rendelkezéseire nem vonatkozik, nélkülöz minden alapot. Mindenekelőtt alaptalan az az érvelés ezen álláspont mellett, hogy a területi rendelkezések a dolgoknak állandó és visszavonhatatlan rendjét állapítják meg. Ez az állítás ellenkezik a tényekkel, mert történeti tény, hogy a nemzetközi jognak éppen területi rendelkezései azok, amelyek gyakran változnak. Tetszetősebb az az érvelés, hogy mihelyt a békeszerződések területi rendelkezései végrehajtottak s így már alkalmazást nyertek, azok alkalmazhatatlanoknak többé nem minősíthetők s így nem eshetnek az

alkalmazhatatlan szerződésekre vonatkozó szabályozás alá, tehát többé nem módosíthatók. Ámde ez az ellenvetés csak akkor volna helytálló, ha a XIX. cikk a végrehajthatatlan nemzetközi szerződésekről rendelkezne, mert akkor a már végrehajtott szerződésekre csakugyan nem volna alkalmazható. A XIX. cikk azonban nem a végrehajthatatlan, hanem az alkalmazhatatlan szerződésekről rendelkezik, az pedig nagyon sűrűn fordul elő, hogy már végrehajtott szerződés válik alkalmazhatatlanná. Ez mindannyiszor bekövetkezik, valahányszor az illető szerződés által fogatosított szabályozás, illetőleg az általa teremtett jogállapot, valamely oknál fogva többé nem tartható fenn, mert annak további hatályban maradása olyan veszedelmes feszültséget teremtene, mely a nemzetek közötti béke megzavarásával fenyeget. Az a szerződés alkalmazhatatlan, amelyet lehetetlen fenntartani a nélkül, hogy előbb-utóbb súlyos bonyodalmakkal ne veszélyeztesse a nemzetközi békét. Világos tehát, hogy a XIX. cikk olyan jogszabályokra is vonatkozik, melyek már eredetileg is helytelenek avagy igazságtalanok voltak, melyek eredeti alkalmazhatatlanságuk ellenére bizonyos időn át tényleg alkalmaztattak, azonban további fenntartásuk a világbékét veszélyeztethetné. A jogalkotó nemzetközi szerződés jogi hatálya éppen a végrehajtással kezdődik meg. Így annak a nemzetközi szerződésnek hatályossága is, mely az állami határok nemzetközi jogi szabályozását tartalmazza, tulajdonképpen a terület tényleges átcsatolásával veszi kezdetét. Önmagától összeomlik tehát az az érvelés, hogy a békeszerződések területi rendelkezései, ha egyszer már végrehajtottak, nem válhatnak alkalmazhatatlanokká.

Egyébiránt annak a kérdésnek, hogy a békeszerződések területi rendelkezései eshetnek-e az alkalmazhatatlanná vált szerződések fogalma alá, inkább csak akadémikus jelentősége van, mert, ha nem eshetnének is ezen fogalom alá, akkor sem volna akadálya annak, hogy a XIX. cikk szerinti revíziós eljárás tárgyául szolgáljanak. A kikényszerített békeszerződés által megállapított igazságtalan határok ugyanis olyan nemzetközi állapotot teremtenek, melynek fennmaradása a világ békéjét veszélyeztethetné, s így a

revízió alá vételük iránti felhívásra a XIX. cikk alkalmazásának második esete mindenképp megadja a jogi lehetőséget.

Nemcsak hogy tarthatatlan tehát az az állítás, hogy a XIX. cikk nem vonatkozik a határok módosítására, sőt éppen a határok módosítása kérdésében domborodik ki leg-erősebben a XIX. cikknek rendkívül nagy jelentősége és hivatása. Ugyanis a népszövetségi alkotmány, amint már utaltunk rá, nem tiltotta el teljesen a háborút, ismeri a legitím háború fogalmát is és elismeri bizonyos feltételek mellett a háborút, mint a szerződések megváltoztatásának megengedett eszközét. Az állami határokat rendező nemzetközi szerződések megváltoztatására azonban éppen a népszövetségi alkotmány szerint legitím háborút indítani nem lehet. Ugyanis a X. cikk föltétlenül tiltja a külső támadást a szövetség valamely tagjának területi épsége és politikai függetlensége ellen. A határok megváltoztatására indított háború tehát minden esetben jogtalan. Következésképp éppen a határkérdésekben van föltétlen szükség olyan eljárásra, amely biztosítja az érdekeltek közös megegyezésével való békés rendezést, mint a háború abszolút tilalma folytán egyetlen jogszerű módot.

Vessünk ezek után egy tekintetet arra a további ellenvetésre, hogy a XIX. cikknek tulajdonképpen nincs gyakorlati jelentősége, mert a népszövetségnek voltaképp számba sem jöhető csekély hatáskört biztosít. Ami a népszövetségnek adott hatáskör terjedelmét illeti, kétségtelen, hogy a közgyűlésnek nincs joga arra, hogy a helytelen jogszabályokat maga megváltoztassa, hanem csak arra van joga, hogy a feleknél a megváltoztatást kezdeményezze. Hatásköre csak arra szorítkozik, hogy az újabb megvizsgálást az érdekelt államoknak ajánlhassa, beavatkozása jogi természete szerint csak a barátságos tanácsadás lehet. A közgyűlési határozat semminemű jogi kötelezettséget nem állapít meg a felekre, azt sem, hogy tárgyalásokat kezdjenek, még kevésbé azt, hogy az illető nemzetközi jogi rendelkezéseket módosítsák, illetőleg hatályon kívül helyezték. A nemzetek szövetségének a XIX. cikkben szabályozott eljárása tehát tényleg nem oldja meg jogilag az alkalmazhatatlan jogszabályok módo-

sításának kérdését, csak politikai akciót eredményez, melynek sikere mindenkor politikai mozzanataktól függ.

Mindez azonban mit bizonyít? Csupán azt, hogy a népszövetségi alkotmány azzal, hogy az alkalmazhatatlanná vált jogszabályok megváltoztatására olyan eljárást állapított meg, mely a megváltoztatást az illető érdekelt államok elhatározásától teszi függővé, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nemzetközi jogszabályok még az alkalmazhatatlanná válás esetében sem veszítik el ipso jure hatályukat, illetőleg egyoldalulag ilyenkor sem szüntethetők meg, hanem módosításukhoz vagy megszüntetésükhöz az érdekelt államok akarat-megegyezése szükséges.

Mindez azonban legkevesebbé sem cáfolja meg azt, hogy annak a felhívásnak, melyet a nemzetek szövetsége a XIX. cikk alapján az érdekelt államokhoz intéz, roppant erkölcsi ereje és döntő politikai súlya van, mert a világ közvéleményét juttatja érett kifejezésre.

Tagadhatatlan, hogy a XIX. cikkben foglalt szabályozás lényegesen mögötte marad a Wilson-féle eredeti elgondolásnak, mely az érdemben való döntést kívánta a népszövetségnek megadni. Éppen ez a fő oka annak, hogy a XIX. cikkben foglalt szabályozás hézagos és tökéletlen. Ezeket a hézagokat, ezeket a tökéletlenségeket ki kell küszöbölni, hogy a XIX. cikk, mely annyira lényeges része a népszövetségi alkotmánynak, kellő hatályosságot nyerjen a gyakorlatban. Annál sürgetőbb ez a kiépítés, mert a Kellogg-paktumot s a háborúnak abban foglalt tilalmát összhangzásba kell hozni a népszövetségi alkotmánnyal, amely tudvalevőleg a háború tilalmazásában még nem jutott fel az abszolút radikálizmus lépcsőfokára.

Egyébként a XIX. cikk útjának járhatóvá tételét a revízióellenes tábor még egyéb ellenvetésekkel is igyekszik nehezíteni. Ilyen ellenvetést támasztanak azon kérdés körül, hogy a XIX. cikk alapján működő népszövetségi közgyűlés egyhangú határozathozatalhoz van-e kötve, vagy pedig határozhat-e szótöbbséggel. Ha egyhangúsághoz van kötve, akkor ennek létrejövetelét természetesen könnyűszerrel meg lehet akadályozni. A másodlagos kérdés pedig az, hogy van-e

szavazata az ügyben érdekelt népszövetségi tagoknak vagy nincs.

Ezeknek a kérdéseknek eldöntésénél a népszövetségi alkotmány V. cikkének rendelkezései az irányadók. Az V. cikk azt mondja, hogy, ha csak a népszövetségi alkotmány rendelkezései kifejezetten másképp nem intézkednek, a közgyűlésnek vagy a tanácsnak bármely ülésén a határozatokat az ülésen képviselt népszövetségi tagok egyhangú hozzájárulásával kell hozni. Minden eljárási kérdésben, ideértve az egyes ügyek megvizsgálására szolgáló bizottságok kiküldését is, a közgyűlés vagy a tanács az ülésen képviselt népszövetségi tagok szótöbbségével határoz.

Minthogy a népszövetségi alkotmány a békés revízió kérdésében nem biztosít érdemleges döntési jogot a népszövetség közgyűlésének, hanem csupán azt utalja hatáskörébe, hogy az érdekelt államokat felhívhassa a békés revízió kérdésében való állásfoglalásra: ennél fogva az a szerep, melyet a népszövetség közgyűlése a revízió kérdésében betölteni hivatott, közelebb áll az eljárás fogalmához, mint az érdemleges határozás fogalmához, és így — nézetünk szerint — a revízió kérdésében az érdekelt államokhoz intézett felszólításhoz nem szükséges egyhangúság, hanem elegendő az eljárási kérdésekre előírt szótöbbség. Ami pedig az érdekelt államok szavazati jogát illeti, nézetünk szerint az érdekelt államnak nem szabad szavazatot biztosítani, mert minden jogi gondolkodással ellenkezik az, hogy a fél a maga ügyében egy személyben bíró is legyen.

A most említett két alaki kérdésben azonban még a nemzetközi jogászok között sem alakult ki egységes felfogás, még kevésbé alakult ki ilyen a népszövetség kebelében, amely kimondottan politikai testület. Már pedig a XIX. cikk útja csak akkor válik járhatóvá, ha el lehet hárítani azokat az alaki akadályokat, melyek ehhez a cikkhez kapcsolódnak. Elérkezett tehát az ideje annak, hogy valamely közvetlenül nem érdekelt kormány, lehetőleg valamely nagyhatalom kormánya határozottan megtegye a népszövetségnél a kezdeményező lépést az iránt, hogy a revízió kérdésének ezek az alaki akadályai az útból elháríttassanak. Legcélravezetőbb

módja ennek az lenne, ha a népszövetség a hágai állandó nemzetközi bíróságtól kérne véleményt abban a két kérdésben, hogy kell-e egyhangúság a XIX. cikk alapján való eljáráshoz vagy nem, és hogy van-e az érdekelt államoknak szavazati joga vagy nincs. Remélhető, hogy az elfogulatlanság és a jogi tudás legmagasabb csúcsain járó hágai bíróság mind a két kérdésben a fentebb kifejtett álláspontra helyezkednék.

Legyen szabad ezek után még arra is rámutatnunk, hogy a revízióknak a XIX. cikkben kívül vannak még egyéb járható útjai is a népszövetségi alkotmányban.

Egyiket a XI. cikk második bekezdése szolgáltatja. E szerint a népszövetség minden egyes tagjának jogában áll a közgyűlés vagy a tanács figyelmét barátságos módon felhívni a nemzetközi viszonyokat érintő minden olyan körülményre, mely azzal fenyeget, hogy megzavarja a békét, vagy a nemzetek között a jó egyetértést, amelytől a béke függ. Semmi kétség, hogy a határkérdéseket, nevezetesen pedig a trianoni területcsonkítás ügyét ezen az úton szóba lehet hozni a népszövetségi tanács előtt. Minthogy azonban a XI. cikk második bekezdése alapján indított eljárás lefolytatását a népszövetségi alkotmány semmiféleképpen sem szabályozza, az ezen alapon való eljárást mód nélkül el lehet húzni. Emlékezzünk csak vissza az optánsok ügyére, mely szintén a XI. cikk második bekezdése alapján indult meg s évekig posványosodott.

Ennél az útnál többet ígér az az út, melyet a XII—XVII. cikkek szabályoznak. Ezek írják körül azt, hogy mikép kell eljárni a népszövetség tagjai között felmerülő oly vitás kérdésekben, melyek szakadásra vezethetnek. Az ilyen vitás kérdéseket vagy nemzetközi bíraskodás útjára kell terelni, vagy pedig a tanács, illetőleg a közgyűlés vizsgálata alá kell bocsátani. Az elintézés hatályosabb módja kétségtelenül a nemzetközi bíraskodás útjára terelés lenne, sajnos azonban, ezt az utat a felek csak közös egyetértéssel vehetik igénybe, már pedig azt alig lehet elképzelni, hogy bármelyik utódállam hozzájárulását adja ahhoz, hogy a trianoni igazságtalanságok bírói döntésre vitessenek. A tanács, illetőleg a

közgyűlés által való megvizsgáltság útja azonban rendelkezésre áll, mert a tanács, illetőleg a közgyűlés illetékessé válik az eljárásra akkor is, ha csak a felek egyike kéri az eljárást.

A tanács, illetőleg a közgyűlés által való megvizsgáltság tekintetében a népszövetségi alkotmány XV. cikke elég bő eljárási szabályokat tartalmaz, egyebek között kifejezetten ki van mondva benne az is, hogy a tanács, illetőleg a közgyűlés — mert mind a kettő illetékes az eljárásra — határozatában nincs egyhangúsághoz kötve, továbbá az is, hogy a vitában álló feleket szavazati jog nem illeti. A XV. cikk szerint való eljárás esetében tehát egyike sem forog fenn az alaki akadályoknak, melyek a XIX. cikk alapján való eljárásnak gátjává lehetnek.

Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy a népszövetségi alkotmány igazi revíziós cikke a XIX. cikk, ennek útjából azonban időt igénylő és nem könnyű dolog az alaki akadályokat elhárítani. Azonban a revízió kérdését a népszövetség által tárgyalás alá lehet vétetni a XV. cikk alapján is, még pedig a nélkül, hogy alaki akadályok az eljárás útjában állnának. Akár egyik, akár másik cikkre támaszkodva, immár feltétlenül szükséges megindítani a békés revízió ügyének tárgyalás alá vételét. A világ közfelfogása már annyira át van hatva a revízió szükségességétől, hogy most már bátran a népszövetség elé lehet vinni a kérdést. Ha pedig egyszer ott napirendre kerül a revízió ügye, nem is fog lekerülni a napirendről mindaddig, amíg wilsoni szellemen kedvezően meg nem oldódik.

LUKÁCS GYÖRGY.

APPONYI VILÁGNÉZETE.¹

— Második közlemény.¹ —

IV.

A gimnazista Apponyit atyja elvitte Döblingbe Széchenyihez. A fiúcska az oroszlánfejű, szúrósnézésű nagyember előtt magyar és latin verseket szavalt. S amikor egy ovidiusi vers végére jutott, Széchenyi az apához fordult: Ebből a fiúból még lehet valami! A kis Albertnek pedig ezt mondta: Du bist ein kleiner Gott, Albi! Megcirógatva folytatta: Csak iparkodjál és maradj magyar! Színmagyar maradt is utolsó lehelletéig. De a német jóslat is beteljesedett: a nemzet bálványja lett.

Apponyi nemzetünk történetében a *magyar nacionalizmusnak* egyik legnagyobb elméleti és gyakorlati képviselője: Zrinyi, II. Rákóczi Ferenc, Széchenyi, Kossuth, Deák nemzeti ideológiájának emelkedett szellemű és harcos folytatója. A nemzet lelkében történetileg ugyanaz a dicsőség és szeretet övezi alakját, amint e legnagyobbakét, de a sikertelenségnek ugyanaz a tragikuma is borul politikai pályafutására. Mi volt az az alapgondolat, amely szellemi mivoltának és működésének rugója, de egyben sóvárgott entelecheiája? Mi adta meg pályájának egységes jellemét? A nemzeti élet teljességének kivívása és biztosítása minden intézményünkben az idegen hatalommal és befolyással szemben. Ezért küzdött különféle módokon, a szerint, hogy ha az egyik mód felmondotta a szolgálatot, azt kereste, milyen másik mód alkalmas a nemzeti erők szabad kibontakoztatásának céljára. A nemzeti élet teljességéért harcolt élte hosszabb korszakában, de ugyanazért — milyen más értelemben! — élte fogytán is. Régebben

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1935. évi 689. számában.

Bécs erejével szemben a magyar országházban, most meg az egész világ rosszakaratával, képmutatásával és megtevesztett igazságérzésével szemben a népek genfi parlamentjében. Itthon fényes nemzeti orátor és államférfi, odakünn a legnagyobb magyar diplomata és ügyvéd, akinek egyik beszéde után, amely a nemzeti kisebbségek jogát védte, egy indus maharadzsa önkénytelenül felkiáltott: Ilyesmire csak ezer év kultúrája képes!

Politikai világnézetének alapja a nemzet: szemében a nemzet erőinek minden téren szabadon való kibontakoztatása az a történeti küldetés, amelynek minden egyebet alá kell rendelni. Ennek a nemzeti politikának célját még pályája első felében az 1867-iki kiegyezés fejlesztésével akarja elérni. Ebben a kiegyezésben a pragmatika szankció kettős alapelvénél: a közös védelemnek és Magyarország nemzeti s állami önállóságának formáját látja. Az utóbbi azonban gyakorlatilag a kiegyezés ellenére sem valósul meg: az udvartartásban — mint Apponyi a Nemzeti Párt programjában 1892-ben kifejti — a magyar korona önállóságának nyoma sincs; a közös intézményektől használt címerekben és jelvényekben gondosan kerülnek a Magyarország önállóságára való emlékeztetést; állami önállóságunk csak házi használatra szolgál, elismerése a Lajtát nem lépi át; a hadseregben a legszerényebb nemzeti igények sem érvényesülnek; a honvédség nemzeti jellege mindinkább elhomályosodik. A kiegyezésnek nemzeti tartalma a közös ügyekben sehol sem érvényesül.

A nemzet lényegét Apponyi a nemzet kultúrájában látja. Ezért nemzeti követelményei közül is az első a katonai nevelés rendszerének olyan reformja, amely a katonai iskoláknak kellő arányban megállapítandó részét az oktatás minden fokozatán a tanítás nyelvére és a nevelés irányára nézve Magyarország nemzeti közoktatási rendszerével összhangba hozza. Annyira azonosítja Apponyi felfogása a nemzeti életet, még ennek katonai ágazatát is, a kultúra kérdésével, hogy Fejérváry honvédelmi miniszter, nem értve ezt a mélyebb kapcsolatot, közbekiált: «Most véderőről van szó, ne tessék tehát kultúráról beszélni!»

Apponyit aggodalommal tölti el a magyarság tragikus helyzete: mindig csak léte fenntartásáért kell küzdenie. Más, szerencsésebb nemzetek politikája egyszerű: ha a franciák, németek, olaszok államuk hatalmát erősítik, akkor tudják, hogy nemzeti hatalmukat fokozzák; ha közgazdasági erejüket növelik, nem is kell gondolniok a közgazdasági felvirágzás nemzeti irányzatára, ez náluk magától értetődő; ha a kultúrát előmozdítják, ez önmagától nemzetük megerősödését jelenti; ha véderejüket fokozzák, eleve saját nemzeti hatalmukat gyarapítják. Minálunk ez nem mindig van így. Nálunk az állami hatalom megerősödése oly irányban is képzelhető, amely nem a magyar nemzetet szolgálja, hanem a magyar nemzet ellen fordulhat; nálunk a gazdasági haladás is gondolható oly irányban, mely nem a magyar nemzeti ügyet, hanem ellenkezőleg, a magyar nemzet ellenségeinek erejét növeli; itt lehetséges olyan kultúrai haladás is, mely nem a nemzeti egységet támogatja, hanem a szétbontó erőket; itt a hadsereg erejének fokozása esetleg nem a nemzet érdekének és szabadságának biztosítója, hanem éppen önállóságának és függetlenségének veszélyeztetője és gúzsba-kötője. (1893. ápr. 29. beszéde.)

Még 67-es alapon áll s a kiegyezést iparkodik odafejlesztetni, hogy a magyar nemzet politikai életének egyetlen lényeges szerve se hiányozzék, amikor már sokan látják, hogy nemzeti idealizmusa, amely a *tényleges* hatalmi erők valóságától függetlenül csakis a nemzet *eidos*-át szemléli, szükségképpen a 48-as párt ideológiájának körébe fogja vonni. Szilágyi Dezső már 1891-ben egy Macaulaytól kölcsönzött parabolát alkalmaz Apponyira. Olyan aranyműveshez hasonlítja, aki, midőn gyanús eredetű fémtárgyakat hoznak neki, amelyek azt a benyomást teszik, hogy lopott egyházi vagyonból származnak, korántsem nyúl ezekhez saját kezével, hanem fogóval emeli az olvasztóba őket s ezt mondja segédeknek: No lám! nem nyúltam egyházi vagyonhoz és mégis megkaptam a polgári nyereséget. Apponyi a függetlenségi eszméket a 48-as párttól megveszi, fogóval megfogja, gondolatvilágába beolvasztja, hogy politikai nyeresége legyen belőle. A magyar politikai helyzet szomorú belső ellenmondását tragikusan

jellemzi, hogy Apponyi a hasonlatot Szilágyira vissza is fordíthatta: az aranyműves voltaképp Szilágyi, aki a nemzetnek a kiegyezéstől biztosított önállóságát és függetlenségét az összmonarchiába beolvasztani törekvő eszméket nem veszi nyíltan és egyenest kezébe, hanem csak dialektikájának fogójával nyúl hozzájuk s aztán ezt mondja az országnak: Én nem nyúltam az ország jogaihoz, nem vettem ezekből a szent kincsekből a kezembe semmit, csak fogóval nyúlva hozzájuk, beolvasztottam őket; megmaradt a közjogi felfogásom integritása és megvan az a polgári nyereség is, mely ily eljárásból a mi viszonyaink közt kinek-kinek politikai boldogulására sokkal biztosabban vezet. (1891. okt. 20. beszéd.)

Apponyi 1905 elején az aranyműves fogóját is eldobta: attól a rajongó hittől égetve, hogy az alkotmány megmentéseért indul csatába s a győzelem esélyeit javítja, «nem minden tünődés és aggály nélkül», belépett a 48-as pártba. Nem gondolt az osztrák-magyar monarchia szétbontására, a tőle való elszakadásra, sőt fennmaradását nemzetünk biztonsága szempontjából s geopolitikai helyzeténél fogva szükségesnek tartotta. Eleve kikötötte, hogy a párt a külügyek szétválasztására ne törekedjék, mert ez kivihetetlen; egyelőre zárójelbe tétetni kívánta az önálló vámterület programpontját is, mert elhibázott dolognak tartotta, hogy közgazdasági kérdéseket, amelyeknek terén az opportunizmusnak kell uralkodnia, elvi problémákká emeljenek.

Ellenben a katonai követelmények terén tovább folytatta a küzdelmet. Ideális, egyoldalúan eszmékért küzdő, de a valóság feltételeit figyelmen kívül hagyó politikai gondolkodására jellemző, hogy nem tudta őt katonai eszmeköréből kimozdítani Tisza István sem, aki pedig sokszor kifejtette, hogy az a veszély, amellyel egy háború az osztrák-magyar monarchiát fenyegeti, elsősorban és legközvetlenebbül Magyarország veszélye, hogy tehát annak a hadseregnek harcképessége, amelytől egyedül várhatunk védelmet, egész különlegesen a magyar nemzet létérdeke. (Emlékirat, II. 75.) Apponyi, mint maga vallja, nem látta közelfekvőnek a külpolitikai veszélyt: bezárkózva eszméi magas őrtornyába, nem látta azokat a sötét felhőket, amelyek köröskörül már

gomolyogtak az ország felett. Csodálatos paradoxona a kiegyezés korának: a nacionalizmus kerek e világon eleve militarista, ebben éli ki természetes hajtóerejét; nálunk a szerencsétlen közjogi helyzet miatt éppen a vérbeli nacionalizmus, lényegében Apponyié is, antimilitarista. Apponyi a Tiszától váltig hangoztatott veszedelemmel szemben azzal nyugtatja meg lelkiismeretét, hogy a hadsereg létszámemelés nélkül belsőleg, kvalitatív alapon is fejleszthető a fennálló védtörvény keretein belül. A hadsereg extenzív fejlesztését azonban továbbra is a nemzeti követelmények teljesítéséhez kötötte. Bármily eszményi indító okok vezették is, később a nagy katasztrófa után maga sem háritotta el magáról a történeti felelősséget azért, hogy az obstruáló ellenzék tagadhatatlanul erőt merített állásfoglalásából, jóllehet ő maga sohasem volt elvi barátja az obstrukciónak, mint a kisebbség erőszakának (Emlékirat, II. 76.). Nemzetünk történetének mélységes tragikumusa, hogy a magyarság egyik legnagyobb, eszményi világnézetű és politikájú fia, reálpolitikai érzék hiányában, akaratlanul az osztrák-magyar monarchia szétbomlásának, a sok egyéb történeti koefficiens mellett, egyik belső megindítója volt. Csodálatos génusza nem a sikeres gyakorlati politika számára termett: olyan katonai követelményeket állított fel, amelyekkel szemben a nemzeti királyság eszméjétől és érzésétől úgyszólván távol álló uralkodó lelkiismereti kötelességének tartotta a hadsereg egységét és harcképességét minden áron megvédeni. Apponyi maga elismeri, hogy amikor Ferenc József király a hadsereg extenzív fejlesztését szükségesnek és sürgősnek tartotta, *«ebben a későbbi események neki adtak igazat»*. (Emlékirat II. 77.) Apponyi nemzeti eszményeinek akusztikája oly erős volt, hogy politikája, a valóság dübörgő szavát nem hallva, fokozatosan ment át alkotmányjogi hallucinációba s vele együtt hallucinált a nemzet nagy része s obstruálta meg a rideg valóságot. Apponyi nemzeti idealizmusának akaratlanul nem csekély része van abban, hogy a politika három évtizeden át nem volt egyéb, mint az ország közjogi helyzetével való foglalkozás s hogy a nemzet ilyen értelemben agyonpolitizálta magát. Sajátságos történeti ellentét: maga Apponyi leg-

mélyebb és legtartalmasabb *eszmei* politikus; működése nyomán azonban a mélyebb és tartalmasabb nemzeti gondolkodás helyett mégis a formai jogi észjárás lett mindenütt a magyar élet *verbum regens*-e. Államunk függetlenségének külső formai attribútumai után futottunk hangos szóval, mint gyermek a szivárvány után: címer- és zászlókérdés, vezényleti nyelv és külön vámterület szemünkben teljesen kimerítette a modern államiság fogalmi körét s mellettük jelentéktelenné törpült a földbirtokreform, a népegészség és a népműveltség, a munkáskérdés és a szocializmus, az elbukó középosztály és a parasztvédelem, a rögtúró és kivándorló magyar problémája. Apponyi szintétikus lelke, mint a Nemzeti Pártnak 1892-ben tőle fogalmazott tüzetes munkaterve igazolja, világosan látta mindezeknek a kérdéseknek elsőrendű nemzeti és társadalmi jelentőségét. Politikai gyakorlatának és irányító hatásának igazi szuggesztív középpontjában azonban mindig a közjogi-katonai kérdés maradt. Így a nemzet életerejét és alkotó energiáját nagyrészt elszívta a közjogi küzdelem és pártöldöklés. A kiegyezést követő békés félszázad, melyet a történet a belső erőgyűjtésre és szervezkedésre a nemzetnek megengedett, politikailag túlnyomóan abban pergett le, hogy a magyar a magyarnak torkába harapott.

Nemzeti politikáját s az ebből folyó katonai követeléseket Apponyi úgy tekintette, mint «a közérzületben szunnyadó ösztönszerű vágyódásoknak» a nemzeti lélek mélyéről való kiemelését és világos megformulázását. Az államférfinak azonban nem szabad egyoldalúan csak azt néznie, vajjon milyen ideálok szunnyadnak a nemzeti lélek mélységeiben, milyen végső célok után sóvárog a nemzet, hanem azt is fontolóra kell vennie, vajjon ezeknek az ösztönszerű vágyaknak teljesítése a meglévő hatalmi erőhálózatban egyáltalán elérhető-e a nélkül, hogy közben veszélyeztetve ne lenne a nemzet biztonsága, alkotmánya s területi épsége. Az államférfi nem haladhat a nemzet sóvárgásának irányvonalában, ha a helyzet logikája felismerteti vele, hogy a nemzet függetlenségi eszménye magát ezt a függetlenséget — más politikai síkon — veti kockára. A gyakorlati államférfinak

nem az a hivatása, hogy a nemzet ösztöneit kövesse, hanem hogy ezekkel az ösztönökkel szemben értelmét felvilágosítsa arról, vajjon adott helyzetben mi lehetséges és mi nem, melyek azok a fokozatok, a történeti fejlődésnek azok a lépései, amelyek útján a messzefénylő nemzeti eszmények lassan megközelíthetők. Ez nem az ideálokról való végső lemondás és silány megalkuvás, hanem csak a nyugodt fejlődés reális biztosítása.

Apponyi meg akarta értetni Ferenc József királlyal, aki nemzeti létünk teljes kifejlődésében birodalmának veszedelmét látta, a magyar nemzet pszichológiai feltételeit: önérzetes nemzet természetes lelki törvényénél fogva le nem mondhat a nemzeti lét elemi föltételeiről, amilyen a hadsereg nemzeti jellege; a lemondásnak ilyen bölcsessége csakis a nemzeti önérzet eltompulásával vagy korrupcióval, a nemzeti jellem gyöngülésével érhető el. Viszont Ferenc József király, akit «feltétlenül őszinte és magas etikai felfogás» hatott át, mint egy másik ország uralkodója meg akarta győzni Apponyit, hogy hadseregének egysége az a kapocs, amely országait nagyhatalmi tényezővé köti össze s létét, vele együtt Magyarország területi épségét is, biztosítani tudja; s hogy ennek az egységnek meglazítása annak a kiegyezésnek megszegése lenne, amely közte és a nemzet között 1867-ben létrejött. A király és Apponyi nem tudták egymást meggyőzni: a végén a király maradt felül, Apponyi politikája vereséget szenvedett. Ezt maga is később, már történeti távlatban, elismeri. Számol a kérdéssel, «vajjon a politikai opportunitás szempontjából nem volt-e inkább azoknak igazuk, akik a tényleges hatalmi viszonyokkal számolva, belenyugodtak a nemzeti politikának egy bizonyos csonkaságába, illetve a teljes nemzeti élet követelményei egy részének elhalasztásába, semhogy beláthatatlan kimenetelű konfliktust idézzenek elő?» (Emlékirat, II. 88.) A felelősséget azonban — némi ellentétben a szabadság elvén alapuló világnézetével — meg akarja osztani a *fatum*-mal. Ha valóban szükség volt a monarchia védelmére a létszámemelés, de másfelől lehetetlen volt a magyar nemzeti követelmények teljesítése, akkor — úgy mond — «egy fátummal állottunk szemben, amelyért lehetet-

len a felelősséget egyoldalúlag az egyik vagy a másik tényezőre hárítani, mert a helyzet az egyesek hatalmi körén kívüleső történelmi erők működéséből keletkezett (u. o. 89.).

Már a sors anonym felelősségének ez a történetfilozófiája is mutatja, hogy nem marasztalja el egyoldalúan a magyar történet tragikus fordulatáért a Habsburg-dinasztiát, amelynek hagyományos politikája ellen élte alkonyáig küzdött. A történetfilozófus higgadt szemével mérlegeli a Habsburg-uralomnak sok kára mellett előnyeit is. Ennek a dinasztiának hatalma és segítsége nélkül a török uralom alól sokkal később szabadultunk volna fel s nem kerültük volna el az elkeletiesedés, a balkanizálódás folyamatát. A Habsburgokkal való kapcsolat tette lehetővé, hogy nyugati jellegünket megtartottuk és mélyíthettük. A magyar főnemesség elnemzetietlenedett ugyan egy időre, de aztán a nemzet kebelébe visszatérve, idehozta és terjesztette az európai kultúrának magasabb formáit.

Apponyi rövid időre 1918 elején boldog, mert élte hosszú küzdelmét siker látszik koronázni: IV. Károly királlyal meg tudja értetni «a nemzeti pszichológiának azokat a mélyebben rejlő alaptételeit, amelyek megértése nélkül csak napi politikát lehet csinálni, de maradandót és egészségeset nem». Károly király tábornokainak majdnem egyhangú véleménye ellenére magáévá teszi az önálló magyar nemzeti hadsereg eszméjét. S amikor Apponyi a tiszta perszonál-unió elfogadásának szükségességét tárja elé, ekkép válaszol: Nemzeti király vagyok, a perszonál-unió engem nem ijeszt meg.

De ekkor már a háború fúriái belsőleg agyonmarcangolják a nemzetet. A háború alatt Apponyi más politikát nem akar csinálni, mint magát a háborút. Közben félelmetes víziói vannak a nemzet sorsáról. «Ha ellenségeink győznek, — mondja Miskolcon 1915. nov. 7-én — meglehet, hogy valamelyes összezsugorodott, Magyarországnak nevezett, félig önálló, valójában a szomszéd és a nem jóindulatú szomszédhatalmak játékprédájává vált területecske maradna, de annak a történelmi Magyarországnak, amelyért élünk-halunk, amelynek emberieségi missziójában hiszünk, vége volna».

S amikor ez a rémes látomány mégis valósággá mereve-

dik, milyen világpolitikai feladatot tűz ki a magyarságnak ez az ősz prófétája Trianon után az elé a nemzettöredék elé, mely itt Kis-Magyarországon csonkán képviseli a nemzeti élet folytonosságát? Az ezeréves ország történeti keretének visszaszerzését. Helyzetünket csak provizóriumnak kell tekintenünk az idők árjában. De hogy meddig tart ez a provizórium, az kiszámíthatatlan. Veszedelemes önámításnak minősíti a revízió közeli lehetőségének hangoztatását, mert az illúzióból való kiábrándulás még csüggettegebb hangulatot idéz elő. Hol keressük az erőt, amelyre tragikus helyzetünkben mégis támaszkodhatunk? Hol keressük a biztosítékot nemzeti fennállásunk és nemzethez méltó létünk számára? «Hol? Önmagunkban. Nekünk kvalitással kell a quantitást pótolnunk ; *olyan* kicsinyek mégsem vagyunk, hogy ez bizonyos pontig ne sikerülhessen. Annak a tíz millió magyarnak, akiknek újjácsoportosításán működünk, a térkép ezen helyén duplán kell számítania. Erre kell a nemzetet nevelni : a sokat emlegetett kultúrfölényt nemcsak tudományos és esztétikai szempontból, hanem főképp az erkölcsi erőkoncentráció szempontjából kell felfognunk és megvalósítanunk. Minden tényezőt össze kell fognunk, amely erre vezet, mindent kiküszöbölünk, ami az önérzetet, a kötelességtudást, a tiszta erkölcsöt lefokozza.» Maradjunk Nyugat előretolt erőssége, a nyugati szellem őre. A fajrokonság hiányzó kapcsolatait egyedül ez a szellemi kapcsolat pótolhatja bizonyos mértékig. A Nyugat hatalmasságaiban csakis nyugati hivatásunk által kelthetünk érdeket s várhatunk tőlük segítséget. (*A magyar nemzet világpolitikai helyzete.* Külügyi Szemle. II. évf.)

A halhatatlan magyar nemzet történeti misszióját tehát a kultúrában pillantja meg : főképp ennek erkölcsi mozzanatát köti a jövő nemzedékek lelkére. Politikai jövőnkbe vetett hitét az alkotmányos magyar királyság eszméjébe veti. Amikor az utolsó koronás király meghal, azzal vigasztalódik, hogy a magyar szent korona meg nem halhat : *sub specie aeternitatis* nézi az agg Simeon szemeivel a magyar nemzeti élet szimbolumát. *Absoluta aeternitas*-t tulajdonít neki, «amelyre földöntúli hivatásunknak a hitből eredő tudata vet világosságot». Úgy érzi, hogy a szent koronából mintegy

transzcendens történeti erő sugárzik rá és a határon innen, határon túl egymásba fogódzó magyar nemzedékek *corpus mysticum*-ára: hittel hisz a szent korona nemzeti metafizikájában.

V.

Apponyi politikai pályája a nemzeti eszményekért való küzdelem: és mégis a világpolitikában mint az *egyetemes humanizmus* képviselője senki sem emelkedik oly magasra, mint ő. Genfben oly általános és mély tisztelet övezi, mely azt érezteti, hogy nemcsak a magyar nemzeté, hanem a nemzeteké, az egész emberiségé. Nemcsak mi sirattuk meg mint magyart, hanem a többi nemzetek is «mint nagy európaít» (Herriot szava). Hatalmas szíve magába zárta az egész emberiséget: a kis magyar nemzet fájdalmát és igényeit becsületes lélekkel összhangba iparkodott hozni a nagy európai érdekekkel, sőt alá tudta rendelni a világbéke érdekeinek. Széles világ-horizontja és nagy kultúrája eleve megóvta attól az általános magyar optikai csalódástól, mintha mi a nagyvilágnak ugyanannyit jelentenénk, mint amennyit a nagyvilág nekünk. Élte utolsó évtizedének páratlanul nagyhatású nemzetközi politikai munkáját szemlélve, valóban úgy érezzük, hogy az igazi nagy ember értéke abban áll, hogy az egész emberiség értékét fokozza.

Ennek előfeltételeit már megadta Apponyi neveltetése, gyermek- és ifjúkori légköre, arisztokratikus származása. Maga is vallja, hogy volt benne kezdettől fogva bizonyos kozmopolitikus vonás, amely azonban jól megfért benne az erős nemzeti indulattal. A politikában először a konzervatívokhoz csatlakozik, akik büszkéek voltak arra, hogy szélesebb az európai horizontjuk, alaposabb ismeretek alapján tudják beilleszteni a magyar politikát az általános európai politikába, mint a csak magyar világban forgó politikusok. A nagy magyar ellenzéki vezérek és kuruc politikusok közül csak Bethlen Gábort tekintették igazi nemzetközi látású államférfinak; Rákóczit és Kossuthot sok tekintetben naív, nem eléggé éleslátású embernek tartották a nemzetközi politika terén. Apponyi nem politikailag elzárt eszmekörben nőtt fel.

«Nem egy magyar glóbusznak, — mondja — hanem a népek sokasága közé sodort, geográfiai szempontból önmagában kiválóan előnyös, de kívülről kiválóan veszélyeztetett pontra helyezett kis nemzet számára iparkodtam politikát csinálni.»

A magyarság szűk körén felülemelkedő egyetemes humanizmusra Apponyit lelkének hajlamain kívül univerzális műveltsége képesítette. Idejét nem pusztán a politikai agórán és klubban töltötte, hanem folyton művelte magát, a tudomány, a filozófia és a művészet egyetemes emberi kérdései mélyen foglalkoztatták. Így megvolt benne az a képesség, hogy más nemzetek lelkébe is bele tudta magát élni, az emberiség általános értékeit megbecsülni és fejlődési folyamatát nagy szintézisben látni. Iparkodott behatolni a nemzetek kollektív lelkébe, amelynek törvényei meggyőződése szerint nagyobb szükségszerűséggel érvényesülnek, mint az egyéni lélek törvényei, mert az egyénben inkább tud uralkodni a szabad akarat. Aki a nemzetek lelkét nem ismeri s az egyetemes emberiség eszméi és fejlődési irányai iránt nem érdeklődik, az Apponyi szerint «csupán a napi politikának lehet többé-kevébbé ügyes munkása, de a nemzeti jövőbe tekintő, a nemzeti egész felölélő s ezt az emberiség egyetemébe beillesztő koncepcióra, tehát a legmagasabb államférfúi feladatokra képtelen.» Apponyinak páratlanul széles és mély világkultúrája s az ebből folyó egyetemes humanizmusa nem annyira korábbi belpolitikai tevékenysége közben érvényesült, mint inkább akkor termette meg valóban értékes gyümölcseit, amikor életének végső szakaszában az egész emberiség közös politikai fórumán, a Nemzetek Szövetségében ragyogott fényes elméje és nagy szíve. Itt, a népek politikai olimpiásán, az agg Apponyi vitte el a babért.

Világnézetének az egyetemes emberi érdekekre irányuló oldala már korábban megnyilvánult, akkor, amikor a kilencvenes években az Interparlamentáris Űnióba belépett s ennek magyar csoportját vezetve, csakhamar irányító szerepet játszott a béke ügyének szolgálatában. Rendkívüli hatást tett 1900-ban az az indítványa, hogy az emberiség békés közérzetének kialakítására a világ egész sajtója ugyanolyan szövetségbe tömörüljön, mint amilyen szövetség egyesíti

már az Interparlamentáris Unió formájában a nemzetek parlamentjeinek békebarát tagjait. Az indítványt egyhangúan elfogadták, a sajtó nagyrésze azonban továbbra is mind szélesebbre ásta az árkot a nemzetek lelke között, míg ki nem robbant a világháború. Történeti tény, hogy Apponyi emelte fel először szavát nemzetközi fórumon a sajtónak a háborúra uszító sovinizmusa ellen s először kereste ennek orvosszereit. Sok ragyogó szónoklatban szállott síkra az Unió különféle konferenciáin a világbéke ügyéért, a nemzetek között való megértésért, a nemzetek szolidaritásáért s a nemzetközi bíraskodásért. Élénk eszmecserét folytatott Roosevelttel amerikai elnökkel is a békemozgalom céljáról és módszereiről, aki a pacifizmussal szemben nem állott oly eszményi állásponton, mint Apponyi, s nem hitt abban, hogy minden nemzetközi surlódás döntőbíráóság útján elintézhető.

Apponyi lelki alkatának, világnézeti idealizmusának, az emberiség rendeltetéséről táplált magas felfogásának semmiféle eszme nem felelhetett meg annyira, mint a Nemzetek Szövetségének gondolata, természetesen a maga eszményi tisztaságában, nem pedig jelenleg gyarló módon megvalósult formájában. Apponyinak nagy része van abban, hogy amikor 1922-ben az előtt a súlyos kérdés előtt állottunk, vajjon ebbe az eszmei szempontból szép és igazolt, de a gyakorlatban gyarló s érdekeinkkel ellenkező intézménybe lépünk-e, igennel válaszoltunk. Apponyi tisztában volt azzal, hogy a Nemzetek Szövetségének ez a formája aligha tudja mindenkorra kiküszöbölni a háborút az emberiség történetéből. De arra gondolt, hogy a kórházak sem szüntetik meg a betegségeket, mégsem romboljuk le őket, sőt újakat építünk. A Nemzetek Szövetsége már akkor is részben betölti hivatását, ha csökkenti a háborús lehetőségeket. Ha egyelőre nem tekinthető is az egész földgömb nemzetközi szervének (hisz olyan hatalmak, mint az Északamerikai Unió, Japán, Németország hiányzanak belőle), másrészt alkotmányánál fogva már eleve részrehajló is, de megvan a remény, hogy fokozatosan fejlődhetik és javulhat. Apponyit a fejlődésbe vetett hitéből nem mozdította ki a Nemzetek Szövetségének sok kudarca sem: a japáni-kínai háború, a világgazdasági és a

lefedgyverzési értekezletek csődje, a nemzeti kisebbségek ügyében tanúsított tehetetlenség. Halála előtt pár nappal a Népszövetségi Liga meghívására Bécsben tartott előadásában utoljára is nagy konfessziót tett a népszövetségi eszme mellett: nyíltan vallotta, hogy hisz «az emberiség olyan evolúciójának szükségességében, amelynek folyamán az elsőbbségért való küzdelem helyébe a kölcsönös együttműködés elve és szelleme lép.» Ennek az evolúciónak egyik jelentékeny eszközét a Nemzetek Szövetségének gondolatában látta s aggodalommal kísérte azt a válságot, amely az eljövendő fejlődésnek ezt az első lépését fenyegeti. Nem hitte, hogy a Nemzetek Szövetsége a közeljövőben igazán meg tudja valósítani alkotmánya bevezető cikkelyét: érvényt kell szerezni a népek egymásközi viszonyában az igazságnak, a becsületnek és a jogtiszteletnek. Miért? Mert a Nemzetek Szövetsége csakis oly tényezőkből állhat, amelyek nem csupán az egyetemes emberiség elvont eszméjét, hanem a maguk népének érdekeit is képviselik; nem szakadhatnak el népük konkrét érdelem- és gondolatvilágától, hanem mindenkor és mindenben, a nemzetközi kérdésekben is nemzetük külön érdekeit szolgálni iparkodnak, hazájuk javát minden más érdek fölé emelik. «Ugyanazok az emberek, akik felháborodással visszautasítanak azt a feltevést, hogy személyes előnyök kedvéért feláldozzák az igazság vagy a haza érdekeit, egészen rendbenlevőnek találják, hogy hazájuk boldogulását föléje helyezték a kollektív emberiség érdekeinek. Az önzés, amelyet, ha egyénilig nyilatkozik meg, szégyenletes dolognak minősítenek, a túlnyomó többségnek szemében ‚szentté’ válik, amint a hazáról van szó.»

Ezt az önzést azonban Apponyi szerint szükségképpen erősen enyhíti a Nemzetek Szövetségének kebelében az a körülmény, hogy csak akkor számíthatnak az egyes nemzetek képviselői sikerre, ha követelményeiket *más* nemzetek is magukévá teszik, azaz ha előre számításba veszik igényeik megállapításánál a más nemzetek igényeit is. Itt tehát «az altruizmusnak egyik legnyersebb formájával: az előrelátó egoizmussal» állunk szemben. Már ez is az érdekek kiegyenlítésének észszerű alapja. A nemzeti érzésből támadó akadályok

egyre csökkenni fognak s a fejlődés odajut, hogy a hazafias érzés változáson megy keresztül, úgy ahogy pl. a mult század imperialista ideológiája ma már nem kérkedik, de sokkal inkább szégyenkezik. A hazafias érzés, a saját nemzet iránt való szeretet sohasem fog megszűnni, de kénytelen lesz az észszerűség szabályai szerint igazodni, kiegyenlítést keresni, nem pedig a régimódi imperializmus receptje szerint a másik nemzetet letörni s fölötte uralkodni, mert tudni fogja, hogy előbb-utóbb neki is ez lesz a sorsa. Egy új hatalom fog Apponyi hite szerint a jövő fejlődés folyamán fokozatosan kialakulni, amellyel minden nemzetnek saját észszerű érdekében ki kell egyeznie : az egész emberi társadalom kollektív érdeke. Ez a fejlődés lesz alapja a Nemzetek Szövetsége jövőjének. Ma még az emberiség érzésvilága nem tud neki megfelelő szellemi tartalmat adni, de lassankint ki fogja ezt fejleszteni a nemzetek képviselőinek mind sűrűbb személyes találkozása s tárgyalásuk nyilvánossága. Ez a két tényező a nemzetek lelkiismeretét mind érzékenyebbé fogja finomítani s lassankint elég igazságosan visszaható világlelkiismeretté formálni.

Apponyi idealizmusa tehát mélységes hittel hisz az erkölcsi törvénynek az emberiség fejlődésében előbb-utóbb való érvényesülésében. Erre a gondolatra építette fel a leszerelési konferencián mondott nagyhatású beszédét is. (1932. febr. 13.) Az erkölcsi törvény értelmében egyik nemzet sem keresheti boldogulásának és virágzásának feltételeit a mások megaláztatásában, hanem csupán valamennyi nemzetnek az igazságosságra és méltányosságra alapított összetartásában és együttműködésében. Ugyanazoknak az elveknek valamennyi nemzetre való egyenlő alkalmazása elemi feltétele a sikernek : a fegyverkezés csökkentésének, a békének. Apponyi eszményi elveit az értékezlet megtapsolta, de az elvek és a gyakorlati valóság szakadéka továbbra is üresen tátong. Sőt örültebb fegyverkezésbe fogott az emberiség, mint valaha. Apponyi idealizmusa kell annak hitéhez, hogy az emberiség politikai fejlődésének legalább az «előrelátó egoizmus» legyen a nemzetközi viszonylatokban igazán hatékony észszerű tényezője.

A világháború alatt a már hetvenes éveit taposó Apponyi Stockholmban egy Vörös-Kereszt-ügyben tartott értekezleten találkozott a későbbi birodalmi kancellárral, Miksa badeni herceggel. Ennek első kérdése volt: «Ön az az Apponyi gróf, aki azt a híres bayreuthi beszédet tartotta?» Ez a fiatalkori, Wagner Richardot az ifjú Siegfrieddel összehasonlító asztali beszéd éppen negyven évvel azelőtt hangzott el s ebbe a négy évtizedbe esett bele Apponyi hatalmas politikai s szónoki pályája. De a birodalmi herceg minderről semmit sem tudott, csak a régi zeneművészeti szónoklat híre maradt meg elméjében. Apponyi ebből ezt a tanulságot vonta le: «A tisztán emberi vonatkozású dolgok, mint például a művészetek, minden politikai ténykedésnél előbbre helyezendők.» Apponyi azonban tévedett: nem a művészet, nem a tudomány, mint egyetemes emberi, avatta őt világhírűvé, hanem mégis csak a politika, még pedig a nemzetközi politika, — igaz, hogy ennek az a tőle képviselt iránya, amelynek lelke az egyetemes humanizmus.

VI.

A világnézetben az értékelő állásfoglalás: vajjon mit tartok jónak és rossznak, erkölcsösnek és erkölcstelennek, jogosnak vagy jogtalanoknak, szépnek vagy rútnak, nagyobb jelentőségű, mint a világ valóságára vonatkozó megismerő, teoretikus meggyőződés: vajjon miből áll a világ? mik a végső elemei? hogyan függenek ezek össze? A politikus világnézetében pedig még jobban kidomborodik az értékoldal, mert hisz a politikusnak sajátyszerű feladata, hogy a társadalmat bizonyos jogi és szociális értékek megvalósításának irányában formálja és javítsa. Az államférfi reformáló munkaterve mögött többé-kevésbé tudatosan bizonyos, az állam céljáról és eszményéről való felfogás húzódik meg, ez pedig természetszerűen értékbeli meggyőződésre vezethető vissza. Liberálisnak vagy szocialistának, konzervatívnek vagy progresszívnek, autokratának vagy demokratának, nacionalistának vagy internacionalistának lenni különféle árnyalatban annyit jelent, mint más és más értékfelfogást táplálni az állam eszménye és célja felől. Az államférfiak politikai pro-

grammja lényegében alkalmazott világnézet. Ennek lényegét az államférfi egyéniségének eredeti irracionális magja, érzelemben gyökerező értékelő állásfoglalása dönti el, amely már eleve befolyásolja az állam mivoltára, ténybeli oldalára vonatkozó észbeli meggyőződését, logikai okoskodását is (l. *Az államférfi* c. munkámat. I. 84. sk. lk.).

A politikai világnézetet tápláló értékfelfogás elsősorban abban nyilvánul meg, vajjon az államférfi *konzervatív* vagy *progresszív-e*? micsoda értékmérője van a haladás iránya és menete szempontjából? a hagyomány talaján áll-e, a meglévőt lassú, hézagtalan történeti folytonosságban szervesen iparkodik-e fejleszteni, vagy pedig a fennálló jogi, társadalmi s gazdasági rendet erőszakosan törekszik-e felforgatni s helyébe, esetleg forradalmi úton, merőben újat állítani, azon eszmény alapján, amelyet pusztá észből szerkeszt meg? A konzervatív vagy statikus államférfi figyelme elsősorban a társadalom állandó, változatlan, szinte szubsztanciaszerű mozzanataira szegődik, ezeket akarja megőrizni. A progresszív vagy dinamikus államférfi viszont állandóan aktív feszültséget érez, a társadalmat és intézményeit folyton fejlődőnek, haladónak, változónak akarja látni, s ezért könnyen feláldozza a hagyományos rendet.

Apponyi lelkének *structure intime*-je sokkalta gazdagabb, hogy a két szélső típus bármelyikébe egyszerűen be lenne sorolható. Konzervatív is, meg progresszív is, statikus is, meg dinamikus is. Konzervatív elsősorban a hagyományos erkölcsi elvek maradéknélküli érvényesítésében, a történeti hagyományok lényegének kultuszában, de progresszív is, mert sokban új értékfelfogás, új eszmények hajtják, melyeket meg akar valósítani s melyekért heves harcokat vív. Konzervatív a nemzet történeti jogaihoz való ragaszkodásban; de progresszív, mert e jogokat a meglévő helyzettel szemben fejleszteni iparkodik. A 67-es kiegyezés lényegéhez ragaszkodik de ezt a 48-as függetlenségi ideológia irányában törekszik átalakítani. Statikus az uralkodóházhoz s ennek legitim folytonosságához való ragaszkodásban; de dinamikus az uralkodóházzal szemben a nemzeti jogok védelmében. Konzervatív a társadalom szerkezetének, az értelmiség vezető

szerepének felfogásában ; de haladó a népjogok kiterjesztésében. Konzervatív a klasszikus művészethez való hűségben ; de radikális az akkor még forradalminak tartott Wagner elismerésében.

Benne a történeti tudat és a politikai eszmény, a statizmus és a dinamizmus sajátos viszonyban egyesül : a *mult* alapos ismerete és tisztelete együtt dolgozik benne a *jövő* eszményeinek megszerkesztésével. Az előbbinek józan mértéke az utóbbi lendületét nem gátolja, hanem éppen segíti, mert megmutatja a mult hibáit és tanulságait. Apponyi politikájában a multról való tudat és az aktív teremtő erő egyenlő rangú tényező. E kettő egyensúlyában érzi biztosítottnak a szerves fejlődés helyes irányát. Ennek a haladó konzervatizmusnak elvét legszebben a főrendiház reformja ügyében tartott beszédében (1885) fejti ki : «Megegyezünk mindnyájan abban, hogy radikális újjáalkotást nem óhajtunk, hogy a létezőből fenn akarjuk tartani azt, ami életképes és hozzátenni annyit, amennyit a fejlettebb idők új szükséglete kíván. És ez helyesen van így. Mert meglehet, hogy a geometria és elvont építészeti tudomány szempontjából imponálóbb az a lakóház, amelyet valaki, elődei várának lerombolásával, egészen új terv szerint magának felépít ; de lakályosabbak, a gyakorlati szükség, a családi élet folytonosságának minden esetre megfelelőbbek azok az épületek, aminőkkel találkozunk Európaszerte s hazánkban is, amelyekhez minden nemzedék hozzáépít a maga szükséglete szerint annyit, amennyit kellett, a nélkül, hogy a régiből azt, ami hasznavehető volt, lerombolta volna.»

Apponyi politikai világképének konzervatív vonásai családi környezetében gyökereznek. Atyja, a volt kancellár s ennek barátai a negyvennyolcas idők előtti nagy konzervatív nemzedéket képviselték, amelynek politikai légkörében nőtt fel Apponyi. Politikai pályáját a Deák-párt Sennyey-féle szárnyán kezdte meg. A baloldal a konzervatív ivadékot látta benne, a liberális Deák-pártiak pedig egy 'ultramontán' akció képviselőjét. Apponyi Emlékirataiban gondosan le-mérni iparkodik azt a befolyást, amelyet a konzervatív iskola politikai gondolkodásának fejlődésére gyakorolt, külö-

nösen abból a szempontból, vajjon mi maradt meg ebből a hatásból mint későbbi politikai krédójának maradandó alkotó része? Konzervatív eredetének tulajdonítja a közélet erkölcsi alapjaihoz, a politikai tisztességhez és önzetlenséghez való rendíthetetlen ragaszkodását, mint egész pályáján törvényül előtte lebegő abszolút követelményt. A konzervatív vezérek, elsősorban édesatyja, e tekintetben ragyogó példaként tündököltek előtte. Sok időbe került, míg rájött, hogy a politikai élet a valóságban éppen nem a tiszta erkölcs termékeny talaja s hogy «az abszolút becsületes emberek és a megbélyegzett gazemberek közt, amely kategóriákra nemünket gyermeki egyszerű vagy naív felfogással mind a köz-, mind a magánéletben osztályozta, egy nagyszámú közbeeső tömeg is él.»

A másik alapvető meggyőződés, amely a konzervatív iskolából egész életén át kísérte, akár 67-es, akár 48-as párt kebelében működött, az uralkodóházhoz és a pragmatika szankció alapelveihez való feltétlen ragaszkodás. Politikai hitvallásának megingathatatlan alaptétele volt, hogy az uralkodóháztól s az osztrák-magyar monarchiának nevezett alakulattól való elszakadás nemzeti létünkre veszedelmes lenne. Komolytalannak és elítéltnivalónak tartott tehát minden kacérkodást az elszakadási gondolattal. Akkor is, amikor a 48-as párt vezérembere volt, mindig ridegen visszautasított minden ilyenirányú gyermekes és veszélyes álmódorzást, amit a párt kötelékében annál könnyebben tehetett, mert ez a párt Irányi Dániel vezérsége óta már nem az elszakadás, hanem a perszonal-unió alapján állott. Más kérdés, hogy vajjon politikai gyakorlatában akaratlanul nem volt-e történeti része az obstrukció hallgatólagos támogatásával az osztrák-magyar monarchia kötelékeinek meglazításában?

A Deák-párt s a balközép 1875-ben egyesül és a «szabad-
elvűpárt» nevet veszi fel. Ekkor Apponyi belép a Sennyey Pál vezetése alatt álló, «jobboldali ellenzék» nevű konzervatív pártba. De csakhamar érzi, hogy az akkori Magyarországon — mint Emlékiratában kifejti (I. 29.) — egy magát konzervatívnak nevező párt nem lehet életképes. Bármely országban ugyanis a konzervatív párt elsősorban a tekintély elvét

képviseli s ezért az uralkodó körül csoportosul s reá támaszkodik. A konzervatív pártok tehát rendszerint aulikusok, de ott, ahol nemzeti uralkodó van, egyben nacionalisták, akik a liberális és radikális pártok jelszavait a nemzeti szempontok erősebb hangsúlyozásával ellensúlyozzák. Nálunk azonban a király nem nemzeti eredetű uralkodó. Egy konzervatív párt tehát, amely az uralkodóra támaszkodik, aulikus ugyan, de nem lehet nacionalista, mert a magyar nacionalizmus az ország függetlenségének kivívására és védelmére törekedett, az uralkodóház viszont éppen ennek a meggátlására. «A magyar torynak kevésbé nacionalistának kellett lennie a magyar liberálisnál s így semmije sem volt, amivel a közvéleményt a liberalizmussal szemben megnyerhette volna.» Ezért egy állandóbb életű és sikeres konzervatív párt a magyar parlamentáris életben bensőleg lehetetlen volt : tömegeket vonzani természeténél fogva nem tudott. Innen van, hogy a konzervatív világfelfogású és politikájú magyarok kénytelenek voltak együttműködni a szabadelvű pártban az igazi liberálisokkal, sőt radikálisokkal : csak a közjogi s nem világnézeti alap lehetett a pártalakulások vezéreszméje. Így azonban a ,konzervatív' és ,szabadelvű' elnevezések tartalmatlan, hamis pártvignettákká törpültek, mert valóban nem jelöltek meg elvi irányzatot. A Sennyey-párt nem merte magát a fönnebbi okoknál fogva nyíltan konzervatívnak nevezni, hanem a «jobboldali ellenzék» szürke címével elégedett meg. Azonban, állapítja meg Apponyi, egy komoly párt nem lehet természeténél, hanem csak legfeljebb helyzeténél fogva ,kormánypárt' vagy ,ellenzék' ; emez vagy amaz a szerint, hogy elvei érvényesülnek-e a kormányzatban vagy sem. A Tisza-párt szabadelvűnek nevezte magát, jóllehet az egyházpolitikai törvényekig egy igazi szabadelvű alkotása sem volt, sőt minden liberális kezdeményezéssel állandóan szembefordult.

A Sennyey-féle konzervatív párt a vezér visszavonulása után felbomlott, mert hisz a konzervatív pártnak Magyarországon nem volt ellenzéki hagyománya : régebben mindig aulikus uralkodó párt volt. A párt feloszlásakor Apponyi politikai felfogása már tőből megváltozott : «csak kegyeletből tartotta magát konzervatívnak».

VII.

A konzervatív Apponyi szabadelvű lett, sőt a *liberalizmus* világnézetének egyik tipikus képviselője. Már 1886-ban, amikor pártjából Szilágyi Dezső kilép, kijelenti, hogy a mérsékelt ellenzék «szabadelvű irányban haladt eddig is és fog haladni ezentúl is». Pár évvel később (1891. okt. 17.) hangsúlyozza a képviselőház színe előtt, hogy az a módszer, amelylyel a magyar nemzeti eszmét megvalósítani kívánja, «az egyéni és politikai szabadságnak, az őszintén és hamisítatlanul szabadelvű politikának módszere . . . A magyar nemzeti politika más nem lehet, mint szabadelvű politika». Miért? Mert más nemzeteknél a nemzeti abszolutizmus, amely elnyomja a szabadságot, mégis a nemzeti nagyságot tűzheti ki céljául. De nálunk a nemzeti politika, amely a nemzeti jogok megvédésére és megszilárdítására egy idegen hatalommal kénytelen szembeszállni, csak magában a nemzet belső erejében találhatja meg erőforrásait s így más nem lehet, mint szabadelvű politika. Apponyi tehát az egyéni és társadalmi szabadságjogokat hirdető liberalizmust sajátos közjogi kapcsolatunk miatt egyenest a magyar nacionalizmus logikai következményeként vezeti le.

Az állami mindenhatóság és mindenbe-avatkozás elvével és gyakorlatával szemben a Nemzeti Párt programjában (1892) főelvül hirdeti a liberalizmus szellemében a szabadságot. Követeli a jogi emancipációt minden téren, mert az előjogok és elnyomás megbontják a nemzet egységét. Attól fél, hogy a pusztán állami hatalom, ha a szabadon kibontakozó nemzeti élet nem mérsékli, idegen kézre kerülhet. Ezért «állami létünk alapfeltételeinek korlátai között mozogjon szabadon minden erő, érezze magát szabad nemzet önérzetes és teljes jogú polgárának minden magyar ember vallási és nyelvi különbség nélkül». Apponyi a szabadelvűség tipikus követelményeit akarja érvényesíteni a lelkiismereti és vallási szabadság terén is. Az egyházak történetileg fejlődött önkormányzatát tiszteletben óhajtja tartani, de kötelességének tartja örködni azon, hogy az egyházi autonómia soha és sehol államellenes törekvések köpönyegéül ne szolgálhas-

son. A liberalizmusnak a valláspolitika terén végső következményeit is levonja : «A teljes jogegyenlőséget és viszonyosságot az összes vallásfelekezetekre nézve érvényesíteni kívánjuk ennek minden konzekvenciájával». Ezt az elvet a szabadelvűnek nevezett párt is csak a következő évben merete nyíltan hirdetni.

A liberalizmus jogemancipáló szelleme hatja át Apponyi nemzetiségi politikáját is : a haza valamennyi polgára egyéniségének minden oldalát, tehát anyanyelvét és ezen alapuló kultúráját is szabadon fejleszthesse. Ennek a szabadságnak csak egy korlátja van : az állami egység. Ez nem jelentheti az erőszakos magyarosítást, hanem csak a nemzet politikai egységét, mely sem jogokban, sem kötelelességekben nem ismer különbséget a különböző nyelvű honpolgárok között, de viszont a nemzetiségeket mint közjogi csoportokat el nem ismerheti.

A többi szabadságjogok is, mint a liberalizmus követelményei, helyet foglalnak szervesen Apponyi nemzeti párti munkatervében. Így sürgősen megoldani való feladatnak tartja a gyülekezési és egyesülési szabadság törvényszerű meghatározását, «a szabadelvűségnek ezt a becsületbeli adósságát», amelyet az úgynevezett szabadelvű párt több mint másfél évtizedes uralma alatt nem fizetett ki. Kívánja a sajtószabadságnak újabb biztosítékokkal való ellátását.

Mindezekben a követelményekben a liberalizmus korának *jogállam-eszménye* lebeg Apponyi előtt. A jogállam egész eszmerendszere az ő szemében az égitestek pályájához hasonlóan két gyújtópont körül forog : a hatalom kellő szervezése és a szabadság kellő biztosítékai körül. A jogállam nem merülhet ki egyoldalúan a hatalom szervezésében : ugyanilyen érvényt kell szerezni ellensúlyképpen a szabadság biztosítékainak is. A kettő egymástól sem az elméletben, sem a gyakorlatban el nem választható.

A liberalizmusban Apponyinak fiatalkori eszménye Montalembert, a keresztesvitézek sarja, az utolsó francia keresztesvitéz, aki katolikus volt s e mellett liberális : *chrétien sans reproche, français sans peur* ; aki már pályája kezdetén határozott programmjául vallotta : «Be fogjuk bizonyítani a

világnak, hogy keresztények lehetünk a nélkül, hogy maradik lennénk s az Istent a szabad emberek nemes alázatosságával szolgálhatjuk.» Montalembert, akivel a fiatal Apponyi heteket töltött sűrű szellemi érintkezésben, előre látta a liberális demokrácia uralmát s erre akarta egyházát előkészíteni és berendezni. Meg volt győződve, hogy az egyháznak előbb-utóbb le kell számolnia az ellenállhatatlanul megindult szabadságmozgalmak vívmányaival s ezek keretében inkább saját belső erkölcsi erejére kell építenie, mint a világi hatalomnak mindenkor drágán megfizetett védelmére. Az új helyzet úgylis be fog következni: éppen ezért az egyház érdeke már előre hozzá alkalmazkodni, semhogy az időt sopánkodással vesztegetni.

Apponyi nálunk hasonló úton haladt: a 90-es évek liberális egyházpolitikai mozgalmanak voltakép ő a megindítója. S amint Montalembert-t sokan nem értették meg, sőt a pápa is megintette, hasonlóképp Apponyinak is sok félreértésben volt része, sőt élete végén némileg maga is *mea culpa*-t mond idevágó szerepe miatt.

Montalembert nyomait követi, amikor 1885-ben sürgeti a katolikus autonómiát, amelytől az egyháznak felvirágzását s az államtól való bizonyos függetlenségét várja. A túlzó liberális állásponttal szemben azonban két határvonalat hangsúlyoz. Az egyik az, hogy a katolikus önkormányzat szervezetének, ha valóban katolikus önkormányzat akar maradni, nem szabad a katolikus egyház életében forradalmat okoznia, a katolikus hierarchiai szervezet alapelvébe ütköznie. A katolikus autonómia hatáskörébe nem tartozhatnak sem dogmatikai, sem egyházfegyelmi ügyek. A másik határvonal politikai természetű: a katolikus autonómia nem érintheti a király felségjogait: főfelügyeleti és kegyúri jogát, amelyeket alkotmányunktól megszabott módon a magyar felelős kormány gyakorol.

Fordulópont Apponyi egyházpolitikájának liberális irányzatában az elkeresztelés ügyében az 1890-ben kiadott Csáky-féle rendelet. Ekkor Apponyi követeli már mind az állami, mind az egyházi élet érdekében a házassági és a családi jog rendezését s elfogadja Irányi Dánielnek a vallásszabadság

törvénybeiktatására vonatkozó, addig visszautasított indítványát. Logikusan le akarja vonni a liberalizmusnak egyházpolitikai következményeit : ha az állam egyszer a jogegyenlőség és lelkiismereti szabadság elvét elismerte, túrhetetlen, hogy a házasságjog terén az egyház és állam funkciói továbbra is összekuszálva legyenek. Mert az előtt az alternatíva előtt áll minduntalan az állam, hogy vagy magát alárendelje az egyházi szellemnek («ami teljes lehetetlenség úgy elvileg, mint a felekezetek sokasága miatt»), vagy az egyházi és állami célokat együttesen szolgáló funkcionáriusoknak lelkiismeretén valamely követelménye által erőszakot tegyen (mint pl. az egyházi anyakönyvezésnél, amely állami érvényű is). Ezért mind az állam, mind az egyház érdekében valónak tartja, «hogy az állam a maga jogrendjét önállóan kiépítse minden téren, a családjognak és a házassági jognak terén is.» A nemzeti és állami egység követeli, hogy egységes jogrend foglalja magában az állam összes polgárait. A napról napra élő, a megoldásokat elkerülő egyházpolitika csak az egészszegtelen konzervatizmus tünete. «A multnak porladózó és korhadásba átmenő maradványaihoz való ragaszkodás pedig csak a rutin szelleméből eredhet, mely vagy a gondolkodás lomhaságának, vagy az elhatározásra való képtelenségnek jele.»

Ezzel Apponyi a liberalizmus szellemében erélyesen az egyházpolitikai kérdések gyökeres megoldására ösztökélte a kormányt. Pedig még pár évvel azelőtt az Irányi-féle javaslatot, amelynek a vallási és lelkiismereti szabadságot követelő tartalmát elvileg magáévá tette ugyan, még elutasította «opportunitási okból», azért, mert a magyar nemzeti politika szempontjából nem tartotta kívánatosnak, hogy az egyházpolitika kérdései a maguk egész nagyságában a képviselőház tanácskozásainak valószínűleg minden egyebet elnyelő tárgyául szolgáljanak. Most azonban örömmel fogadta el Irányi határozati javaslatát, kiemelve azt is, hogy «a szabadelvűség és az igazságosság mellözhetetlen követelményének» tartja izraelita polgártársainak vallási tekintetben való teljes egyenjogúsítását is.

De amikor a Wekerle-kormány benyújtja az Apponyitól

elképzelt reformoknál jóval gyökeresebb javaslatait, Apponyi már ezeket helyteleníti s nem óhajt akár fölfelé, akár lefelé «liberális árlejtést» tartani. Ekkor tűnik ki, hogy lelkiismeretében a liberalizmusnak megvan a maga egyházi korlátoktól megszabott határa: félti a kötelező polgári házasságtól a házasság szentségét. Azon aggódik, hogy a magyarság, amelyben a legcsekélyebb mértékben van kifejlődve a metafizikai gondolkodásra való hajlandóság, a szupranaturalizmus és a vallási eszmék iránt való fogékonyság, az egyházi házasságkötést csak felesleges cerimóniának fogja tartani s így fokozatosan veszíteni fog valláserkölcsei szilárdságából. Ellenben azok a hazai népfajok, amelyeknél a vallási érzés összefolyik a nemzetiségi tudattal s az egyik táplálja a másikat, a vallási fanatizmus a nemzetiségi izgatást, a nemzeti érzés a valláshoz való ragaszkodást: az egyházi házasságkötéshez ragaszkodni fognak, de nem pusztán vallásos érzésből, hanem a magyar állam eszméje és rendje ellen való tiltakozásul. Apponyi most is hangsúlyozva elismerte az egyházpolitikai téren is a «liberális haladásnak» szükségét. De ő haladni akart — mint mondotta — és nem ugrani, ezért a lábát lépcsőről lépésre szilárd, ismert talajra akarta tenni, nem pedig lehúnyt szemmel a sötétbe ugrani.

Liberalizmusának világnézeti és gyakorlati korlátai különösen akkor szöknek szemünkbe, ha figyelemmel kísérjük komoly támadását a vallás szabad gyakorlatára vonatkozó törvényjavaslat ellen (1894), mely a felekezetnélküliséget óhajtotta törvénybe iktatni. Apponyinak az elvont gondolkodáshoz szokott elméje és idealizmusa készségesen elismeri, hogy az eszményi felfogás puszta logikája szerint nem kifogásolható a felekezetnélküliség. A lelkiismereti szabadság elvéből ugyanis természetszerűen folyik, hogy valaki érvényt szerezzen külső magaviseletében annak a meggyőződésének is, mely szerint a meglévő felekezetek egyikének tanításaiban sem talál kielégítést. De a törvények alkotásánál bizonyos eszméknek és elveknek a logika utolsó végletéig való következetes keresztülvitele másodrendű jelentőségű. Elsősorban azt kell szemügyre venni, vajjon mi a nemzeti közösségnek, az államnak érdeke? A felekezetnélküliség a lelkiismereti sza-

badtság elvének logikus következménye lehet ugyan, de azt kell néznünk, vajjon nem veszélyes-e a nemzet erkölcsi kohéziójára és szilárdságára nézve. Megengedi, hogy a felekezetenélküliség, mint egyéni álláspont, filozófiai műveltséggel bíró egyéneknek komoly meggyőződése lehet. De a kevésbé művelt tömegeknél a felekezetenélküliség nem valami önálló filozófiai álláspont eredménye, hanem egészen mellékes és kicsinyes, esetleg propaganda hatásaként jelentkező állásfoglalás, mely következményeiben az erkölcsi világrendtől való teljes elszakadásra vezethet. Apponyi aggódik, vajjon kitehető-e jó lélekkel a magyar nép ilyen veszélynek. Azt a művelt embert, — mondja — aki minden felekezet tanaival bensőleg szakított, a valamely felekezethez való külső tartozás nem fészélyezi, mert ez hipokrizisnek nem nevezhető, amikor az egész világ tudja, hogy a benső gondolkodás szabadságát a felekezethez való tartozás százezreknél nem érinti. Annak a kevés művelt embernek skrupulozitását, aki a felekezethez való külső hozzátartozást is nyűgnek érzi, feltétlenül áldozatul kell hozni a tömegek sokkal nagyobb érdekének. A finomkodó felfogások kielégítésének kedvéért száz ezreket, sőt milliókat nem szabad kitennünk az erkölcsi elvadulás veszélyének. Az sem lehet magyar politikus előtt közömbös, vajjon a történeti egyházak, amelyek a magyar társadalmi szervezet szilárd oszlopai, ki tudják-e majd állani a felekezetenélküliség partmosó hullámaival?

Apponyi aggodalmai, most már négy évtized történeti távlatából megállapíthatjuk, inkább elméletiek maradtak: ma is egészen jelentéktelen nálunk a felekezetenélküliek száma. De hogy Apponyi gondolatmenete alapos volt s hogy az elméletben elgondolt veszedelem mily könnyen gyakorlativá fejlődhetik, legjobban Ausztria példája tanúsítja, ahol a világháború után a szociáldemokrácia izgatására nagy munkástömegek szakadtak ki az egyházakból s lettek felekezetenélkülivé.

A liberalizmus lényegében racionalista szellemi irányzat, amely az egyenlőség eszméjét szinte a geometria ridegségével iparkodott a társadalmi-állami élet minden terén alkalmazni. Ebből a szellemből folyt a liberalizmusnak az a tipikus vonása, hogy a közoktatásügyet is, sokszor a történeti gyökereket

figyelmen kívül hagyva, az állami hatalom szempontjából uniformizálni iparkodott: a népoktatás terén a népiskolák lehető államosítása útján törekedett az egyformaságot, mintegy a szellemi élet geometriai egybevágóságát, elérni. Apponyi ezen a téren sem követi a liberalizmust, egyrészt, mert a történeti egyházaktól fenntartott népiskolákban a nevelés valláserköcsi oldalát jobban biztosítva látja, másrészt, mert nem tartja a magyar államot pénzügyileg sem elég erősnek arra, hogy minden feladat súlyát szükség nélkül a maga vállaira rakja. A helyes és előrelátó politika minden társadalmi tényező segítségét igénybe veszi az állami és nemzeti feladatok teljesítésére. A népiskoláknak az egyházaktól való elvétele és egyetemes államosítása radikális előreugrás, mely a magyar állam erőviszonyainak nem felel meg. Az államosítás helyett hatékonyabbá kell tenni az állami ellenőrzést s az állam csak ott lépjen fel mint iskolafenntartó, ahol a puszta ellenőrzés eszközeivel nem tudja az iskola nemzeti jellegét vagy tanulmányi színvonalát biztosítani. Apponyi, mint miniszter, ezeknek a kultúrpolitikai elveknek megfelelően nem a meglévő felekezeti iskolák államosítására törekszik, hanem ezek megjavítására tetemes állami segély útján.

A liberalizmus, amely a XVIII. századbeli felvilágosodásnak a XIX. században fokozatosan megérlelt gyümölcse, ültette át a valóságba Európában a jogi emancipációnak, az egyenlő szabadságnak elvét. Nagy néprétegeket szabadított fel, sok bilincset tört szét. De a francia forradalomban szerzett születési bizonyítványát nem tudta megtagadni: a liberalizmus szellemi struktúrájába a legtöbb helyt egyház-, sőt vallásellenes törekvés szövődött bele. A másik történeti bélyege, hogy a liberalizmus sokszor kimerült az emancipáció puszta eszméjében: az embert meg kell szabadítani, *liber*-ré tenni minden lehető köteléktől, teológiai s politikai gyámságtól, tudatlanságtól, társadalmi és nemi különbségtől. A liberalizmus sokszor megfeledkezett a „Mitől legyen az ember szabad?” kérdés mellé oda tenni most már a pozitív érték kérdést: „Mire legyen az ember szabad?” A további értékes célokat már nem igen vizsgálta: a szabadság öncéllá merevedett. A liberális szellemet az a naív hit járta át, hogy

csak fel kell szabadítani az embert, széttörni minden történeti bilincset, ki kell mondani a jogegyenlőséget, mindenki számára egyformává kell tenni a haladásnak, az egyéni erők kibontakoztatásának lehetőségét: s akkor már a társadalom nagyszerű etikai összhangja biztosítva van. Így az egyenlőségre való törekvésből azonban a legnagyobb egyenlőtlen-ségek sikító diszharmóniája támadt: az erősek teljesen szabad erő kifejtése legyúrta a gyengébbeket. A puszta jogegyenlőség egyáltalában nem biztosította az igazi társadalmi egyenlőséget és az emberi személy méltóságának érvényesülését. A liberalizmus korában a szociális kérdés egyre súlyosabban nehezedett az emberiségre.

Apponyi, mint láttuk, híve volt a liberális világnézet alaptételeinek: a jogállam, a jogegyenlőség, a személyes és politikai szabadság elveinek. Ezeket az elveket, melyeknek érvényre emelését a liberalizmus «halhatatlan érdemének» tartotta, bátran vallotta akkor is, amikor a kor szelleme a liberalizmus ellen fordult. Ellenben az európai kontinentális liberalizmus súlyos eltévelyedésének minősítette mindenkor az egyházellenes irányt, amely belefészkelődött, másrészt a liberalizmus egyoldalú szabadságelvének gyakorlati ellensúlyaképpen a megfelelő szociálpolitikai intézkedéseket sürgette. Sajátságos hazai viszonyaink közepett pedig a nemzeti gondolat teljes kiépítését fölébe helyezte a liberalizmus minden követelménye megvalósításának. (Emlékirat. I. 206.)

Apponyi már fiatal korában lélekben a Deák és Eötvös liberális irányához csatlakozott, amelynek akkor nem volt egyházellenes jellege, míg «sok más országban és főleg a sajtó tetemes részében a vallás, különösen a katolikus hit ellen való harc valóságosan lényege volt a liberalizmusnak. Magamon tapasztaltam ezt, mert ezekben a körökben, dacára annak, hogy az összes szabadságjogokért síkraszálltam, sohasem tekintettek liberális gondolkodású embernek, és pedig azért, mert misére jártam. Viszont a kommunizmust követő reakció korszakában nem tekintettek jó kereszténynek, mert vonakodtam résztvenni az antiszemita hajtóvadászatban». (Élmények, 44. l.)

ROMÁN TERJESZKEDÉSI TÖREKVÉSEK A TÖRTÉNELEM MEZEJÉN.

Laonikos bizánci történetíró, midőn megemlékezik a XV. század történetének elbeszélése során a románokról, kiket ő, kora régieskedő hajlamát követve, a földrajzi elhelyezkedés hasonlósága alapján «dák»-oknak nevez, azt a megjegyzést teszi, hogy ennek a népnek valójában alig van története, mivel semmi nevezetesebb dolgot nem vitt véghez a történelem folyamán.¹ Maga a legújabb román történetírás is elismeri, hogy e nép története a XV. századot megelőzőleg homályos. Csak igen gyér és bizonytalan híradások maradtak fenn róluk a régebbi időkből, melyek semmikép sem elegendők ahhoz, hogy a mai Nagy-Románia kialakulásához szilárd történeti alapot szolgáltatassanak s azt mintegy a történelem logikájának szükségszerű folyományaként igazolják. Mi, magyarok, nagyon jól ismerjük a közelmultból azokat az erőfeszítéseket, melyeket a dákoromán elmélet jegyében működő román történetírás tett a Dunától északra lakó románok története kereteinek egészen a római korig, sőt még azon is túl visszamenő kiterjesztésére. Tudjuk, hogy a komoly tudományos cáfolatok ellenére is milyen fogékony talajra talált ez az elmélet a román nép millióinak lelkében, hol egyes kezek irányításával hatalmasan fanatizáló erővel hatott s lett alapjává egy szívósan követelt politikai programnak, az összes románok egyesülési törekvéseinek. Miután a párizskörnyéki békék meghozták ennek a programnak reményen felüli teljesedését, azt hihettük volna, hogy a román történetírás megpihen babérain s nem fog már újabb jogalapokat keresni a román nép politikai aspirációihoz a törté-

¹ I. az én kiadásom I. 72. l. 18. s.

nelem homályában. Ebben a feltevésünkben azonban alaposan csalódtunk, mert még meg sem száradt a tinta a trianoni szerződésen, Jorga és tanítványai máris újabb munkába kezdtek s a jól bevált dákoromán elmélet szellemében, mintegy annak kibővítéséül egy egészen új és meglepő történet-szemléletet hirdetnek, melynek könnyen átlátszó célja most már a Dunától délre eső területekre, különösen Bulgáriára vonatkozó kiterjesztése a román politikai aspirációk igazolásának. Könyvek, folyóiratcikkek s főleg külföldi tudományos körök előtt tartott előadások hosszú sorában próbálják bizonyítani, hogy a románok nemcsak a Dunától északra, hanem attól délre is ősbibb lakók s többel járultak hozzá e területek politikai, néprajzi és művelődési történetének kialakításához, mint bármelyik más nép, amely jelenleg is azokon a vidékeken lakik.¹ De abban viszont a románok csalatkoztak, ha azt hitték, hogy a bolgár tudomány, amelyet ez az új történeti felfogás első sorban fenyeget s amely különösképpen hivatva van arra, hogy ezen a területen a történetkutatás komoly eredményeit könnyelműen feláldozni ne engedje, némán fog elhaladni a Jorga és hívei történelemújító törekvései mellett. Mutafčiev Péter szófiai egyetemi tanár, jelenleg Bulgária kultuszminisztere, terjedelmes könyvében, mely először bolgár, majd francia nyelven is megjelent (*Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, Danov, 1932, 390 l.), tüzetes tudományos vizsgálatnak vetette alá ezeket az új elméleteket s szigorú, de igazságos kritikával utasította azokat vissza. Hangja csak néha síklik át önkéntelenül is a humor és

¹ Jorga: *Formes byzantines et réalités balkaniques*. Leçons faites à la Sorbonne, 1922. Bucarest—Paris. *Le problème de l'abandon de la Dacie par l'empereur Aurélien*, Revue hist. du Sud-est européen, 1924. n. 1—3. *Les plus anciens Etats slavo-roumains sur la rive gauche du Danube*, Revue des Etudes slaves 5 (1925). 173. *Serbes, Bulgares et Roumains dans la péninsule balkanique*. Acad. roumaine. Bullet. de la Sect. Hist. 3 (1916) n° 3. *Etudes roumaines. I. Influences étrangères sur la nation roumaine*. Leçons faites à la Sorbonne. Paris, 1923. *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au moyen âge*. Conférences données à la Sorbonne, Paris, 1924. *Le Danube d'Empire*, Mélanges offerts à Schlumberger, Paris, 1924. *Les premières cristallisations d'Etat des Roumains*, Acad. Roum. Bull. Hist. 1920.

a megütközés területére, általában véve tárgyilagos, okfejtése meggyőző. Már ezért is, de annál fogva is, mert sűrűn foglalkozik a magyar tudományt közvetlenül érdeklő kérdésekkel, könyve a legnagyobb figyelemre érdemes részünkről s méltó, hogy vele e folyóirat hasábjain behatóan foglalkozzunk.

Az új elmélet abból indul ki, hogy a bizánci császárság a Balkán-félszigeten tulajdonképpen nem a szárazföldi, hanem a tengeri uralomra törekedett, főcélja volt a tengereken és a Dunán kereskedelme számára a szabad utat biztosítani. Szárazföldi uralma tehát pusztán névleges volt. A Duna mindvégig megmaradt a császárság folyójának, melyen a «római», később «román» flották állandóan közlekedtek. A dunai hídfők közelében római (román) lakosság élt, akik önkormányzatilag szervezkedtek s egymástól is, a központtól is meglehetősen független, autonóm Romániákat alkottak. A Duna nem volt határfolyó, az attól északra eső területek megmaradtak a császárság hatáskörében a III. század utáni időkben is. Nem igaz a történeti forrásoknak az a tudósítása, hogy Aurelianus császár idejében a római lakosság kiűrtette Dáciát. Azok a barbárok, akik ide ezidőtől kezdve egymásután betörték, nem ellenségei, hanem szövetségesei voltak a rómaiaknak, akik hadi szolgálataik fejében kapták az általuk megszállott földeket. Maga Attila is csak egy magasrangú tábornoka (magister militum) volt a császárságnak. A VII. században az Alduna tájékán megjelenő bolgárok nem állapodhattak meg rövid időre sem Besszarábiában és Dobrudzsában, mert ez a terület lakhatatlan és katonai táborozásra alkalmatlan volt, amint Sobieski János seregének 1684-ben itt bekövetkezett katasztrófája bizonyítja. A Dunától délre kialakult bolgár állam egészen a XIII. századig nem volt nemzeti jellegű. Nem tekintve a sok szláv elemet, a Duna közelében ott maradt a római elem is. Sabinus és Paganus fejedelmek neve bizonyítja, hogy a protobulgár dinasztia kihalása után a római elem került Bulgáriában uralomra. A Sámuel cár idejében Ochrida központtal megalakult nyugati bolgár állam pedig éppenséggel nem bolgár, ezt albán és román pásztorok alapították. Ugyanígy az Azenidák második bolgár királyságát is albánok, szerbek s legfőképpen romá-

nok alapították. Az Azen-dinasztia maga is román eredetű. A bolgár elem csak Tirnovo vidékére szorítkozott. Dobrudzsa román, Nyugat-Bulgária Viddinnel szerb volt. De a szerbek sem tudtak a középkor folyamán igazi államot alapítani, erre irányuló törekvésük meghiusult bizonyos földrajzi nehézségeken. A középkori Bulgária nem volt sem turáni, sem szláv. Balik és Dobrotič fejedelmek, Nestoritzza, Ilitza, Caritza vajdák, Csigat bojár, Tatusz, Khaliz, Szesztlav, Szatzasz duna menti főnökök, sőt a Montenegróban uralkodó Balsák is mind románok. A mai románok elődei nemcsak egész Pannoniát és Dáciát tartották megszállva, hanem a Balkán-félsziget legnagyobb részét is az Adriai tengertől az Archipelagusig ; honnan a görögöket csak azért nem űzték ki, mert a földműveléssel és pásztorkodással foglalkozó románoknak szükségük volt a görög városi lakosságra. Ezt az állapotot a Dunamellékén és a Balkánon a népvándorlás fergetegei sem változtatták meg. Bizonyosság erre az, hogy csaknem minden római császárnak és sok bizánci császárnak érmeit csaknem mindenütt megtalálták ezeken a területeken.

Nézzük, mit mutat ez az elmélet a hiteles történeti adatok világánál. Ha Nagy Konstantin valóban tengeri nagyhatalomnak szánta volna az általa alapított Bizáncot, akkor nem habozott volna olyan sokáig azon, hogy a Márványtenger partján, vagy a Balkán-félsziget közepében, Serdica-ban (a mai Szófia) alapítsa-e meg az új fővárost. Hogy Bizánc nem volt vérbeli tengeri hatalom, mutatja az, hogy nehezen tudta magát tartani a tengeren az arabokkal szemben, akik pedig másodrendű hajósok voltak, s századokon át csak a velenceiektől bérbevett hajók segítségével tudta fenntartani flottáját, aminek egyenes folyományai voltak Velencének a Földközi-tengeren vezető hatalommá való fejlődése s másfelől Bizánc hanyatlása és bukása. Ha Bizánc nem vetett volna súlyt a szárazföldi uralomra s megelégedett volna ott a névleges hatalommal, akkor miért vezetett volna századokon át annyi véres háborút Perzsia ellen, hol igazán nem játszhatott közre semmiféle tengeri hatalmi érdek? Miért emelte volna Jusztinián a Duna vonalán, a Hémusz és Rodope lejtőin, Illyricumban az erősségeknek százait s

miért folytatott volna a császárság egész történetén végig késhegyig menő küzdelmet a Balkán birtokáért az egymás nyomába lépő gótokkal, hunokkal, szlávokkal, avarokkal, bolgárokkal, magyarokkal, besenyőkkel, kunokkal és szerbekkel? A Duna vonalának várakkal való megerősítése azt is bizonyítja, hogy ott volt a határ a III. sz. vége óta; ez időtől kezdve a balkáni római provinciák s bizánci témák határai nem terjedtek ezen túl. Valóságos paradoxonként hangzik az a tétel, hogy akkor, amikor állítólag nem nagyon törődtek volna a bizánciak a Dunától délre eső területek fölötti uralommal, mégis görcsösen ragaszkodtak volna a Dunától északra eső vidékeken, a mai Bánátban, Erdélyben, Havasalföldön és Moldvában a hatalomhoz.

Komoly kutató eddig nem vonta kétségbe azt a történeti forrásokban egyértelműleg hagyományozott (Vopiscus, Eutropius, Jordanes, Malalas, Synkellos, Suidas) tényt, hogy Aurelianus császár a Kr. u. III. század végén feladta Dacia provinciát a gótok előtt, a római légiókat és lakosságot onnan kivonta s a Dunától délre telepítette le két új provinciában, melyeket Moesia inferior és superior között ő maga alapított e célra, megtartva elnevezésükben a feladott provincia régi nevét (Dacia ripensis és mediterranea). Hogy a római uralom ettől kezdve Dáciában megszűnt s az innen kivont légiók az új provinciákban helyezkedtek el, azt az ott talált érmek és feliratok is az elbeszélő forrásokkal teljesen egybehangzólag bizonyítják. A dákoromán elmélet védelmezői azonban úgy magyarázták ezeket a bizonyítékokat, hogy a Dáciából való kivonulás csak a városi lakosságra vonatkozik, de a nép nagy tömege (főleg romanizált dákok) ott maradt s visszahúzódva a hegyek közé, pásztoréletre adta magát s így élt századokon át, míg a népvándorlás hullámainak lecsendesedése után ezek a hegyi lakók kezdtek leszállni Erdély völgyeibe, majd a XIII—XIV. századtól kezdve Valachiába és Moldvába. Legújabbban azonban Jorga teljesen elhagyta a dákoromán elméletnek ezt a régebbi ösvényét s most már egyszerűen tagadja az ide vonatkozó források bizonyító erejét. Aurelianus — szerinte — nem tett egyebet, mint megállapította a régi Dáciának katonailag védelmezhető területét,

melyet tehát nemhogy kisebbített, illetve elhagyott volna, sőt ellenkezőleg növelt és megszilárdított. Hogy a Dácia nevet kiterjesztette a Dunától délre alapított új provinciákra is, ezzel nem volt más célja, mint leróni teljes mértékben a Traján iránt tartozó kegyeletet. Ha azt kérdezzük, hogy mire alapítja ezt a forrásoknak teljesen ellentmondó következtetését, a szubjektív becslésnél egyebet nem tud felmutatni. A gótok nem lehettek olyan veszélyesek, hogy előlük ki kellett volna térni, — mondja Jorga — hiszen maga Vopiscus állítja, hogy Aurelianus 271-ben (tehát Dácia kiürítése előtt) alaposan megverte a Thráciába betört gótokat s a Dunától északra űzte vissza. De ha elhiszi Vopiscusnak ezt, miért nem hiszi el azt is, amit Dácia kiürítéséről mond? Mert hogy a két adat egymás mellett jól megfér s az utóbbi nem zárja ki az előbbi lehetőségét, azt felesleges bizonyítani.

Jorga ezen álláspont-változtatását megértjük, ha a dáciai romanizálás lehetőségeit a források által megszabott keretek között szemügyre vesszük. Az archaeológiai nyomokból kétségtelenül kitűnik, hogy a római Dácia Erdélynek és a Bánát-nak csak az Olttól nyugatra s a Temestől keletre eső részét foglalta magába, délen a Kárpátok, északon pedig a Szamos vidéke volt a határ. Az Olttól keletre eső részeket a rómaiak csak felügyeletük alatt tartották, de rendszeresen nem szállották meg. Tehát sem időben, sem térben nem lehetett bő alkalmuk arra, hogy a bennszülött dákokat romanizálják. Különösen, ha tekintetbe vesszük Eutropius (VIII, 6) azon nyilatkozatát, mely szerint Traján az elfoglalt Dáciába az egész birodalomból gyarmatosokat hozatott, miután a dákok részben öngyilkosok lettek, részben elmenekültek. A római Traján-oszlop 76. képén is ábrázolva van az a jelenet, amikor a dákok a római hódítás után állatjaikkal együtt kivonulnak Dáciából. Az a romanizált elem nem lehetett olyan nagy, hogy abból a mai Románia egész területét él lehetett volna árasztani romanizált dákokkal. Azután a dákok nem voltak vándorló pásztornép, hanem letelepült földművelők és állattenyésztők s a hegyek közé való visszavonulásuk után miért tértek volna át pásztorkodásra, mikor ott a bányászatot s fatermelést is űzhették úgy, mint régen. Pásztor nép különben

sem tud elrejtőzni a hegyek között, mert a pásztornak télen le is kell szállni a hegyekről a síkságra, amint ezt a vlachok (a románok igazi elődjai) történetük egész folyamán a Balkánon mindenütt meg is cselekedték. Ha pedig leszállnak a hegyek közül, akkor bele kerülnek a népvándorlás forgatagába, amely elsöpörte volna őket, mint annyi más népet azon a területen. A rómaiak kivonulása után sorjában jönnek a gótok, taifalok, victofalok, bastarnok, carpok, majd a hunok, gepidák, szlávok és avarok. Ha a mai románok ősei tényleg a mai Románia területén éltek volna már e népek odaköltözése előtt, akkor miért van az, hogy a román nyelvből teljesen hiányoznak e területekre vonatkozó ősi román helynevek, ellenben nagyon sok kölcsönzés található éppen a helynevek tekintetében a később jövő szlávoktól és magyaroktól, amint ezt maga Jorga is elismeri?¹ A szláv hatás a román nyelvre nagyon erős; a mai román nyelvkincsnek majdnem a fele (kb. $\frac{2}{5}$ része) szláv, holott a latin elem csak $\frac{1}{5}$ -e ennek. A Duna neve a románban Dunare, ami azt bizonyítja, hogy ezt a nevet is a szlávból (Dunav) és nem a latinból (Danubius) vették a románok, azaz a románok csak a szlávok után kerültek a Duna partjaira. Jelentékenyebb szláv települést pedig csak az V—VI. századtól kezdve lehet kimutatni a Dunamellékén. A magyar 'bánya' szó kölcsönvétele (román: baia) is azt mutatja, hogy a bányavidékkel és a bányászattal csak a magyarok bejövetele után ismerkedtek meg a románok, ami teljesen megmagyarázhatatlan lenne, ha valóban a bányász dákoktól származtak volna le. A magyarban nincsenek művelődési kölcsönszavak a románból (ezt Jorga is elismeri),² ellenben megfordítva annál több. A nyelvi bizonyítékok tehát határozottan a dákoromán eredet ellen s a szlávok és magyarok utáni beköltözés mellett szólnak. Ezek a bizonyítékok annál súlyosabbak, mivel a románok másik ágának analógiái is alátámasztják ezeket. A makedorumunok, vagy aromunok (pindusvlachok), mint vándorló pásztornép bejárták s kisebb szórványokkal benépesítették a Balkán-

¹ *Geschichte des rumänischen Volkes*, Gotha, 1905. I. 114., 159. sk. 1.

² U. o. 111. l.

félsziget egész északi részét Dalmáciáig és Isztriáig már a IX—X. századtól kezdve. Ezek a románok a legtöbb helyen eltűntek, illetőleg beolvadtak a környező szlávokba, de Niš és Szófia közti területen ma is számos román helynév őrzi emléküket, bár románul ott ma már nem beszél senki. Dalmáciában is volt latin nyelvet beszélő parasztság még a szlávok odaköltözése előtt; a nép maga beolvadt, de emléke fennmaradt számos régi latin helynévben.¹ Mennyivel inkább kellene, hogy fennmaradtak legyenek ezek a régi dákoromán helynevek a mai dunai románok nyelvében, akik nem pusztultak el, sőt nagyon is megsaporodva élnek, ha valóban a romanizált dákoktól származtak volna le.

A régi dákoromán elmélet tarthatatlanságának hallgatólagos beismerését kell látnunk abban, ha Jorga legújabbán annak kibővítését, illetve új alapokra való fektetését kísérli meg. Dácia kiürítésének tagadásán kívül ilyen eszköznek tekinthetjük az Al-Duna balpartján levő hídfőknek, illetve erődöknek bevonását ez elmélet keretébe. E hídfők védelme alatt gyülekezett volna a Kárpátokon át Dáciából ide vándorló romanizált lakosság s innen népesítette volna be a mai Havasalföldet és Moldvát. Mindössze 5—6 ilyen hídfőről van tudomásunk (Daphne, Celei, Felső-Novae, Turris stb.), de ezeket már a gót és hún támadások annyira tönkretették, hogy Jusztiniánnak teljesen újra kellett építeni s a VII. századtól kezdve már nem is emlegetik a források, ellenben úgy beszélnek az Al-Dunától északra eső területről, mint Sklave-niáról, azaz szlávok lakta földről, mely a rómaiakra nézve idegen terület. Mintha érezné Jorga, hogy a hídfő-elmélet sem kielégítő, hozzáteszi, hogy az erdélyi hegyekből leereszkedő ős-románok a Dunamenti mocsarak közt rejtőzködtek halászatva s ott várták be a nyugalmasabb időket, melyek nekik a terjeszkedési lehetőséget megadták. Itt azonban megint az a baj, hogy — amint az idevonatkozó vizsgálatok kiderítették — a román nyelvben a halászatot kapcsolatos egész szókincs (halak, vízimadarak, halászati eszközök, parti kifejezések nevei) szláv eredetű; ebből viszont az következik,

¹ L. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911. 156—158. l.

hogy az ősrómánok csak a szlávok után mehettek oda s a velük való érintkezésből sajátíthatták el ezeket a szavakat. De akkor nem «rejtőzködhettek» a mocsarak között, hanem ki kellett menniök a nyílt terekre s itt a nagy szláv tömegek vagy elsöpörték, vagy beolvasztották volna őket. Ezt a nehézséget oly módon próbálja megkerülni Jorga, hogy a népvándorlás barbár tömegeinek, melyek az ő ősrómánjait elsöpörhették volna, csak két közlekedési vonalat enged meg északról dél felé: az egyik a mai Dobrudzsán át vezetett volna, a másik Sirmium (Mitrovica) és Singidunum (Belgrád) között. El kell ismernünk, hogy ilyen közlekedési kényszer mellett a románok által lakott terület legnagyobb része meg lett volna kímélve a népvándorlás zaklatásaitól s az ősrómánok teljes nyugalomban élhettek volna ott századokon át. De akkor mi szükség volt arra, hogy a dunai mocsarak közt rejtőzködjének, vagy a hídfőknél keressenek oltalmat? Tovább mehetünk: akkor nem volt szükség magukra a hídfőkre sem. Ha mégis voltak hídfők s ezeket hol összerombolták, hol újjáépítették, akkor a Jorga elméletéből kényszerítőleg következik, hogy ennél a történelmi folyamatnál nem egyéb ok, hanem csupán a Duna mentén nyugodtan halászgató ősrómánok játszi kedvtelése működött közre.

Világosan látjuk, hogy a dákorómán elméletnek is az a sorsa, mint minden előre megfogalmazott tételnek a tudományban, mely nem a tényleges bizonyítékok számbavétele után s azokból leszűrve utólag vonja le a maga következtetéseit, hanem a priori ítéletekből indul ki s ezekhez akarja erőszakosan hozzáidomítani a felmerülő bizonyítékokat. Az eredmény az, hogy a theoria véresre zúzza magát a sehogys sem hajlítható bizonyságok ellenállásán. Kár ezt az elméletet tovább erőszakolni (minden újabb kísérlet csak újabb kudarc-hoz vezet), hanem vissza kell térni oda, amit Jorga sok esztendővel ezelőtt nagyon helyesen és nagyon bölcsen állított, hogy a románok délről, az elpusztított moesia-i földekről menekültek a gazdátlan havasalföldi, moldvai és erdélyi földekre¹ s a turániakkal együtt ők akadályozták meg az

¹ Ezt fenntartás nélkül elismeri egy XVI. sz. névtelen román

északi és déli szlávok egyesülését (*Geschichte des rumänischen Volkes*, Gotha, 1905, I, 119. l.). Ugyanő érdekesen és részletesen írja le ezen munkájában a pindusvlachok, vagy aromunok életmódját s történetüknek gyér nyomait, amint ez a nomadizáló pásztornép nyájait maga előtt hajtva bejárta az északi Balkán egész területét s egyes csoportjai egyik oldalon Isztriaig és Krajnáig, másik oldalon egészen Lengyelországig nyomultak előre, folytonosan költözködve a nyáron a hegyek közt levő szállásaikról télen a sík vidékekre. Ezek a szorosan vett állami és városi kereteken kívül éltek, a legelőkért tulajdonosaiknak bért fizettek s politikai szervezkedésük aránylag későn s olyan helyeken kezdődik, hol már jól megszervezett másfajta népelemekkel (szlávok, kunok, besenyők, magyarok) keverednek. Hogy mikor lépték át nagyobb tömegekben a Dunát észak felé, pontosan nem tudjuk. A bizánci források közül Kedrenos (II, 435₁₅) említi először ezeket a vlachokat (Βλάχοι) 976-ból egy gyilkosság kapcsán, melyet egy Dávid nevű ifjú bolgár bojáron követnek el Délmacedoniában. A XI. században bő értesítéseket hoz a thessaliali vlachokról Kekaumenos a *Strategikon*-jában. A XII. század vége felé Niketas Choniates (171₉) már Galicia határán említi mozogni egy csoportjukat. A XIII. század elején Erdélyben is kezdik emlegetni őket okleveleink. Az elbeszélőforrások tanúságtétele tehát megerősíti azt a román nyelv összetételéből levont következtetést, hogy a románok csak a szlávok és magyarok után telepedhettek meg mai hazájukban. Anonymusnak ezzel ellentétes adata, hogy a vlachok már a magyar honfoglalást megelőzőleg is a Meszeshegyen túl Erdélyben laktak, azért nem vehető figyelembe, mert ez a krónikás a népek elnevezésénél igen gyakran a saját korabeli állapotokat vetíti vissza a-honfoglalás korába s a kunokat is azon a helyen (Etelközben) csatlakoztatja Árpád seregéhez, ahová csak a XI—XII. századokban kerültek.¹

---

krónikaíró (Kiadta: Balcescu—Laurianu, a *Magazinul istoric pentru Dacia* IV. kötetében), valamint újabban Hurmuzaki is a *Fragmente zur Geschichte der Rumänen* c. műve I. k. 185—186. lapjain.

¹ Anonymus ezen félreértését tetézte Bonfininek és Aeneas Silviusnak az a végzetes tévedése, hogy a román és olasz nyelv hason-

Tudomásul vehetjük tehát Jorga azon beismerését (*Le problème de l'abandon* etc. 38. l.), hogy Roesler és társainak elmélete a Dunától északra lakó vlachoknak nem őslakos voltáról s máshonnan való eredetéről még nincs megcáfolva. Tudomásul vehetjük azzal, hogy előreláthatólag ez nem is fog bekövetkezni soha s amint a múltban már megtörtént, hogy Jorga legalább részben elismerte ez elmélet helyességét, reméljük, hogy erre még a jövőben is sor kerülhet egyszer. Nem fogadhatjuk el azonban azt a nyilatkozatát, hogy az Erdélyt illető vitás tudományos kérdés le van zárva azon áldozatokkal, melyeket román részről hoztak egy győzelmes háborúban és az államok életében alkalmazott új jogi formulákkal (l. u. o.). Ez a nyilatkozat nyílt beismerését tartalmazza annak, hogy román részről ezt a par excellence tudományos kérdést kezdettől fogva politikai kérdésként kezelték, melyet csakis politikai hatalmi szóval tudtak a maguk óhaj-tása szerint elintézni. A legújabbban beállott politikai változások az erdélyi kérdés tudományos részét semmiben sem érinthetik s a «meg nem cáfolt theoria» mindaddig érvényben fog maradni, míg azt valaki elfogadható tudományos érvekkel meg nem cáfolja.

Miként a Dunától északra, attól délre is az egész Balkán területén szakadatlanul megmaradónak képzele Jorga a régi római lakosságot a középkor folyamán. Moesia és Scythia minor mindvégig «románok» lakta föld maradt. De a történetíró Prokopios (hist. arc. p. 114, ed. Haury) azt mondja, hogy már Jusztinián idejében a hunok, szlávok és anták ismételt betöréseikkel annyira elpusztították a balkáni provinciákat, hogy ez a terület egész kiterjedésében egy nagy pusztasággá változott. Százezer számra ölték le, vagy vetették fogságba az ott talált lakosságot. Maurikios császár a VI. sz. végén megpróbálta a szlávokat visszavetni a Balkánról, de

---

lósága s a hajdani római életnek Erdélyben romokban heverő emlékei alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az erdélyi románok Traján császár legionáriusainak s római gyarmatosainak egyenes leszármazottjai. A dákoromán elméletnek tulajdonképp ez a két olasz humanista a megalapítója, nélkülük ez a theoria meg sem születhetett volna.

sikertelenül. Végre is Herakleios kénytelen volt a Duna vonalát teljesen feláldozni a szlávoknak, akik ettől fogva tömegesen és akadálytalanul özönölhettek be a Balkánra. Ha maradt volna is ott még római lakosság, bele kellett volna olvadnia a nagy szláv áradatba. Ezt a római lakosságot ugyanis előzetesen már a gótok és hunok alaposan megtizedelték. Hogy Attilát II. Theodosios császár római strategosszá nevezte ki, ez — amint Priskos mondja — csak arra való volt, hogy szebb címet adjon az ő Attilához való adófizetői viszonyának, különben a források Attilát állandóan a hunok királyának s gyakran a bizánci császár urának is nevezik.

A VII. század végétől kezdve, mikor a protobulgárok az Al-Dunától délre megtelepedtek, római lakosságnak ezen a vidéken semmi nyoma. Jorga hivatkozik itt bizonyos bizánci feliratokra s bizonyos, a krónikákban fennmaradt szerződés-szövegekre, melyek a bolgárok és bizánciak közti viszonyra vetnek világosságot, de ezek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. E feliratok először is görögül vannak írva és nem latinul, jeléül annak, hogy a protobulgárok mindjárt kezdetben igen erős görög kultúrhatás alá kerültek, ami egészen természetes is, mert a Balkán-hegységtől délre eső területeken még laktak görögök s Bizáncban a hivatalos nyelv e korban már a görög volt. Egyetlen latinnyelvű felirat sem került elő ebből az időből bolgár területen s bennük sohasem történik említés «vlachok»-ról, csakis szlávokról. Ugyanez áll a bolgár-bizánci szerződések szövegére is. A VI. század végén, sőt még a VII. század elején is a bizánci hadsereg vezényleti nyelve latin volt s a bizánci forrásokban egy 587-i epizód kapcsán említett «torna» (=fordulj) szó is ebből a katonai műnyelvből van véve s nem tekinthető a «román» nyelv legrégebbi nyomának, amint ezt a román történetírók magyarázzák. Még a régi latin helynevek is többnyire görög közvetítéssel és el-szlávosítva maradtak fenn (Isker, Jantra, Srêdets, Ossâm, Nikup). A bolgár nyelvben alig van egy tucatra való latin kölcsönszó s ezeken is megérzik, hogy nem közvetlenül, hanem görög közvetítéssel kerültek a bolgárba (klissura, furna, mulé, pilé stb.). A Duna jobbpartján található román falvak a XVIII. században keletkeztek a havas-

alföldi kizsákmányoló fanarióta-uralom elől odamenekülőkből (egészen hasonló okokból történtek román betelepülések Erdélybe is) s egyáltalában nem a régi római telepek maradványai. Későbbi időkből származnak a Szófia és Niš környéki román helynevek, mint az ott rendszeresen pásztorkodó pindusvlachok tartózkodásának emlékei. Éppígy nem szerencsés a bizánci forrásokban említett (Nikeph. Patr. Brevariaria) Βεργάνων helynévnek a havasalföldi Baragan-nal való azonosítása s ez alapon román eredetűnek nyilvánítása. Előbbiről megállapítást nyert, hogy romlott alak, a helyes forma Βερέγαν, Βερεγάβων (v. ö. Theophanes ed. de Boor p. 359₁₅, 431₇) s mint ilyen nem más, mint a szláv «Brégovo»-nak elgörögösítése. De «Baragan» sem román, hanem besenyő, vagy kún eredetű.¹ Hasonló balfogás, ha Jorga a bonni kiadás hibás Theophanes-szövegétől félrevezetve a Severtsi szláv törzs nevét (Σεβέρων) Severus személynévre magyarázza, biztos római, ill. román nyomot vélve feltalálni benne. A Theophanesnél és Nikephorosnál található Σαβίνος és Παγανος bolgár khánok nevei a VIII. századból latinos hangzásuk ellenére sem római eredetűek. Az előbbi nevet ugyancsak Theophanes említi mint egy khorasani főember nevét, ki az arabok ellen ott felkelést szított a VII. század végén; Khorasanban pedig kétségkívül nem laktak rómaiak. Valami sab-, v. sav-gyökű török szó lehet s összefügghet a szabir népnévvel s Zabergan kuturgur khán nevével is. A Παγανος-ban egy török Bagan lappang, mely minden valószínűség szerint összefügg a protobulgár feliratokon sűrűn előforduló βαγατούρ, βαγάινος (=bátor) szókkal. Jorga nem vesz tudomást arról, hogy a Τζιγάτος (Theophanesnél) névről régen kimutatták a protobulgár eredetet, jelentése = katona. Ő a román gigât-ból magyarázza, melynek jelentése = szép. Βούλας-ban nem ismeri fel a közismert protobulgár boila (későbbi boliar, bojár) méltóságnévet, hanem a román Voila helynévvel akarja magyarázni.

Nem igaz, hogy a protobulgár állam pusztán fikció s azoknak a nomád bolgároknak fogalmuk sem lett volna egy

¹ Jireček, *Sitzungsb. d. böhm. Ges. d. Wiss.* 1880, p. 11.

zárt államterületről és szabatos határokról. Feliratok, krónikák és pápai levelek bizonyítják, hogy a bolgároknak nagy gondjuk volt szerződések kötésénél az államhatár pontos megjelölésére s szokásuk volt azt mély és széles árkokkal is megjelölni, melyek nyomai néhol ma is láthatók. Jorga annak bizonyítására, hogy a bolgárok nem érdeklődtek a Duna jobbpartja iránt, azt állítja, hogy a bolgár állam első fővárosa, Pliska a Tundsa-folyó (a Marica mellékfolyója a Balkán délkeleti részén) mellett feküdt, tehát jó távol a Dunától. Tudnunk kell, hogy ezt a Pliskát, mely a mai Sumén közelében (a Balkán-hegység és a Duna között) feküdt, a legújabb ásatások során majdnem teljesen feltárták s fekvését kétségtelenül igazolták. Jorga a Theophanesnél említett *Τούνζας* folyónévre támaszkodik, mely Konstantinos Kopronymos császárnak a bolgárok elleni támadásával kapcsolatban van említve s úgy magyarázza, hogy a császár elpusztította az említett folyó közelében fekvő fővárost. Ott azonban csak falvak s nem a főváros elpusztításáról van szó. A *Τούνζας* semmikép sem lehet azonos a Marica mellékfolyójával, mert a szövegből kitetszőleg a Balkán-hegységtől északra kellett feküdnie, különben is romlott formának látszik, mert más kéziratokban *Βύζας* és *Τζίνας* alakok állanak helyette. Hogy Dobrudzsa hozzátartozott az első bolgár államhoz, azt bizonyítja egy régi bolgár legenda,¹ mely szerint a honfoglaló Asparuch khán ott egy nagy falat húzatott a Dunától a Fekete-tengerig, melynek nyomai Cserna-Voda és Küssztendzse közt ma is láthatók. Hogy itt esetleg régi római erődítmények maradványait is felhasználhatta, az a bolgár birtoklás tényét nem érintheti. De bizonyítják azt az egykori forrásokban említett bolgár-szláv nevű várak (Mundraga, Vitchina, Glavinitza, Obruchtitza s legfőképen Prêslavetz, v. kis-Prêslav, melyről az orosz krónika világosan állítja, hogy Sviatoslav kievi fejedelem 968-ban 80 dunamenti községgel együtt foglalta el a bolgároktól). Abból, hogy a bizánci flották néha közlekedtek a Dunán, még nem következik, hogy a Duna két partja is az ő hatalmukban állott. Ellen-

¹ Stojanovič SAS III. (1890), 191.

kezőleg, a bizánci krónikák azt bizonyítják, hogy a Duna jobbpartján bolgárok laktak s még a balparton is volt bolgár fennhatóság alatt álló terület. Drástár (Silistria) is bolgár volt már a IX. században, ezt a krónikák tárgyi adatai mellett maga a bolgár-szláv név is bizonyítja, melyet ez időtől kezdve már a görög források is ismernek s állandóan használnak a régebbi görög Dorostolon mellett.

A X. és XI. század fordulójánál Sámuel cár által alapított második (nyugati) bolgár királyság bolgár nemzeti jellegét azon az alapon akarja kétségbevonni Jorga, hogy Ochrida környékén nem bolgárok (városi lakók), hanem albánok, románok és szerbek (földművelő parasztok) laktak s a bolgár elnevezést itt csak átvitt értelemben, azaz a Bizánccal szemben való ellenállás kifejezésére használták. A románokról (pindusvlachok) azonban kétségtelen, hogy nem ellenzéke voltak Bizáncnak ebben az új királyság megalapítása körüli küzdelemben, hanem támogatói. Dávid bolgár bojár, ki Macedóniát fel akarta szabadítani a bizánci iga alól, 976-ban a bizánci zsoldban álló vlachok ölték meg s éppen ez az ő első följegyzett szereplésük a történelemben (l. fentebb). Nem említik az albánok aktív közreműködését sem a források a nyugati bolgár királyság megalapításánál, ők csak ennek befejezése után a XI. század végén bukkannak fel a történelemben. A szerbek tényleg ellenzéke voltak Bizáncnak s Sámuel halála után Voislav István vezetése alatt föl is keltek a bizánci uralom ellen, de éppen az a körülmény, hogy őt és híveit nem bolgároknak, hanem szerbeknek nevezik a források, bizonyítja, hogy a bolgár név nem a Bizánccal szemben való ellenzékét jelentette, hanem nemzeti tartalmú volt. Macedóniában már Boris és Simeon cárok óta ki lehet mutatni protobulgár neveket és címeiket (Elemag, Krakras, Kavkhan stb.). A bibliai neveket (Dávid, Mózes, Áron, Sámuel stb.) nem lehet mint a «vlachokra jellegzeteseket» ezek részére lefoglalni, hiszen ezek abban az időben különösen a keleti keresztyénség területén mindenütt használatosak voltak. Sámuel cár fia, Radomir ereiben nem csörgedezett vlach vér azért, mert Kedrenos szerint anyja egy larissai asszony, tehát valószínűleg vlach eredetű volt.

Mihály devoli püspök¹ szerint ez az asszony Radomirnak nem is anyja, hanem második felesége volt. Abból, hogy Kekau-
menos szerint a vlachok Larissa környékén laktak, még nem
következik, hogy Larissa egész lakossága is vlach volt,
hiszen a vlachok, mint pásztornép, nem is érezhették volna
jól magukat a városokban. Az -itza suffixum szláv eredetű
s ezért a Nikulitza, Nestoritza stb. neveket sem lehet föltét-
lenül vlachoknak tekinteni.

A XII. század végén az Azénidák fölkelése következté-
ben megalakult bolgár királyságot újabban sokan szeretik
oláh-bolgár királyságnak nevezni. Jorga — dicséretére legyen
mondva — nem megy ilyen messzire. Ő elismeri, hogy ez a
királyság bolgár volt, de hangsúlyozza, hogy az oláhok fel-
kelése alapozta meg ennek létrejövetelét. Csodálatos módon
mégis nem a dunai Bolgárország, hanem Thessalia vlach-
jainak tulajdonítja ezt a szerepet, holott a forrásokból kétség-
telen, hogy ez a felkelés a Balkán hegység és a Duna közt
fekvő területen tört ki. Elismeri, hogy a kunok nagy segít-
ségére voltak az Azénidáknak e felkelés körül, de szerinte
«les Koumans c'est à dire les Roumains». Tehát akár innen,
akár onnan, mindenképpen csak románoktól kaphattak az
Azénidák segítséget. Az Azenidák alatt sem lehet szó bolgár
nemzeti államról, mert egyik uralkodó (Tich Konstantin)
szerb volt, a másiknak (Terter) intim román kapcsolatai
voltak (de akkor a mai Románia sem nemzeti állam, hiszen
dinasztiája Hohenzollern). A királyi család tagjai közt volt
egy Vlaicu s ugyanaz a neve Bassarab havasalföldi vajda
egyik utódjának is, tehát . . . a következtetést már mindenki
tudja. A tényállás azonban az, hogy Vlaicu (Vlaico) nevű
tagja sohasem is volt az Azén-dinasztiának, a név különben
is tiszta szláv. Éppígy nem román eredetű Dragota (egykorú
bizánci forrás bolgárnak mondja), nem szerb név a Radomir,
Radoslav (mert minden szláv nyelvben előfordulnak), nem
ősromán név a Mircea, hanem szláv (Mirtso ma is megvan
a bolgároknál) s nem homonym a Mitso-val (Μιτσης, Mihály
herceg, IV. Béla magyar király unokája becéző neve, ki mint

¹ Prokič, *Die Zusätze* etc. p. 31, No 24.

bolgár trónkövetelő lépett fel) stb., stb. Hosszú és talán felesleges is lenne a Jorga által romának nyilvánított szláv, vagy turáni neveket felsorolni.

Jorga nem csupán az első és második királyság, majd az Azénidák korának bolgár urait és előkelősegeit, az adriai partok szerb zsupánjait és a Dunán inneni és -túli kunokat változtatja át románokká, hanem — hogy a kép teljes legyen — a besenyőket is. Miután a bizánciak az első (preslavi) bolgár királyságot megdöntötték, a Duna és a Balkán-hegység közti területet átalakították egy határszéli bizánci tartománnyá, melynek a Paristrion (szlávul Podunavé) nevet adták. A lakosság egy részét besorozták a határvédő (*ἀκρίται*) katonaságba. 1048-ban két besenyő törzs Kegen khán vezetése alatt átkelt a Dunán s a bizánciak engedélyével letelepedett Paristrion területén s mint határvédő katonaság bizánci szolgálatba lépett. Mint mindenütt a határmenti tartományokban, ezek a besenyők is főnökeik parancsnoksága alatt éltek, kik a császár nevében kormányoztak a dunamenti várakban. Amikor egyszer a konstantinápolyi kormány elhatározta, hogy nem fizet többé zsoldot a dunamenti besenyő őrcsapatoknak, ezek fellázadtak s egyetértésben a Duna tulsó oldaláról átszivárgott többi besenyőkkel, úzokkal és alánokkal elszakadnak Bizánctól s nagy pusztítást visznek véghez a Balkán keleti részein s 1074—1091-ig ők voltak az urak azokon a területeken. Komnenos Elek császárnak csak kun segítséggel sikerült ezt a felkelést teljesen leverni. E zavaros időkben — amint Anna Komnene (p. 323₆ S.) mondja — egy újabb «skytha» nép költözött be Paristrionba s ott a határvédő parancsnokok engedélyével le is telepedett. A bizánci író terminológiájából egészen kétségtelen, hogy ezek a «skythák» szintén besenyők voltak, fajtestvérei a már előzetesen oda beköltözötteknek. Jorga azonban románokat vél felfedezni bennük, nemcsak azért, mert róluk Anna mint újabb skytha népről beszél, hanem, mert ezek búza- és kölestermeléssel foglalkoztak, amire a besenyők nem lettek volna képesek, s hogy nagyobb bizonyosságot adjon ezen állításának, újból a személynevek magyarázatába fog s ebből akarja a román eredetet kihüvelyezni. Szerinte ezek főnökei-

nek nevei mind románok: Szesztlav (holott ez szláv név, az orosz krónikákban Vseslav, Szófia közelében ma is van egy falu Seslavitzi), Szatzasz (pedig ez török, az orosz krónikában egy kun herceg neve Sakzia), Tatusz (nem a román Tatul, hanem a csagatáj és kirgiz Tatu = nyugodt, barátságos). A Khaliz névről maga Jorga elismeri, hogy török eredetű s közel áll a török Khalilhoz. No, de Anna azt is mondja (p. 323₁₁ S), hogy Tatusz csak a másik neve Khaliznak, a két név egy és ugyanazon személyre vonatkozik; más szóval, Tatus is török.

Miután így felfedezte a besenyőkben a románokat, hozzáteszi, hogy ezek a románok bizonyos autonómiát élveztek Paristrionban, azért, hogy annál nyugodtabban elláthassák a határvédő csapatok élelmezését. A románok tehát itt a bizánci határőrvidékek mintájára szervezkedtek s itt tették az első lépést a politikai kikristályosodás, az állami szervezkedés felé. Érdekesen jegyzi meg, hogy a románoknak azért kellett itt délen keresniök a mintát ehhez a szervezkedéshez, mert északon a magyarok ezidőtájt még nem alakították ki véglegesen a maguk állami szervezetét, tehát még nem szolgálhattak a románoknak követésreméltó mintával sem.

Ezzel eljutottunk a Jorga-féle elmélet ismertetésének a végéhez, ami egyúttal ez elmélet csődjének burkolt beismerését is magában foglalja. Mert föltéve, de meg nem engedve, hogy a románok, mint a rómaiak utódai, szakadatlanul ott éltek volna a Dunától északra mai hazájukban s mégis ahhoz, hogy valamelyes állampolitikai szervezkedést tanuljanak, le kellett volna jönniök a Dunától délre a középkor vége felé, csakis ahhoz a következtetéshez juthatunk el, hogy ezek a románok sohasem lehettek ott a régi rómaiak politikai és kulturális hagyományainak folytatói, hanem őseik gazdag örökségét teljesen elveszítve, sok száz esztendő múlva kellett azt összeszedgetni más népektől, első sorban a bizánciaktól, akik ezeket a hagyományokat mindvégig hűen ápolták és meg is tudták őrizni. A románok tehát az állami szervezkedést és a régi római politikai tradíciókat nem a Dunától északra, hanem attól délre s nem a középkor első, hanem második felében tanulták volna meg. De a Dunától északra a középkor

első felében egymás mellett és egymást felváltva a politikai államszervezeteknek egész sora létesült s egy ezek közül, a magyar állam, minden viszontagság ellenére mai napig is fennáll. Ez a magyar állam Jorga beismerése szerint is már közel állott állami szervezkedésének teljes befejezéséhez akkor, amikor a románok még csak az első kísérletet tették idegen példa elsajátításával e téren valamelyes alkotást felmutatni. A magyarok tehát Jorga szerint is előbb voltak államszervezők a Kárpátok medencéiben, mint a románok. Ugyanez áll természetesen a bolgárookra is a Dunától délre eső területeken. Már pedig az az egész politikai jogalap, melynek bizonyítására a fent ismertetett elméletek készültek, ezen fordul meg s nem azon, hogy ki «járt», vagy nem «járt» először azon a területen. Ha a pusztá ott tartózkodás már elegendő lenne területi igények bejelentésére, akkor a magyarok igényt emelhetnének egész Déloroszországra, mert őseink kétségkívül előbb fordultak meg ott, mint a mai oroszok elődei, sőt alighanem a mai Nagyrománia egész ú. n. regáti területére is az etelközi és aldunai tartózkodásnak bár rövid ideig tartó, de kétségkívül hiteles történelmi emlékeinél fogva, mellyel a románokat azon a területen megelőzték. Mégsem jutott eszébe soha egyetlen magyarnak sem efféle igényekre gondolni a történelmi jog alapján, mert nekünk a «jog»-ról egészen világos és tárgyilagos s a mellett tiszteletet parancsoló fogalmaink vannak.

De kapcsoljuk ki a politikát a tudományból, mely — amint láttuk — mindig abszurdumokhoz vezet. Tudomány és politika csakis egymás heterogén területeinek, módszereinek és eredményeinek teljes tiszteletben tartása mellett szövetkezhetnek, de nem úgy, hogy a tudomány teljesen odaszegődjék a politika célkitűzéseinek szolgálatába, vagy megfordítva. Ha ezt cselekednék, létüket és használhatóságukat tennék kockára. A dákoromán és kapcsolatos elméletek pályafutása bizonyítja, hogy amily mértékben több és több politikát vegyítettek beléjük, ezek az elméletek egyre jobban csúsztak a kutatás meredek útvesztőin lefelé, míg végre eljutottak a tudomány biztos eredményeinek nyílt tagadásához. A politikai szempontok erőszakolása mellett része van ebben a szomorú

eredményben a román tudomány egy nevezetes optikai csalódásának is. Tény az, hogy a román nép «Verdrängungstalent»-ja (amint Jorga nevezi) rövid története folyamán is igen nagy mértékben érvényesült s ez a nép, mióta mai hazájában megtelepedett, az ott talált szlávoknak, besenyőknek, kunoknak, tatároknak és — sajnos — magyaroknak is nagy tömegeit olvasztotta be magába. A román tudomány most — úgy látszik — feljogosítva érzi magát arra, hogy a beolvasztott népelemekkel együtt azoknak a beolvasztás előtti történetét is a román nép vitathatatlan tulajdonának tekintse. Ez a tulajdonjog azonban kétségtelenül nem illeti meg a románokat, ellenkezőleg, amit ezek a népek ethnikai különállásuk alatt s önálló politikai szervezetben vittek véghez a történelemben, az mindvégig az ő erkölcsi tulajdonuk is fog maradni a történelem ítélőszéke előtt. Ha ez nem így lenne, akkor a nagy római birodalomból sem maradna semmi a történelem számára, hiszen az is megsemmisült s népei teljesen eltűntek a területükre benyomuló másfajta népek olvasztókemencéjében.

A történettudománynak éppen az a szép feladata, hogy a népeknek ezt a történelmi ténykedésükkel szerzett erkölcsi tőkéjét a később beállott politikai változások ellenére is tiszta világításba helyezze és sértetlenül megőrizze a jövő számára. A románokkal szemben a történetkutatás ezt a feladatát még nem oldotta meg teljesen. Mutafčiev könyve, melyet itt-ott a magunk megfigyelésével is igyekeztünk kiegészíteni, megmutatta, hogy az az út, melyet a román hisztorikusok követtek a román nép eredetének és kialakulásának felkutatására, járhatatlan s eredményre nem vezet. Más irányt kell vennie ezeknek a kutatásoknak s oda kell helyezni a kiindulópontot, hová az eddig felfedezett biztos történelmi nyomok vezetnek s ahová a tárgyilagos történettudósok egyhangú vélekedése már eddig is tette a vlach pásztornép bölcsőjét: a Balkán-félszigetre.

DARKÓ JENŐ.

AMBRUS ZOLTÁN.

— Második közlemény.¹ —

A *Midas király* megjelenése után négy évvel adja ki következő regényét, a *Szeptembert*,² melyben az előbbi regény hősének tragikomikus változatát és humoros hasonmását rajzolja meg. A *Szeptember* főszereplője egy szerény, szegény és álmodozó költő, aki képtelen érvényesülni. Élete csupa reménytelen küzdelem láncolata. Kacagtató epizódokon esik át, végzetes szerelemre gyúl kétízben is, de ideáljai mindig máshoz mennek nőül. Először még túlságosan tragikusan fogja fel a csalódást, öngyilkos lesz, de megmentik; tovább kell élnie, noha gyámoltalan mimóza-egyénisége éppen nem e világra való. Végül a véletlen egyszerre nem várt sikerhez juttatja, előadják egyik drámáját, de az öröm már ismét későn jön, második szerelme éppen akkor hagyja cserben.

Mint látható, a regény meséje majdnem azonos vágányokon halad, mint előző munkájáé. De már korántsem oly nagyszabású alkotás, értékben is messze mögötte marad. Az író, észrevehetőleg, nem dolgozott rajta akkora becsvággal és elmélyedéssel, mint a *Midas királyon*. Nemcsak a mellékszereplők, hanem még a főhős alakja sincs biztos kézzel rajzolva és kellőleg egyénítve: csak papiros-alak, akiről mindent maga az író mond el, hőségét nem hagyja szóhoz jutni, s amit elmond, azt sem indokolja és magyarázza meg eléggé. Így minden jellemzése felszínes marad, a költőben nem ismerünk rá az érző és élő emberre, sorsa nem gerjeszt részvétet, élete folyása, vágyai, tettei nem képesek felkelteni érdeklődésünket.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1935. évi 689. számában.

² A *Szeptembert* először a *Hét* közölte 1895-ben, két év múlva könyvalakban is megjelent. Harmadik kiadása már *Őszi napsugár* címmel jelent meg. Lefordították francia nyelvre is.

A regény meséje, szerkezete sem egységes. Az első részben kizárólag az író beszél, alakjait meg sem szólaltatja, cselekvényt alig ad. A történet csak a második részben válik fordulatosabbá és mozgalmasabbá. Az egyes részek közti aránytalanság is nagyon szembeeszkő: hosszú fejezetek váltakoznak rövidekkel, az egyik indokolatlanul nő meg a másik rovására; az író messzire elkalandozik tulajdonképpeni tárgyától, a mese fonalát elejti, hogy kitérjen egy-egy érdekesebb kérdés taglalására, olyankor is, mikor ezt sem a jellemzés, sem a mese természete nem teszi szükségessé. A cselekvény így belevész a részletekbe. A töredékes mesét legfeljebb gazdagon áradó humora fúzi valamelyes egységbe. Ez a lírai forrás a regény egyetlen értéke. Rokonszenve tárgya iránt ugyan nem másítja meg a valót, de felemeli a humor világába s impresszionista líraisággal vonja be hőse tragikomikus életsorsát. Míg előbbi regényében még igyekezett a francia realisták, különösen Flaubert hű tanítványa maradni s a realizmus kánonpontjainak legfőbbjét, az «impassibilité»-t mindvégig megőrizni, itt már nem sikerül kellő érvényre juttatnia, tárgyától nem válik külön, hanem lírailag is belevegyül előadásába. A regényt mindvégig ez a szubjektív elbeszélő stíl jellemzi.

A *Szeptember* megjelenése után újabb négyesztendős szünet áll be regénytermésében. Ez idő alatt főként novellákat ír, sűrűn fordít a francia elbeszélők műveiből s folytatja újságírói működését napi karcolatok, humoros persziflázsok és hosszabb cikkek alakjában. Végre 1899-ben megjelenik harmadik regénye, a *Giroflé és Girofla*,¹ mely előző munkáival szemben annyiban hoz újat, hogy az eddig feltűnő szeretettel használt fővárosi környezet helyett vidéki környezetbe helyezi a cselekvényt, másrészt, hogy a magyar társadalom egyik időszerű kérdését veszi vizsgálat alá benne. Eleddig, mint fejtegetéseinkből kitűnt, inkább a nemzetin felül álló, egyetemes, emberi problémák érdekelték: a magyar élet sajátos és időszerű sorskérdéseit még nem iktatta érdeklődési körébe.

¹ Első ízben az *Uj Idők* közölte hasábjain 1899-ben, majd 1901-ben könyvalakban is megjelent. Német nyelvre is lefordították.

Most tágítja e kört s a vidéki középnemesség, vagy — amiként a nyolcvanas években kezdik nevezni angol mintaképe nyomán — a gentry-társadalom életéből veszi regénye tárgyát.

Íróinknak a századforduló évtizedeiben ennek az osztálynak az 'élete a legkedveltebb témaadója. Jókaitól Herczeg Ferencig az elbeszélők egész sora fordul ide regény-tárgyért s idealizált, bőségesen eszményített alakjaikkal valósággal divatba hozzák az irodalomban a gentryt. Képzeletüket természetesen legtöbbszörre külsőségek ragadták meg: a gavalléros, mulatós életforma, a cigányzenés-dáridós «életfoglalkozás», az úri semmittevés, a társadalmi exkluzivitás, a napokig tartó kártyacsaták, stb. stb. A lényegre, a gentry-osztály válságára, hanyatlásának kórokozóira nem tapintanak rá. A gyermekkorból magukkal hozott élményekből bőven telt ily külsőséges ábrázolásra, s ezek az élmények és emlékek csak szépet tudtak a gentryről, hanyatlásából még mit sem vettek észre. A legtöbb érdeklődést a fiatal Herczeg szenteli nekik, aki a gentryk bácskai régiójából kerül fel Budapestre s itt, pályája első tizedében, csaknem kizárólag ezzel az osztállyal foglalkozik regényeiben és elbeszéléseiben; a *Giroflé és Girofla* megjelenése előtt a *Gyurkovics*-sorozattal együtt már közel tíz-tizenkét ily tárgyú regényt bocsát közre s jó ideig ő az egyetlen, aki — életének egy érettebb szakaszán — már az egyszerű ábrázolaton túlmenőleg erkölcsi állásfoglalással mutat rá a gentry hibáira és mulasztásaira.

Valószínű, hogy ez a koráramlat, főleg Herczeg említett művei, melyek a magyar közönség körében hamarosan igen népszerű olvasmányokká váltak, hatottak ösztönzőleg Ambrusra is, amikor új regényéhez tárgyat és keretet választott. Talán nem is annyira az írók és olvasók körében lábra kapott gentry-rajongás divata kapta meg, mint inkább a téma érdekessége s a lelki történetnek új és időszerű környezetben való lepergetése. Regénye bájos szerelmi történet: hőse az eddiektől eltérőleg se nem festő, se nem költő, hanem egy mulatós, vidám, nőbolondító, a mellett azonban művelt, jónevelésű bácskai földbirtokos, aki a vidéki középnemes megszokott keretei között tölti életét: lovagol, kicsit gazdálkodik, sokat mulat s csapja a szelet a kis mezőváros

hölgyeinek. Színészek érkeznek a szomszédos városkába s Vidovics beleszeret az egyik színésznőbe. Először csak időtöltés szempontjából udvarol, az ártatlan viszonyból azonban nemsokára komoly és mély szerelem támad, a leány lefoglalja minden érdeklődését. Ennek ellenére is Vidovics engedi eltávozni, minthogy a közöttük lévő társadalmi válaszfalak miatt úgysem tudná feleségül venni. Csak az elválás után, mikor már heteken át hasztalanul igyekezett elfojtani magában a szív hangját, jön tudatára, hogy a leány nélkül már nem tud élni. Utánamegy, megszökteti Párizsba s ott feleségül veszi.

✕ Ambrus e regényében szintén nem a hanyatló gentryt akarja bemutatni: osztályproblémáival, válságos helyzetével nem foglalkozik, nála ez a nemesi környezet a maga különös, exkluzív világával, eltérő szokásaival és életfelfogásával csak keret, nem pedig a regény legfőbb témája, központi tárgya. Mindez csak foglalat annak a kérdésnek megfelelőbb és érdekesebb környezetben való kifejtésére, hogy lehetséges-e házasság két olyan ember között, akiket a társadalmi rétegződés, az előítéletek és konvenciók elválasztanak egymástól. Munkájában erre igenlő feleletet ad. Meggyőződése szerint, melyet ismételten is hangsúlyoz, a szerelem, az érzés hatóereje ugyanis diadalmaskodni képes még a megrögzött társadalmi előítéleteken is. «A szerelem a lélek ösztönös, nemes vágya, az egyén érzelmi életének leghatalmasabb komponense», melyet örök emberi tulajdonként oltottak belénk; a konvenciók viszont a társadalmi fejlődés teremtményei, emberi alkotás, mesterséges válaszfal, melynek «le kell omlania az örök érzelem parancsszava előtt».¹

A *Giroflé és Girofla* hőse természetesen magán hordja mindazokat a külsőleges, faji vonásokat és jellegzetes ismeretőjeleket, melyekkel íróink e korban felruházzák ebből az osztályból vett alakjaikat. Még a «couleur locale» is a szabványos jegyeket ismétli, a történet egyik bácskai megyében játszódik le. Vidovics először is gazdag ember, hatezer hold fekete, zsíros földje van, ezzel azonban nem sokat törő-

¹ *Giroflé és Girofla*. 1908. 52. l.

dik, legfeljebb csak akkor, mikor már megundorodott a folytonos dorbézolásoktól, s feltámad benne a lelkiismeret, «a kötelesség hívó szava»; mulatós gavallér, «ő bírja legjobban az italt»;¹ könnyűvérű, elegáns nőhódító; idejét, akárcsak többi irodalmi rokona, úri semmittevéssel üti agyon: nap-hosszat a kávéházakban tanyázik, délután biliárdozik, este cigány és bor mellett mulat; sokat lovagol, szereti a szép lovakat, stb. Ambrus ugyanolyan rusztikus, parlagi nemest rajzol benne, mint kortársai, sőt még rajtuk is túltesz, mikor ilyen vallomásokot ad hőse ajkára: «Én elvagyok perzsa szőnyegek nélkül is egy nagy csűrben, melyben sok a tulipános bútor, de kevés a műtárgy . . ., szeretem az osztrigát, a jó szivart, a zenét, de, ha mindez nincs, engem nem nagyon bánt, eszembe se jut . . ., szóval Parlagi Jancsi vagyok, aki nagyokat iszik, de néha legszívesebben nem csinál semmit . . . Ez nálam már családi hagyomány, nevelés és hajlandóság dolga».² Mint a szabályos és szokványos gentry-regények idealizált szereplői, ő is végtelenül korrekt; becsületére rendkívül kényes, már látszat-sértésre is párbajozni akar. Ezen a köztudatban kijegecesedett gentry-arcképen túlmenőleg az író egy kissé Ambrus-alakot is mintáz meg hőisében, művelt európaít, aki, minden felszínes és tudatosan megjátszott parlagisága mellett is, nem nélkülöz bizonyos egyéni bélyegeket sem: így, például, kitűnően beszél franciául, tavasszal San Remóban üdül, ősszel Párizsba utazik, vidéki magányában francia könyveket olvas, főleg Maupassant-t szereti, akiről egy külföldi kisasszonynak megvallja, hogy «én nem is ismerem más írókat, nekem ez az egy is elég»;³ franciás műveltsége odáig terjed, hogy még a lova és a kutyája is francia névre hallgat; szerelmesének Nizzából hozat virágot; állandóan párizsi kalapokat visel, egy szóval — ha szabad ezt mondani — valódi francia magyar környezetben. Ambrus azonban ezt a jellembeli kettősséget, a parlagi magyar úr és a franciás műveltségű európai egy és ugyanazon személyben való összebékülését távolról sem képes

¹ *Giroflé és Girofla*, 19. l.

³ U. o. 8. l.

² U. o. 16. l.

elhihetővé és természetessé tenni; hőсібől nem tud kiegyensúlyozott s egységes arcvonású és jellemű egyéniséget kiformalni; a faji, kollektív vonások nem olvadnak össze szerves egységgé hőse egyedi tulajdonságaival, így az egész jellemzés felszínes marad és mesterkéltnek hat.

A regény tengelyébe beállított problémát sem tudja úgy kifejleszteni az író, hogy az hőse jelleméből folyjon s hogy az ebből eredő bonyodalom kellőleg indokolt legyen. A szerelmi érzés harca az előítéletek, a társadalmi elkülönülés íratlan paragrafusai ellen, a főszereplő hirtelen feltámadó kételyei a házasság előtt érdeklődést keltenének, ha ezeket Vidovics jellemével már előbb összhangba hozta volna; erre azonban figyelme, úgy látszik, nem terjedt ki. Vidovics előzetesen semmit sem árul el abból, hogy sokat ad az előítéletekre, s ha meg fog házasodni, csak magához méltó leányt fog elvenni. Éppen ellenkezőleg, az író olyannak rajzolja, mint akiben nincs gőg és büszkeség, s aki nem igen hallgat az emberek szavára. Érthetetlen tehát, hogy amikor annyira szeretik egymást s vonzalmuk nem múló flirt, hanem mélységes vonzalom, melynek csak házasság lehet a vége, miért kezd egyszerre csak hideg fővel azon gondolkozni, hogy nem veheti el a leányt, mert «az ő világa nem az én világom és fordítva . . . így neki nem adhatom meg azt a társadalmi helyzetet, mely a feleségemet megilletné».¹ Hogy a problémát még jobban hangsúlyozza, az író a leánnyal is hangoztatja, minő válaszfalak állnak közöttük: «Az én utam más, mint a magáé, tudom. Igen, világok állnak közöttünk, a maga világa és az enyém».² Az ebből eredő bonyodalmat azonban ennek ellenére sem érezzük igaznak és szükségszerűen bekövetkezendőnek, csak egyszerű írói leleménynek, mely érdeklődést tud kelteni, de elhihetővé már nem bírja tenni a cselekvény fordulatait. A lelki élet rajza e ponton letér a valóságosság síkjáról. Egyenetlensége, következetlenségei s a lelki vonások harmonikus egybeolvadásának hiánya miatt ez a munkája távolról sem közelíti meg első regényének értékét. A szerelem ábrázolásában azonban Ambrus annál nagyobb mélységeket

¹ *Giroflé és Girofla*. 1908. 147. l.   ² U. o. 110. l.

ér el : kialakulásának, fejlődésének, elhatalmasodásának rajzában és mesteri elemzésében lélekismerő művészete, tudása, kitűnő megfigyelőképessége teljes mértékben érvényesül. Mirában, a kis színésznőben irodalmunk egyik legbájosabb nőalakját teremti meg.

Következő regényében, a *Solus erisben*¹ hasonló társadalmi problémát vesz vizsgálat alá. Ez a műve egy még zárkózottabb és magasabb régióba vezeti az olvasót : az arisztokrácia világába. Érdekes jelenség, hogy íróinknál leghamarabb és legteljesebben a főnemesi osztály esett ki a művészi ábrázolás köréből. Akit a magasabb rétegek, a nemesség életkörülményei érdekeltek, az is inkább a gentryk életét dolgozta fel, minthogy ez az utóbbi jobban szem előtt volt, s hozzáférhetőbb is volt az élményanyag megszerzésére, mint az arisztokrácia megközelíthetetlen világa. Pedig a magyar mágnásosztály helyzeti érdekesség szempontjából volt annyira vonzó téma, mint a középnemesség : sajátos, külön világa, zárkózott életmódja, beilleszkedése a megváltozott hazai viszonyokba csupa vonzó és érdeket keltő anyagot, hálás feladatot jelenthetett volna a magyar írók számára. E lehetőségek mégis kiaknázatlanul maradtak. Ha némelyik író képzeletét megragadta is e tárgykör, reális képet nem tudott adni, csak általános sajátságokat, valószerűtlen közhelyeket ismételt erről az osztályról ; képviselőit inkább csak dekoratív szerepek betöltésére használta ; a «gróf», a «báró» csupán reprezentatív emberpéldányként bukkant fel a regények lapjain, nem akadt író, aki kíváncsi lett volna benne az emberre, az egyéni arculatra, a kaszt jellegzetes egyéni megtestesítőjére. Szemükben, láthatólag, mindegyikük egyforma volt s nem jelentett mást, csak a címet és a rangot, mely pedig nem egyéni, hanem kollektív sajátja volt. Így azután nem lehet csodálni, ha Justh Zsigmond, majd Herczeg Ferenc biztató kísérletei után az arisztokrácia végkép kiesett a komoly írói érdeklődés előteréből s szinte kizárólagos tulajdonává vált a Beniczkyné Bajza Lenkéknek.

¹ Többi regényéhez hasonlóan ez is először folyóiratban jelent meg. 1902-ben a *Hét* közölte folytatásokban. Könyvalakban csak 1907-ben látott napvilágot.

A *Solus eris* vizsgálatánál előbb is azt a kérdést kell felvetnünk, hogy e közhelyeket másoló regényfajtaival szemben hoz-e újat, sikerül-e eredetibb és valószínűbb képet alkotnia a magyar mágnás alakjáról. Ambrusnak ugyanis ezt az osztályt sem gyermekkorában, sem később nem nyílt alkalma megismerni és megfigyelni. Az a tíz év, melyet vidéken töltött, életének egészen az elejére esett, tudatos megfigyelésre tehát ekkor még nem igen gondolhatott, másrészt Debrecenben és a többi vidéki helyeken nem került közelébe egyetlen mágnáscsaládnak sem. Pesten pedig élete legnagyobb részét a szerkesztőségekben, írói kávéházakban s otthonában, könyvei között töltve el, még inkább hiányzott az alkalom és a lehetőség a megfigyelésre s az élmények megszerzésére. Adatait, az ábrázoláshoz szükséges jellegzetességeket, vonásokat kizárólag könyvekből, a hasonló tárgyú regényekből meríthette, tehát mások közvetítésével jutott hozzájuk. Ilyenformán ő is ugyanazokat a külsőségeket ismétli és hangsúlyozza arisztokrata szereplőiről, mint a kor többi, közös alapsémával dolgozó regényírója: egyéni alakokat ő sem tud alkotni, sőt néha még a valószínűség határait is túllépi.

A regény hőse ismét egy festő, akit a dúsgazdag Szepessy báró lehv birtokára, hogy megfestesse vele elhalt menyé s kis unokája arcmását. A munka, a nap-nap utáni együttlét nagy kerítő: a festő s a bárónő halálosan beleszeretnek egymásba. Házasságra lépniök azonban a nagy rangkülönbség miatt teljesen lehetetlennek látszik: a festő így, miután a képeket befejezte, hirtelen elutazik a kastélyból. A leány visszahívja. S most az egész rokonság segítségével igyekeznek megnyerni a család fejének a beleegyezését. Ez végül hozzá is járulna a házasságkötéshez, ha a festő abbahagyja jelenlegi foglalkozását s valami méltóbb pályát választ. Hősünk azonban erre nem hajlandó. Inkább elválk szerelmétől örökre.

A történet keretében az arisztokrata családról s a főúri környezetről színes és mozgalmas képet kapunk, de, sajnos, ebben az ábrázolatban semmi új nincs, minden eredetibb megfigyelést nélkülözünk, csak a szabványos, közhellyé meredett jellegzetességeket ismétli meg az író. A bárói kastély

lakói mind gőgös, származásukra öntudatlanul is büszke emberekként szerepelnek, akik a közjük tévedt művésszel szemben udvariasak ugyan, de ebben az udvariasságban — az író szerint — kevés az őszinteség, több a leereszkedés. «Osztályának méltó képviselője az öreg báró», akinek «kimért udvariassága a legnagyobb gőgöt jelentette az alacsonyabbrendű emberekkel szemben».¹ Épp ilyen kimérten bánnak a festővel a báró asszonyleányai, Valéria és a főispánné is. A kastélyban megforduló vendég hölgyek pedig csak a jó tenniszpartnert értékelik benne. Egyetlen kivétel a kis bárónő, akiből szinte minden arisztokrata jellegzetesség hiányzik; kedves, bizalmas és szívélyes, mint «egy rendes polgárcsalád gyermeke»; a hős fonák helyzetét némiképp még ő enyhíti. Kár, hogy regénye e legvonzóbb nőalakjának kellő jellemzésére az író kevés gondot fordított: lélekrajza elmosódó, halavány, néhol pedig csupa ellentmondás: egyszer gyermekesen naiv és erőtlén, másszor a végletekig határozott és erőslelkű leányt mutat be nekünk.

Ambrus e regényében tehát nemcsak a környezet és a főnemesi család kollektív vonásaihoz nem adott újat, de még e kör szereplőit sem tudta határozott egyéniségekké kiformálni. Hiányzik a festő lélekrajzában is a biztos kézzel megvonalozott lelki arculat s a kiegyensúlyozottság: Ambrus a regény elején igen önérzetes, «plebejusi származására büszke» embernek mutatja be, hogy különös elhatározása, kemény gerinéről tanúskodó visszautasítása majd annál inkább érthető legyen. Ebből a büszkeségből azonban mitsem veszünk észre a történet során, a festő teljesen idomulni látszik e tőle idegen világ szokásaihoz és életszemléletéhez. Önérzetessége csak akkor mutatkozik meg végül is, mikor a báró feltételét elhárítja magától. De e végső döntés nincs megfelelően, megnyugtató indokokkal alátámasztva. Az író ezt kétféleképpen igyekszik megmagyarázni: egyrészt hőse önérzetességével, amikor ilyen nyilatkozatot ad ajkára: «Az életemet is szívesen odaadnám érte (a leányért); de az éneket, azt, ami vagyok, az önérzetemet, az egyéniségemet, egyszóval a lelkemet, azt nem adom oda a bol-

¹ *Solus eris.* 1907. 41. l.

dogságért sem» ;¹ másrészt jellemességével, lelkiismeretes voltával akarja okát adni lemondásának a leány kezéről. Visszavonulását ennek ellenére sem érezzük lélektanilag indokolt, szükségyszerű fejleménynek, hiszen a festő jelleméből, ha valóban olyan mélyen szeret, amint azt az író rajzolja, éppen az következnek, hogy szerelmét és boldogságát előbbre helyezze még foglalkozásánál, életpályájánál is, amelyet, mint a történet elején kivehető, eddig még úgysem kísért túlságosan sok siker. A befejezés tehát távolról sem nyújt megnyugtató, harmónikus megoldást. Az író itt láthatólag dilemmába került, amelyből nem volt képes megfelelő kibontakozást találni.

Regényei, melyeknek az eddigiekben részletes elemzését adtuk, csak egy bizonyos hányadát alkotják írói működésének, de kétségkívül a legértékesebbjét és a legjellemzetesebbjét. Hatvan évet felölelő pályája során nagyarányú munkásságot fejtett ki mint újságíró, színikritikus és regényíró ; tárcái, cikkei és bírálatai kötetekre rúgnak ; a hírlapírói munka különösen igénybe vette idejét : egész sereg lapnak volt állandó, mindennapos dolgozótársa ; regénytermésének aránylag csekély volta bizonyára ebben is hordja magyarázatát. A nagyobb kompozíciókra kevés ideje maradt : a rövidebb időt és a kisebb időtartamú elmélyedést igénylő novella műfajában ezért mutat fel pályája akkora gazdagságot. Ezt a több, mint kétszáz elbeszélést részletesen ismerettni nehéz, csaknem lehetetlen feladat, de felesleges is azok után, amiket már regényei kapcsán elmondottunk róla. Témakörük azonos regényeivel : a meseszerű és a történeti témák mellett, melyekről már a fejezet elején szóltunk, szívesen veszi tárgyát ezeknél is az írók, költők, művészek, azután a kisemberek, a középosztály s ritkábban a nemesi rétegek életéből. A megírás módja, a kerekded, arányosabb szerkezet s a lélekelemzés művészi rajza teszik becsessé e nemű munkáit is.

Írói munkásságának különálló csoportját alkotják *tollrajzai*, hírlapírói pályájának e kiemelkedőbb termékei,

¹ *Solus eris*. 231. l.

melyekben az élesszemű megfigyelő s az újságíró a mindennapi élet időszerű kérdéseivel foglalkozik s számol be élvezetes alakban állásfoglalásáról s mindig komoly érdeklődésre számottartó véleményéről. Ezeket az «apró zsörtölődéseket, tréfálgatásokat és mélézéseként» az teszi becessé, hogy «nem naphoz kötött, hanem tulajdonképpen hosszú időn át újra meg újra ismétlődő általános jelenségekről szólnak»,¹ s így bizonyos fokig örökérvényűek. Érdekességük, hogy az író intim önvallomásait rögzítik meg, másrészt kortörténeti adalékul is szolgálnak az akkori évtizedek szellemi életéhez. E tollrajzai közé tartozik a párbeszédes, színdarab formában írt *Berzsenyi*-sorozat is, melyben régibb törekvések nyomán egy sajátos irodalmi műfajt teremt meg, a korerkölcsi szatirizáló tollrajzot. A három részre tagolt ciklusban (*Berzsenyi báró és családja*, *A Berzsenyi-lányok tizenkét vőlegénye*, *Berzsenyi-dinasztia*) ötletes, szellemes, nem ritkán csípős szatirába is átcsapó stílusban mutatja be a pesti Lipótváros, a zsidó pénzarisztokrácia világát, mely a felső tízezret majmoló s minden arisztokratikus külsőséget vakon utánzó életmódjával, műveltséget fitogtató álműveltségével s kacagató parvenűségével kitűnő, tollhegyre való téma volt olyan jószemű megfigyelő számára, mint Ambrus Zoltán. Pompásan megrajzolt epizódalakok sora vonul fel előttünk, az író humora kifogyhatatlan modorosságuk, kirívó sajátosságaik ki-pellengérezésében, de ez a bőven áradó humor sohasem bántó, mindig szellemes és élvezetes; fölényes tréfálgatása, mulattató ábrázolása sohasem sért, de mindig elevenre tapint és célba talál. Környezetrajza elsőrangú: találó minden részlete, vonása. Mint korkép, maradandó munka.

Mielőtt Ambrus másik munkaterületének, színikritikusi működésének ismertetésére áttérnénk, foglaljuk össze — ha vázlatosan is — szépprózai munkáinak fontosabb műfaji sajátosságait. Lélekábrázolásáról s realista törekvéseiről egyes regényei tárgyalása során már volt szó. Most még két lényeges tényező, a szerkezet és a stílus megvilágítása van hátra.

Formaművészetéről nincs sok mondanivalónk. Jól tud

¹ Ambrus Zoltán: *Nagyvárosi képek*. 1913. 360. l.

szerkeszteni, történeteinek elevenségére, fordulatosságára mindig gondot fordít, a mű arányos voltát szem előtt tartja. A cselekvény ügyes lebonyolítására, a részletek kellő elrendezésére s harmónikus egységbe foglalására gondosan ügyel mind-egyik munkájában. Természetesen azért a biztos tudás s az anyagon való fölényes uralkodás ellenére is sokszor megtörténik, hogy ez az egység felbomlik, széttöredezik vagy meg sem tud születni, amikor az író telezsúfolja műveit hosszadalmas fejtegetésekkel, felesleges részletezéssel, oda nem illő epizódokkal, amikor oly elnyújtottá teszi hősei párbeszédeit, vagy oly soká időz el visszaemlékezéseinél, elmélkedéseinél, hogy ezzel feltartóztatja az előadás folyamatát s szétbontja a szerkezet egységét. Elmélkedő és gondolkodó elme, eredeti és élvezetes megfigyelései vannak a körülöttünk lévő dolgokról; de könnyen beleesik a kitűnő csevegők közös hibájába, többet beszél a kelletténél, hogy a felvetett témát mennél teljesebben kimerítse. Rá is illik, amit az ifjabb Dumasról ír egyik könyvében: «Szeret beszélni s szereti, ha magát hallhatja».¹ A bölc mértéktartás hiányát azonban mindannyiszor a szerkezet művészi tökélye sínyli meg.

Műveinek másik fontos tényezője, stílusa, beható tárgyalást igényel. Méltatóinál gyakran találkozunk azzal a megállapítással, hogy Ambrus regénystílusa nagymérvű fejlődést mutat fel elődeiével szemben. Helyes nyomon jár-e ez a csaknem egyöntetű vélemény? A múlt század elején, tudjuk, a magyar műalkotásnyelv még kialakulatlan volt. Jókai az első, aki tudatosan törekszik fejlesztésére és művészibbé tételére. Jósika idegenszerűsége és modoros magyarossága, Kemény szófűzési gondatlansága és sűrűn előforduló stílus-egyenetlenségei után Jókainak sikerül megteremtenie, a művelt és a népi nyelv bájainak összeolvasztásával, a könnyed magyar szépprózát. Stílusát már valódi műgond vezérli, szófűzéseiben az igazi magyar hangsúly érvényesül, műveiben a kifejezések árnyalatainak egész kincsestárával rendelkezik.² Prózája ment az idegenszerűségektől, legfeljebb csak a gyak-

¹ Ambrus Zoltán: *Vezető elmék*. 1913. 113. l.

² Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 58. l.

ran használt latin és francia szavak túlzásba vitt kultuszáért lehetne megróni. Mennyiben hoz ezzel szemben újat Ambrus stílusa? Ennek megértéséhez meg kell világítanunk, hogy minő rétegekből tevődött össze s minő nyelvi hatások érvényesültek benne.

Ambrus stílusából két egymás fölé rétegződő nyelvi hatásra lehet következtetni: az alapot vidéken eltöltött gyermekkorában kapta jó magyar szüleitől, akik közül atyja erdélyi, anyja alföldi származású volt; a betetőzést azonban a főváros adta meg: stílusa valójában itt fejlődött ki az urbanus nyelv befolyása alatt, a pesti élet nyomta rá sajátos bélyegét. Ebben az újabb fejlődésben két lényeges tényező játszott különösen szerepet: egyrészt a francia irodalommal való állandó és folytonos érintkezés, a francia próza élénkítő befolyása, másrészt az újságírás, azaz a napisajtó kötelékében végzett műhelygyakorlat. Az előbbitől a stílus világosságra való törekvését, a szófűzés logikus, racionális voltát, eleganciáját kapta örökbe, az utóbbitól a mondatszerkesztés könnyedségét, a kevés szóval sokat kifejezni tudó nyelvkészséget, a tömör szóhasználatot s a henye cicomák nélküli, egyszerű, közvetlen nyelvet. Az első sohasem ragadta magyartalanságokra, a másik sohasem vitte pongyolaságra; mindig meg tudta őrizni magát a gondatlan mondatszerkesztéstől, a felesleges stílusvirágoktól, a szódíszítményektől, a szónokias és dagályos stílustól, mely e korszak napisajtójában oly nagy divatnak örvendett. Az ily módon kialakult stílus főbb jellemző tulajdonságait körülbelül így foglalhatjuk össze: urbanusabb és logikusabb nyelv, mely ugyan nem olyan színes és lírai, mint elődeié, de kifejezőbb s szókincsére nézve teljesebb, gazdagabb; könnyedség és választékosság; világosság és tisztaság; árnyalati finomságokra való hajlamosság; a műfajok természetéhez való alkalmazkodási képesség; művészebb mondatfűzés; a mondatszakaszok ritmikus alakulása, a mondatvégek numerozitása, zenei hangsúlya; már szerkezetében lélektani finomságokat kilobbantó beszéd; végül a beszéltetés tökéletesebb, fejlettebb alakja s a dialógus simulása a valóságos beszédhez.

Prózája Jókaiéhoz vagy Mikszáthéhoz viszonyítva nem

mondható színesnek ; nincs is az az áradó líraisága, mint amazokéinak ; tősgyökeres magyarossággal, ízes magyar szókinccsel, a népi nyelvből kölcsönzött kifejezései nagy gazdagságával sem dicsekedhetik. Amazok szemléletesebb, konkrétebb nyelvével szemben az övé elvontabb, kozmopolitább, városiasabb. Fogalomgazdagsága is egészen más természetű és sokkal nagyobb területet ölel is fel. Az elvont lelki tények leírására, beható és hajszálfínom lélekelemzésekre rendkívül gazdag szókészlet áll rendelkezésére. Játszva fejezi ki és teszi szemléletessé a legbonyolultabb lelki jelenségeket is. Virtuóz, mesteri kifejezőkészségét a modern ember érzelmi és értelmi életének, életműködésének bemutatásában hiába keresnők elődeinél, még kortársainál is.

Korán, már gyermekkora első évtizedében kikerült a magyar vidék nyelvalakító és stílusformáló befolyása alól. Élete nagy részét a fővárosban töltötte : ennek hatását stílusa sem kerülhette el, nyomait teljes egészében megőrizte. A városi ember teljesen más életfeltételek között él, mások a viszonyai, módosult az érdeklődési köre is ; a vidékkel nincs mélyebb közössége, életét a bérházak kórengetegében éli le, a természettől szinte mindörökre elszakadt. Ambrusnak is hasonló sors jutott osztályrészül ; azonos átalakuláson ment keresztül ő is. Így érthető, hogy a természet képei nem foglalkoztatják, innen magyarázható a leírásoknak csaknem teljes hiánya regényeiben. Képekben nem gondolkodik, szavakkal nem festi meg a tájat, ahol meséje leperreg s a vidéket, hol alakjai élnek. Stílusában alig van metafora, ami van, az is gyenge és erőtlen. Nem igen ad szemléletes és megragadó képzetet, érzékeltetni nem érzékeltet eléggé. Bizonyos egy színűség és monoton egyhangúság jellemzi mindegyik szóképet. Legnagyobb regényében, a Midas királyban például ilyen természeti képeket és megszemélyesítéseket találunk : «A szürkület alaktalan köde átjött a folyón . . . Az alkonyat már széttárta szürke szárnyait . . . A szürkesség, a hajnal híradója megjelent . . . Az alkonyat már elküldte szürke követét» stb. Aránylag még ebben a regényében találkozhatunk a legtöbb természetből kölcsönzött képpel, más regényeiben még ennyi sincs. Érdekes megfigyelni e példákban — ezt csak

mellékesen említjük fel — a szürke szín domináló szerepét. Különbözik a leírásokat, a természetfestést amúgy sem értékel sokra, nem érzi szükségét, a leggyakrabban el is hagyja, vagy ilyen utalással tér ki előle: «A részleteket illetőleg pedig lásd Vajda Pétert; Loti Pétert, meg a többi *leíró* Pétert.»¹

Stílusa hasonlatokban sem oly gazdag, mint elődeié vagy kortársaié. Nem is nyilatkozik bennük oly fokú szemléletesség, mint amazokéiban. Legszívesebben a városi embert körülvevő tárgyak köréből meríti összehasonlításait, de nagy gondot nem fordít rá, hogy ezek találók, közvetlenek és szemléletesek legyenek. Sűrűn lehetünk nála ilyen és ehhez hasonló tárgyi összemérésekre: «Olyan volt, mint egy pompás állat . . . Hasonlított egy versenylóhoz . . . sovány volt, mint az agár . . . Egyenes növésű volt, akár a pesti emeletes bérház», stb. Gyakori forrása még hasonlatainak olvasmányai, ismertebb operák, operettek, prózai színművek, melyeknek közszájon forgó szereplőivel vonja párhuzamba regényalakjait. Erre főként a *Giroflé és Girofla* című regényéből idézhetnénk számos példát.

Művészi szófűzése és könnyed, elegáns mondat szerkesztése újdonságszámba megy a magyar szép prózában. E nemű képességére különösen jótékony hatással volt a francia irodalommal való állandó érintkezése. A mondatalakításban a világosságot, a pontos és megfelelő elrendezést mindennél többre értékelte. Prózájában minden egyes szó az őt megillető helyen áll s mindegyik úgy van megválasztva, hogy erősítse, fokozza, ne pedig rontsa a másik hatását. Nagy eredménye, hogy idegen szavakat alig használ, ha jó magyar szóval helyettesítheti, azt részesíti előnyben. A kor idegen szavakat kultiváló divata prózáját nem mételyezte meg. Kerüli a felesleges szóhalmozásokat, az ismétléseket, a kirívó díszítvényeket: ment marad a pongyolaságtól, a fogalomhalmozás és a szűkszavúság végleteitől. Hosszú és homályos körmondatokba nem téved. Mondatfűzése művészi, tömör, elevenítésre törekvő, változatos. Stílusában a hosszabb és rövidebb mondatok tudatos sorrendben való váltakozása

¹ *Midas király*. 1928. 47. 1.

figyelhető meg. Érdekes és új jelenség prózájában a zenei hangsúlyozás, a ritmikus alakulás is, mely különösen mondatvégeken érvényesül s visszaható, szuggesztív erejénél fogva az egész beszédszakaszt ritmikus lejtésűnek érezteti.

Stílusát még a beszéltetés szempontjából kell vizsgálat alá vennünk. Az előbeszéd, a társalgás hangjának hű és életteli visszaadása ugyanis a stílus fejlettségének és az író nyelv-művészetének egyik értékes fokmérője. A tizenkilencedik század regényírói, különösen a század első felében fellépők, alakjaik párbeszédeit még csak mesterkélt, mereven, szinte minden életszín híjjával tudják visszaadni. Eötvös hősei, például, hosszú monológokat tartanak s vérszegény, mesterkélt, patetikus körmondatokban felelnek egymásnak. Kemény regényszereplőiből nehezen, darabosan szakad ki a mondánivaló; nem beszélgetnek, csak saját megfigyeléseiket, egyéni mondanivalójukat közlik. Jókai már megvesztegető könnyedséggel pergeti le a dialógusokat, a társalgás hangja nála eleven és könnyen folyó, de beszéltetni valójában ő sem tud még: két személy párbeszéde csupán egymás után következik, de a kijelentés és a válasz még nem egymást hívják életre; egymástól különállók; a kérdező és a felelő gépies szerepcseréi, nem pedig közös lelki alkotásai.¹ Ambrus ezzel szemben regényeiben mindenütt jól el tudja találni az igazi párbeszéd hangját, dialógusai valóban az életszerű társalgás illuzióját keltik, az előbeszéd ízét és színét érezzük ki belőlük. A mesterkéltégnek, a merev sablonnak semmi nyoma. A beszéltetés közvetlen, friss és természetes. A párbeszédek itt valóban egymást hívják életre, kijelentés és válasz szorosan csatlakoznak egymáshoz és szervesen fűződnek egybe. Egyedül azt a kifogást lehetne emelni e párbeszédekkel szemben, hogy a regény alakjai nem beszélnek bennük mindig jellemzetesen: túlzott választékossággal és elméncséggel társalognak és csevegnek ott is, ahol ez éppen nem volna szükséges s olyanok is, akiknél az egyszerűbb tónus megfelelőbb lenne.

Ambrusnak nagy igényei és követelményei voltak a

¹ V. ö. Halász Gyula: *Regényeink*. Magyar Szemle. XII. 136. l.

magyar elbeszélő prózával szemben. Minden módon törekedett tehát tökéletesbítésére s a lehető legmagasabb színvonal elérésére. Az értékes és súlyos tartalomnak megfelelő művészi külsőt, fejlett és hozzáillő stílusformát akart adni. Ezt azonban oly időben és oly korszakban tűzte ki maga elé, amikor a magyar olvasóközönség műveltségi és ízlésszínvonala még jóval alacsonyabb fokon állott, semhogy érdemlegesen méltányolni tudta volna törekvéseit. Ő viszont nem bírt alkalmazkodni az átlagszínvonalhoz, de nem is akart leszállani hozzá: olvasóközönségét szerette volna felemelni magához. Ebben az összeegyeztethetetlen ízléskülönbségben rejlik valószínűleg annak magyarázata, hogy olvasótábora oly szűk körre korlátozódott s hogy oly hamar elszigetelődött az irodalompartoló társadalomtól. Azt a művészi színvonalat és magasabb fejlődési fokozatot, melyet regényköltészete megtestesített, csak írotársai s csekélyszámú elit közönség tudta érdeme szerint megbecsülni.

CSISZÁR BÉLA.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Tizenhatodik közlemény.¹ —

XLII.

Ha Eliza életfelfogását csakis a saját családjából meríti, nem nagyon épületes fogalma lehetett volna a hitvesi boldogságról és a meleg otthonról. Édesapját annakidején elbájolta a szépség és ifjúság s a jólelkűségnek a látszata, amelyet a szépség és ifjúság kelteni szokott s elvett egy nőt, akinek fogyatékos intelligenciája és lelki korlátoltsága házasságukban nagyon hamar véget vetett minden mélyebb vonzalomnak. Tisztelet, becsület, bizalom mindörökre eltűnt és Bennet csak azt látta, hogy családi boldogsága végleg összeomlott. Csakhogy Bennet nem volt az az ember, aki, miután saját rövidlátása miatt csalódott az életben, vigasztalást keres azokban az örömekben, amelyek sok szerencsétlen férfiembert annyiszor kárpótolnak vétkükért vagy esztelenségükért. Bennet szerette a vidéket és a könyveket, és ebből a két kedvteléséből teltek ki az ő legfőbb örömei. Feleségének nem igen köszönhetett egyebet, mint hogy tudatlanságával és bolondságaival hozzájárult az ő szórakoztatásához. Csakhogy egy férj általában más fajta örömekért óhajtana adósa lenni a feleségének ; viszont ahol nem akad más mulatóság, a bölcs ember javára fordítja azt, amihez hozzájuthat.

De Eliza mindig világosan látta, hogy édesapjának viselkedése nem házasemberhez illő. És ez mindig fájdalmat okozott neki, de tisztelte szellemi képességeit, hálás volt iránta való szeretetéért s iparkodott elfelejteni azt, amire nem hűnyhatott szemet, és nem akart arra gondolni, hogy Bennet úr

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683., 684., 685. és 1935. évi 686., 687., 688. és 689. számában.

állandóan megszegi a hitvesi kötelmet és decorumot s kiszolgáltatja feleségét a gyermekek megvetésének, ami már vétkes dolog volt. De még soha oly erősen nem érezte át, mint most, milyen hátrányos lehet az ilyen sikerületlen házasság a gyermekekre nézve, és még soha ily világosan nem látta, milyen káros, ha valaki helytelen irányban aknázza ki a tehetségét, azt a tehetséget, amellyel — ha jól használja fel — még ha nem tudta volna is kiművelni feleségét, de legalább leányainak kitűnő nevelést adhatott volna.

Eliza örült ugyan Wickham távozásának, de jóval kisebb öröme telhetett abban, hogy vele együtt az ezredet is elvezítik. Sokkal ritkábban jártak társaságba, mint azelőtt, odahaza pedig az anyja meg a húga állandóan jajveszékelték, hogy milyen unalmas körülöttük minden, úgyhogy a családi körre nehéz árnyék borult; és ámbár Kitty idővel mintha észretért volna, minthogy távol voltak, akik őt kiforgatták magából, viszont a másik, akit nagyobb bajoktól lehetett féltetni hajlamai miatt, valószínűleg még bolondabb lesz és még vakmerőbb, mint volt, hiszen a katonai tábor és a tengeri fürdő kettős veszedelmet jelentenek számára. És így egészen véve azt tapasztalta, amit már máskor is tapasztalt a múltban, hogy az ember türelmetlenül vágyódik egy helyzet után, amely be is következik és mégsem hozza meg azt a teljes megnyugvást, amellyel biztatott. Tehát más időt kellett találni, amikor ez a tényleges boldogság csakugyan elkezdődik, — más pontot kijelölni, ahova leszögezheti vágyait és reményeit, megint előlegezni saját magának az örömet, vigasztalódní a jelenért s készülni az újabb csalódásra. Legboldogabbnak akkor érezte magát, ha az utazásra gondolt, amely eljuttatja a tavakhoz. Ez volt legédesebb vigasza cserében a nyomasztó órákért, amelyeket anyjának és Kittynek zúgolódásai okoztak neki; és ha Jane is velük utazhatnék — az útiterv tökéletes volna.

— Szerencse, — gondolta magában — hogy marad még kívánnivalóm. Ha semmi sem hiányoznék, bizonyosan csalódás érne. De mert folyton búsulnom kell a miatt, hogy Jane nem lesz velünk, lehet remélnem, hogy minden örömöm meglesz az utazásban. Az olyan terv, melynek minden része

gyönyörű, sohasem sikerülhet, és az általános csalódástól csak úgy szabadulhat meg az ember, ha valami különös kis fájdalommal védekezik ellene.

Elutazása előtt Lydia azt ígérte, hogy nagyon sűrűn és nagyon részletesen fogja tudósítani anyját és Kittyt; de csak a várakozás volt mindig hosszú, a levelek mindig röviddek voltak. Az anyjához írt levelekben alig volt egyéb, mint hogy éppen most jöttek el a könyvesboltból, ahova ezek meg ezek a tisztek kísérték el őket, s olyan gyönyörű díszeket látott, hogy majd megőrült értük; hogy új ruhája van, új napernyője, mit bővebben is leírna, de kénytelen abbahagyni az írást és rohanni, mert Forsterné hívja s mennek rögtön a táborba; és Kittyhez intézett leveleiből még kevesebbet lehetett kiolvasni, mert, bár ezek a levelek hosszabbra nyúltak, a szavak mögött olyan dolgok lappangtak, hogy nem voltak közlésre valók.

Két vagy három héttel Lydia elutazása után a jóegészség és a jókedv kezdett visszatérni Longbourne-ba. Minden szerencsésebbnek látszott megint. A családok a londoni tél után hazajöttek megint, megjelentek a nyári ruhák, kezdődtek a nyári multságok. Bennetné visszanyerte szokásos, pattogó vidámságát, s június közepéig Kitty már annyira magához tért, hogy sírás nélkül át tudott sétálni Merytonba; ez a szerencsés fordulat biztatónak látszott, s Eliza már azt remélte, hogy jövő karácsonyig Kitty úgy kijózanodik, hogy naponta csak egyszer fog katonatisztekről beszélni, ha csak a hadügyminisztériumnak valami kegyetlen és rosszindulatú intézkedése folytán új ezredet nem szállásolnak el Merytonban.

Az északi út megkezdésének időpontja rohamosan közeledett s már csak két hét volt hátra, amikor Mrs. Gardinertől levél jött, amely egy füst alatt elhalasztotta és megrövidítette az egész kirándulást. Mr. Gardiner üzleti ügyei nem engedik, hogy július közepe előtt elindulhasson, viszont egy hónapon belül megint Londonban kell lennie, és ez annyit elvesz az idejükből, hogy nem mehetnek olyan messzire s annyi helyre, mint ahogy tervezték; legalább is nem volna meg az a kényelmük s nem utazhatnának oly kellemesen, így hát kénytelenek lemondani a tavakról s rövidebbre fogni az

utat, s ahogy most gondolják, északra nem mennének túl Derbyshire-en. Ott annyi a látnivaló, hogy majdnem három hetet lefoglal. Gardinernét nagyon vonzotta Derbyshire. A város, ahol életének néhány esztendejét töltötte s ahol most néhány napig fognak időzni, minden valószínűség szerint legalább is annyira érdekelte őt, mint Matlock, Chatsworth, Dovedale híres látnivalói vagy akár a magas hegyek.

Eliza rettentő csalódást érzett; úgy sóvárgott a tavak után és bizton hitte, hogy futotta volna az idejükből. De ő nem lehetett elégedetlen, viszont nem is tudott boldogtalan lenni; és így hamar rendbejött minden.

A derbyshire-i útiterv sokféle gondolatot vetett föl. Derbyshire-rel kapcsolatban okvetlenül Pemberley jutott eszébe és a gazdája. — Azt hiszem, nyugodtan léphetek be az ő uradalmába s elhozhatok pár calcitot, a nélkül, hogy tudomást szerezne rólam.

A várakozás ideje most megduplázódott. Négy hétnek kellett eltelnie, amíg nagybátyja és nagynénje megérkeznek. De a négy hét is eltelt s Gardiner és Gardinerné négy gyermekükkel végre megjelentek Longbourne-ban. A gyermekeket — egy hat- és egy nyolcéves leányt és két kisebb fiút — unokatestvérüknek, Jane-nek gondjaira bízták, aki mindenkinek a kedvence volt, s akit higgadt okossága és szelíd természete minden tekintetben alkalmassá tett arra, hogy foglalkozzék a gyermekekkel, — hogy tanítsa, szórakoztassa és szeresse őket.

Gardinerék csak egy éjszakára maradtak Londonban s másnap reggel útra keltek Elizával — új benyomások és új szórakozások után. Egy zavartalan élvezetük már volt, egymáshoz illő útitársak voltak, akik jóegészséggel és jókedvvel túrik a kényelmetlenségeket, hajlandók minden örömet, benyomásukat és tapasztalatukat kedvező irányban túlbecsülni, úgyhogy egymás között még akkor is jól fogják érezni magukat, ha más útitársaikban csalódnának.

Nem a mi dolgunk, hogy leírjuk Derbyshire-t s nevezetes helyeit, amelyeken útjuk keresztülvitt. Oxford, Blenheim, Warwick, Kenilworth, Birmingham stb. eléggé ismeretek. Mi most Derbyshire-nek csak egy kicsiny részével törő-

dünk. Miután megszemlélték a vidék legfőbb csodáit, Lambton városkába készültek, ahol Gardinerné lakott valamikor, és ahol még sok ismerőse élt, mint megtudnia sikerült. Eliza aztán értesült nénjétől, hogy Pemberley alig öt mérföldnyire van Lambtontól. Nem ejtik útba egyenesen, de mindössze egy vagy két mérföldet kell letérniök. Előtte való este, amikor megbeszélték az útitervüket, Gardinerné ráeszmélt, hogy ő szeretné Pemberleyt újra látni. Gardiner szívesen ráállott s Elizát megkérdezték, mit szól hozzá.

— Mondd, szívem, nem szeretnéd te is látni azt a helyet, amelyről annyit hallottál? — kérdezte a néje. — Annyi ismerősöd is járt ott. Tudod, hogy Wickham ott töltötte egész ifjúságát.

Elizát ez nagy zavarba hozta. Érezte, hogy nincs keresni-
valója Pemberleyben s úgy kellett tennie, mintha idegenked-
nék a kirándulástól. Azt mondta, hogy belefáradt a kasté-
lyokba. Annyit látott belőlük egymásután, hogy már nincs
öröme a szép szőnyegekben és a selyemfüggönyökben.

Gardinerné csúfolta az érzéketlensége miatt. Hacsak egy
pompásan bútorozott szép kastély volna, — tette hozzá —
én magam sem törődném vele. De a parkja meg a környéke
csudálatos. Ott vannak a legszebb erdők.

Eliza nem szólt többet, de nem tudott megnyugodni.
Rögtön az jutott eszébe, hogy ha megnézik a kastélyt, könny-
nyen találkozhatik Darcyval. Rettenetes volna! A gondola-
tára is elpirult s az jutott eszébe, hogy inkább nyíltan fog
beszélni a nénjével, semhogy vállalja ezt a kockázatot. De
erre nézve is voltak aggodalmai és végre úgy határozott,
hogy ez lesz a végső menedéke, ha titkos tudakozódásaira
azt a kedvezőtlen hírt kapná, hogy a család Pemberleyben
tartózkodik.

Ehhez képest lefekvés előtt megkérdezte a szobaleánytól,
igazán szép hely-e Pemberley, hogy' hívják a gazdáját — s
nem csekély nyugtalansággal — hogy a család ott tölti-e
a nyarat? Az utolsó kérdésre szerencsére nemleges volt a
válasz, s minthogy félelme így elmúlt, ő maga is nyugodtan
lehetett kíváncsi a kastélyra; s amikor másnap reggel megint
szóbakerült a dolog s Elizát újra megkérdezték, könnyű szív-

vel és közömbös arccal felelhette, hogy ő egyáltalában nem idegenkedik a tervtől. Így hát el is határozták magukat Pemberley-re.

XLIII.

Eliza, a kocsiban ülve, izgalommal leste, mikor bukkan fel a pemberley-i erdő, s amikor végre befordultak a kapus háza elé, a szíve nyugtalanul dobogott.

A park igen nagy volt és sokféle növényzettel beültetve. Egyik legalacsonyabb pontján hajtattak be s szép erdőn mentek keresztül, amely széles területen húzódott végig.

Eliza lelke annyira tele volt, hogy nem tudott szólni, de megnézett és megbámult minden feltűnő pontot és kilátást. Félmérföldön át fokozatosan fölfelé vitt az útjuk s végre meglehetősen magas tetőre jutottak, ahol véget ért az erdő, és egyszerre megpillantották a kastélyt, amely egy völgy tulsó felén tűnt fel s amelyhez meredek út csavarodott lefelé. Szép, nagy kőépület volt, emelkedő területen állott s hátulról magas, erdős halmok szegélyezték. Elöl egy szép, nagy patak ki volt szélesítve, de a beavatkozás minden látzata nélkül. Két partja nem volt szabályozva, sem mestersegesen díszítve. Eliza el volt ragadtatva. Nem látott még soha ilyen helyet, ahol a természet annyit adott volna s ahol a természet szépségeit ennyi jóízléssel kímélték volna. Mind a hárman rajongtak érte, s e pillanatban azt érezte Eliza, hogy mégsem csekélység, ha valaki Pemberley úrnője lehet.

Leereszkedtek a lejtőn, átmentek a hídon s a kapu elé hajtattak; de mialatt közelebbről nézték a kastélyt, Elizát megint elfogta a rettegés, hátha találkozni fog a gazdájával. Attól félt, hogy talán mégis félreértette a szobalányt. Mint-hogy meg akarták tekinteni a kastélyt, bebocsátották őket a hallba. Mialatt a kulcsárnéra várahoztak, Eliza elcsodálkozhatott azon, hogy hová is jutott ő voltaképpen.

A kulcsárné megjelent. Tisztes külsejű, életes asszony-ság volt; nem oly szép, de sokkal nyájasabb, mint ahogy Eliza képzelte volna. Átvezette őket az ebédlőbe. Tágas, aranyos terem volt, gyönyörűen berendezve. Eliza csak körülnézett benne, aztán máris az ablakhoz ment, hogy élvezze a kilátást.

Az erdővel borított tető, amelyről leszállottak, most messziről sokkal meredekebbnek látszott és szép látványt nyújtott. De szép volt a kastély egész környéke, és Eliza gyönyörűséggel nézte az egész képet, a patakot, a partokon elszórt fákat, a lefelé kanyargó völgyet, ameddig a szeme csak elláthatott. Amikor átmentek a többi terembe, minden megint másnak látszott, de minden ablakból lehetett gyönyörködni. Tágas, szép termek voltak és berendezésük nagy gazdagságra vallott, de Eliza inkább a jóízlést csodálta, hogy semmi sem volt túlpazar vagy cifra s kevesebb pompa mellett több igazi előkelőség volt az egész kastélyban, mint a rosingsiban.

— És ennek a helynek én lehettem volna az úrnője — gondolta magában. — Ezekben a termekben én most otthon lehetnék. A helyett, hogy megbámuljam őket, mint vendég, én fogadhatnám bennük vendégül a nagybátyámat, meg a nagynénémet. De nem! — folytatta észbekapva — ez lehetetlen volna; nagybátyámat és nagynénémet sohasem hívhatnám ide és végleg elveszíteném őket.

Ez szerencsés ötlet volt, — megmentette őt attól, hogy szinte megbánja, amit tett.

Szerette volna megkérdezni a kulcsárnőtől, csakugyan távol van-e a gazda, de nem volt hozzá bátorsága. Végre is nagybátyja tette föl a kérdést. Eliza ijedten fordult félre, mire Mrs Reynolds azt felelte, hogy nincs itthon és hozzátette: — Holnapra várjuk, nagy baráti társasággal. — Menyire megörült Eliza, hogy nekik nem kellett véletlenül egy nappal elhalasztaniok az utazásukat!

Nénje most fölhívta figyelmét egy képre. Eliza odalépett és néhány más miniatűrrel együtt Wickham arcképét látta a kandalló fölött. Nénje mosolyogva kérdezte tőle, hogy tetszik neki. A kulcsárné odajött s elmondta nekik, hogy az egy fiatalember arcképe, akinek apja a boldogult öreg Darcy tiszttartója volt s akit a földesúr a saját költségén neveltetett. Most belépett a hadseregbe, — tette hozzá — de attól tartok, nagyon haszontalan ember lett belőle.

Gardinerné Elizára mosolygott, de Eliza nem tudta viszonzni.

— És ez — mondotta Mrs. Reynolds, egy másik minia-

túrre mutatva — az én gazdám ; és nagyon jó a kép. Ugyanakkor készült, amikor a másik, vagy nyolc évvel ezelőtt.

— Sokszor hallottam, milyen szép ember a gazdája, — mondotta Gardinerné, a képet nézve — igazán kellemes arc. De bizony te meg tudod mondani, hasonlít-e vagy nem.

Mrs. Reynolds, mihelyt meghallotta, hogy Eliza ismeri az ő gazdáját, egyszerre nagyobb tiszteletet érzett iránta.

— A kisasszony ismeri Darcy urat?

Eliza elpirulva mondta : — Többször találkoztunk.

— És nem gondolja, hogy nagyon szép ember?

— Igen, nagyon szép.

— Én igazán nem ismerek nálánál szebbet ; de fönt a képtárban egy sokkal szebb és nagyobb festmény van róla. Ez itt a boldogult Darcy kedvenc szobája volt, és a miniatűrök mind úgy vannak, mint az ő idejében voltak. Nagyon szerette őket.

Most már tudta Eliza, miért függ ott Wickham arcképe.

Mrs. Reynolds aztán figyelmüket egy képre irányozta, amely Miss Darcyt ábrázolta, mint nyolcéves kisleányt.

— És Miss Darcy is olyan szép, mint a bátyja? — kérdezte Gardiner.

— Oh igen, a legszebb fiatal leány, akit csak el lehet képzelni. És milyen művelt! Egész nap zongorázik és énekel. A szomszéd szobában áll egy új hangszer, amely most érkezett számára, — a gazdám ajándéka. Darcy kisasszony is vele jön meg holnap.

Gardiner, aki fesztelen és kellemes modorú ember volt, kérdésekkel és megjegyzésekkel serkentette Mrs. Reynolds közlékenységét, aki, akár büszkeségből, akár szeretetből, de nagy örömét lelte abban, hogy gazdájáról és annak hűgáról beszélhet.

— Sokat van a gazdája Pemberleyben?

— Nem annyit, sir, mint én szeretném. De idejének felét mégis itt tölti. Miss Darcy pedig mindig itt van a nyári hónapokra.

— Kivéve, amikor Ramsgate-be megy — gondolta magában Eliza.

— Ha megházasodnék, többet látnák itt.

— Igen, sir. De nem tudom, mikor lesz az. Nem tudnám, ki volna hozzája méltó.

Gardiner és Gardinerné mosolyogtak, Eliza pedig nem állhatta meg, hogy így ne szóljon: — Nagy dicséret a gazdájára, hogy ön így gondolkodik róla.

— Én csak az igazat mondom, amit mindenki mond, aki őt ismeri — felelte Reynoldsné. Eliza ezt nagy túlzásnak érezte és növekvő meglepetéssel hallgatta, amit a kulcsárné még hozzátett: Soha életemben egy rossz szóval nem illetett, pedig négyéves kora óta ismerem.

Mind között ez a dicséret volt a legrendkívülibb és ez mondott ellent leginkább Elizának, aki szilárdul hitte, hogy Darcy nem lehet jólelkű ember. Most már igazán kíváncsi volt, többet akart hallani és hálás volt nagybátyja iránt, aki így szólott:

— Ezt nagyon kevés emberről lehet elmondani. Boldog lehet, hogy ilyen gazdája van.

— Igen, sir, tudom, hogy ez milyen szerencse. Ha bejárnám az egész világot, akkor sem találnék jobbat. De mindig azt tapasztaltam, hogy a jószívű gyerekből jószívű ember válik. És ő mindig a legszelídebb lelkű, a legjobb szívű gyermek volt a világon.

Eliza rámeresztette a szemét. — Ez volna Mr. Darcy? — gondolta magában.

— Édesapja kitűnő ember volt — mondotta Gardinerné.

— Igen, madam, az volt, és a fiú éppen olyan lesz, épp oly jó a szegény emberekhez.

Eliza figyelt, csodálkozott, kételkedett és egyre jobban érdeklődött. Beszélhetett neki Mrs. Reynolds akármilyen másról, hiába mondta el, kiket ábrázolnak a képek, mekkorák a szobák, mibe kerültek a bútorok. Gardinert nagyon mulattatta a nagy családi büszkeség, mert ő ennek tudta be, hogy Reynoldsné oly túlzottan magasztalta Darcyt, és tovább kérdezősködött nála, s Reynoldsné még akkor is Darcy különböző jótulajdonságairól beszélt, amikor fölfelé haladtak együtt a nagy lépcsőházban.

— A legjobb földesúr és a legjobb gazda, aki valaha volt a világon; nem olyan, mint a mai, léha fiatal emberek,

akik csak saját magukra gondolnak. Nincs olyan alkalmazottja vagy cselédje, aki ne áldaná a nevét. Némelyek azt mondják róla, hogy büszke. Én bizony sohasem láttam őt büszkének. Ezt is csak azért mondják, mert nem olyan nyugtalan, mint a többi fiatalember.

— Milyen kedvező fényt vet ez rája — gondolta magában Eliza.

— Ez a szép kritika — suttogta a nénje menetközben — nem egészen egyezik a mi szegény barátunk iránt való viselkedésével.

— Talán megtévesztettek bennünket.

— Ez aligha valószínű ; a mi forrásunk nagyon is megbízható.

Fölérték a hatalmas folyosóra, ahonnan egy nagyon szép szalon nyílt, amelyet csak most rendeztek be újonnan, s amely pazarabb volt és kecsesebb, mint az alsó terem. Megtudták, hogy ez a Miss Darcy kedvéért történt, aki nagyon megszerette ezt a szobát, amikor utoljára volt Pemberleyben.

— Annyi bizonyos, hogy jó testvér — mondotta Eliza s az egyik ablak felé indult.

Amikor beléptek a szobába, Mrs. Reynolds előlegezte Miss Darcy örömét. — És mindig ilyen a gazdám — tette hozzá. — Ha örömet szerezhet húgának, az egy pillanat alatt megvan. Nincs a világon semmi, amit meg nem tenne érte.

Már csak a képtár és két-három nagy hálószoza volt hátra. A képtárban sok jó festmény volt, de Eliza nem értett ehhez a művészethez, s a képek helyett, amikből lent is eleget látott, inkább Miss Darcy ceruzarajzait kezdte nézegetni, amelyeknek modelljei általában érdekesebbek és ennél fogva érthetőbbek is voltak.

A képtárban sok családi arckép volt, amelyek alig köthették le az idegenek figyelmét. Eliza egyetlen arcot keresett köztük, amelyet jól ismert. Végre megállította egy festmény, amely meglepő hasonlatossággal ábrázolta Mr. Darcyt, — és azzal a mosollyal, amelyet Eliza is látott néha az arcán, amikor őt nézte. Pár percig vesztegelt a kép előtt,

komolyan eltűnődve, s mielőtt kimentek a képtárból, még egyszer visszánézett rája. Mrs. Reynolds elmondta nekik, hogy ezt a képet még az öreg úr életében festették.

Ebben a pillanatban olyan gyöngéd érzés támadt Eliza lelkében az eredeti iránt, ami ismeretségük teljében sem történt meg vele soha. Mrs. Reynolds magasztalásait nem lehetett tréfára venni. Van megbízhatóbb dicséret, mint amit egy intelligens alkalmazott mondhat? Hány embernek a boldogsága van az ő kezében, aki testvér, földesúr és gazda? Mennyi örömet adhat s mennyi fájdalmat okozhat! Mennyi jót vagy mennyi rosszat kell tennie! Amit a kulcsárné beszélt róla, az mind mellette szólott, s ahogy most letekintett a festményről és rászögezte a szemét Elizára, — Miss Bennet melegebb hálával gondolt Darcy érdeklődésére, mint bármikor azelőtt. Csak arra gondolt, hogy milyen forró volt ez a szerelem s alig emlékezett arra, hogy milyen neveletlenül fejezte ki magát.

Miután minden megmutathatót végignéztek a házban, lementek a földszintre, elbúcsúztak a kulcsárnétól s ez rábízta őket a kertészre, aki a kapu előtt várt rájuk.

Amint lefelé sétáltak a pázsiton a patak felé, Eliza még egyszer visszánézett. Nagybátyja és nagynénje is megállottak, s mialatt Gardiner az építés esztendejét találgatta, egyszerre feltűnt a kastély gazdája, amint jött feljük az istállókhöz vivő úton.

Alig huszonöt lépésnyire lehettek egymástól, Darcy oly hirtelen jelent meg előttük, hogy okvetlenül észre kellett őt vennie. Szemük rögtön találkozott s mindkettejük arcát mély pír öntötte el. Darcy hátrahőkölt s meglepetésében egy pillanatra mozdulni sem tudott; de hamar erőt vett magán, a társaság felé tartott s megszólította Elizát, s ha a nyugalma nem volt is teljes, az udvariasságából semmi sem hiányzott.

Eliza önkénytelenül félrefordult, de Darcy közeledésére megállt és le nem küzdhető zavarral fogadta üdvözlését. Ha megjelenése, ha az imént látott képhez való hasonlósága nem lett volna elég Gardineréknek, a kertész meglepett arcából rögtön kiolvashatták volna, hogy a kastély gazdáját látják maguk előtt. Kissé elhúzódtak az útból, míg Darcy

az unokahúgukkal beszélt, aki meglepetésében és zavarában alig mert rá föltekinteni s nem tudta, mit feleljen, amikor Darcy udvariasan tudakozódott a családjá iránt. Utolsó találkozásuk óta megváltozott modora annyira meglepte Elizát, hogy Darcy minden egyes szavával nőttön-nőtt az ő zavara. Az járt folyton az eszében, hogy ittléte a legnagyobb illetlenség, s az a pár perc, amelyet együtt töltöttek, életének legkellemetlenebb perceit juttatta emlékezetébe. De Darcy sem érezte magát kellemesen; beszédjéből teljesen hiányzott a régi biztonság. Hadarva beszélt, többször is megkérdezte, mikor jött el Longbournból, meddig marad Derbyshire-ben, úgyhogy nagyon is elárulta zavarát.

Vége már nem is tudott mit mondani a pár pillanatnyi hallgatás után, hirtelen föleszmélt és elköszönt Elizától.

Gardinerék aztán odamentek és magasztalták Darcy kitűnő termetét. Elizát annyira lefoglalták az érzései, hogy egy szavukat sem hallotta és szótlanul ment velük tovább. Lenyűgözte őt a szégyen és a fájdalom. A legszerencsétlenebb, a legoktalanabb dolog volt eljönni Pemberleybe. Darcy bizonyosan furcsának találja! S milyen kedvezőtlen világításban tünteti fel őt ilyen hiú ember előtt. Olyan ez, mintha szándékosan vetette volna magát ismét az útjába. Oh, miért is jött ide? Vagy miért nem jött még egy nappal előbb? Ha csak tíz perccel távoznak korábban, nem ismerhette volna fel őket, — mert nyilvánvaló, hogy éppen akkor érkezett meg — csak egy pillanattal előbb szállhatott le lováról vagy a kocsijáról. És újra meg újra pirulnia kellett e visszás találkozás miatt. S mit jelent Darcy viselkedése, amely annyira megváltozott? Már az is meglepő volt, hogy egyáltalában szóba állt vele. De milyen udvarias volt, még a családjá iránt is érdeklődött! Soha ily kevés méltóságot nem látott benne, soha sem beszélt vele oly kedvesen, mint ezen a nem várt találkozáson. Milyen más volt a viselkedése, mint legutóbb, Rosings Parkban, amikor levelét nyujtotta feléje! Nem tudta, mit gondoljon, hogyan magyarázza meg a dolgot.

Most a víz mellett szép sétaútra kerültek s minden lépés után szebb lanka vagy facsoport tűnt a szemükbe, amint jobban közeledtek az erdőhöz; de sokáig tartott, míg

Eliza is tudomást vett róluk, s ámbár nagybátyja és nénje ismételt kérdéseire felelt is gépiesen s mindig odanézett, amerre mutattak, semmit sem látott a parkból. Ő, mindig a kastélynak csak arra az egy helyére gondolt, ahol Darcynak kellett lennie. Szerette volna tudni, hogy ő mire gondol abban a pillanatban — mit gondol róla és hogy mindennek ellenére jó szívvvel tud-e még rágondolni? Talán csak azért volt hozzá udvarias, mert már nem érzett semmit; de viszont volt valami a hangjában, ami nem erre vallott. Eliza nem tudta volna megmondani, hogy Darcy inkább örömet érzett-e, mint fájdalmat, amikor őt meglátta, de abban a pillanatban semmiesetre sem látszott nyugodtnak.

Útitársai szóvátették szórakozottságát s ez végre is fölébresztette; ő is szükségesnek érezte, hogy visszanyerje saját magát.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

SZEMLE.

Gróf Széchenyi István halálának 75. évfordulója.

Elnöki megnyitó beszéd

a M. Tud. Akadémiának 1935. március 26-án tartott összes ülésén.

Tekintetes Akadémia! Mai és legközelebbi összes ülésünk közepén esik a Széchenyi halálának 75. évfordulója, amelyen nem fogjuk elmulasztani koszorút helyezni nagy alapítónk szobrának talapzatára.

Értesülésem szerint tervbe volt véve ennek az évfordulónak szélesebbkörű megünneplése. Akadémiánk ettől függetlenül a saját körében óhajtott e napról megemlékezni, mert mi inkább abban látjuk feladatunkat, hogy úgyszólván mindennápi munkánkban kövessük állandóan a Széchenyi szellemét, mintsem hogy koronkinti nekibuzdulással hirdessük dicsőségét.

Hogy Széchenyi élete és életének műve ma nemzetünk közjava, abban az Akadémiának nagy része van, mert bár a régi megállapodás szerint Széchenyi életrajzára évenként hirdetett pályázat eddig eredménytelen maradt, a Széchenyi-irodalom óriási méretekben tágult s ugyanily mértékben tágult életének és munkásságának ismerete is. És itt kedves kötelességem elismeréssel emlékezni meg Hegedüs Loránt társunk lelkes tevékenységéről, mellyel az Akadémia tulajdonában levő összes naplókötetek kiadását biztosította.

Nem mondhatjuk, hogy Széchenyi megismerésének ez a tágulása megszüntette volna az ő egyénisége és működése körül fölmerült összes vitakérdéseket; sőt inkább újakkal is szaporította azokat. Ez a Széchenyi szövevényesen bonyolult, gyakran önmagának ellentmondani látszó természetében és pályájában leli magyarázatát.

1830-ban kezdődő agitatórius irodalmi tevékenysége Széchenyit merész reformerként tüntette fel, akivel a konzervatív társadalmi tényezők gyakran élesen szembezállottak. Kossuth szerepének kezdete neki egyszerre a mérsékelt óvatosság, megfontolás hirdetőjé-

nek feladatát juttatja. A gazdasági reformok terén — melyek mind meg is valósultak — ő valóban radikális volt, ellenben a politikai reformban, a centralizáció és parlamentarizmus megvalósításában elhamarkodottnak találta azt, amit az 1848-i törvények létrehoztak. Ennek ellenére belépett a Batthyány elnöklete alatti első felelős minisztériumba, de mikor a 48-i reformok elleni bécsi visszahatás súlyos összeütközést idéz elő az osztrák kormány és a nemzet között s az első forradalmi jelenségek mutatkoznak, őt lelki és szellemi egyensúlyának teljes felbomlása elmeegógyintézetbe viszi.

Széchenyi elmebaja újabban már szintén vita tárgya volt. Az kétségtelen, hogy a Döblingbe vonulása utáni első években elméje működése rendellenes volt; ellenben az 50-es évek második felében sok emberrel érintkezvén, megnyilatkozásai mindenkire az előbbi időkből ismert, nagy, élénk és gazdag szellem benyomását tették. Nagy irodalmi tevékenységet is fejtett ki ezidőben, bár csak titokban, mert az 1859-ben megjelent *Blick* szerzőségét sem ismerte el a nyilvánosság előtt, többi ezidőbeli írott műveit pedig csak nemrég fedeztük fel, miután azok a házkutatás alkalmával rendőrileg lefoglaltattak.

A katasztrófa tulajdonképpen Széchenyi ismerőseire nézve is váratlanul következett be, csak a házkutatás óta volt nála az a nagyfokú nyugtalanság észlelhető, mely őt az öngyilkosságba sodorta. Öngyilkosságára nézve a Károlyi Árpádtól felfedezett legutolsó naplókötet kétségtelenné teszi, hogy azt nem a haza sorsa fölötti kétségbeesés, hanem saját egyéni sorsának várható ijesztő fordulata idézte elő. A haza sorsa fölötti kétségbeesésre a Legnagyobb Magyar-nak épen akkor, mikor a végzetes tettet elkövette, sokkal kevesebb oka volt, mint a megelőző években. A kibontakozás, az uralkodóházzal való kibékülés gondolata Széchenyit élete végén kétségkívül foglalkoztatta, bármily keserű támadásokat intézett *Blick*jében és hátramaradt kézírataiban a hatalom, sőt maga az uralkodó ellen is. Felfogása közel állhatott ebben az időben a konzervatívékéhoz, akik kevéssel később, rövid időre uralomra jutottak; de az egészen kétségtelen, hogy a kiegyezés, amelyet hét évvel később Deák Ferenc létrehozott, őt kielégítette volna.

Széchenyinek életében megjelent és halála után napvilágra jutott írásai tagadhatatlanul mutatnak fel ellentéteket, melyek némileg megmagyarázhatóvá teszik azt, hogy nagyon különböző politikai irányok képviselői szeretnek reá hivatkozni. Ez egy hosszú politikai pályánál, mely oly mozgalmas és fordulatos időszakba esett, mint az övé, minden benyomásra oly élénken visszaható természetnél, mint a Széchenyie, szinte elkerülhetetlen volt. Azért az, amit ő nekünk írá-

saiban hátrahagyott, kimeríthetetlen tárháza marad a mindig érvényes igazságoknak s nemcsak egy nagy szellem és nagy szív földi pályájának és szenvedéseinek történeti érdekével bír, hanem örök forrása az okulásnak, a közügyek körüli eligazodásnak ; oly világosan jelöli ki feladatainkat, hogy bennök és általok Széchenyi sírján túl is imádott hazájának örökké ható ereje fog maradni.

Akadémiánk, mely benne alapítójának emlékét is tiszteli, köteles kegyelettel és szilárd meggyőződéssel követte eddig és fogja követni ezentúl is az ő tanítását.

Berzeviczy Albert.

IRODALOM.

Irodalmunk torzított képe egy pályanyertes munkában.

Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. I—II. kötet. Cluj—Kolozsvár. Erdélyi Szépmíves Céh, 1934. 8-r. 342 + 255 l.

Szerb Antal könyve egy pályázatra készült, melyet 1930. június havában hirdetett az Erdélyi Helikon «íróiközössége». A pályázat magyar irodalomtörténetet kívánt s lényegesebb feltételei a következők voltak. «A mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de első sorban a kisebbségi sorsban élő magyarsághoz». A cél szép, de maguk a pályázat hirdetői is aligha hittek a feladatnak az ő szájuk íze szerint való megoldhatóságában. Az egész magyar társadalomnak csak nagyon csekély része olvas irodalomtörténetet (sőt irodalmat is!), ezt is, főként világnézet és irodalmi felfogás dolgában, súlyos különbségek tagolják csoportokra. Ennek a feladatnak tehát csak olyan vonzóan írt és tárgyias munka felelt volna meg, amely tartózkodik minden ellenmondást kihívó elvi állásfoglalástól és minden párt-szempontról. Ezt különösen a kisebbségi magyarság szükséglete kívánta volna meg, amely egészen más, mint az anyaországié. Itt az iskolákból irodalomtörténeti tanultsággal kerül ki az a felnőtt közönség, amelyre első sorban gondolt a pályázathirdetés, s rendelkezésre állnak a magyar írók munkái is. A megszállt területeken egészen más a helyzet. Szegényes irodalomtörténeti ismeretekkel bocsátják ki növendékeiket az idegen szellemű iskolák s a magyar írók olvasása is szinte lehetetlen számukra. Ilyen fogyatékos előképzett-ségű olvasók tájékoztatására hasznos eredménnyel csak igazán becsületes tárgyilagosságú, feladatát lelkiismeretesen átérző könyv szolgálhat. Ez a munka ennek a feladatnak nem felel meg; azt, akinek van valamelyes irodalomtörténeti tájékozottsága, megzavarja, akinek nincs, azt félrevezeti.

De maguk a pályázathirdetők sem gondoltak erre a tárgyilagosságra, mert hisz azt is kívánták, hogy «tegye jóvá a mű azokat az igazságtalanságokat, melyeket az irodalom és a haladás ellenségei egyes írók, művek, irodalmi mozgalmak ellen elkövettek». Valóban a pályázatot hirdető «íróiközösség» hivatása ez s olyan feladat-e ez, amelyet vaktában rá lehet bízni nyugodt lélekkel egy nyilvános pá-

lyázatnak többnyire kiforratlan résztvevőire? Mi alapon vélte magát egyébként is hivatottnak ez az egészen laikus társaság arra, hogy felülbírálja és átértékelje Gyulai Pál s a nyomába lépett és az ő szellemében működött tudósok lelkiismeretes munkásságát? S mi szolgál nekünk biztosítékul arra, hogy valóban igazságosabban fognak ítélni? Ez a kívánság már voltaképp azt jelezte, hogy nem tárgyilagos és tudományos munkát kívántak, hanem radikális szellemű propagandairatot. Szerencséjükre Szerb úrban igen értelmes emberre találtak, akinek nem nagyon kellett magyarázatni, mit kíván az erdélyi írói nemzet.

Ezek után már eleve sem lehet valami nagy bizalmunk az igazságnak ezekben a Szent György-lovagjaiban, s az alábbiakban csakugyan ki fog derülni, hogy vélt igazságtalanságok jóvátétele helyett voltaképpen igazságtalanságokat és ferdítéseket koszorúztak meg. Talán ez keltette azt az «ünnepi érzés»-t, amellyel az «íróiközöség» a pályanyertes munkát útjára bocsátotta.

Egyébiránt vajjon hol talál a könyv előszavának írója «az irodalom és haladás ellenségei»-nek könyveiben olyan igazságtalanságokat, amelyeket elkövet e könyv szerzője az ő áldása mellett? Hogy csak két példát említsünk, mit szól igazságért annyira hevülő szíve ahhoz, ahogyan két tiszteletreméltó pályatársát, Tompát és Szabolicska Mihályt «elintézi» e munka írója? Tompának «korlátolt-ságá»-ról ír s felháborító módon tárgyalja «le» hazafias költészetét; Szabolicskát pedig így méltatja agyba-főbe: «Bizonyos tablószerű falu- és egyszerűség-kultusz jellemezte Szabolicska Mihályt is, aki annyira nem volt megelégedve a párizsi Grand Café-val és bicska-hiányt kifogásolt a salzburgi csapszékben». (II. k. 119—20. l.) Így szokták kiharcolni az irodalom és haladás barátai az igazság győzedelmét? Hálás tér lenne a humorizálás számára a szerző kedves modern költőinek ilyen szellemű «méltatása».

A pályázati feltételek közt szerepelt az is, hogy «bontakozzék ki belőle a magyar irodalom és a világszellem kölcsönhatása, de éles körvonalakban emelkedjék ki a műben a magyar zseni minden más néptől különböző sajátossága». Ezt a feladatot a szerző egyoldalúan fogta fel: éles világitásba állította a «világszellem» hatását a magyar irodalomra, de mellőzte a második követelményt, holott a tárgyilagos vizsgálatnak a pályázati feltétel szelleméhez is híven nemcsak a hasonlóságra, hanem a különbségre is ki kell terjednie. Minden irodalom életében elválaszthatatlan ez a két tényező: nemzeti eredetiség és idegen hatás. A könyv szerzője azonban leplezetlen ellenszenvvel van minden iránt, ami «nemzeti», s haragja különösen Beöthy Zsolt ellen fordul, aki a külföldi hatások vizsgálatánál min-

dig az eredetiség érvényesülését kereste. Szerzőnk feladatának ezt a részét fölényes lenézéssel mellőzi, holott a vizsgálatnak ránk nézve értékesebb oldala kétségtelenül ez. Ő maga ugyan azt hangoztatja, hogy főtörekvése egységes szempont találása a magyarság és európai-ság «szintézisében»; valójában mégis csak azt vizsgálja, miben hasonlít irodalmunk az európaihoz.

Végül azt is hangsúlyozta a pályázathirdetés, hogy «az esztetikai szempont vezető szerepe mellett súlyt kapjanak az irodalmat formáló eszmei, szociális, gazdasági és politikai történeti erőforrások is». A szerző inkább ez utóbbi tényezők nyomozására vetette magát, a vezető helyre állított esztetikai szempontot meglehetősen elhanyagolja.

A szerző legfőbb becsvágyául bátran jelölhetnők meg azt, amit ő egy jeles történetírónknak tulajdonít: «Szereti megmutatni, hogy minden máskép volt, mint ahogy általában gondolják». E becsvágy kielégítésében aztán igazi fenegyerek derék szerzőnk. Mint hitvallásos pacifista is bizonyára tiltakoznék az ellen a képtelen föltevés ellen, hogy huszárvér csörgedez ereiben, de a tempói határozottan huszárosak. Támadni és mindig csak támadni! Nem valami merész vágtaiban ugyan, hanem csak elődeinek kicsinylésével s a fölényesség üdítő tudatában. Az ilyen rohamok nem igen szokták ugyan lekasabolni a megtámadottak igazságát s legfeljebb a harcmód illoyalitása és a hadakozó kiforratlansága mellett bizonyítanak, de a tájékozatlanoknak imponálnak.

Régebben nagyobb munka előtt a költő a múzsát hívta segítségül, a tudós elődei munkája iránt fejezte ki kegyeletét, a modern író, úgy látszik, elődei leszólásával lát dologhoz. A szerző is nagyon hangoztatja az iskolás hagyományokkal való szakítást, pedig ő is csak azokon épít tovább. Bármennyire lenézi is az egyetemi tanárokat, mégis sokat felhasznál különösen Riedl Frigyes egyetemi előadásaiból. Leszólja magát a közönséget is, amelyet olcsó szellemeskedéseinek egyikével így tisztel meg: «Művelt nagyközönség alatt nálunk a műveletlenek tömegét szokták érteni». (I. 8.) Természetesen az ő tudományán felnövő intellectuelek mások lesznek. Leszólja egész irodalomtörténetünket: «Minálunk az irodalom története, a szellem kontinuitásának ápolása, fáradt és fásasztó tanárok szürke rutinmunkája lett». Ha csakugyan így van is, akkor is illik-e mellveregető vásári kiállással kiemelni önmagát: nézzetek rám, én különb leszek minden eddiginél!? Szinte azt akarja éreztetni, hogy minden elődje csak a magyar glóbuszt, a mokánykodó és az egész világtól elkülönülő magyart kereste irodalmunkban, míg őt nem küldte a Gondviselés, hogy fölfedezze számunkra Európát. De ez az ön-

tömjénezés elhallgatja, hogy már Beöthy és Riedl is azt tanították, hogy mindig a leginkább európaiak voltak a leginkább magyarok.

Ez nem akadályozza meg a szerzőt abban, hogy éppen Beöthy Zsolt ellen alaptalan és durva támadást ne intézzen a könyvnek talán legszegényletesebb soraiban. Egyebek közt a következőket állítja róla: «A magyar irodalomtörténetet áttette a parlamenti szónoklat terminológiájába (!) . . . Beöthynek sikerült az egész magyar irodalmat a negyvennyolcas párt szemszögéből átértékelni. A Halotti beszéd szerzőjétől kezdve a saját koráig megvizsgálta, melyik író mennyire volt tüzes híve a függetlenségi eszmének . . . Gyulai nyomán Beöthy is felvette azt a nem-esztétikai, de rendkívül fontos szempontot az egyes művek vizsgálatában, hogy mennyire fejezik ki a nemzeti jelleget, az eidost. De ő nála ez a szempont is különös szintézisre jut a függetlenségi pártpolitikával és annak társadalmi hátterével. Nagy jelképe, a «volgai lovas», a magyar szellem őse, aki rendületlen éberséggel őrzí a volgai magyar határokat. Minél többet hord egy író magában a volgai lovasból, annál magyarabb . . . Azt szokták mondani, hogy a magyar irodalom díszmagyarjára ő varrta fel a sujtásokat. Zengő szónokiassága a panegyricus hangja volt, nem a históriáé. Jelzős és körmondatos dicsőségből egyformán kijutott kicsi és nagy költőnek, árnyalás és pathos-fokozat nélkül, ha jó hazafiak, a függetlenség bajnokai voltak.» (II. 137—9. l.) Elejétől végig szemenszedett valótlanság, egyike az Erdélyi Helikon új igazságtevéseinek. Meghökkenve olvassa az ember s azt kell föltételeznie, hogy a szerző a nélkül ítélkezik Beöthyről, hogy bármit is olvasott volna tőle, mert egyébként a tények durva meghamisításával állunk szemben. Beöthy sohasem rokonszenvezett a függetlenségi párttal, testestől-lelkestől szabadelvű volt, a Tiszák táborában. Köztudomás szerint európai látkörű, európai szellemű és műveltségű ember és író volt. Nem a negyvennyolcas párt szemszögéből értékelte irodalmunkat, amint a szerző állítja, hanem a közös emberi műveltség és európai irodalom szempontjából, amint számos idézettel bizonyíthatnók. Legyen elég a legszélesebb körű olvasóközönség számára készült Képes Irodalomtörténet bevezető tanulmányának egy pár mondatát idézni: «Irodalmunk története a közös emberi műveltség fejlődéséhez való viszonyunknak s egyszersmind nemzeti fejlődésünknek története». «Életünk egész folyásában ki voltunk téve idegen hatásoknak, az emberiség nagy mozgalmai, törekvései, szellemi áramlatai hatásainak». «Amint irodalmunkat nem ismerhetjük meg alaposan és nem tárgyalhatjuk a külföldétől elszigetelve: épp oly kevésbé szakíthatjuk el művelődési életünk egyéb mozanataitól, nyelvünk történetétől, tudományunk és művészetünk fej-

lődésétől, a közmíveltség ápoló és terjesztő eszközeitől, az iskolák, a könyvírás és könyvnyomtatás, a tudományos intézetek ügyétől». Az utolsó idézetből kitetszően Beöthy nemcsak az európai irodalmakkal való kapcsolatot hangoztatta, hanem már voltak olyan szempontjai is, amelyeket csak később vetett fel a szellemtörténeti irány. *A szépprózai elbeszélésben* ő mutatja be először európai kapcsolatokban a magyar irodalomnak egy jelentékeny ágát. *A magyar irodalom kistükrében* ugyanazt a célt tűzte maga elé, mint szerzőnk: a nyugati szellemi áramlataival való kapcsolatban akarta megvilágítani költészetünknek állandó, uralkodó jellemvonását. Csak különböző utakon indultak a közös cél felé: Beöthy azt vizsgálta, miben különbözik költészetünk a külföldétől, Szerb azt, hogy miben egyezik meg vele. Épp ilyen alapos a többi állítása is Beöthyről s az egész vád sorozat valami gyerekesen kritikátlan és alpári hangon van elmondva.

A dühös támadás oka nyilvánvalóan Beöthynek az a bűne, hogy a «nemzeti»-t meri hangoztatni. A «nemzeti» és «hazafias» szavak vörös posztók a szerző szemében. Csak azt méltányolja irodalmunkban, ami európai; a nemzetit lenézi, valami alacsonyabbrendű lelki adottságnak tekinti, ami meggátolja az ő eszményképének, a tiszta humanumnak magaslatára való emelkedést. Egyik helyén ezt írja: «Az egy Szenci Molnár Albert több ősi dicsőséget jelent, mint az egész honfoglaló hadsereg». (I. 30. l.) Ilyent talán mégsem volna szabad írni, különösen nem a megszállt területi magyarság számára. A XIX. század elleni támadásai főként a kor «nemzeti» tendenciája ellen irányulnak, ilyenféle modorban: «Nem mindenki, aki mondja: Uram, Uram, megyen be mennyek országába és nem mindenki nagy költő, akinek versei a nemzeti eszmével foglalkoznak». (Nemcsak a gondolat sületlen, hanem fogalmazása is milyen idétlen!) Annál feltűnőbb ez az ellenszenv, mert az emelkedett lelkű világpolgár azt nem nehezményezi, hogy a franciák és németek ragaszkodnak hagyományaikhoz s szokatlanul elnéző és megbocsátó a lelkes kulturbajnok a bécsi udvar németesítő törekvéseivel és külföldieskedő magánásainkkal szemben. Utóvégre meg tudjuk érteni, hogy Szerb úr könnyen le tud mondani minden magyar hagyományról, amelyhez úgysem sok szál fűzi, de nagyon illetlennek találjuk azt a hetyke hangot, amelyen kifejezésre juttatja ezt.

Természetesen azt sem igen hajlandó elfogadni, amit mestere, Riedl Frigyes is oly szépen fejtegetett a magyar költészet ihletességéről: a nemzeti érzésnek mindennél nagyobb jelentőségét költészetünk történetében, azt, hogy a magyar költő fogalma a mohácsi vésztől kezdve elválaszthatatlan a hazafi fogalmától. Előtte úgy látszik, elképzelhetetlen az is, hogy hazafias felbuzdulás volt

egyek költőink munkásságának leghatalmasabb ösztönzője. Így jut aztán olyan föltevésre, amilyennel Bessenyei művelődési vágyát és elszánását magyarázza: «A kulturális szándék valószínűleg a férfiúsiágon keresztül furakodott be a testőrbé: a bécsi nők szerették, de fölényesen kezelték a szép, de tanulatlan barbárt, a csiszolatlan gyémántot. A gyémánt rövidesen hozzálátott, hogy csiszolja magát». (I. 226. l.) Ezt a frivol magyarázatot a szerző valószínűleg Bessenyei «tudatalatti én»-jéből elemezte ki, mert «a gyémánt» ennek éppen az ellenkezőjét állítja a *Magyar Nézőben*, azt, hogy a nők többet adnak a szép termetre és a szép szemre, mint a világ minden bölcseségére. A maga példáját is felhossa: izzadásig bölcselkedett egy szép asszonynak s mikor már azt hitte, hogy bölcseségével meghódította, az megszólalt mosolyogva: be szép szemed van! míg beszéltél csak abban gyönyörködtem. Beöthy másképp magyarázza a dolgot, s mi már csak a mellett maradunk.

De ideje már azt vizsgálunk, mennyiben indokolt a szerzőnek az az öntelt fölénye, amellyel elődeire tekint s mennyiben nyújt különbet náluk. Mert az a fontos, hogy különbet adjon; az magában még kevés, hogy újat ad.

A könyv elején örömünkre szolgált, hogy nem a már sokszor elmondottakat ismétli vagy variálja, hanem új szempontokat keres, új oldalokról próbálja megvilágítani irodalmunk életét s tagadhatatlanul eszes és nagyon művelt ember benyomását teszi ránk. Különösen az I. kötetben vannak szép és értékes fejezetei is. Sajnos, örömünkbe ürmöcsepek is vegyülnek.

A szerző az eszme- és stílustörténetre irányuló szellemtörténeti vizsgálat mellé az irodalomszociológiát is vezető szempontjául tűzi ki. Szívesen kelünk útra vele, annál is inkább, mert különösen az utolsó szempontból való vizsgálatra kevés az előmunkálat nálunk s joggal várunk új eredményeket. Társadalmi rétegeknek egymást felváltó vezetőszerében látva az irodalom fejlődését, az eddig szokásos időrendi felosztás helyett ő ebből a szempontból osztja fel irodalmunk történetét a következő korszakokra: I. egyházi, II. főúri, III. nemesi (a) nemes írók, nemes olvasók kora, b) nemesi-népi irodalom, c) a polgárosodó nemesség irodalma), IV. polgári irodalom. Ez a felosztás egészen zavaros és szétmálló, az időrendi egymásután összezavaró tárgyalásra vezet és semmi, a lényegre vagy a fejlődésre az eddiginél mélyebben világító eredményt nem nyújt, inkább nagyon is erőszakolt skatulyázás hatását teszi ránk. A korszakok többnyire csak üres keretek maradnak. Bevezetőül ugyan mindegyiknél megrajzolja a kor társadalmi képét s az irodalom szerepét a társadalomban, de aztán a tárgyalt írók és művek társadalmi jelentőségére már nem világít rá.

A szellemtörténeti szempont is elég gyakran elsikkad s a szerző szívesebben téreget ki az elv felfüggesztésével írói arcképek festegésére, sőt még azt az engedményt is meghozza a régi iránynak, hogy lábjegyzetek formájában életrajzi vázlatot ad, az írók munkáiból s a róluk szóló irodalomból is közöl egyet-mást. Úgy látszik ezt nagyon kelletlenül végezte s meglehetősen lelkiismeretlenül is. Az életrajzokat folyamatos előadás helyett Riedl Frigyes kedvenc formájában, az évszámokhoz fűzött vezérszavak alakjában adja, igen kevés érzékkel a fontos és jellemzetes iránt. Így pl. Petőfi életrajzában főként azt emeli ki, hogy kikkel s mikor veszett össze a költő. Valószínűleg a gondatlan javítás következtében az évszámok gyakran egész mulatságosan következnek egymásra, pl. Mikes 1785-ben a rodostói magyar kolónia bászúgja, 1761-ben meghal. Bessenyei 1755—1710 Sárospatakon tanul; Ányos 1782—83-ban Székesfehérvárott tanár. Tüdőbaja 1782-ben elragadja. Kármán 1798-ban jön Pestre. 1795-ben költözik Losoncra, ahol még ebben az évben meghal. Tömérdek sajtóhiba éktelenkedik a könyvben, de az ilyesmik javítására mégis nagyobb gondot kellett volna fordítani. Kiss Józsefnek sem születése, sem halála évét nem közli, az utóbbi Prohászka Ottokárnál is hiányzik. Bizonyára verejtékes munka lett volna utánanézni ezeknek az adatoknak. A munkák összeállítása még ötletszerűbb. Kármánnál ezt írja: «Művei: Az Uránia három száma». Ez így fogalmazva nem is igaz, mert az Urániában másoknak is vannak dolgozatai. Félreértésre adhat okot, hogy Szász Károly művei közt a Nibelung-éneket is felsorolja, mintha eredeti volna. Repertóriumai a már egészen kicsinyes pártoskodásnak kiáltó bizonyosságai. Csak az kerül be ezekbe a propaganda-repertóriumokba, aki barát, elvtárs, szellemtörténész. Ezeknek akármilyen jelentéktelen dolgozata is ott ékeskedhetik, de említetlenül maradnak Gyulai Pál és Beöthy Zsolt dolgozatai s az alapvető monográfiák is, ha szerzőjük nem tartozik az említett kategóriák valamelyikébe. Úgy látszik ez is igazságtalanságoknak helikoni jóvátétele.

A szerző egyébként, ahol csak módját ejtheti, mindenben kifejezésre juttatja pártállását. Nem akarjuk sorszámra méregetni azt az aránytalanságot, mely az egyes íróknak juttatott tér tekintetében oly kirívóan szembetűnő, csak megemlítjük, hogy Lévay Józsefet ennyivel intézi el: «Lévay József csendes egyéniségének emlékét Mikes verse őrzi». Különösen a drámaírók járnak rosszul. Egypár kiemelkedő jelenség kivételével száguldóan gyors iramban cikázik keresztül rajtuk. Kisfaludy Károly vígjátékait egypár mondatban említi, Szigligetinek 6 sor jut, Csiky Gergelynek még ennyi sem. A megérdemeltnél kisebb méltánnyal ír Jósikáról is.

Nála Ady a tetőződése a magyar költészetnek. Kezdetől fogva sűrűn történnek hivatkozások rá, mintha a magyar költészet egész multja csak arra való lett volna, hogy előkészítse őt. Folyton azt érezteti a szerző, hogy Ady a nagy óceán, minden ér, patak, folyó beleömlik. Tárgyalását így kezdi: «Ő volt az, akiben teljes lett az idő, akinek elébe futottak az előfutárok, aki kimondta a szót, amit ki kellett mondani» s. i. t. Minden Adyba torkollik, de nemcsak az ómega ő, hanem az alfa is, mert a multat is hozzá méri a szerző, hozzá igazodnak szempontjai és mértéke. Amit megró másokban, azt vígan műveli ő maga is. Elítéli a mult irodalomtörténetét, mert ízlésének és szempontjainak kialakításában szerinte Aranyhoz igazodott, de ugyanakkor ő ezekre vonatkozólag egészen Adyban fogul el. Ady kiemelését szolgálja a XIX. századnak, melyet a szerző egyik mestere, Riedl Frigyes, még a magyarság nagy századának mondott, tendenciózus lefokozása értékben. A XIX. századnak nemcsak irodalomtörténeti szempontjairól szól lenéző fölénnyel, hanem magát a századot is mennél korlátoltabbnak igyekszik bemutatni. Természetesen még hiányzott a nagy fény, mely csak a XX. században derült fel ránk. Ennek a törekvésnek keserű levét a század két nagy lángelméje, Petőfi és Arany, is megissza. Az ő nagyságukat is mintegy lefokozva, sokszínű tehetségükből sok mindent elhallgatva mutatja be a szerző, s mindezt azért, hogy annál nagyobb fényt árasztthasson Adyra és társaira. Először is az új tanár úr az igazságtétel szent nevében az első helyről hátrább ülteti őket s kimondja a fellebbezhetetlen határozatot: «A magyar költészetben a két legnagyobb költő Vörösmarty és Ady» (sőt ezt is hozzáteszi: «volt leginkább a halál rokona», amiben épp annyi az igazság, mint az állítás első részében). Petőfinek ezerszerű költészetéből szerelmi líráját pécézi ki s ezt, egy mástól fölvetett ötlet után indulva, a biedermeier termékének minősíti. Egészen ferde világításba állítja ezt s biedermeierré légiesített, sóvár érzékiségben láttatja Petőfi szerelmi érzésének igazi valóját. (Bezzeg nem «légiesített» Ady!) Sőt megengedi magának azt a szellemi kiruccanást is, hogy irónikus hangon szóljon Petőfi szerelmi költészetéről s ezt a tiszteletlenséget azzal mentetgeti, hogy ez a költészet következményeiben pusztító volt a magyar lírára. Félévszázadon keresztül ugyanis csak ártatlanul volt szabad szeretni a költőknek ártatlan szűzeket. Vajjon mindenkinek az lett volna-e inkább ínyére, ami a szerzőnek, hogy bukott nőkről és utcai leányokról zengett volna az ének? Adyt bezzeg nem hibáztatja, hogy nyomában nem ártatlanul szeretnek a költők nem ártatlan szűzeket.

Aranynak paraszt származását emlegeti kedvtelve, holott Arany nemesi, szabad hajdú származású volt. A szerző kedvenceinek egy-

része bizony rosszul járna, ha a humorizáló kedv a származásukról emlegetné őket annak a címnek a mintájára (*A népi fi*), amelyet a szerző Aranyról szóló első fejezete fölé írt. Érthetetlen, miért akarja a szerző elhitetni, hogy Arany nem bírta a kultúrát, ez meghasonlásba kergette lelkét. Berzsenyiről azt írja, hogy ő a Bemszülött, aki nem érti meg a kultúrát s mikor oda kerül, ahol a kultúra születik, megbetegszik a ritkás levegőben. «Ez lett a sorsa, — folytatja — a másik nagy dépaysének. Arany Jánosnak is.» (I. 269. l.) Arany nem értette meg a kultúrát?! Nyilván félrebeszél a szerző. Ezt, úgy látszik, annyira sikerültnek találja, hogy Aranyról szólva is megismétli: «Az intellektuális világban állandóan dépaysének, otthontalannak érezte magát és melankólikusan hervadt, mint a magyar irodalom másik magányos óriása, Berzsenyi.» (II. 89. l.) Aranyról azt állítani, hogy «az intellektuális életformától visszatartotta parasztos zárkózottsága, szemérme» (II. 88. l.), megint alap nélkül való beszéd, mert hisz ki élt intellektuális életformát, ha nem Arany, aki kora legkiválóbb magyar szellemeivel barátkozott s a világirodalom legnagyobbjaiba mélyedt!? Beszél arról is a szerző, hogy Aranyban «valami kedves paraszti fufangosság keveredett erős értelemmel». Semmiféle fufang nem volt Aranyban, de ennek, épp úgy, mint parasztosságának, emlegetése oda céloz, hogy egy kissé lejjebb szállítsa a tiszteletet, mely alakját övezi. Még szebb a szerzőnek az az állítása, hogy öregségére «megint előkerül, ami kezdetben volt, a népi, az öreg paraszt». Egypár lappal elébb ugyan arról ír, hogy mennyire művelt volt az öreg Arany, mennyire nem népies — hát akkor miért mondja mégis parasztnak? Azért, mert egy alföldi búzásszekér láttára visszavágyódás fogta el gyermekkori emlékei után? Arany János népiességének, mint «hivatalos és egyedül üdvözítő népiességnek» felhánytorgatásában is van bizonyos él.

Általában annak a tendenciának szolgálatában, hogy az előzményeknek mennél sötétebb aláfestésével emelje a legújabb kor ragyogását, a szerző nem válogat az eszközökben: egyaránt alkalmas erőfölényesen könnyed elintézése érdemes íróknak, elhallgatás, sőt itt-ott ferdítés is. Ezt a célt szolgálja az az állítása is, hogy az Akadémia, Kisfaludy- és Petőfi-Társaság már a múlt század második felében is «békességben folytatják közönségmentes tevékenységüket». (II. 119.) Ellenben amit a Nyugatról ír, abban ugyancsak nem fukarkodik az elismeréssel. Ha hitelt adnánk szavainak, akkor a Nyugat íróival soha nem is sejtett virágzásra emelkedettnek kellene éreznünk irodalmunkat. A Nyugatban látja a nagy honépítő organumot, ahol a legnagyobb magyar értékek rakták az új Magyarország falait. Sőt a legújabb eseményeket is a «Nyugat fénykorához» méri. Fájó rezignációval állapítja meg, hogy «újra divatba jön minden, amit annakidején

Ady és a Nyugat elavulttá tettek». (II. 237.) Sajnálja a szocialista, radikális és internacionális irány háttérbe szorulását, amely iránt teljes együttérzéssel van.

Szenvedélyes pártállása (nem pedig szenvedélyes igazságszeretete) tétet vele jóvá még egy nagy igazságtalanságot: remekírókká üti Bródy Sándort, Krudy Gyulát és Szomory Dezsőt. Erről csakugyan megfeledkezett eddig irodalomtörténetünk. Az «összetett nyelv művészet» mestereinek mondja őket. Bródyban nagyon «kellemes»-nek találja az ember és író «gonoszságá»-t. Akik személyesen élvezhették, nem voltak így elragadtatva tőle. Krudyt «irodalomtörténetünk és kritikánk nagy adósságá»-nak mondja. Ezt aligha fogja a szerzőn kívül más számon kérni. «Pénzt akart keresni, és a helyett remekműveket írt» — mondja róla. No lám, milyen egyszerűen keletkeznek a remekművek! Az, amit Szomoryról ír, egészében igen furesa. Szerinte pesti zsidó tájszólását Szomory úgy «felstilizálta», hogy nyelv művészetét egyszerre csak a Vörösmartyé mellett pillantja meg a szerző. S végül mindhármuk közös jótulajdonsága gyanánt «a teremtő fecsegés adományá»-t emeli ki. Mi ezt nem vagyunk hajlandók olyan nagyra értékelni, mint a szerző.

A szerző azt állítja, hogy «az újabb irodalomtörténetet elsőül nem az író érdekli, hanem maga az irodalom», s bár elítéli a régi irodalomtörténetnek «a humanisták pletykálkodó szenvedélyéből fejlődött» ilyen irányú hajlamát, sűrűn és szívesen — «a kéjnek egy nemével» — tér ki pletykákra, melyekkel furesa színben tüntethet fel egy-egy író. Berzsenyiről megírja, hogy, bár gazdag ember volt, sötétség beálltával lefeküdt, hogy ne kelljen gyertyát égetnie. Sajnálta a pénzt versei kiadására is. Igen, de az első lehetett a gazdálkodó ember rendes időbeosztása, a második pedig a már országos hírű költő büszkesége. A maga pénzén bárki kiadhat akármilyen rossz verseket; az, ha mások tartják érdemesnek a kiadásra, már bizonyos megbecsülést jelent. Ezért óhajtotta ezt Berzsenyi. Gyönyörrel részletezi a szerző, mikkel vádolták a múlt század negyvenes éveinek divatlapjaiban az ifjú írók az öregeket. Jókairól megírja, hogy menyasszonyát kézen fogva anyja elől kiszaladt a villa kertjébe és ott elbújt. Természetesen nem felejtí el közölni azt sem, hogy Arany «kiadta a pénzét árendába». Csakhogy az árenda bérletet jelent s így, ha már nem akarja magyar szóval fejezni ki magát, a pénzről csak azt mondhatja, hogy interesre adta ki. Sőt még Adyról is megírja, hogy «emésztő vágya volt, hogy mindenki róla tudjon és róla beszéljen, hogy közismert legyen, mint egy tenniszbajnoknő vagy egy soká körözött gyilkos».

Még inkább hajszolja a szerző az olcsó szellemességet, még

akkor is, ha az igazság és az ízlés rovására történik. Folyton kiütközik a tudományos előadás komolyságából egy-egy vásott megjegyzés vagy egy-egy helytelen firtor. Szenci Molnárról azt írja, hogy házasság formájában csapott le rá a sors. Szerinte a XVIII. század tudósai «bogarakat és írókat» gyűjtöttek. A deákos iskola első tagjai közül «az egyetlen Baróti Szabó Dávidnak volt egyetlen egy személyes élménye : szerette a vakációt». A felismeréses drámában felismerik hozzátartozóikat, «akiket sok évvel azelőtt elvesztettek, mint egy aktatáskát». A német Sturm und Drang költői szerinte «általában megőrültek, kivéve akik nem». Szerinte a biedermeier bárgyú szelídségét a képzőművészet fejezte ki «szinte groteszk teljességgel : ha Juditot ábrázolják, ő is csapott vállú, befont fürtű szépség, kinek arcvonásain kimondhatatlan béke dereng és úgy tartja Holofernes fejét, mint egy tál kompótot. Vagy nézzük az egykorú Bánk Bán illusztrációkat : a Kossuth-szakállas Bánk kicsi kezét durcásan ökölbe szorítja, mialatt Gertrud finom elhárító mozdulatot tesz, mintha azt mondaná : «Maga csúnya». (II. 54.) Kedvünk volna hozzátenni : No ne mondja, kis hamis! Ugyanilyen ízléstelen szellemeskedés az, amellyel a kiegyezés utáni kor (ő «lótuszevő kor»-nak nevezi) hangulatát jellemzi : «Költői a házaselet örömeit énekelték, regényírói gyönyörű grófnők megpróbáltatásairól értesítették az olvasót, színpadán örömtől ragyogó bajusszal járták derék bécsi hangulatú álparasztok a csárdást, építészei az ártatlanság boldog ízléstelenségével építettek malterből renaissance palotákat, gótikus bástyatornyokat nulláslisztből és az épületek szimmetriájukban a császári és királyi szakáll jellegzetes vonásait idézték fel, míg a festők versenyezve szedték pittoreszk ráncba az egész nemzeti multat». (II. 113.) Itt-ott valósággal kegyeletsértően érint szellemeskedése. Csapó Etelkéről írja : «Etelke annyira szelíd, hogy meg is hal, mielőtt a költőnek ideje lenne beleszeretni». (II. 54.) Illetlenség ilyen vásott élcelődéssel szólni egy fiatal leány haláláról. Ugyanilyen esetlen viccelődés a halállal : «A nyugtalanabb lelkek, mint Toldy István vagy Zilahy Károly, nem tudnak sokáig élni ebben a langyos atmoszférában és meghalnak». (II. 114.) Máskor meg cinizmusa hat ránk visszátetszően. «Krudynak és Szomorynak vannak mondatai, — írja — amelyek többet érnek kitűnő és észszerű írók egész munkásságánál». (II. 163.) Nagy tiszteletlenség a kiválósággal szemben, hogy *kitűnő* írók egész munkásságát oda tudná dobni a szerző egy mondatért, mondhatjuk bátran : egy drágakövet odadobna egy fületlen gombért. A Nyugat íróinak munkásságát egészen komolytalan színben mutatja ez a léha szellemeskedés : «A Nyugat lírikusainak expresszionista komálya, elbeszélőinek enyhén közszeméremsertő naturalizmusa fél-

szemmel mindig a burzsoára nézett, hogy kellőképp megijed-e». (II. 165.)

Épp ily szenvedélyesen hajszolja a szerző az aktuális vonatkozásokat is, annyira, hogy még «a gyilkos szellemű hitlerei»-ről sem feledkezik meg. Bármennyire is megvilágosító lehet itt-ott egy-egy modern fogalommal való érzékeltetés, mégsem lehet mindent mai fogalmakkal azonosítani. Tinódiról pl. bajos azt mondani, hogy «szabad pályán mozgó értelmiség» volt, «a század riportere» lett, versei «riport költemények». Szereti a diktátor szót használni, mert ma ez is nagyon benne van a levegőben. Keplert «csillagok diktátorá»-nak mondja; Kazinczyról is azt állítja, hogy «kialakult személye körül az irodalmi diktatura intézménye». Ugyan min diktátorkodott volna szegény Kazinczy? Hiszen elébb meg kellett teremteni az irodalmat s ő csak áldozott érte. Inkább agitátor, mint diktátor voltát kellett volna kiemelni. Kisfaludy Sándor élete «filmoperettbe kívánczó élet» szerinte.

Szedjük esokorba a szembetűnőbb tárgyi tévedéseket is, a tárgyalás sorrendje szerint haladva :

I. k. 51. l. Timár *Károly*, helyesen Kálmán.

72. Heltai egyik-másik meséje *ellenállhatatlan*. Ez nem irodalmi jellemzés.

82. Ilosvai csak «nagyerejű bolondot» látott Toldiban. A kifejezés nem szerencsés.

83. Toldi és Árgirus históriája a Magyar Könyvtárban is megjelent. Csak az Árgirus, Toldi az Olesó Könyvtárban.

97. Szenci Molnár Albertet *dunántúli* jobbágyfiúnak mondja. Nem volt se dunántúli (a pozsonymegyei Szempcen született), se jobbágyfiú (apja iparos volt).

118. Amade *«halandzsa* verseket írt». Kár volna ennek a szónak polgárjogot adni, pedig még egypárszor később is használja.

129. «Az igazi vallásos líra egyetlen nagy témája a bűnbánat». Tehát csak bűnös ember lehet igazán vallásos költő? Berzsenyi Fohászkodása nem igazán vallásos költemény?

137. Rimay János irodalmunk első szervezője. Mit szervezett? A szervezetnek miféle szerveit létesítette?

171. «Tulajdonképpen az egész kuruc költészet gályarabok siralmas éneke». Nagyon egyoldalú beállítás. Egyáltalán a kuruc költészetéről aránytalanul röviden ír, nem nagyon kedves neki ez a «tárogató hangulat». Voltaképp csak azt emeli ki, amit Thalynek lehet adományozni. Itt is egyoldalúságba esik. Hogy mit tart Thalyénak, azt úgy fejezi ki, hogy a legszebb és legnépszerűbb költemények az ő hamisítványai. «A szép, kerek kompozíciójú, színes és feltűnően régies verseket Thaly Kálmán írta ; a terjengős, egyhangú és nem különö-

sen régies ízű versek eredetiek . . . A Thaly-versek, úgy ahogy vannak, minden történelmi glória nélkül is kitűnőek». De viszont arra felelni se próbál, miért olyan gyengék akkor Thalynak a maga neve alatt kiadott költeményei. S vajjon ezekre a versekre is érti-e a szerző azt a meglepő állítását, hogy «egyik kortársának a költészete sem hat ma annyira frissen, mint az övé». Sőt tovább is megy Thalynak nagy költővé koszorúzásában, azt állítva, hogy az ő «tömör, expressív stílusában indul el az az újítás, ami Ady Endréhez vezet». Próbálja meg a szerző visszavezetni Ady költészetét Thalynak a maga neve alatt kiadott verseire.

176. «Az irodalom bomlási termék, a pusztulás virága». Ezt talán a szerző lelke szerint való irodalomról el lehet mondani, de pl. a reform-kor, Vörösmarty, Petőfi, Arany költészetéről mégsem lehet állítani.

193. «Amade talán az egyetlen költője a magyar irodalomban a rokoko-szerelemnek». Később Csokonait mint a rokoko-szellem főképviseelőjét tárgyalja.

225. Sándor István *Sokféléje* nem folyóirat volt, aminek a szerző mondja, hanem időnként megjelent kötetek sorozata.

226. Berzsenyi feleségének Dukai Takách Zsuzsannát, «a költőnő húgá»-t mondja, holott a költőnő Berzsenyiné házasságkötése idején csak négyéves volt s nem testvére, hanem unokahuga Berzsenyinének.

240. P. Rónai Antal, helyesen : Prónai.

242. Batsányi Jánost idősebbnek mondja Kazinczynál, holott négy évvel fiatalabb volt nála.

274. Kisfaludy Sándor hajója Provence-ból hazajövet *elsűlyed*, versei a vízbe estek. A hajó nem sűlyedt el, csak nagy viharba került s Kisfaludy versei (és pipája) a vízbe vesztek.

290. A székesfővárosi (helyesen : székesfehérvári) társulat 1819-ben pesti vendégszereplését megkezdte.

291. A Csalódások Mokány Bercije (csak Mokány néven van nevezve). Ugyanott zavarra adhat okot, hogy Kisfaludy Károly tárgyalása után ezzel tér át Katonára : «Ezek után az előzmények után írja meg Katona József a Bánk Bánt», holott Katona József drámaírói pályája már be is fejeződött Kisfaludyénak a megindulása előtt.

311. «A magyar szellemnek mennyire legfényesebb kora volt a romantikus nemzedék ideje, annak az Athenaeum a legjobb tanúsága (és nem tanulsága, ahogy a szerző írja) ; csak ekkor volt az élite-közönség érdeklődése eléggé erős, hogy egy tisztára irodalmi jellegű, másnaponként megjelenő lapot fenn tudjon tartani». Először is az Athenaeum 1837—41-ig hetenként csak kétszer jelent meg s csak

1841—43-ig jelent meg háromszor, másodszor pedig a szerző megfedekezik a Fővárosi Lapokról, az egyetlen magyar szépirodalmi napilapról s így a szerző dicsérete tulajdonképpen a kiegyezés utáni kort, az általa nagyon lenézett s lótuszevő kornak csúfolt időszakot illeti.

330. A Két Szomszédvárat nem Kölcsey nevezte kannibáli műnek, ahogy a szerző állítja (pedig ő Kölcsey-specialista), hanem Berzsenyi. Voltaképp ő a hőst mondotta kannibálnak s a tárgyat kannibállosságnak.

341. «Az öreg Vörösmarty írja a magyar irodalom legkeserűbb versét» (*Az emberek*). Vörösmarty ekkor 46 éves, de a szerző mindenképp kitetszően szabadságharc utáni terméknek tartja, Vörösmarty elborult elméjéről beszél.

II. kötet 5. l. «Petőfi költészetében nyer végleges formát a magyarság optimista önszemlélete: «Magyar vagyok, legszebb ország a (ezt a névelőt csak a szerző toldotta a versbe) hazám» és «ha a föld isten kalapja, hazánk a bokréta rajta». Ha nemcsak ezek a foszlányok éltek volna a szerző emlékezetében, aligha választotta volna az «optimista önszemlélet» bizonyítására azt a két költeményt, melyeknek egyikében Petőfi ezt éneklí:

Arcom szégyenben ég,
Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok;

a másodikban meg ezt:

Csak a magyar büszkeséget,
Csak azt ne emlegessétek!

33. «Petőfinél és Aranynál a realizmus az apró részletek, a nyelv realizmusa, de a világ, melyben népi alakjaikat elhelyezik, egy kevéssé mindig a tündérmesék világa — idilli, happy-endes, nem létező világ». Aranynál?! Ehhez egypár sorral alább azt a vádat is hozzáfűzi, hogy az általuk képviselt népies irány «osztályönzésből, magyar kényelemből és l'art pour l'art állást-nem-foglalásból elfordult a magyar nép hallgatag szenvedéseitől». Petőfinél osztályönzés, magyar kényelem, állást-nem-foglalás! Micsoda képtelen ferdítés! vagy félrebeszél a szerző úr? Arannyal szemben külön is megismétli ezt a vádat — éppen ily igaztalanul: «Nem kapott szavakat lantján a magyar sorségető problematikája, a népi fi mindenről beszélt, csak az igazi népről nem». (90. l.) Sőt rá is dupláz: «Arany az igazi népről az Elveszett Alkotmány óta egy szót sem szól, *tartja* (jaj de nem magyaros kifejezés!) az osztályfegyelem». (91. l.) Itt, hogy a szerzőnek nagyon kedves kifejezést használjunk, Móricz Zsigmond halandzsája után indul. Annak idején tudományos megnyilatkozás gyanánt ünnepelték az

«osztályönzés» és «osztályfegyelem» nevében testvérei. Miért rakosgatja a szerző olyan szívesen ezeknek a szocialdemokrata fogalmaknak a skatulyáiba (szervezet, osztályönzés stb.) azokat az íróinkat, akiknek ezekről fogalmuk se volt?

37. Fölöslegesen tér ki az antiszemitizmus magyarázatására. Ilyen kilendülések gyakran előfordulnak nála.

38. Mi alapon mondja Vas Gerebent «igazi népi sarj»-nak s a szabad úzásnak minő bátor teljesítményével állítja azt, hogy regényeiben ő képviseli legtisztábban a népies irányt, sok bájjal (az éppen nincs benne!) és sok túlzással (az igen!). Hogy ennyire túlértékeli Vas Gerebent, csak eggyel lehet magyarázni: nem olvasott tőle semmit.

43. «Elég hogy Haynau valami magyar süveget tegyen a fejére.» Jókai pántlikás kalapról beszél. Ebben a «valami magyar» kifejezésben is van egy kis hetyke lenézés.

47. «1847. szept. 8-án Petőfi megszökteti Júliát és Pestre költöznek». Nem szöktette meg s előbb Koltón állapodtak meg, majd Aranyékat keresték fel.

47. Petőfi *hat* novellát írt. Csak kettőről tudunk.

65. Amilyen értelemben az «irodalmi szervezkedés»-ről beszél (kinevezzük egymást nagy költőnek), az Petőfi korában és körében nem volt meg. Annál inkább megvan ma ez a kölesönös érdekszövetkezés (vagy Kozma Andor szavaival: kölesönös babér) s magyarázatául szolgálhat sok írói sikernek és pozíciónak.

72. Nem lehet Aranyról azt mondani, hogy «először szobrászattal foglalkozik» — legfeljebb csak próbálkozott.

77. A Toldi Estéjéből «hiányoznak azok a kimondott (herceg kis germanizmus!) népi mozzanatok, az «egész világ ökre» kifejezések, melyek az első Toldi alaphangját adták». Megvalljuk, nem értjük.

79. Az eposzi hitel magyarázata zagyva és hamis.

86. «A ballada szükös kereteibe Arany csak rezignációból boesátkozott bele, fáradságból és virtuózkodásból, mint a nyelvtanulásba». No, az eredmény nem ezt mutatja. S hogyan virtuózkodhatik a fáradt ember?

90. Arany megírja «legravaszabb (milyen tiszteletlen és kevésbe vevő jelző ez Aranyra!) és legvirtuózabb balladáit».

96. Toldy után «nyelvhelyesség és irodalmi érték továbbra is egybeestek és konzervatív irodalomtörténészeink még ma is úgy tanítják, hogy aki nem a kanónikus Arany János-féle magyar nyelven ír, jó író nem lehet». Így fecseghet laikus, de szakember nem.

97. Erdélyi János szül. 1814. Kiskapus — helyesen: Kiskaposon.

105. «A londoni szín a teremtó (helyesen: temető)-jelenetbe megy át».

115. Miért mondja Beniczkyné Bajza Lenkét «a kor legnépszerűbb magyar írója»-nak — mikor vitathatatlanul Jókai volt az?

126. Rákosi Jenő «a pántlikás magyarság legfőbb bajnoka».

127. Mikszáth szülőfalva, sajnos, ma nem Mikszáthfalva, ahogyan a szerző állítja.

152. Heltai Jenőnek tulajdonítja a János vitéz librettójának írását, holott ez Bakonyi Károly műve volt, Heltai csak a dalszövegeket írta, s így elesnek azok a következtetések is, amelyeket hozzáfűz, hogy ezzel «a népszínművet átkormányozta az operettbe s bizonyos fokig neki köszönhető, hogy Petőfi népszerű maradt akkor is, amikor a nagyközönség általában elfeledkezett a magyar klasszikusokról». Szegény Petőfi, hogy' megjárta volna, ha a hóna alá nem nyúl Heltai! Heltaival kapcsolatban ad kifejezést szerzőnk annak a nyájas örömeinek is, hogy «a biedermeier-lírának elviselhetetlenül ártatlan hajadonjai a modern világban kikoptak a költészetből, a masamód-lánykák már nem is olyan ártatlanok és időnként besurrannak a költők albéletli szobácskájába». Bravó, masamód-lánykák!

154. Herczeg Ferenc születési évét hibásan írja 1873-nak 1863 helyett. Herczegről aligha lehet azt állítani, hogy csodálja, glorifikálja a gentryt. A szerző kedves pesti nyelvjárásán úgy mondanák: Ahogy' Herczeg csodál, glorifikál valamit vagy valakit!

168. Ady körüli harcokról beszél s ezt többször ismétli is. Ezek a harcok csak utólagosan költött regényesítő elemek, de a valóságban nem zajlottak le. Senki sem támadta Adyt az «öregek» részéről, Rákosi Jenőt kivéve. Hívei s későbbi magasztalói állították őt be az üldözött költő pózába, mert így hatásosabb a kép s utóvégre kezdett bosszantó lenni, hogy egyáltalán föl se vették akkor Ady «nagy áttörését», «forradalmát». Lassanként egész epikus harccá tódítják azt a közönyt, amellyel «az öregek» Ady fellépését s hívei tam-tam!-ját fogadták. Nem mondjuk, hogy helyes volt ez a közöny, de így volt.

186. A Vásárhelyi Daloskönyv, bár pajzán versek is vannak benne, nem mondható pornográf lírának.

220. Ravasz László nem «a budapesti kálvinista egyház püspöke», hanem a dunamelléki ref. egyházkerületé.

227. Lukács György «a modern fejlődésről írt hatalmas monográfiát, melyet 1912-ben a Kisfaludy-Társaság megjutalmazott, és amely irodalmunkban magában áll a filozófiai elmélyedés szempontjából». Semmi sem vall arra, hogy a szerző távolról is gondolna arra, hogy Lukács könyve a modern *dráma* fejlődéséről szól; ő valami filozófiai munkát sejt benne. Ha már ír a szerző róla, legalább a címlapját megnézhetne volna. Vagy talán nem elég, hogy megdicséri — még kézbe is vegye?

232. «1919 tavaszán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztyén Magyarországá». Jellemző adalék a szerző történetírói megbízhatóságára. Tudvalevő ugyanis, hogy e kies tavasznak épp a kezdetén kiáltották ki a proletárdiktatúrát s jól benne voltunk már a nyárban, mikor a szerzótől említett fordulat bekövetkezett.

Óvatosan kell fogadnunk a szerzőnek idézeteit is, amelyekben sokszor pontatlan. Beöthy Zsolttól idézi Zrínyi előadásának jellemzésére «a viharos tárgyhoz való görgeteges futását», holott Beöthy «a viharos tárgyhoz illő görgeteges folyását» ír. Vörösmarty *Keserű poharából* is így idéz: «Ha . . . felderül az élet-dúlta kép: nincs veszve bármi sors között». Vörösmartynál ez a rész így hangzik: Ha . . . földerül az életpuszta kép: nincs veszve bármi sors alatt». Szintén Vörösmartynak *A Gutenberg-alumba* című költeményét nagyon pontatlanul idézi. Megtoldja két ismétlődő sorral, pedig észre kellett volna vennie, hogy így értelmetlenül hangzik a vers. Az egyik sort hozzá még hibásan is idézi. Vörösmartynál így hangzik:

Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával;

ő a hexametert összetörve így írja:

Majd ha tanácsot tart a föld népe magával.

Előadása eleinte nagyon tetszetős, folyékony, de aztán elidegenít tőle a sok lomposság és derűre-borúra használt idegen szó. Bizony nem ártott volna, ha tanult volna Arany Jánosnak általa forradalmár góggal lenézett s kanónikusnak mondott előadásmódjából. Bizonyára sajtóhibák az ilyenek: apotézis (h. apotheózis), a szabadságharc erős cenzúráját jelent a fejlődésben (h. caesurát) pretenció (h. praetensio), de nem tudjuk, miért írja következetesen: sub specie aeterni (h. aeternitatis).

A szerző könyve végén bevallja, hogy a mai irodalom értékeléséhez még hiányzik a távlat, mely a történetírót tárgyilagossá teszi. (De lehet-e nyugodt lélekkel állítani azt, hogy Ady nemzedékének megítéléséhez már megvan ez a távlat s szabad-e ennek a korrigálása kedvéért felforgatni mindazt, amit biztos távlatból már megállapítottak?) A távlat-hiány megállapítása után felszabadítottnak érzi magát a szerző nagymultú és érdemes tudományos és irodalmi társaságoknak igaztalan és gyűlölködő támadására (oh, ilyenekben egyáltalán nincsenek neki «gátlásai»): «Az Akadémia hatásköre a tudományos életre korlátozódott s szerepe ott is elenyésző az egyetemek mellett. Irodalmi működése abból áll, hogy a Vojnits-díj kiosztása alkalmából megfeddi a színpadi szerzőket, akik nem érdeklődtek véleménye iránt.

A Kisfaludy-Társaság múniaszerűségén nem segített az sem, hogy Hevesi Sándort, Sík Sándort és hosszas, nevetséges harcok után végrevégre Babits Mihályt is tagjai közé választotta. A Petőfi-Társaság még ekkora mozgalmasságig sem tud eljutni». (II. 240.)

Reméljük, nem érdekli valami túlságosan ezeket a társaságokat a tudós szerző úr megrovási kalandja, amely semmivel sem alaposabb és lelkiismeretesebb és semmivel sem kevésbé idétlen és alpári, mintha valami kritikai vénáját fitogtató, érettségi előtt álló ifjú óriás engedte volna meg magának a szellemeskedést ezeknek a társaságoknak a rovására. Érettebb és lelkiismeretesebb ember bizonyára megfontolás tárgyává tette volna, van-e elég a tarsolyában, ami feljogosítja ilyen fölényeskedő, nyegle ítéletmondásra. Hiszen ha nem csak úgy a levegőbe akart volna beszélni a szerző s érdeklődött volna, bizonyára mindenütt megkapta volna a felvilágosítást, hogy vagyoknak megsemmisülése miatt hogyan küzködnek ezek a társaságok, hogy feladataikból teljesítsék azt, amit lehet. Tájékoztatót kapott volna arról, hogy az Akadémia «irodalmi működése» több annál, amennyit ő mond. Kiadta Vargha Gyula, Kozma Andor, Szabolcska Mihály és Bárd Miklós költeményes köteteit, 4000 P-t juttatott Harsányi Kálmán összegyűjtött munkáinak kiadására, nagyjutalmát is több ízben ítélte szépíróknak, nagyobb összegeket áldozott írók sír-emlékére s közrebocsátott több tagjától terjedelmesebb irodalomtörténeti dolgozatokat. A Kisfaludy-Társaság szegénysége miatt nem folytathatja nagyértékű könyvkiadói tevékenységét, ezt maga a Társaság vezetősége fájlalja legjobban, aminek kifejezést is ad minden ünnepélyes alkalommal, de viszont megteszi mindazt, ami módjában áll: megtartja felolvasó üléseit, sőt számos vidéki vándorgyűlést is tartott. A szerző által említett érdemes tagoktól bizonyára távol áll az a képzelődés, hogy csodadoktorai és megmentői lehetnének ennek a szerző szerint már rég meghalt Társaságnak. Óhajtottuk volna, hogy a szívéhez közelebb álló Vörösmarty-Akadémia lázas tevékenységéről is nyilatkozzék a szerző, a szigorúságnak legalább is ekkora mértékével, de az igazságnak mindenesetre nagyobb adagával.

Nagyon fájdalmas, hogy a mai Erdély magyar irodalmának hivatalos szervezete és vezetői megjutalmaztak és kiadtak olyan munkát, amely a Magyar Tudományos Akadémiát, Kisfaludy- és Petőfi-Társaságot hazug és könnyelmű állításokkal üti, a magyar tudományos és irodalmi élet legfőbb szerveit ilyen értéktelennek, ennél fogva kulturális életünket tengődőnek és reménytelennek mutatja be. Magyar kultúra! — fáj is az Szerb úrnak! Hogy' is mondja Arany más vonatkozásban?

Boncold csak nyelvész! hát baj, hogy az áldozat elvész?
Tartozik ez tereád? ... *Egy bizonyos: nem anyád!*

vagy még velősebben a magyar közmondás: Üsd, nem anyád!

Ha mélyebbre nézünk, az árulással határos ez a helikoni igazságszolgáltatás, amely mellett nem lehet szomorúság és elítélő szó nélkül elmenni, s amelynek a románok bizonyára örülnek. Íme, — mondhatják — így fest az a híres magyar kultúra és kultúrfölény. Próbálná meg valaki az ő irodalmukról és intézményeikről ilyen hangon írni! A könyvet jutalmazók és kiadók részéről viszont az ilyen szellemi elszakadás az anyaország kultúrájától gáncsvetés a revíziós törekvéseknek is. Ugyan mi vonzaná elszakított véreinket hozzánk, ha nemcsak gazdasági helyzetünk rossz, hanem szellemi életünk is így fest!? Ez a lelkiismeretlen és felelősség nélkül való hang eddig ismeretlen volt a magyar irodalomtudományban s jövőre sem kívánatos, hogy meghonosodjék.

Elszomorítóan szegényessé szűkült össze ebben a munkában minden, ami nem Ady és köre. Az irodalom életéhez, különösen nálunk, nemcsak pozitív eredmények tartoznak, hanem a lélek neme-sebb eszményei és legszebb érzelmei, lelkesedés, odaadás, önfeláldozás. Ezek imponderabilia, de szegény és küzködő magyar íróknak ezek nélkül az áldozatai nélkül ma már nem beszélénk magyarul ezen a földön. Ezeket a szerző frivol fölényeskedéssel mind elhallgatja s e helyett könyvéből gúnyos arc mered reánk, mely kárörvendve mutogatja: Íme, érdemes ezért lelkesedni? Milyen lehangelő a visszhangra gondolnunk, melyet ez a könyv megszállt területeinken kelt. Irányzatos könyv ez, de nem a javából.

Hajdú Zoltán.

Az olasz irodalom és Magyarország.

Emerico Várady: *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria.* Roma, 1933—1934. Istituto per l'Europa orientale. Vol. I. 497 l. Vol. II. 406. l. Pubblicazioni dell' Istituto per l'Europa orientale. Prima serie XXV. 1—2.

Rengeteg szó esett az olasz-magyar szellemi kapcsolatokról az utóbbi évtizedekben, a politikai és a diplomáciai életben, az olasz-magyar egyesületekben, olaszok vendégjárása idején, de a sok-évszázados olasz-magyar kulturális kapcsolatok adatszerű és hiteles feldolgozása mind a mai napig hiányzott. Egyes területeken ugyan érdemes munkát végeztek tudósaink az utolsó másfél évtizedben, köztük elsősorban Kastner Jenő, Fest Aladár, Huszti József, a régebbiek közül Ábel Jenő, Kaposy József, Hegedűs István, és sokan

mások, de hiányzott rendszeres és bibliográfiailag is teljes összefoglalása annak a megszámlálhatatlan vonatkozásnak, amely a magyar szellemi életet az olaszhoz fűzi. Most itt van előttünk Várady Imrének, a római magyar intézet fiatal titkárának kétkötetes hatalmas műve, amelyben fáradhatatlan szorgalommal, biztos tájékozottsággal és lelkes tárgyszeretettel egybegyűjtött az olasz-magyar szellemi kapcsolatok ismeretének teljességéhez szükséges minden történelmi és irodalmi anyagot. Ez a könyv beszámoló századok csöndes és eredményes kulturális munkájáról, a sok százéves olasz-magyar kulturális közösségről s egyúttal alapköve eljövendő korok még szorosabb szellemi együttműködésének.

Évek komoly munkájának gyümölcse ez a könyv. A filológus csöndes órák önmegtágadó munkájával hordta össze a könyv 6495 céduláját és módszeres felkészültséggel osztályozta ezt a rengeteg és széthulló anyagot, aztán egységes képbe foglalta az adatok ezreit.

Mint minden kultúra kezdetét, az olasz-magyar szellemi érintkezések kezdetét is homály fedi. Nem is csoda: nem volt könyvnyomtatás, nem voltak újságok, és nem a tények és érintkezések feljegyzése volt fontos, hanem maguk a tények, ezek között is elsősorban a hittérítés. Először a magyarok tették lábukat olasz földre, akkor, mikor az olaszok még híret sem hallották a Keletről jött friss erejű és hódító népnek, de ez nem a kultúrára szomjas lelkek áhítatos zarándoklata volt, hanem a népvándorlás minden hódító népének kalandos vágyakozása Róma fényére és kincseire. Az igazi szellemi kapcsolatok akkor kezdődnek, mikor az olaszok visszaadják ezt a látogatást, nem fegyverrel, hanem könyvvel és kereszttel kezükben: Szent Gellért és bencés rendtársai egyszerre hozzák a kereszténységet és a kultúrát az Európában alig megmelegedett és belső válságokban vergődő magyar népnek. De nemcsak papok jönnek, jönnek iparosok is, hogy békés munkára fogják a sűrűvérű és nyugtalan népet, amelyet megtanítanak arra is, hogy nemcsak karddal lehet Róma felé közeledni. Megindulnak a Róma-járások, megépülnek olasz földön az első magyar zarándokházak, mikor pedig Orseolo Péter magyar királlyá lesz, olasz udvari emberek, katonák és kereskedők özönlik el Magyarországot. Ezek történelmileg megfogható első nyomai az olasz-magyar szellemi érintkezéseknek. Ezt a folyamatot aztán semmi sem tudta megakasztani: egyre több olasz tanítómester kerül a magyar iskolákba, lassankint magyar egyetemi hallgatók keresik fel Padova, Vicenza és Bologna egyetemeit, és Kézai Simon, a krónikás, már olasz forrásokat használ, a codex-irodalom olasz hatásokat mutat. A kapcsolatok folytatódnak és jelentékenyen megerősödnek akkor, mikor az Anjouk

kerülnek a magyar trónra. Fejedelmi házasságok, Károly Róbert és Nagy Lajos olasz műveltsége, olasz tudósok és művészek magyarországi látogatásai csak szítják a szellemi kapcsolatoknak soha nem hűnyó tüzét. Rómában már magyar zarándokház épül, van magyar templom, a Szent Péterben pedig magyar gyóntató. Magyar zarándokok ezrei járják Rómát, magyar ifjak az olasz egyetemeket, magyar szerzetesek tanulnak és dolgoznak olasz kolostorokban. Mátyás korában aztán olasz művészek és humanisták valóságos Mekkája lesz Magyarország és a magyar szellemi életnek örök büszkesége marad, hogy az európai nevű nagy olasz humanisták mellett a fiatal magyar géniusz olyan kiváló humanista szellemeket tudott adni az akkori kultúrának, mint Janus Pannonius, Vitéz János, Garázda Péter, Báthory Miklós, Mátyás halála után pedig Bakócz Tamás és Temesvári Pelbárt. Mátyás könyvtára, tudományos akadémiaja, építkezései, olasz politikai, kulturális és családi összeköttetései nem is egészen félszázad alatt olyan tekintélyt és színvonalat szereznek a magyarságnak, hogy a legutóbbi történelmi sorsesapások után komolyan fel kell vetnünk a kérdést: mi lett volna, ha ez a szoros kulturális kapcsolat politikai barátsággá erősödik? Ha Mátyás tovább él, a magyarság európai sorsa bizonyára más, kedvezőbb fordulatot vesz.

A Jókai-codex az első kézzelfogható emléke a közvetlen olasz-magyar irodalmi kapcsolatoknak, Zsigmond király korában már nyomai vannak Dante magyarországi ismeretének, Mátyás után a szerzetes-prédikációk legfőbb forrása a *Legenda Aurea*, a széphistóriák Boccaccio ismeretét mutatják, az olasz egyetemek s különösen a bolognai magyar-illír kollégium ontja az olasz műveltségű magyar ifjakat. Így kísérelhetjük nyomon az olasz kultúra és irodalom hatását végig a magyar irodalom és szellemi élet egész fejlődésén, egyenes vonalban, egészen addig, míg a Habsburg-uralom a maga politikai céljai érdekében Ausztria felé nem irányítja a magyar kulturális érdeklődést. A XVIII. század vége óta minden szellemi indítást Bécs közvetítésével kapunk ugyan, de az olasz kultúra szeretete sohasem hal ki a magyarságból és legkiválóbb szellemeink mindig megtalálják a módját, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljenek a termékenyítő olasz szellemmel. Zrínyi éppen úgy keresi az olasz példaképeket, mint Kisfaludy Sándor, Vörösmarty vagy Arany. Mikor aztán a XIX. században a magyarság politikai öntudatra ébred, mikor a magyarországi olasz légió hősi fegyverbarátsága és Türr tábornok olaszországi harcai vérrel is megpecsételik a százados szellemi barátságot, a magyar kultúra megint szomjasan keresi az örökké friss olasz forrásokat. Ebben a században ismeri meg a magyar

közönség Manzoni, Dante, Petrarca, Boccaccio, Tasso, Ariosto, Amicis s a többi nagy olasz író műveit. Ma a kormányok hivatalos és baráti érintkezésein túl a Corvin Mátyás Társaság és az Olasz-Magyar Társaság intézményesen is gondoskodik arról, hogy a magyar és olasz szellemi élet kiváló képviselői, tudósok, írók, művészek itt is, ott is kölcsönösen szóhoz jussanak.

Ezt a nagyarányú fejlődést rajzolja Várady Imre könyvének első kötetében. Az új adatok egész tömegét ásta ki poros könyvek mélységeiből és adatainak csoportosításával új távlatokat nyitott a magyar történelem és művelődéstörténet jelenségeinek megítéléséhez.

De sehol sem esik túlzásba. Higgadt és tárgyilagos, ismeri a magyarság szellemi fejlődésében fontos egyéb hatóerőket is, főleg az Árpádok korában több ízben erősen nyilvánuló francia hatásokat és a XVIII. század óta egyre erősödő osztrák-német hatásokat is.

A mű második kötete, a bibliográfia, a munka lezárásáig, 1925-ig, mindent összegyűjt, ami az olasz-magyar szellemi kapcsolatokra vonatkozik, de sok száz olyan adat is helyet kapott benne, amely a munka nyomása közben jutott a szerző tudomására. Kimerítő névmutatók tájékoztatnak ebben a nagy név- és adattömegben, amelyben így gyerekjáték az eligazodás. A bibliográfia hat fejezete tudományos rendszerezésben adja a bibliográfiai tájékoztatót, az olasz-magyar irodalmi kapcsolatokra vonatkozó kutatásokat, a fordításokat, magyar írók olasz tárgyú vagy vonatkozású munkáit, a szótárakat, nyelvtanokat, nyelvészeti műveket, s végül a Magyarországon nyomtatott olasznyelvű művek jegyzékét. A bibliográfia pontosságára csak egy jellemző adatot említek: a szerző még arról is számszerűleg beszámol, hogy hány esetben fordították magyarra nem olaszból, hanem más idegen nyelvből olasz írók műveit. Filológiai lelkiismeretesség szempontjából külön ki kell emelnem a II. kötetnek azokat a lapjait, amelyeken beszámol arról, hogy mely gyűjteményes munkákhoz, lapokhoz és folyóiratokhoz nem tudott hozzáférni, amelyekben pedig valószínűleg szintén találhatók volnának adatok az olasz-magyar érintkezésekre vonatkozólag. Várady ezzel az útmutatásával nagy szolgálatot tett a későbbi kutatásnak, de épp ilyen értékes indítást ad akkor is, mikor felsorolja a további kutatás egyéb feladatait, amelyeket ő maga, így is hatalmasra duzzadt anyagának feldolgozása mellett, már nem tudott vállalni és elvégezni. Felkutatandók a napisajtóban olasz művekről és színdarabokról megjelent bírálatok; a háború után megindult rövidéletű folyóiratok olasz vonatkozású cikkei; a gazdasági, tudományos, technikai s egyéb szakfolyóiratok ilyen közleményei; az iskolai értesítők olasz vonatkozású cikkei; az utódállamok magyarnyelvű sajtójában meg-

jelent olasz vonatkozású közlemények s végül átnézendő volna mindaz, ami 1925 óta bármely lapban vagy folyóiratban megjelent ; mert bár a szerző a mai napig felvett könyvébe mindent, amiről tudomást szerzett, rendszeres kutatását mégis lezárta az 1925. évvel. A bibliográfia a magyarnyelvű közlemények címeit olasz fordításban is adja s ezzel külföldi kutatók számára is hozzáférhető és hasznos.

Különös hála illeti meg az Istituto per l'Europa orientale vezetőit, Amedeo Gianninit és Ettore Lo Gatto professzort, hogy lehetővé tették ennek a hatalmas arányú és még nagyobb jelentőségű munkának megjelenését. Várady Imre könyve a magyar irodalomtörténeti kutatás nagy nyeresége s egyben a magyar szellemi életnek s a magyar tehetségnek külföldön is számottevő, jelentékeny teljesítménye.

Révay József.

II. RÁKÓCZI FERENC EMLÉKEZETE.

Elnöki megnyitó-beszéd a M. Tud. Akadémia 1935. évi május 19-iki ünnepi közülésén.

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

Akadémiánknak kétszeres oka van Rákóczi emlékét halálának két-százados évfordulója alkalmából megünnepelni.

Az egész nemzetet átható érzelmek — s ilyen az is, melyet ez az emlék kelt föl bennünk — mindig kifejezést találtak és fognak találni Akadémiánk csarnokában is. Ez esetben azonban oly emlékről és érzelemről van szó, melynek ébrentartására és táplálására — elmondhatjuk — Akadémiánk tett legtöbbet a Rákóczi-korszak hátrahagyott írásainak összegyűjtése és közzététele által.

S amikor erre hivatkozom, kegyeletes kötelességem megemlékezni boldogult nagyérdemű tagtársunk és osztályelnökünk, Thaly Kálmán működéséről. Ő úgyszólván életcéljául tűzte ki a nagy fejedelem dicsőségét tiszta fénybe helyezni s ezt a fényt az egész országban szétsugároztatni. A Gondviselés neki megengedte megérni a Rákóczit és társait megbélyegző törvény eltörlését s az ő hamvaik hazaszállítását és a kassai székesegyházban örök nyugalomra helyezését; de megkímélte annak megérésétől, hogy Rákóczi sírjában másodsor legyen hontalanná.

Mi teszi a magyar nemzet szemében Rákóczit oly naggyá, dicsővé, eszményivé? Az, hogy ő legtisztább, legteljesebb megtestesülése volt azoknak a nemzeti erényeknek, melyeket mi legnagyobbra tartunk s melyeknek érvényesülése vetett fényt, háttérbe szorulása borított homályt nemzeti életünk váltakozó korszakaira. A haza odaadó, önzetlen szeretete s az iránta való határtalan áldozatkészség, mellyel Rákóczi mindenről lemondott, hogy a célt, az eszmét, melyért küzdött, fel ne adja. Az a politikai ambíció, mely csak a magyar hazában, a magyar hazáért akar érvényesülni,

mint ahogy Rákóczit nem csábította egy percig sem a lengyel korona. A rendíthetetlen hivatásérzet, egybekötve a felelősség szigorú érzetével, ezek a tulajdonok, melyek Rákóczinál mély vallásosságában is gyökereztek. A szabadságszeretet, mely nem önző, mely megosztani akarja szabadságát mindenkivel, mint ahogy Rákóczi az egész nemzet szabadságáért küzdött, beleértve a jobbágyokat is; hatalmas nagyúr volt, aki együtt tudott érezni a néppel. A szónoki hatás minden eszközének birtoka, mely a nemzet széles köreit magával ragadja, s végül a személyes bátorság, mely a hősiségig menve ad példát katonáinak.

Ezek kétségkívül mind oly erények, oly tulajdonok, melyek a magyar nemzet osztatlan csodálatát bírják, ha nem is talál nálunk valamennyi mindig sok követőre; ezeknek az erényeknek találkozása, egyesülése egy személyben már éppenséggel rajongásig képes fokozni a magyarok csodálatát.

Hogy a Rákóczi jellemében ezek az erények oly csodálatosan egyesüljenek, neki az élet nehéz iskoláján kellett keresztülmennie s szinte kiegyenlíthetetlennek látszó ellentéteket kellett lelke olvasztókemencéjében eggyé forrasztania.

Származása, neve őt szinte visszautasíthatatlanul kötelezte a nemzet ősi alkotmányának, de egyúttal a hazai protestánsok háborúkkal és békeszerződésekkel biztosított szabadságjogainak védelmére az azokat elnyomó hatalom ellenében. Mindkét, atyai és anyai nagyatyja a nemzeti ügy vértanújaként halt meg. Atyja csak súlyos váltsággal s teljes behódolással menekült az összeesküvőket ért halálbüntetéstől.

Egészen nagyatyja, II. Rákóczi György idejéig a Rákócziaknak a protestantizmus ügyével való azonosságában megvan a folytonosság. II. Rákóczi György neje, Báthory Zsófia hoz ellentétes törekvést a nemzetség szerepébe; elhagyta katolikus hitét, hogy a protestáns erdélyi fejedelemnek neje lehessen; de amint ez a harcban elesik, özvegye visszatér ősei hitéhez s erre a hitre kell áttérnie akkor 17 éves fiának, I. Ferencnek is, habár tudta, hogy ezzel elesik az erdélyi fejedelemségtől.

I. Ferenc a magyarországi felszabadulási törekvésekhez látszik csatlakozni s Wesselényi nádor pártfogása mellett 1666-ban nőül veszi a később Bécsújhelyben lenyakazott Zrinyi Péter horvát bán leányát, Ilonát. Alighogy e házasságból megszületett a fiúgyermek, II. Ferenc, I. Ferenc meghal még csak 31 éves korában, 1680-ban meghal anyja, Báthory Zsófia is, és Zrinyi Ilona, mintha csak ezt várta volna, férjhezmegy Thököly Imréhez, kit a török szultán Magyarország királyává nevezett ki.

A gyermek Rákóczi így látszólag ismét a protestáns érdekek befolyása alá kerül; de bár Thököly mostohafiát magával viszi a kuruc táborba is, a gyermek ösztönszerű bizalmatlanságot érez mostohaatyja iránt, kinek szerepe nem is tart soká, mert lázadása 1685-ben leveretvén, Thököly menekülni kénytelen s török fogságba kerül. A hősllelkű Zrinyi Ilona tovább védi gyermekei munkácsi várát, a magyar szabadság utolsó mentsvárát, míg 1688 elején kénytelen azt megnyitni a császári hadaknak.

Munkács eleste korszakos fordulat az akkor 12 éves Rákóczi Ferenc életében; a már csecsemőkorától atyátlan gyermek most anyátlanná is lesz: az udvar intézkedése elválasztja őt és testvérnénjét, Juliannát anyjuktól, kit sohasem látnak többé s a Kollonics bíbornok gyámsága alá helyezi őket, míg anyjuk néhány év múlva elhagyja a hazát, hogy férjéhez költözzék Nikomédiába s ott haljon meg éppen abban az évben, amelyben fia megindítja szabadságharcát.

A kis Ferencet Kollonics a jezsuiták csehországi neuhausi kolostorában nevelteti; ez a nevelés olyan volt, hogy mikor annak befejeztével, öt év múlva a fiatal Rákóczi ismét érintkezésbe lép magyar híveivel, azok alig ismernek rá: látszólag egészen elnémetesedett, magyarul már alig beszélt. Kollonics terve, hogy a Rákóczi-ivadékokat vagyontól a Jézus-Társaság javára megfossa, nem sikerült, de az udvar igyekezete Rákóczit éppen akkor, mikor legélesebb volt az ellentét az udvari politika és a magyar nemzeti törekvések között, a bécsi élethez szoktatni s az ottani körökhöz kötni, annál eredményesebb volt, miután időközben nővére, Julianna, gróf Aspremont császári tábornokhoz ment nőül,

s a jezsuita kolostorból kiszabadult ifjú ezekben az években különben is hajlamos volt a léha életre.

Egy — sógora, Aspremont társaságában tett — hosszabb olaszországi utazás után Rákóczit I. Lipót király, bár még csak 18 éves volt, nagykorúsította s ez előtérbe hozta birtokai bejárásának és nősülésének kérdését. Rákóczi neje, a még csak 15 éves Hessen-Rheinfelsi Amália Sarolta hercegnő lett, ki magát a magyarországi Szent Erzsébettől származtatta. Ez a házasság is alkalmasnak mutatkozott arra, hogy az ifjú fejedelmi sarjat a külföldi udvarok bűvkörébe vonva, figyelmét a magyarországi dolgoktól elterelje. Azonban éppen az ellenkezője történt ; Rákóczi fiatal feleségének meg akarta mutatni birtokait, melyek fölött most már ő maga rendelkezett, s a valóban fejedelmi vagyon, a sok vár és kastély, a jobbágyok serege s a pompás, fényes udvar, mellyel Rákóczi magát és nejét környezni szerette, annyira lebilincselte a fiatal hitvest, hogy szívesen időzött magyar földön és élénk részt vett a farsangi mulatozásokban és vadászatokban.

Rákóczi magyarországi időzését mindjárt arra is felhasználta, — amire Bécsben szintén nem gondoltak — hogy Sárosmegye örökös főispánságát, melyet I. Lipót adományozott atyjának, helytartójától, gróf Erdődy Györgytől átvegye s élénken foglalkozzék a megyei ügyekkel, néha oly irányban is, mely a kormánynak éppen nem lehetett ínyére.

1697-ben egy sajátságos esemény zavarta ki Rákóczit a magyar felvidékről : a parasztlázadás, mely a levert Thököly-féle lázadás reflexmozgásaképpen nem a földesurak, hanem a népet sanyargató német katonaság és a bécsi uralom ellen irányult, s amelynek részesei majdnem kizárólag a Rákóczi saját jobbágyai voltak. Ez a mozgalom őt rendkívül kényes helyzetbe hozta : leszerelni nem tudta, vele szembe szállnia is bajos volt, végre legjobbnak találta Bécsbe menekülni s ott tisztázni magát a máris felmerült gyanútól, mintha a parasztlázadást ő szítaná. Utólag szégyenkezve vallotta be, hogy ebben a helyzetében az a gondolat támadt benne : magyarországi uradalmait ausztriaiakkal cserélni föl.

A XVII. század utolsó évében ismerkedett meg Rákóczi a nála 10 évvel idősebb gróf Bercsényi Miklóssal, kinek

nagy esze, élénk vérmérséklete s baráti bizalma ezentúl nagy hatással voltak reá. De nemcsak az ő befolyása, a Rákóczi saját magyarországi és bécsi tapasztalatai is meggyőzhették őt a helyzet tarthatatlanságáról, Bécs megtörhetetlen makacsságáról és az idegen beavatkozás szükségéről. Így sodródott Rákóczi a konspiráció veszélyes útjára, melyen — szerencsétlenségére — első bizalmi közege egy Longueval nevű francia kapitány lett, ki csakhamar árulónak bizonyult.

Igaza van Kornis Gyula társunknak, ki egyik Rákóczi-tanulmányában azt mondja, hogy a fejedelem emberismeretének nagy hibája abban állott, hogy mindenkit oly becsületesen tartott, aminő ő maga volt. A Longuevalnál talált iratok idézték elő Rákóczi elfogatását 1701. április 18-án nagysárosi kastélyában, fogságát Bécsújhelyben és perét, melynek hallatlanul vakmerő és kalandos szökéssel vetett végett, átbújdosván Lengyelországba, ahol a már szintén kibújdosott Bercsényivel találkozott. Miután megbízható hazai küldöttek meggyőzték őt arról, hogy az egész nép őt várja, mint szabadítóját, a brzezani várból bocsátotta ki híres latin manifesztumát (*Recrudescunt . . . vulnera*), melyben nemcsak nemzetének, hanem az egész keresztény világnak tudtul adta s indokolta szabadságharca megindítását.

Behatóbban kellett a szabadságharcot megelőző körülményeket tárgyalnom, mert ezek fejlesztették ki Rákóczinak azt a jellemét s azt az elhatározását, mely egész harcában megnyilvánult, s melyhez az élet minden viszontagságai közt hű maradt. Ennek megvilágítása végett még csak egy mozzanatot kell kiemelnem : a fejedelem viszonyát a katolikus és protestáns egyházhoz.

Rákóczi mély vallásossága nem iskolai nevelésnek eredménye volt. Az iskolából kikerülve oly életet folytatott, mely semmikép sem sejtette a majdani grosboisi és rodostói remete aszkétai hajlamait. Őt oly mélyen vallásossá az élet tette : minél többet csalódott az emberekben, annál buzgóbb, annál szilárdabb hittel fordult Istenéhez. Istent szigorúan a katolikus hit parancsai szerint imádta ; neki fájt, hogy neve és őseinek hagyománya a katolikus papságot mozgalmá kezdetén bizalmatlanná tette iránta, ő messze meg-

előzve korát, mint hitbuzgó katolikus a lelkiismereti szabadság bajnoka is volt, s mint ilyen, igyekezett saját táborában a katolikusok és protestánsok gyakori villongásait ki-egyenlíteni. Szabadságharca megindításakor a pápa áldását kérte vállalkozására. Sajnos azonban, Róma meg nem értő közönnyel állott szemben a magyar nemzeti törekvésekkel. A Rákóczi szabadságharcának is az adta meg a kegyelem-dőfést, hogy a pápa egyházi átokkal fenyegette meg azokat a magyarokat, kik nem akartak a császár pártjára állani.

Ha a Rákóczi saját szabadságharcáról szóló emlékiratait olvassuk, lehangoló csodálkozással kérdezzük, hogy miképpen válthatott ki ez a mozgalom akkora lelkesedést a nemzetből, miképpen hagyhatott hátra oly ragyogó emléket, holott az a fejedelem saját feljegyzései szerint egyetlen láncolata volt a rendkívül dilettáns módon megívott s majdnem mindig elveszített csatáknak. A sereg rosszul felszerelt, fegyelmezetlen gyülevész had volt, mely, mihelyt egy kis zsákmányhoz jutott, alig volt a feloszlástól visszatartható; alvezérei tudatlanok voltak, engedetlenek és egymással viszálykodók, s vezére maga arra a vallomásra fakadt, hogy vak volt és vakokat vezetett!

Ennek magyarázatát az adja meg, hogy a fejedelem emlékirataiban az «Örök Igazsághoz» intézvén szavait, önzetlen és szerény lelke nemességének megfelelően túlszigorú mértékkel mért s hiányosan emlékezett is a történetekre vissza. A Thaly nagyon értékes kommentárjai meggyőznek róla, hogy Rákóczi feljegyzéseiben majdnem mindig mellőzi a Dunántúl vívott, gyakran nagysikerű harcokat, az Ausztriába való becsapásokat, Vak Bottyán és Balogh Ádám jelentős győzelmeit.

Hogy annyi gátló körülmény, annyi ellenkező törekvés és hatás ellenére Rákóczi mégis már 26 éves korában minden katonai képzettség és tapasztalat nélkül, mondhatjuk: a nemzet közakaratóból egy nagy nemzeti szabadságharc élére került, mely nem megfontolás nélkül az ország függetlenségét is kimondta s a császári haderőket nyolc évig volt képes az országnak, sőt Erdélynek is birtokbavételében megakadályozni, az oly csodás végzése volt a Gondviselésnek,

mely joggal kelthette a mély vallásosságú Rákócziban az isteni küldetés hitét. És éppen mert ő Isten eszközét látta magában, mellyel a magyarokban fölkelteni akarta a szabadság szeretetét, ezért esküdt fel e feladatra oly törhetetlen hűséggel, amely lehetetlenné tette rá nézve az ügy cserbenhagyását és tragikus kényszerűséggel követelte meg tőle azt, hogy földi javait, családja jólétét is áldozatul dobva a számkivetés sanyarú sorsát válassza.

Az ötvenes évek legelején egy, a külföldön készült kis verseskötet terjedt el rejtegetve az országban *Hangok a multból* címmel, a forradalom lírájának gyűjteménye. E kötetben olvastuk P. Gy. betűkkel jelezve a *Rákóczi* című tüzes elégiát, melyet már akkor a fiatal Gyulai Pálnak tulajdonítottak, s melyet a Kisfaludy-Társaság egy későbbi gyűjteményben *Munkácsi téren* címmel Gyulai saját neve alatt is kiadott. Ez a vers azt mondja Rákócziról:

Pedig csak te voltál hazánk szemefénye,
Súlyos bánatunknak villámterhes éje,
Pedig csak te voltál az ékes szivárvány
Hosszan folyt könnyeink tengerének árján.

Azután így szólítja a sírjában nyugvó Rákóczit:

Nyughattál-e vajjon odalenn a sírban?
Nem szálltál-e hozzánk éjfelenként onnan?
Aszott halvány arccal, kiáltva, majd sírva,
Álmunk táblájára bős képeket írva?

Oh bizony itt voltál! hiszen vádló képed
Gyújtá márciusban lánggra ezt a népet,
Hiszen ős szablyádat szorítá markába
S zászlódat tüzte fel Budavár ormára...

Valóban, a történelemnek is vannak délibábjai, melyek rég letűnt korok sugárzó jelenségeit rávetítik egy új nemzedék, új korszak szemhatárára.

Ilyen délibáb volt az 1848-i szabadságharcnak a Rákócziéhoz hasonló megindulása, hasonló elszakadása a dinaszticiától, hasonló bukása és a száműzött vezér hasonló sorsa; és ha az 1867-i kiegyezés jobb volt a szatmári béké-

nél, ezt csak annak köszönhattük, hogy a nemzetnek tizen-nyolc évig kellett megszenvednie érte.

De az igazságszolgáltatás műve tovább késett a Rákóczi harca, mint a 48—49-i forradalom után. Csak majdnem két évszázaddal később sikerült egy nagy magyar államférfiúnak az agg uralkodó nemes szívét rávenni arra, hogy hozzájáruljon a Rákóczi és társai fölött törvényben kimondott igazságtalan ítélet megsemmisítéséhez és hamvaik dicsőséges hazahozatalához.

És még ekkor is sajátságos végzet látszott a történelmi jóvátétel és vezeklés e cselekményére ráneheznedni. Aki azt kieszközölte, azt a félrevezetett nép haragja egyidőre száműzte a közéletből és mások sütkéreztek az ő vívmánya sugaraiban. És alig 12 évvel a pompázó hazahozatal után a hazai föld megint elsiklott Rákóczi hamvai alól és sírja ellenségesebb kezek oltalma alá jutott, mint aminők a konstantinápolyi galatai katolikus templomban őrizték.

De dicsőségét zengi tovább a magyar zenith és nadir: onnan, ahol királyaink trónoltak és fognak trónolni jövőben is, indult ki a kezdeményezés budapesti emléksobrának felállítására, és minden magyar szív egy-egy szentély, melyben az ő emlékének is van oltára.

E szent emlék jegyében üdvözlöm a megjelenteket és nyitom meg az Akadémia 95-ik ünnepi közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

II. RÁKÓCZI FERENC.

A kegyeletes visszaemlékezés ez ünnepén az igazság kereséséhez illő egyszerűséggel óhajtanám föltüntetni II. Rákóczi Ferenc pályájának főbb mozzanatait. Keresni kívánnám az igazságot, mert úgy gondolom, hogy a kegyelet, a lelki műveltség e legszebb virága, csak az igazság talajában verhet mély gyökeret.

I. Ifjúság.

Amikor Rákóczi 1676-ban a bodrogi Borsiban született, az idegen uralom ellen küzdő magyar katonákat még csak négy éve múlt, hogy kurucoknak nevezték. A magyar katolikus arisztokrácia előtt a kuruc név nem volt népszerű. A Rákóczi-ház tisztviselői el voltak keseredve a kurucok ellen, kik tűzzel-vassal pusztították a Rákóczi-birtokokat.¹ De amikor Rákóczi hatéves lett, a kuruc fölkelés országos, sőt európai mozgalommá fejlődött, és Thököly, a kurucok vezére, nőül vette I. Rákóczi Ferenc özvegyét, Zrínyi Ilonát.

A Rákóczi-ház kisebb-nagyobbrangú szolgái nem jó szemmel nézték ezt a házasságot. Nem ok nélkül tartottak attól, hogy a mostoha apa politikája károsítani fogja a Rákóczi-árváknak, Ferencnek és Juliannának anyagi érdekeit. Ezért e hú emberek körében leleményesen gyanakdó hírek keringtek arról, hogy a nekik már lutheránus vallása miatt sem kedves Thököly a kis Rákóczi életére tör. E mesék hatása alól Rákóczi még férfikorában sem bírt szabadulni. Pedig Thököly gyöngéden szerette nejét s annak gyermekeit is.

¹ Thaly K.: *I. Rákóczi Ferenc halála és temetése.* (Századok, 1873.)

A kis Rákóczit nem azért vitte magával a táborba 1683-ban, hogy elpusztítsa, hanem azért, hogy a fiú gyönyörködjék a tábori életben s a biztosra vett győzelem után apja oldalán vonuljon be a megalázott Bécs városába. Akkor Thököly magyar király lett volna s II. Rákóczi Ferenc elfoglalhatta volna apái trónját Erdélyben.¹ De a kuruc remények szétfoszlottak, Thököly a hanyatló török hatalom kegyeire szorult s a Rákóczi uradalom várai a császár kezébe kerültek. Egyedül Munkácsot védelmezte Zrínyi Ilona, hogy férjének hatalmából és gyermekei örökségéből megmentse azt, ami még menthető.

A majdnem harmadfélévi ostrom alatt ott voltak Zrínyi Ilona mellett gyermekei, akikről anyai szíve büszkeségével írja férjének : «Senki sem engemet, sem két gyermekemet megíjedt állapottal bizony nem látta». A meleg érzésnek és a hősiességszántságnak az a kapcsolata, mely Zrínyi Ilonának oly előkelő helyet biztosított a történet kiváló asszonyai sorában, dús örökség gyanánt szállott át fiának lelkébe. A munkácsi ostrom jeles vitézi iskolája volt a testileg és szellemileg gyorsan fejlődő gyermeknek. Az 1683-i tapasztalatok Munkács várában jelentékenyen gyarapodtak. Mint kell megállani a veszedelmes ágyútűzben nyugodt idegekkel, miként kell mindenre kiterjedő figyelemmel és a pihenést alig ismerő munkával egy erősen ostromolt és sokáig körülzárt várat megvédeni, azt a gyermek kíváncsi szemmel és dobogó szívvel szemlélhette Munkácson. Tízéves korában már hadvezéri kötelességet is teljesített. Caprara elvonulása után az összes helyőrség arcélén végiglovagolt fényes díszben öltözve, drágakövekkel kirakott buzogánnyal kezében. A tiszteket külön rendelte maga elé s lóhátról elmondott szónoklatban megköszönte hű fáradozásukat.² Így eltöltött gyermekkorában nemcsak a hadi szokásokhoz törődést s a katonai erények megbecsülését tanulta meg, hanem mindaz, amit akkor látott és hallott, vérébe oltotta a kurucoktól dicsőített magyar szabadság szeretetét és a rendkívül heves németgyűlöletet.

¹ Mindezt bővebben kifejtettem *Thököly Imre Életrajzában*. (Budapest, 1889. II. k. 64, 145 s 146. ll.)

² Thaly K.: *Rákóczi ifjúsága*. 68. 1.

Fel-fellobogott németgyűlölete, mikor hallotta nagyapjának, Zrínyi Péternek, anyja nagybátyjának, az utolsó Frangepánnak lefejeztetése történetét, végül anyja testvérének, Zrínyi Jánosnak sorsát. E kedves, fiatal nagybátyjával hét-éves korában alkalma volt beszélgetni, de azután azt kellett hallania róla, hogy hitvány gyanú alapján egy tiroli börtönbe zárták, ahol a nyirkos falak közt, az örökös magányban, a nem érdemelt büntetés mardosó kínjai miatt is reménytelenül szenvedett.

Mikor Zrínyi Ilona kénytelen volt átadni Munkácsot 1688. elején, Bécsbe vitték gyermekeivel együtt. Az udvari körökben felmerült az a gondolat, hogy Rákóczi Juliannát apácának és Ferencet papnak neveljék. Nem bizonyos, hogy ez a terv Kollonicstól származott volna, akit I. Lipót az árvák gyámjának nevezett ki. Ha a bíbornok e tervnek komoly jelentőséget tulajdonít, valószínűen végre is hajtotta volna. De a terv felmerülése bizonyos. Csakhogy az árváknak hatalmas barátai is voltak a császár környezetében. Szinte hihetetlennek látszik, de igaz, hogy gróf Carafa Antal, az eperjesi bíraskodás szörnyűségei miatt oly gyászos emlékü tábornok, akit épp ez idő tájt a spanyol király az aranygyapjával tüntetett ki, lovagias készséggel pártolta Zrínyi Ilonának és gyermekeinek jogait. Ha mindenben az ő szava dönt, Zrínyi Ilona szabadon élhetett volna, ahol kívánta s két gyermekét ízlése szerint nevelhette volna. De Carafa jó barátja, herceg Dietrichstein Ferdinand, I. Lipót főudvarmestere, legalább gondoskodott arról, hogy a nevelésnek az a terve, mely a Rákóczi-család mennél gyorsabb kihalását célozta, ne sikerüljön. Dietrichsteinnak különben is tetszett a 12 éves, és vagy négy évvel idősebbnek látszó Rákóczi, aki midőn a császár színe elé került, egy latinnyelvű szónoklattal tüntette ki magát.¹

I. Lipót azt hitte, hogy Kollonics kezére nyugodtan bízhatja a Rákóczi-árvák sorsát, mert ismeretes volt a bíbornok buzgalma az árva és elhagyott gyermekek megsegítésé-

¹ Erre nézve l. Thallóczy : *Caraffa levelezése*. Tört. Tár. 1896. különösen 37, 38. ll.

ben. Kollonics valóban vigyázott is arra, hogy a Rákóczi-árvák ne szenvedjenek vagyoni kárt. De ha azt hitte, hogy a ratio status követeli tőle, kegyetlen ridegséggel taposta az anyai és gyermeki szív érzékenységét. Nem jezsuitának akarta Lipót császár Rákóczit neveltetni, hanem olyan főúrnak, aki «mint a császárnak hű vazallusa, egyaránt tisztelni tanulja az isteni és földi felséget». Így hangzott szószerint a bizonyára Kollonicstól sugalmazott császári utasítás a neuhausi jezsuiták számára. Ezért kellett a tizenkétéves fiút elszakítani anyjától, akivel 1688 óta találkoznia többé nem volt szabad, ezért kellett a magyar nevelőt és szolgálkat eltávolítani a kis Rákóczi környezetéből. A büszke fejedelmi nő, aki nyugodt méltósággal járkált Munkácson a golyók süvítése közben, elvesztette önuralmát, midőn fiától örökre kellett búcsúznia. Sikoltozva tiltakozott az ártatlan gyermek elhurcoltatása ellen, hogy az utcán is hallották hangját. Fia pedig, mikor a csehországi jezsuita kollégiumban arra ébredt, hogy nincs körülötte anyja, nénje, nevelője, senki, akivel anyanyelvén beszélhetett volna, úgy érezte magát, mint a meleg fészekből kihullott madár fia. Jajgatva kiáltotta: «Öljenek meg inkább, ha vétettem valamit, de nem akarok nyomorultul élni». Az erőszakos átplántálás e jeleneinek keserűségét Rákóczi még hajlottab férfikorában is érezte. Rákóczinak neuhausi tartózkodása kezdőidejéből két hiteles s jellemző nyilatkozata maradt ránk. Midőn Magyarország térképét meglátta, Munkácsot kereste azon, sűrűn hullatva könnyeit. A tanárok vigasztalták, mire a gyermek letörölte könnyeit és mélyen sóhajtván, mondotta: Lehetetlen ily gyorsan felejtetni. Máskor azt kérdezte az egyik pátertől, hogy miért szólítják őt gróf úrnak, hiszen ő fejedelem, neki grófi szolgálói voltak. Két lényegesen jellemző nyilatkozat. A hazai föld szeretete és a fejedelmi önérzet egész életén át hevítették lelkét. A neuhausi jezsuiták Kollonics utasítása szerint jól bántak a kis hontalannal. A szomszédos Slawata grófok a bíbornok kérésére kitüntető szívességgel fogadták Rákóczit és gondoskodtak szórakoztatásáról. A gyermek az idő haladtával hozzászokott környezetéhez. A jezsuiták, a nagy lélek-
idomítók, híven teljesítették Kollonics utasítását. Látszatra

egészen császári érzelmű, a magyar élettől idegen főúrrá nevelték Rákóczit. Több idegen nyelvet tanult, de anyanyelvén már hibásan fogalmazta leveleit. Ilyen fordulatokkal élt: haragud nekem, vagy hagyta kd. által köszönteni. Levette a magyar ruhát is s az akkori francia divat szerint öltözködött és fésülködött. Mikor nénje Aspremont grófné lett, sógora a Kollonics-ellenes udvari párthoz tartozván, felszabadította a 16 éves Rákóczit a bíbornok gyámsága alól. Ekkor a Neuhausban és Prágában töltött iskolai évek után az úri nevelés befejezése végett Olaszországba utazott 17 éves koraiban, majd a következő évben Lipót nagykorúnak nyilvánította Rákóczit, akit megkedvelt, mióta gyermekkori latin szónoklatát és császári érzelmű arisztokratává változása hírét hallotta.

Tizenkilencedik évében azzal a hírrel lepte meg Rákóczi az udvart, hogy nőül vette Hessen-Rheinfelsi Sarolta Amáliát. Az udvar most megharagudott reá, mert a császár engedelmé nélkül házasodott s hozzá még olyan nőt vett el, akinek családja rokonságban volt a francia királyi házzal. Ezentúl élesebben gyanakodtak reá, noha a látszat feleslegesnek mutatott minden gyanút. Rákóczi ugyan mint örökös sárosi főispán tiltakozott a megyéjében elkövetett katonai kihágások ellen, de a mellett idegen köntösben járt, szeretett franciául és olaszul beszélgetni, az idegen élethez simuló magyar arisztokratának akkor még ritka, de már föl-föltűnő típusához látszott tartozni. Növelte a látszatot a római birodalom fejedelme címének sürgetése.¹ Ezt a címet már anyja is sürgette számára, mikor ő még csak ötéves volt. Miután fejedelmi házból nősült, szükségesnek vélte a felfogása szerint öröklött bircdalmi fejedelmi címének új diploma által való megerősítését. Az udvar nagy áldozatokat kívánt tőle e szolgálatért, nem is adományozta szívesen a nagy kitüntetést egy rebellióval többször megjegyzett család gyermekének. Azonban Rákóczi ipának közbenjárására 1697-ben végre

¹ L. mindezekre nézve Thaly: *Rákóczi ifjúsága*, továbbá Nilles: *Symbolae ad illustrandam Historiam* stb. Vol. II. 1053; továbbá *Monumenta Hungariae Historica*. Scriptores XXIV. II. k. 321. 1. és Maurer: *Cardinal Graf Kollonitsch*. Innsbruck, 1887.

elismerte az udvar a sárosi főispánt birodalmi fejedelemnek, noha nem terjesztette ki az új fejedelem gyermekeire is a cím viselése jogát. E korlátozás eltávolítása remélhető volt s így téves az egykorú idegen történetíróknak az a felfogása, melytől még Szalay László sem idegenkedett, hogy Rákóczit a birodalmi fejedelem címének megtagadása sodorta a forradalomba.¹ Bizonyára bántotta Rákóczit az udvarnak barátságatlan vonakodása és kicsinyeskedése, de ha egyedüli boldogságát a birodalmi fejedelem címének hiánytalan adományozásában találta volna, inkább a feltétlenül megalázkodó hűség kényelmes útját választja, semmint a fölkelés kockázatát.

Úgy látszott, hogy az 1697-i hegyaljai zendülés a 21 éves Rákóczit választani kényszeríti a két út közt. A német uralom ellen elkeseredett nép várakat foglalt el s agyonütötte a német kalapot viselő urakat, még ha magyarok voltak is, holott az idegen köntösben járó Rákóczit, aki földesura volt a zendülők többségének, nemcsak kímélte, hanem szeretete volna vezérének választani. Rákóczi megérdemelte jobbágyai ragaszkodását, de Dózsa György sorsára nem vágyódott. Sietett az udvarhoz, nehogy gyanúba fogják jobbágyai lázadása miatt. Felajánlotta birtokait cserében német birtokokért, sőt ajánlkozott, hogy a császár katonáival együtt fog harcolni Tokajiek és Szalontayék ellen. A császár kegyesen fogadta, de tanácsosai nem bíztak Rákócziban. Herczeg Vaudemont tábornoknak meg volt hagyva, fogja szavánál Rákóczit, ha kell, s szólítsa fel, ha jónak látja, egy ezred vezetésére; vigyázzon reá, nehogy földije elcsábítsák az ifjút, s ha másképp nem lehet, fogja körül személyét, de csak szépszerével, mert az erőszak e percben veszedelmes.²

A lázadás nem volt oly nehezen leverhető, mint Bécsben eleintén hitték, Vaudemont tehát megkímélte Rákóczit. Az ifjú helyzete a XVII. század vége felé igen kényes volt. A magyarok közt az a hír volt elterjedve róla, hogy lenézi nemzetét, a bécsi udvarban pedig nagytekintélyű tanácsosok

¹ Ezt a kérdést Thaly tisztázta id. k.-nek VIII. fejezetében.

² *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, az 1697. év. 98. l.

lázasra készülő álarcosnak hitték.¹ Az emberek felebarátaikról szélsőségekben szeretnek ítélkezni, mert az árnyalatok felfogására nincs elég jóindulatuk. Rákóczi nem színlelt hűséget az uralkodó iránt. Szeretett volna nyugodtan és boldogan élni, kivált házassága után az udvartól is elismert fejedelmi rangjának fényében, úgy, mint apja élt birtokain, miután kegyelmet kapott. Ősakhogy apja otthonülő magyar volt, aki nem szeretett idegen szokásokat. Fiával a neuhausi és prágai nevelés, az idegen fejedelemmel kötött házasság, az utazások nagyon megkedveltették az idegen társadalmi és szellemi műveltséget. Vigyáznia is kellett magára, nehogy oly katasztrófa érje, mint nagybátyját, Zrínyi Jánost. De amióta nagykorúsága kijelentése után újra hazalátogatott s mint főispán a magyar közéletben is résztvett, már-már halványuló ősi magyar érzése lassanként visszanyerte színét és erejét. Akik e belső vívódásokat nem látták, könnyen félreértették közéleti felfogását vagy az egyik, vagy a másik irányban. Azonban az udvar le nem csillapítható gyanakodása és kicsinyeskedése Rákóczi ellen az ifjú fejedelem lelkét mindjobban ősei hagyományának követésére és a korabeli közállapotok mélyebb vizsgálatára ingerelték. E közállapotokról sokat beszélgetett gróf Bercsényi Miklóssal, kivel az 1697—99-i eperjesi farsangokon szorosabb barátságot kötött. Bercsényi is helyeselte Rákóczinak azt a felfogását, hogy elérkezett a komoly elhatározás ideje.

A nép nyomoráról, a nagy adóteherről, az irgalmatlan exekúciókról, a katonai garázdálkodásokról elszomorító képeket rajzolnak az egykorú források. Kollonics leírván a jobbágyok sanyargatását a felszabadító háborúk idején, így folytatja: «A jobbágyok nem érzik, hogy könnyítette volna terhüket a török iga lerázása». Ugyanezt mondja a hírneves *Recrudescunt inclytæ gentis Hungaræ Vulnera*, midőn egy emlékiratból idézi azt a megállapítást, hogy a németek egy év alatt több pénzt csikarnak ki az országtól, mint amennyit

¹ *Confessiones* 60. l. «qui (magyarok) omnia acta mea contemptui nationis adscribebant» és Cserei is írja: «Mindnyájan úgy ítéltek felőle, hogy már egészben a maga nemzetét megtagadja». *Historia*, 315. l.

a törökök ötven év alatt megvettek rajta. Ezt határozatlan számokkal való hangulatkeltésnek is nevezhetjük, de amint látjuk, Kollonics és a Recrudescunt nagyjában egyeznek abban, hogy a jobbágy a török kiűzését a német hadsereg és a német hadi biztosok akkori garázdálkodásai miatt nem érezte felszabadításnak. Ez azonban mégis háború okozta nyomor volt. Nem látszott hiúnak az a remény, hogy a háború elmúltával a nép sorsa javulni fog. Azonban reménytelennek tűnt fel a magyar alkotmány és az ezzel szorosan összetartozó nemzetiség jövője, ha a szemlélődők az 1687. óta szervezkedő abszolutizmust vizsgálták. Az örökös királyság kimondása az 1687-i országgyűlésen az aranybulla záradékának eltörlésével együtt nyugtalanította a rendi szabadság lelkes híveit. Carafa vértörvényszéke, az újszerzeményi bizottság, mely a töröktől visszahódított magyar területet nem a régi földesurak, hanem idegen urak kezére igyekezett játszani, az országgyűlések mellőzése, az adókivetés törvénytelen módja, a karlócai békekötéskor a magyar tanácsosok mellőzése, a szent korona területi épségének semmibevevése és az erdélyi fejedelemség megszüntetése eléggé mutatták az örökös királyok jövő politikai irányát. Hozzá kell még vennünk az I. József koronázási esküjébe felvett új záradékot, a prout conventum fuerit-et, melynek értelmében a király úgy köteles tiszteletben tartani a törvényeket, ahogy megegyezett rájuk nézve a rendekkel. De mivel az országgyűlést nem hívták egybe, még ez a megegyezés is ígéret marad ¹ — így aggódtak Rákóczi és Bercsényi. Az új abszolutizmus hősei a büszke magyar dinasztából udvari főnemest akartak csinálni, a köznemesi kúriák szabadságát a katonatisztek garázda módon sértegették, a vármegye csak tiltakozott, de az idegen katonának nem igen parancsolhatott.

Szóval a régi, szabadságára büszke Magyarország súlydőben volt. Ezt az elfogulatlan idegenek is észrevették. Carlo Ruzzini, a velencei követ a XVII. század utolsó évében ezt írja Bécsből Magyarországról: «El van temetve,

¹ A prout conventumra nézve l. *Histoire des Révolutions*. T. I. 364, 365. II. és Bercsényi levelét Károlyihoz 1708. jan. 27. (*Rákóczi-Tár* II. 225. l.)

bár nincs kioltva a keblek mélyén a fájdalom s él még emléke a nemrég elvesztett szabadságnak, de se kint, se bent nincsen segítség. A parázs még újra tűzre lobbanna, ha volna hatalmas kéz, mely éleszteni bírná». ¹ Ruzzini nem tudta, hogy Rákóczi keze már éleszteni próbálja a parazsat. Kinek a keze lett volna erre hivatottabb, mint a Rákóczié, akiben a Zrínyiek, a Báthoryak és a Rákócziak vére egyesült? Úgy érezte, hogy hazájának e sivár pusztaságába Isten hívta, feléleszteni a magyarok szívében a szabadság vágyát, mely már kihűlőben volt. ² Jól érezte, hogy a több mint másfél százados fejlődésben elérkezett a sorsdöntő pillanat, melyben meg kell próbálnia, vajjon lehetséges-e feltartóztatni az abszolutizmusnak minden gáttal dacolni látszó áramlatát, vagy le kell-e végleg mondania a régi Magyarországról? E harcot megharcolni még akkor is dicsőség, ha bukás lesz a vége, legalább nem hajtottuk nyakunkat gyáván az igába. A huszonöt éves ifjú érezte történeti hivatását. Quo fata vocant, virtus secura sequetur, mondogatta szokott mondásával ³ A sors hivatását neki személyes okokból is követnie kellett. Születésénél fogva erdélyi fejedelem, mint atyja is volt. Neki kötelessége az erdélyi fejedelemséget helyreállítani, mert ez a fejedelemség önálló létében táplálta a szabadság szeretetét és időnként felgyújtotta ezt az érzést a magyar földön is. ⁴ Önálló Erdély nélkül a magyar szabadság meg nem védhető. Neki, akinek ősei a dei gratia princeps címét viselték, noha választott fejedelmek voltak, Isten iránt tartozó kötelessége az önálló Erdély trónjának megszerzésével tartalmat adni az öröklött címnek.

E gondolatok vezették Rákóczit, midőn elhatározta, hogy külföldi segítségért folyamodik a régi magyar alkotmány megmentése végett. Ha ez az elhatározás nem vesz erőt lelkén, a magyar alkotmány s vele együtt valószínűen a nemzetiség is, örökre elmerül az igen nagy hatalomra emelkedett

¹ Arneth : *Die Relationen der Botschafter Venedigs*. Bd. II. 399.

² *Histoire des Révolutions* T. V. 99, 125. ll.

³ *Arch. Rak.* Külügyi Osztály I. 505. — Belügyi Osztály I. 544. l.

⁴ *Histoire des Révolutions* V. 100. 1.

abszolútizmusnak nyomása alatt. Nagyon természetes, hogy Rákóczi külföldi szövetségést keresve XIV. Lajosra gondolt. Szépapja s Bethlen Gábor is szövetségesei voltak a francia királyoknak, ez a hagyomány, továbbá nejeinek családi összeköttetése, XIV. Lajos nagy tekintélye és a Habsburg-Bourbon ellentét mind arra ösztönözték, hogy a francia királyhoz forduljon. 1700 november 1-én, tehát épp II. Károlynak, az utolsó spanyol Habsburgnak halála napján, írta meg Rákóczi végzetes levelét XIV. Lajosnak. A levelet hiába kereste Thaly Bécsben s Pillias Emil Párizsban. Az ismeretlen szövegű levélről azonban Francesco Loredan, a bécsi velencei követ jelentést küldött kormányának. E már kiadott jelentés szerint Rákóczi pénzbeli segítséget és csapatokat kért Franciaországtól, hogy elfoglalhassa őseinek erdélyi fejedelmi trónját.¹

Ezt a levelet, valamint a következőt Rákóczi egy Longueval nevű osztrák századosra bízta. Bercsényi ugyan figyelmeztette Rákóczit, hogy ilyen levelet ne bizzon idegenre, de Rákóczi bízott a kedvét kereső Longuevalban, akivel ő és neje olyan kellemesen társalogtak franciául. Pedig Longueval kém volt, aki Rákóczinak két Párizsba küldött levelét átadta a bécsi udvarnak. Máskor is csalódott Rákóczi azokban, akiket bizalmával ajándékozott meg. Csodálatos, hogy oly kiváló szellemű férfiú, mint aminő Rákóczi, oly könnyű prédája volt a lelketlenül hitegető kémeknek, vagy diplomatáknak. Ennek okát a lausannei De Saussure Cézár, Rákóczinak nagy, Thaly szerint még Mikesnél is nagyobb tisztelője magyarázta meg. Rákóczi szerinte maga után ítélte meg az embereket s ezért kellett oly sokszor csalódnia bennök.² Valóban a jó és nagylelkű emberek rendszeren rossz diplomaták. Még tapasztalatok árán sem bírják elhinni az

¹ Loredan jelentését l. Hurmuzaki: *Documente*. Volumul IX, Partea I. Bucuresti. 1897. 361. l. Azt hisszük, hogy Loredan az első levelet ismerteti, a második ugyanis Pillias ismertetése szerint a spanyol király jóindulatának megszerzéséről szól. (1701. febr. 11.) Pillias jeles tanulmánya: *Rákóczi Emlékkönyv*. Szerk. Lukinich Imre. 1935. 310. l.

² Thaly: *De Saussure Czézárnak Törökországi levelei*. Budapest, 1909. 174. l.

alattomos gonoszságot, lelkükből, a jó motívumok e tárházából mindig merítenek mentséget a bűnösök számára. Csak nagylelkű szenvedélyeik nyílt ellenfelei szokták őket néha kíméletlenségre ragadni.

Longueval árulása következtében Rákóczi a bécsújhelyi börtönbe került, ahonnan nagyatyját a vérpadra vitték. Majdnem héthónapi szenvedés után kimenekült börtönéből és 1701. november 11-én apródjával, Berzeviczy Ádámmal együtt lengyel földön volt. «Az isteni jóság mint Dánielt kiragadott az éhes oroszlán torkából és a sötét börtönből csodálatos módon biztos kikötőbe vezetett» — mondatta Rákóczival a *Recrudescunt* kiáltvány. Mint Beniczky Gáspár írja, «hétfőn mindenkor kemény és írtóztató német rab-ságából Isten erős keze által kiszabadulásának emlékezetire nézve Ő Felsege bőjtölt egész nap».¹ Ez a bőjt is mutatja, mennyire hatott Rákóczi lelkére a börtönből való csodálatos menekülés. Nemcsak mint emlék, hanem mint a jövő küzdelmeire bátorító élmény. Leginkább menekülésére célozva írta Rákóczi 1705-ben: «Állandó szívemben senki se kételkedjék, mert mindazokat tapasztaltam, az mitől félnem kell és amelyekből kiszabadíta az isteni kegyelem».² Mivel az isteni kegyelemnek tulajdonította menekülését a börtönből, meg volt arról győződve, hogy e kegyelem küldetésének végrehajtását akarta lehetővé tenni. Ezért bármi történt, útjában meg nem állott, s noha látta az elébe meredő akadályokat, az isteni kegyelem szózatát hallva, tovább haladt meg nem alkuvó elszántsággal az 1687 előtti alkotmány helyreállításának célja felé.

II. Hadviselés.

A fölkelés kezdetén még nem mutatkoztak az akadályok. A hazáért és a szabadságért kitűzött zászlók alá a lakosság minden osztálya sereglett. Eleintén a jobbágy, a kóbor katona, majd a kisenemes s végül a főnemes is a kurucokhoz csatlako-

¹ Thaly: *Rákóczi-Tár*. I. 6. 1.

² *Archivum Rakocianum*. I. oszt. I. köt. 451. 1.

zott felekezeti különbség nélkül. 1703. júniusában Rákóczi egy kicsiny paraszthad élén vonult Lengyelországból Munkács felé, 1706-ban már százezernél is több volt a hadsereg létszáma. A spanyol örökösödési háborúval elfoglalt császár ily nagyszámú hadsereget nem bírt a kurucok ellen küldeni. És hozzá még Rákóczi volt e hadnak ura, az a Rákóczi, akiről egy francia diplomata ezt írta: «Ez a hősies és okos fejedelem, egy hozzáillő hadsereg élén a világ egyik legnagyobb hadvezére volna».¹ Markó Árpád, aki Rákócziról, mint hadvezérről kitűnő monographiát írt, összefoglaló ítéletében majdnem egyezik a francia diplomatával, ezt írván: «Ha valamennyi csatáját figyelemmel áttanulmányozzuk, akkor okvetlenül azt a képet nyerhetjük Rákóczi csatavezetői működéséről, hogy az szebb, dicsőségesebb eredményeket értelmelt volna». Érdemelt volna a szerző szerint, ha Rákóczi erőlyesen parancsol alvezéreinek s nem engedi, hogy azok őt vezessék.²

Szóval a hozzáértők szerint Rákóczi hadvezéri tehetsége legyőzi ellenfeleit, ha alvezérei és jó részben hadserege méltók lettek volna hozzá. Mint tudjuk, Rákóczi nem volt megelégedve vezéreivel és magyar lovasságával. Önmagát is felületesen képzett hadvezérnek mondja szerény alázatosságával s az egész kuruc hadvezetés filozófiáját e mondatban foglalja össze: vak vezetett világtalanokat.

A lényeges ellentétet Rákóczi és két legelőkelőbb tábornoka közt abban látjuk, hogy Bercsényi és Károlyi a könnyű lovasságnak régi magyar harcmódját jobban szerették, mint a nyugati hadviselést. Rákóczi az ő hű főgenerálisáról megírta, hogy gróf Bercsényi «jobban szeretett aranyhidat építeni a futó ellenségnek, semhogy megtámadjon harcedzett csapatokat gyakorlatlan és rosszul fegyelmezett katonáival».³ Valóban Bercsényi sarkastikus kedvében lenézte ugyan a magyar, a «pusztai» haremódot, de kénytelen volt elismerni, hogy mégis csak jobb úgy, ahogy az elődök csinálták. «Ez a

¹ Fiedler: (*Fontes Rerum Austriacarum* XVII. 459.)

² Markó Á.: *II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér*. Budapest, 1934. 215. l.

³ *Histoire des Révolutions* V. 89, 127. ll.

volontér lélektől származó magyar — írja Bercsényi Rákóczinak 1704. szeptemberében — soha bizony nem szegezi a hópénzhez és az Edictumhoz az maga kedvit . . . Akármicsoda obedienciára fogjuk is rendre az magyart, de későn szokik az máskint harcolni, vagy úz, vagy szalad. Még Mátyás király ideiben sem magyar volt az fekete had. A magyar vitézséghez magahittség kell, az kapoczánt nem szenved». ¹ Az bizonyos, hogy Bercsényi ismerve kapoczánt nem szenvedő hadát, nem szívesen várta meg az ellenség támadását. «Nincs annyi lelkem» — írja Rákóczinak 1705. április 27-én — «ellentállhassak ezen hadammal ; megcsipkedem til-túl». Azaz a könnyű lovasság módja szerint kifárasztja az ellenséget lesbe csalással, kisebb szakaszok váratlan megtámadásával s az élelemszerzés akadályozásával. Ezt hívta ő csipkedésnek és jól tudta, hogy az ő tisztjei csak a csipkedésre vállalkoznak öröme. «Ha nem csípheti, — úgymond — nem marja». ²

Károlyi Sándorról pedig ezt írta Rákóczi: «Elve az, hogy a németekkel nem szabad nyílt ütközetbe bocsátkoznunk». Ezt az elvet a régi hagyományokban élő lovastisztjei hitették el vele — mondja a fejedelem. ³

Valóban ez az elv már régi hagyomány volt Rákóczi Ferenc korában, mert már Bethlen Gábor végrendeletében szívére kötötte utódjainak, hogy «a némettel szemben való viadalt elkerüljétek minden úton». ⁴ Bethlen ugyanis büszke német hadseregeket alázott meg s űzött ki az országból, a nélkül, hogy szembe került volna velök. De Rákóczi gúnyos megvetéssel szolt az ilyen harcmodorról. «A régi, még Thököly alatt szolgált tiszttek — írja a fejedelem — azt vették a fejökbe, hogy az ellenségtől távol heverésznek, nem állítanak ki örököt, jól isznak és alszanak, s miután alaposan kipihentették magokat és lovaikat, három vagy négy napig lovagolnak, hogy hirtelen meglepjék az ellenséget, azután üldözik, ha elfut, de ha ellenáll, ők futnak vissza». ⁵

¹ *Archivum Rakocianum*. I. oszt. IV. k. 124. l.

² U. o. 483, 529. ll.

³ *Histoire des Révolutions*. T. V. 197.

⁴ *Kiadta Koncz J.* 24. l.

⁵ *Histoire des Révolutions*. T. V. 154.

A fejedelem ezt igen régi, ázsiai divatú harcmódnak tekintette, mely az európai nemzetek közt nem válik becsületünkre. Pedig ő európaibb nemzetté akarta átgyúrni a magyart. A magyar társadalommal nem volt megelégedve. A magyar sokat henyél és dorbézol, mert nem tanult eleget. El van hanyagolva az iskolák ügye. Nincs népoktatásunk, nincs elég közép- és felső iskolánk, ahol a tudományokat és művészeteket tanítanak. Ő maga szerette a tudományokat és a művészetet. Szépen rajzolt, alakokat, tájékokat, hadi és építészeti rajzokhoz is értett. Órák hosszat elbeszélgetett Simándival, a sárospataki tudós matematika-tanárral tudományáról. Sokat olvasott, különösen történetírókat és teológusokat. Nagyon érdekelte Erdély története, melyet leginkább Bethlen Farkas művéből és szóbeli hagyományokból ismert. Bethlen Farkast igen nagyra becsülte, mert a Báthoryak történetével sokat foglalkozik és a maga egyéniségét elrejtve a forrásokat szólaltatja meg.

Rákóczi a török háborúk után sok helyütt elpusztult Magyarországot szerette volna benépesíteni. Ő alapította telepítések által Mező-Túr városát még a felkelés előtt. Már a felkelés idején francia telepeseket hívott az országba, vállalási és polgári szabadságot ígérve nekik. Noha buzgó katolicizmusban kevesen voltak hozzá foghatók az országban, annyira türelmes volt a protestánsok iránt, hogy akatholikus irányzatot vetettek szemére, mert udvarának «ministerei» akatholikusokból állottak; ott, ahol Vay Ádám, Ottlyk György, Jánoky Zsigmond, Rádai Pál és Gerhart György intézkednek, «ott a katolikusok sem maguknak, sem religiójuk dolgának promotiót nem várhatnak», írja szemrehányóan Bercsényi a fejedelemnek. Rákóczi rendkívüli türelmessége is bizonyítja, hogy a vallásosság és a türelem jól megférnek az igazán művelt lélekben. A magyar társadalom bajai közé sorolja Rákóczi az ügyvédek és jogtudósok szertelen számát. Ezek a magok érdekében szaporítják és hosszúra nyújtják a pörököt. Menynyire emelkednék a magyar társadalom értéke, ha a sok eszem-izsom és áldatlan pörösködés helyett az urak iparral és kereskedéssel foglalkoznának. Még a szabad királyi városok

polgárai sem igazi kereskedők, legfeljebb csak a danzigi és boroszlói kereskedők bizományosai.

Ilyen magyar lelkű és európai szellemű tervekkel készült Rákóczi az uralkodásra. Mivel harcolva kellett a nemzeti élet jogaiért küzdenie, először a katonai reformok végrehajtásához fogott. És amint udvartartásában Ottlyk szavai szerint «a manéros rendtartáshoz szokott a fejedelem», azaz az idegen udvarok szokásaihoz akart alkalmazkodni magyar módú udvartartásában, hasonlóan szerette volna a nyugati hadi szervezetet és taktikát meghonosítani a magyar hadseregben. Az ő hadseregében francia főtisztek és csapatok szolgáltak, néha nagy önfeláldozással, hiszen a maguk nemzete ügyét védelmezték a magyar földön. A kurucok közt voltak tatár, német, albán és svéd zsoldosok. Igyekezett Rákóczi a magyar kurucot is a harcban állhatatosabb, fegyelmezett katonává átalakítani. Nem is tagadhatjuk, hogy Rákóczi kuruc hadserege európaibb volt, mint a Thökölyé. Az ő vezérei a technikai hadi munkában, a várak ostromában, a kombinált fegyvernemek alkalmazásában felülmúlták Thököly tisztjeit. Azonban a nyílt csatákban többnyire legyőzettek s nem az ügynevezett európai harcmodornak köszönhette Rákóczi azt, hogy nyolc éven át magyarul vezérlett és magyar elkű hadsereg élén küzdhetett a magyar önállóságért. Ez a siker mégis csak a kigúnyolt könnyű lovas ősi szokásának volt tulajdonítható. A kuruc portyák fárasztották az ellenséget, mely győzelmei után szomorúan tapasztalta, hogy a legyőzött kuruc újra talpraállott és nagy károkat okoz. A hihetetlenül gyors kuruc lovasság az ellenség háta mögött Ausztriába tört s tűzzel-vassal pusztítva mindent, akkor tért vissza, mikor a német hadvezér végre megtudta, hogy hol kellett volna keresnie. Ilyen kirohanások tették híressé Ocskaynak, Rákóczi villámának a nevét. Sokáig emlegették az 1704. június 9-iki kalandot, mikor is Lipót császár születése napján Károlyi Sándor kurucai szélteben benyargalták Bécs környékét, még a császári vadaskert fenevadjait is leölték s a párducok és tigrisek bőréből kacagányt csináltak. Leginkább az ilyen lovaskalandok ébresztették fel a

császári udvarban a fogékonyságot a Rákóczival való alku-
dozás iránt.¹

III. Diplomácia.

A régi magyar harcmód teljes sikeréhez oly diplomáciai művészet szükséges, mint aminő a Bethlen Gáboré volt. Bethlen senkiben sem bízott s így nem csalódhatott az emberekben ; ha eshetőségeket mérlegelt, mindig a szerencsétlen fordulatok ellen igyekezett magának menedéket biztosítani ; azon igen ritka magyar államférfiak közé tartozott, akiket külpolitikai optimizmus nem csalt hínárba. Rákóczi felülmúlta Bethlent általános műveltségben, a külföldi államok és nemzetek ismeretében, de érzelmi élete sokkal gazdagabb volt, semhogy a kiábrándulás életművészetének hideg számításával kormányozhatta volna tetteit.

Amikor elhatározta, hogy XIV. Lajos segítségét kéri támadása érdekében, jól számított. XIV. Lajosról a spanyol örökösödési háború kezdetén általában azt hitték Európában, hogy hadserege le nem győzhető. A háborúban a bajor választó is a franciákkal szövetségbe harcolt. Miksa Emanuel 1704. újév napján már Passauban volt, lovasai Linz környékén jártak s így alaposnak látszott a remény, hogy Rákóczi egyesülhet majd vele Bécs előtt, amikor is királlyá akarta választatni a franciaérelmű bajort. Azonban Savoyai Jenő és Marlborough nagy höchstädti győzelme 1704 nyarán lehetlenné tette a bajor-francia-magyar egyesülést. Rákóczi a höchstädti győzelem jelentőségét jól ismerte, hallotta a két nagy hadvezér későbbi sikereit is, de nem hitte, hogy XIV. Lajos hatalmát végleg megtörik, noha ez megtörtént volna, ha 1710-ben nem segíti meg Lajost egy deus ex machina, amikor Anna királyné a békevágyó torykat nevezte ki minisztereknek a harcias whigek helyére. Rákóczi tehát nem egé-

¹ *Histoire des Révolutions*. V. 84, 98, 99, 109, 113, 121, 124, 127, 154, 197. II. — *Rákóczi-Tár* II. k. 205. — *Archivum Rakocianum* I. oszt. IV. 124, 483, 491. II. — *Feldzüge des Pr. Eugens v. Savoyen*. 1706. év. 404. I. — Fiedler: *Actenstücke*. (Fontes Rerum Austriacarum) Bd. XVII. 458, 562. — Thaly K.: *Rákóczi ifjúsága* 354. — Mon. Hung. Hist. II. oszt. XXVII. 93. I.

szen ok nélkül hitte, hogy a balsors XIV. Lajost nem töri meg végképpen. És ha a francia hatalom el is veszti régi erejét, hová forduljon Rákóczi, mikor kijelentette, hogy «soha német uralkodása alatt lakni nem kíván». Ezt írta Thökölynek 1705-ben, de már előbb is kihirdette egy proklamációjában.¹

Sőt máskor is, többször is kijelentette, hogy jobb elbukni, semmint a német iga alá önként hajtani a fejét. Ha a régi magyar alkotmány a különálló erdélyi fejedelemséggel együtt helyreáll, az alkotmánynak oly biztosítéka éled fel, mely megóvja a német igától Magyarországot, gondolta Rákóczi.

I. Lipót szövetségesei, Anglia és Hollandia szerették volna a magyaroknak és Rákóczinak megszerezni az általuk kívánt biztosítékokat. Felajánlották közbenjáró szolgálatjait az udvarnak s nagy elégtétele volt az Rákóczinak, hogy az udvar hosszas vonakodás után a két hatalom közbenjárásával alkudozni akart vele a béke iránt. Ezzel elismerte hadviselő félnek a fejedelmet, akit lázadónak szeretett nevezni.

Stepney és Bruyninx éveken át fáradozva, nagy erőfeszítéssel igyekeztek áthidalni a mély szakadékot, mely az udvar és Rákóczi felfogása közt tátongott. Kormányaiuk ugyanis nagyon szerették volna a Magyarországon elfoglalt császári ezredeket ott látni, ahol Savoyai Jenő és Marlborough harcoltak a franciák ellen, továbbá az angol-hollandi közvélemény a magyarországi protestánsok miatt is óhajtotta Rákóczi követeléseinek teljesítését.

Azonban a közbenjárók majdnem három évi munkája kárba veszett. A főoka az eredménytelenségnek az volt, hogy Rákóczi el nem állhatott az önálló erdélyi fejedelemség helyreállításának követelésétől.

A selmecebányai tárgyalások idején 1704-ben Rákóczi nem hivatalosan beszélgetve Lord Stepneyvel, az angol követtel, azt kérdezte tőle, vajjon nem hiszi-e lehetségesnek, hogy a császár átengedné neki Erdélyt a béke kedvéért, hiszen bizonyára szeretne szabadulni az igen terhes magyar-

¹ Hurmuzaki: *Documente* Vol. IX. Part. 2. Bucuresci 1897. 13. 1. és M. H. H. *Scriptores* XXIV. 2. 632. 1.

országi támadástól? Stepney, aki nagyon kedvelte a magyarokat és Erdélyt is szívesen átengedte volna Rákóczinak, erre azt felelte : a császár inkább lemond a spanyol örökségről, semmint hogy feladná Erdélyt, Magyarország bástyáját. Rákóczi erre elhagyta e kérdést s másról beszélt. Stepney kérte, hogy ne ragaszkodják Erdélyhez, hiszen a császár adna neki elégséges kárpótlásul birtokokat a német területen. De Rákóczi azt válaszolta : nem fogadhat el kárpótlást, «Isten akarata őt Erdélyhez köti. A magyar nemzetnek többé nem lesz alkalmja ilyen harcba bocsátkozni régi alkotmányáért. A nemzet jövő élete ezen a harcon fordul meg».¹

Tehát nem személyes nagyravágyásról volt szó, midőn Rákóczi Erdélyt követelte, hanem arról a küldetésről, melyet Istentől kapott, s melyet csak Erdélyben teljesíthetett. Ő is azt hitte, amit a császár, hogy Erdély Magyarország bástyája. A császár felfogása szerint Erdélyből védhető meg legjobban Magyarország a török támadás ellen. Rákóczi pedig átérezve a multat, érzelmének erejével a jövő sejtéséig emelkedett a nélkül, hogy a realitásokkal számolt volna. Mint és hogyan, nem tudta, de határozottan érezte, hogy a magyarságnak szüksége lesz egyszer az önálló magyar Erdélyre.

Mivel 1706 nyarán már kitűnt, hogy a tengeri hatalmak közbenjárása nem bírta kényszeríteni a császárt Erdély átengedésére, azóta XIV. Lajos pártfogása még értékesebbnek látszott. Marquis de Bonnac, XIV. Lajos lengyelországi követe, akinek része volt Rákóczi fölkelésének előkészítésében, azt írja, hogy erre a Franciaországra nézve oly igen hasznos diverzióra a francia király egy évben sem költött többet kétszázezer tallérnál, de az első években jóval kevesebbet. Dícséri Rákóczi állhatatosságát, mert nyolc éven át harcolt a császár ellen a végső kimerülésig.²

A francia politika nagyrabecsülte ezt az állhatatosságot, a selmeci és nagyszombati tárgyalások idején már attól tar-

¹ Hurmuzaki : *Documente* id. k. az 1704. november 22-i velencei jelentés. A közbenjárók tárgyalásáról I. *Századok* 1900. 873. I. s kk. *Arch. Rak.* Külügyi Osztály I. k. 505. I. és III. k. 75. I.

² *Mémoires de Saint-Simon*, nouvelle édition par A. de Boislisle T. XXIII. Paris, 1911. 501. I.

tott, hogy a tengeri hatalmak kibékítik Rákóczit a császárral. E békének megghiúsítása végett kapta Rákóczi azt az izenetet, hogy a francia király nem köthet szövetséget más uralkodó alattvalóival. Ezért kellett kimondani Ónodon az abrenunciatiót, hogy XIV. Lajos szövetséget köthessen a magyar rendekkel. A szövetség ugyan abbanmaradt, de Rákóczi és hívei az «eb ura fakó» kiáltást nem vették nagyon komolyan, mert hiszen 1708 végén a fejedelem már a bécsi udvarral alkudozni próbált, mintha az ónodi felkiáltás el sem hangzott volna.¹

Vajjon mirevaló volt tehát az ónodi trónfosztás? Lehet, hogy a gyűlés csak XIV. Lajosra akart hatni, de mást nem ért el, mint azt, hogy a tengeri hatalmak jóindulatú felszólalásait a magyar ügyért az udvar Ónodra hivatkozva könnyen mellőzhette. Rákóczi mind jobban érezte, hogy a francia politika kifacsart narancsnak tekinti, melynek héját eldobhatja.²

Amióta ezt érezte, inkább az északi háború hőseitől várta a magyar ügy boldogulását. XII. Károly nem törődött a magyar fölkeléssel, őt legfeljebb a magyar protestánsok sorsa érdekelte. Nagy Péter cár ellenben, aki nagyon szerette Rákóczi tokaji borait, sok jóval biztatta a fejedelmet. 1707-ben formális szövetséget kötött vele s megígérte neki a lengyel trónt, csak azért, hogy a német császárt bosszanthassa. Megígérte e szövetséglevélben azt is, hogy szépszerével igyekezni fog a római német császárt Magyarország és Erdély szabadságának helyreállítására rábeszélni.³

Valóban 1710-ben jelentette Bécsben, hogy hajlandó volna közvetíteni a békét az udvar és Rákóczi közt. Rákóczit hitegette akkor, hogy az erdélyi szabad fejedelemválasztást is kieszközli az udvartól, de ugyanekkor megizente Bécsbe, hogy szolgálatait csak a jó szomszédság kedvéért ajánlotta

¹ Thaly K.: *Irodalmi és műveltségtörténeti tanulmányok*. Budapest, Ráth Mór 1889. 239. 1.

² Fiedler (*Fontes Rerum Austr.*) Bd. IX. 357. 1. Rákóczi írja Fierville-nek. 1711. jún. 18.: Depuis quelques temps je me regarde comme une orange sucée dont on rejette l'escorce.

³ Fiedler (*Fontes Rerum Austr.*) Bd. IX. 310. 1.

fel, de nincs szándékában olyasmit tenni, ami az udvarnak visszatetsző volna. A bécsi udvar azt válaszolta, hogy a közvetítésre e béke ügyében még csak gondolni sem lehet.

Boldogtalan és tanácstalan magyarok, írja Palmes, a bécsi angol követ, midőn a cár viselkedéséről értesíti berlini hivataltársát, akik az ilyenféle ígéretekben bíznak.¹

Rákóczi már kezdettől fogva sem bízott annyira a cáriban, mint Bercsényi, de mégis utánajárt, hogy «semmit el ne mulasson», azonban 1711 végén már így ír róla: «minden cselekedetiből jól általláthattam: mely kevés igyekezeti és szándéka legyen, hogy érettem csak legkisebbet is cselekedjék».²

IV. Belső állapotok.

A külpolitikai balsiker az államok belső állapotában is éreztetni szokta rossz hatását.

Rákóczi az idegen uralom nyomása alól felszabadított nagy területen a régóta áhított magyarnyelvű kormányzat népszerűségét a mostoha háborús viszonyok közt is állandósítani kívánta, még áldozatok árán is.

Az első években az igazgatás és háború költségeit a bányák, a vámok, az elfoglalt jószágok jövedelme, a mérsékelt természetbeli adók, a francia segélypénz, és a maga magánjövedelme fedezték. A pénzadó kivetését elkerülte, hogy megkímélje a németvilágban kifosztott jobbágyot és polgárt. Noha a folytonos hadakozás nem engedte meg, hogy a múlt és jelen összehasonlításából a zavartalan boldogság érzése terjedjen el, mégis a kurucoktól elfoglalt területen megkönnyebbülve emlékeztek vissza az emberek a német adóbehajtás és katonai garázdálkodás iszonyúságára.

Azonban minden változás új okokat teremt az elégtelenségre. A kuruc közember irigykedve nézte, hogy az insurrectio kihirdetésével táborba szólított nemes valamely kósza hírre elhagyja a tábort és otthon hever; volt ezért szitok és átok a közlegények közt. Azt kiáltozták, «én az szabadságért

¹ Fiedler (*Fontes Rerum Austr.*) Bd. XVII. 124. 1.

² *Arch. Rakocianum.* I. osztály, III. 698. 1.

nyomorgok — pedig nincs annyi jószágom, egy csizmát vennék rajta. Az urak otthon maradnak, pedig nekik fog a szabadság többet használni».¹ Rákóczi ugyan nem igen szerette a «véresszájú, ezüstpénzt kívánó, németkerülő szegénylegények» kiáltozását a nemesség ellen, de a fegyverbe szólított nemesség fegyelmetlenségét és közömbösségét sem akarta elnézni.² A vármegyei nemességet a különböző ezredekbe kívánta beosztani, de ezen a nemesség felzúdult. Őket — így lármáztak — a nemesi szabadság rovására német vagy francia tisztek botja alá akarják kényszeríteni. Az elégtelenség oly erővel nyilatkozott, hogy Rákóczi az ezredekbe való beosztást nem akarta erőltetni.³

Az ilyen félreértések és zsörtölődések ellenére is a Rákóczi-kormány alatt egyesült terület a közös cél felé törekvésnek lendületét mutatja a szécsényi gyűlésen (1705). Confoederatióvá alakultak Rákóczi hívei lengyel mintára, de nem egy párt, hanem az összesség confoederatiójává. Az alkotmányos életnek ideiglenes formája volt ez, a harc idejére szerencsésen kigondolva. A rendek esküvel kötelezik magukat örök hűségre Rákóczi iránt, kit vezérlő fejedelemnek választanak s Rákóczi is esküszik a Confoederatio szolgálatára a régi szabadság törvényes helyreállításáig. A felekezeti viszályt, mely elválasztja a rendeket már majdnem két századja, Rákóczi bölcsen eligazítja. Valóban olyan fejedelem, aki háborúban és békében vezérnek illik. Már külseje is fejedelmi tekintélyű volt. Magas termete, barnapiros arcának nemes vonásai s nagy barna szemének tüze az első pillantásra vonzalmat keltettek. Mikor kócsagtollas, gyémántforgós kalpagját fejére tette, bíbormentéjét nyakába akasztotta s drágaköves, gerezdes aranybuzogányát kezébe vette, láttára a nemzeti királyságra régóta vágyódó magyarok szíve feldobott az örömtől. Erősen tudott sujtani, ha kellett, de érzékenysége nem csupán a maga személye sértődésén évdött, hanem a gyengék, a szerencsétlenek iránt is tevékeny részvétre adott ösztönt. Nagy szónok volt, már mint gyermek is

¹ *Arch. Rak.* I. oszt. IV. köt. 200. l.

² *Arch. Rak.* I. oszt. I. köt. 639. l.

³ U. o. 502, 527. ll.

szépen szónokolt, de bizonyos, hogy a jezsuita nevelés fejlesztette ezt a veleszületett s a magyar közéleti vezérnek nélkülözhetetlen tehetségét.

Noha a nemzet Szécsényben szíve szerint választott vezért, az 1705-ben kötött szövetség már a következő évben szakadozni kezdett.

Amidőn 1706. júliusában a tengeri hatalmak közbenjárása miatt sokat ígérő békeértekezlet széteszlott, a kedvetlenség és csüggedés mind szélesebb körben terjedtek. Bercsényi még a béketárgyalás közben kérlelte Rákóczit az engedékenységre. «A nagy Istenért kérem Nagyságodat» — írja Bercsényi — «ne várjuk az extremitást in his circumstantiis! Addig jobb, míg utánunk járnak, mint darabolt garádicson, állapodjunk meg, ha lehet, könnyen lehet s jobban lehet azután is följebb mennünk, Hazámat, nem magamat nézem». És 1706 nyarán a confoederatio sok tagja nem értette, miért ne lehetett volna megállani Nagyszombatban a darabolt garádicson?¹

Növelte az elégtelenséget a libertas nevű rézpénz értékcsökkenése. A libertast a fölkelés elején nagy tömegben verette Rákóczi, hogy a jobbágy kíméletével fizethesse a kuruc seregeket. De a rézpénz lassanként értékét veszítette, ami nagy drágaságot okozott. Visszatetszést keltett az is, hogy szabad volt rézpénzen adósságot törleszteni és elzálogosított jószágokat kiváltani. A békétlenkedők egyes főurakat vádoltak önzéssel a rézpénz e használata miatt, mert tudva volt, hogy a vezető főurak közt is akadt néhány, aki így szeretett szabadulni adósságaitól. Az ónodi gyűlés bevonatta a forgalomban levő rézpénz kétharmadát. Ez az intézkedés sem segített a bajokon, «1708-ban a rézpénzzel kifizetett újvári gyalogság szétszórta a zsoldot a piacon, mint a pelyvát». Most már kénytelen volt Rákóczi pénzadóvetni ki az országra, ami a hadviselés egyéb terheihez járulva, a szegénységnek a német világ porcióit juttatta eszébe.²

¹ *Hist. des Révolut. de Hongrie.* V. 352 ; Thaly : *A Bercsényi-család története.* III. 334. 1.

² L. különösen Thaly K. : *Irodalmi és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból.* Budapest, 1889. 30—35. ll.

Rákóczi már 1706 tavaszán írja Bercsényinek: «Mind-ezeknél nagyobbak tartom az veres pénznek (a rézpénzt így nevezték) annyira való megvetését, amely valóban akár-mely harc elvesztésénél is sokkal nagyobb».¹ De épp mivel a rézpénz okozta gazdasági bajok súlyát oly nagyon érezte, fájdalmasan értesült Túrócmegyének izgatásáról a gazdasági sérelmek s a békealkú félbeszakítása ügyében. Rosszhiszeműség volt a túróciak részéről felizgatni a megyéket a fejedelem kormányzata ellen oly bajok miatt, melyeken nyugodt tanácskozás által talán jobban lehetett volna segíteni. De ha az ónodi gyűlés tárgyalásait figyelemmel kísérjük, nem tagadhatjuk, hogy az ellenzéki hangulat akkor már széles köröket fogott el. Azonban a fejedelem személyének varázsa erősebb volt minden más hangulatnál. Lehetetlen volt a fejedelem mélyen sértett érzékenységének fájdalmas kitörését közömbösen hallgatni! Bizonyos, hogy a túróci követek lekasza-bolása a német abszolutizmus törvénytelen s véres üldözéseit méltán vádoló confoederatióknak nem vált dicsőségére. De Rákóczit nem terheli a felelősség a vérengző jelenetért. Magára vette, amit a túróciak, inkább kormányzatáról, semmint személyéről mondtak. És mivel azt hitte, hogy önzéssel vádolják, őt, aki a nemzeti ügyért annyit áldozott, elkeseredése nagyon természetes volt s annak hatása is érthető. Mindamellettt visszatekintve az ónodi vérengzés történetére, Rákóczi később lelkiismereti furdalást érzett, mert, úgymond, hevesebben szónokolt, mint kellett volna.²

V. Szatmári béke.

Az ónodi gyűlésen a dunántúli katonák és vármegyék bejelentették azt a panaszt, hogy hiába fizetik rézpénzzel a vitézlő rendet, mert a szegénység azt a pénzt el nem fogadja. De mivel a vitézlő rendnek vannak «némely szükséges álla-

¹ *Archivum Rakocianum*. I. oszt. I. köt. 527. l.

² Az ónodi gyűlés történetét Szalay László igen tárgyilagosan és tanulságosan adja elő. (*Magyarország története*. VI. 409. l. és kk. — *Histoire des Révolut.* T. V. 366. — Áldásy Antal: *Az ónodi országgyűlés*. (Jelentés a M. N. Múzeum 1906. évi állapotáról.)

potai», kénytelen erővel is elvonni a szegénységtől azt, amire szüksége van — «melyért a vitézlkő rend fejére elég átok is száll».¹

Az ónodi gyűlés jelenetei és határozatai nem enyhítették a szegénység átkának súlyát. Bercsényi írja Károlyinak 1707 őszén, hogy oláh és tót puskáz már, t. i. lesből a kurucra, pedig a tót jó kuruc volt azelőtt és az oláhok egy része is harcolt a kurucok közt. «Ez az bökkenője» — folytatja Bercsényi — «hogy popularis periit amor».² Vége volt már 1707-ben annak a lelkesedésnek, amely a népet fegyvert fogni készíttette 1703-ban. Most már a nép szenvedése az adóbehajtás miatt némely vidéken nem volt kisebb, mint Lipót korában, Rákóczi támadása előtt. Máramarosmegye 1708 nyarán írja Károlyi Sándornak: «Annyira jutottak már szegény lakosaink, hogy meg nem adhatván quantumikat, executióval mennek tiszteink és merő tirannusi formában füstre köttetvén az lakosokat, félholtan bocsátják el, mégis semmit nem vehetnek rajtok».³ Az ilyen eszközökre szorult szabadságharcot lehetetlen volt tovább folytatni. Lehetetlen volt ez már azért is, mert 1709 óta a pestis, azután a császár diadalmas fegyverei ritkították a kurucok sorait a szerencsétlen trencsényi nap után. 1710 körül már oda szorult Rákóczi hatalma, a honnan 1703-ban terjedni kezdett. Ha Károlyi nem köti meg a békét, a császár úgy bánt volna Magyarországgal, mint meghódított tartománnyal. Így azonban a szatmári békében a király kötelezte magát Magyarország és Erdély jogainak, szabadságainak és kiváltságainak sértetlen fenntartására.

Károlyi igyekezett kímélni Rákóczi érzékenységét és érdekeit. Lehetővé tette, hogy Rákóczi is kegyelmet kapjon, sőt, hogy esetleg lengyelországi uradalmában élhessen meg nem háborítva magyarországi birtokainak jövedelmében.

De Rákóczit óriási birtokai visszaszerzésének reménye

¹ *Arch. Rak.* I. oszt. X. köt. 33. 1.

² *Rákóczi-Tár* II. 218. 1.

³ Takáts Sándor: *Szalay Barkóczy Krisztina 1671—1724.* Budapest 1910. 166. 1. Takáts több ilyen panaszt idéz. L. még Zayzon Sándor: *Károlyi és a szatmári béke. Századok* 1915.

el nem tántorította. Az ő ideáljai a szatmári békében nem voltak elismerve és mit ért neki a fejedelmi vagyon, ha ideáljairól le kell mondania? Ismerte ő is az ország állapotát, az ő szívét is bántotta a magyarság nyomora,¹ s ezért óhajtotta is a békét, de csak olyat, mely az ő álmainak megfelelt. Károlyi a jelenben élt s ezért kötötte meg a szatmári békét, Rákóczit képzelete a multhoz csatolta s a jövő sejtelmes alakításával kápráztatta; félig ébren, félig álmodozva látta a jelent. Elítélte tehát Károlyit és a szatmári békét, de I. József hirtelen halála hírére hallva habozni kezdett. Esze és vágyai közt harc keletkezett. Esze azt súgta, hogy a béke hasznos a magyarságnak, vágyai ellenben azt a magyar világot varázsolta képzelete elé, melyet Bercsényivel együtt akart felidézni, midőn megírta első levelét XIV. Lajosnak. E belső küzdelem eredménye volt az a felfogás, hogy a béke tulajdonkép felesleges, mert I. József halálával megszűnt a háborús állapot az uralkodóház és Magyarország közt. Most csak az a kérdés, hogy az új uralkodó hogyan fogja fel a magyar szabadság kérdését. Vajjon megválasztatja-e magát, helyreállítja-e az erdélyi önállóságot, vagy egyszerűen hatalmával él, azaz jobban mondva, visszaél-e azzal? Az ónodi «eb ura fakó» már akkor egészen kiesett Rákóczi kombinációi köréből.

Mikor azután látta, hogy III. Károly kiadja majd a hitlevelet és ősi szokás szerint a koronázásra készül, felfogása a szatmári békéről megállapodásra jutott. Közölte e megállapodást 1712. május vége körül Vay Ádámmal egy levélben, mely már 1874 óta ki van adva, de történetírásunk nem ügyelt reá. A levél azt mondja, hogy a békekötésben «taliter qualiter — in generalibus solvén — az ország a Confoederatio végét quoad restitutionem libertatum elérte». Azaz, a szatmári béke helyreállította az ország szabadságát, úgy ahogy azt a szécsényi confoederatio kívánta.

Igaz, hogy csak úgy, ahogy, nagyon általánosan, mert mégis csak német a király s németül paráncsol, azután egyelőre még nem tudni, minő lesz az új korszak kormány-

¹ Ez magától értetődik, de jellemző erre nézve a *Hist. des Révolutions*. T. VI. 32. lapon olvasható leírás.

zata, de így is megengedi Vay Ádámnak a hazatérést. Ezzel nem szegi meg hú embere confoederatiós hitét; sőt ő maga sem volna köteles confoederatiós hiténél fogva elbujdosni hazájából, de «Erdélyhez való hitem fenn lévén — ha koldulással köllenék is kenyeremet keresnem, azt meg nem szegem».

Tehát nem a szatmári béke tartalma, melynek lényegét 1712. májusában Rákóczi már kielégítőnek vélte, hanem az a hit kényszerítette bujdosásra, hogy Istentől nyert hivatása ellen vét, ha elfogadja a szatmári békét, az erdélyi fejedelemség helyreállítása nélkül.

Nagyapja, II. Rákóczi György is azt hitte, hogy az erdélyi fejedelmi trón, melyet választás által ért el, jogos birtoka marad, még ha választói el is szakadtak tőle. II. Rákóczi György életét áldozta fel e hitéért, hasonló áldozatra szánta el magát unokája is, mikor a szatmári béke után elbujdosott, mert az ő jogos öröksége birtokbavétele nélkül, úgy hitte, hogy ingatag alapon nyugszik a magyar szabadság. El volt szánva a koldulásra is, hiszen Danzigból elhajózva jól tudta, hogy mások kegyelmére szorul. Azonban bízott Istenben, egyik szokott mondása volt: *Spes confisa deo nunquam confusa recedit*. Azaz, aki Istenben bíz, meg nem csalatkozik. Ezt sokan csak úgy mondják szokásból, de Rákóczi szentül hitte, hogy Istenbe vetett bizalma meg nem csalhatja.¹

VI. A bujdosás utolsó évei.

1712. novemberében Danzigból elindult és hosszú, zivatáros tengeri út után kikötött Dieppe-ben 1713. január 13-án. Hová is menekülhetett volna máshová? Lengyelországban, Danzigban, politikai és pénzügyi viszonyok miatt már nem ól érezte magát. A porosz, a lengyel királyok s az angol kormány a III. Károlynak való behódolást tanácsolták neki «csak egyedül a francia király táplál reménységgel» — írja

¹ A József halála utáni ingadozásra nézve l. Lukinich Imre: *A Szatmári béke története és okirattára*. 152. l. és kk., továbbá az *Archivum Rak.* I. oszt. III. kötetben az 1711—1712-ben kelt leveleket. — A Vay Ádámmal írt nevezetes levél ugyanott 743—745. ll. Hivatkoztam már reá Századok 1926. 524. l.

1711 végén Vay Ádámnak — «és assecuratoriával, hogy ezen tractának alkalmatosságával dolgaimat úgy mint saját dolgait kívánja kezére venni».¹

Mikor Franciaországba érkezett, az utrechti béke még nem volt megkötve s a reá nézve fontosabb rastatti békekötés (1714. március) Franciaország és a német birodalom közt még elég távoli eshetőségnek látszott. XIV. Lajos megbízottja próbálta Rastattban védelmezni Rákóczi érdekeit, de Savoyai Jenő határozott ellenkezése miatt a kísérlet meg hiúsult.²

A rastatti békével a spanyol örökösödés háborúja be volt fejezve; mind az a remény, melyet Rákóczi e nagy háború eshetőségeihez fűzött tizenegy éven át, most el volt temetve.

A legutolsó és a legnagyobb halottja e sírhalomnak az a remény volt, hogy a francia király az általános békébe Rákóczi erdélyi fejedelemségét is fölveteti. A szép ábrándoknak e szomorú vége Rákóczit mélyebben bántotta volna, ha nem Párizs környékén éri a rastatti hír; de itt, XIV. Lajos udvarában, hol boldog napokat töltött, a vidám benyomások eloszlatták szívén a gyász ködét.

Mert XIV. Lajos környezete válogatott udvariassággal fogadta azt a távol vidékről kissé idegenszerű kísérettel érkezett fejedelmet, akit a hírlapok már régóta és sokszor emlegettek s aki a maga kárával jelentékenyen elősegítette a francia érdekeket. Hozzá még a nehezen kiejthető néven ismeretes fejedelem megnyerő külsejű fiatal férfi, aki úgy öltözködik s úgy beszél franciául, mintha a Szajna partján nevelkedett volna. Mme Maintenon ezt írja róla 1713 nyarán: «Soha idegennek több sikere nem volt Franciaországban, mint Rákóczinak. Szeretik, keresik társaságát, becsülik; sohasem zavar másokat, s maga sincs soha zavarban, ízlése sokoldalú, okos és jámbor, egyszerű minden mesterkéeltség nélkül». Valamivel később így ír róla: «Ez a szegény fejedelem folyvást tetszik mindnyájunknak, egyszerű ember, keveset

¹ *Rákóczi-Tár* I. 262—266. ll. és *Arch. Rak.* I. oszt. III. köt. 698. l.

² Arneth: *Prinz Eugen von Savoyen* II. köt. 339. l.

beszél, sokféle ismerete van, nagy vadász, szereti a zenét, a drámát, alaposan jártas a kertészetben, az építészetben, minden szép iránt melegen érdeklődik. Azt mondják, hogy nagyon fáj neki kíséretének szegénysége, de ő maga nem pompázó és sok mindenről le bír mondani.¹ Hasonló melegséggel és tisztelettel beszéltek róla más előkelő franciák is, sőt még az élesszemű, de sötét pszichológiával ítélő herceg Saint-Simon is elismeri Rákóczi kiválóságát. Igaz, hogy XIV. Lajos környezete Rákóczit csak grófnak nevezte, noha ő nagyon szerette volna, ha a francia udvar nyilvánosan elismeri fejedelmi címét. De belátta, hogy ez politikai okokból nem lehetséges és így megnyugodott abban, hogy őt sárosi grófnak nevezzék, akit nem kell fejedelemhez illő szertartásokkal fogadni. Ezt a sérelmet könnyű volt felejtetnie, hiszen ott élt XIV. Lajos mellett, előkelő tagja lett az ő udvarának, az Európa-szerte sokat utánczott udvarnak, ahol Rákóczi uralkodói eszményképe szabott törvényt. Messziről csodálta eddig a francia királyt s ime közel jutva hozzá, tisztelete melegségében fokozódott, árnyalatokban gazdagodott. Minő király, — úgymond — milyen kegyes, jótékony, igazságos, barátságos könnyelműség nélkül, komoly szenvedés nélkül, nagylelkű, inkább mélyenjáró ítélőtehetséggel és tapasztalattal ékes, semmint tudományokkal, s legalább élete utolsó éveiben megúnta a hízelgést s a dicsőítést. Ilyennek látta Rákóczi XIV. Lajost. Milyen öröme volt abban, hogy Versailles-ban vagy Marlyban, résztvehet a király felkelése szertartásaiban s a királyi vadászatokban. Valóban nem hiúsága csábította az ilyen örömök megbecsülésére, hanem az a nemes érzés, hogy közelférhet ahhoz, aki hatalmát nem pusztán örökségének, hanem a maga szellemi erejének is köszönheti s akinek méltóságos viselete ritka önuralomnak s nem közönséges tapintatnak az eredménye. XIV. Lajos igazi tisztelőjével, Maréchal Tessével, továbbá a király törvényesített fiaival barátságot kötött a bujdosó magyar fejedelem. A későbbi regensherceg anyja, az orleansi hercegné, s Marquis

¹ Saint-Simon: *Mémoires*. T. XXIII. (Les Grands Ecrivains.) 258. l.

Dangeau családja szívesen látták Rákóczit, mint a hesseni ház rokonát, kit megbecsülni tanultak. Ily környezetben a szakadatlan vadászatokon, színelőadásokon, nagy ebédeken, vacsorákon, tánc, udvarlás s nagy betétű játékok közben szinte észrevétlenül vonultak el az évek. Rákóczi ismerte a nagy udvarok életét a fiatal korában Bécsben töltött évek óta. De a francia és német udvari társaság közt nagy volt a különbség. A francia ízlés, szellem s a kimért szertartások keretében is bizonyos könnyedsége az udvariasság fordulatainak jobban tetszettek Rákóczinak, mint a német nehézség s pedáns körülményesség. Hozzá még Bécsben, bárhogy igyekezett is símulni az ifjú magyar a német környezethez, hideg gyanakodást érzett maga körül, ellenben XIV. Lajos udvarában ha nem is valódi szeretet, de részvét és rokonszenv vették körül. Ezért a francia udvari élet a lengyelországi és danzigi bujdosás után neki olyan üdítő ital volt, mellyel betelni alig bírt, úgy hogy szinte mámoros lett tőle.¹

Azonban 1715 húsvétján oly esemény történt, mely visszarántotta Rákóczit az önfeledt örömök örvényének szélétől. Ekkor ugyanis Párizstól öt mérföldnyire a véletlen a grosboisi kamalduliak kolostorába vezette. Ez a bencés rend Szt. Romuald szabályait követve, az ájtatosság szigorában majdnem elérte a karthausiakat. Éjfél után fölkelve imádkoztak és sokszor bőjtöltek. Mikor Rákóczi e szerzetesek életét látta, mintha egy túlvilági szózatot hallott volna. Olyan szózatot, mint aminőt Szt. Ágoston hallott, midőn érzékisége bilincseiből kiszabadította lelkét. Szt. Ágostont az a szózat, Pál levele a Rómabeliekhez e soraira figyelmeztette: «Mint nappal ékesen járjunk, . . . s nem tobzódásokban, hanem öltözzétek fel az Úr Jézus Krisztust és a testet ne tápláljátok az ő kívánságiban».

Rákóczi az 1715-i nagyhét utolsó napjait Grosboisban töltötte egészen a szerzetesek életmódja szerint. Visszavért hozzájuk ugyanaz év pünkösdjén is.²

¹ *Confessiones* 224—248. és *Rákóczi-Tár* II. Szatmári Király Ádám naplója.

² Emile Pillias: *Etudes sur François Rákóczi pendant son séjour*

A magába térésre hívó szózatot megerősítette az a gyász, mely lesújtotta 1715. szeptemberében XIV. Lajos halála által. Mint fiú apjához, úgy ragaszkodott Rákóczi XIV. Lajoshoz. Annál rosszabbul hatott reá a király halála után az udvari környezet durva önzése és színlelése. A király betegsége idején a versailles-i palota hemzsegett a belsőleg örvendő, de külsőleg gyászos arcot öltő emberektől. Most, hogy a király a ravatalon volt, a tömeg levetette a gyász álarcát és alázatos mosollyal tolakodott a régens herceg ajtaja elé.¹

Rákóczi mélyen le volt verve. Az ő harmonikus lelkét az emberi alávalóságnak ez a tüntető színjátéka egészen feldúlta. Azután gondok is emésztették, hiszen árvaságra jutott és nem tudta, mikép fog a francia udvar gondoskodni róla és az ő hű kíséretéről. Feltűnően lesoványodott és rossz színben volt ekkor; világi kötelességeit teljesítette ugyan, de öröm nélkül és 1716. áprilise óta a kolostorhoz tartozó helyiségeket kibérelve, ott élt 16 hónapig, egészen az ájtatosságba és olvasmányába merülve.²

Vallásos kötelességeit azelőtt is híven teljesítette, de amióta a kamalduliakhoz szokott, úgy érezte, hogy eddig vallásosságában csak a felületen maradt. Önbírálatát most szigorította, lelkét igyekezett eltávolítani, nem a világi életben reászakadt kötelességektől, hanem mindattól a nem tiszta vágytól és örömtől, mely a világi sikerek kívánásával és meghódításával együtt szokott járni.

Lelkiismeretének érzékenységét igyekezett tökéletesíteni, hogy mennél tisztábban jelenjék meg lelke a túlvilágon teremtetője előtt. Újjá született a grosboisi magányban. «Itt kezdődött — írja — a magánosságnak azon igazi gyönyöre, amely által az ember az emberi dolgokat megvetve a jó életnek és az Isten színe elé járulásnak vágyától hevül». Szent Ágoston vallomásaiban páratlanul hatalmas leírását fedezte fel annak az átalakulásnak, melynek érezte már kezdeteit a

---

en France. (Revue des Etudes Hongroises. 1933 juillet-décembre.) 290. l. — *Briefe der Prinzessin Elisabeth Charlotte.* Stuttgart, 1843. 331. l.

¹ *Confessiones* 241, 244. ll.

² Pillias id. tanulmánya és *Briefe der Prinzessin* stb. id. h.

maga lelkében és Isten kegyelmét áhítozva annak végső kifejlését is törekedett elérni, mennél mélyebben alázva meg lelkét. Annyira elragadta a szentnek önéletrajza, hogy mostoha apját, Thökölyt, és anyját, Zrínyi Ilonát, oly színben látta, mint Ágoston a maga pogány apját és keresztény anyját. Hozzá fogott vallomásai megírásához már Grosboisban, azután folytatta könyvét törökországi bujdosásában.¹

Önéletrajzának írása is eszköz volt a tökéletesedésre, mert nem azért írja meg életét, úgymond, hogy gyönyörköd-jék bűneiben, hanem hogy megsirassa hálátlanságát teremtője iránt szívének keserűségével és sóhajaival.²

Valóban ily szellemben írta meg önéletrajzát. Fraknoi írja a *Confessiones*ről ezeket: «Hazai és külföldi szakférfiak véleményei megegyeznek abban, hogy a katolikus egyház története nem mutat fel világi férfit, ki a belső hitélet leg-felsőbb irányának, az askezisnek irodalmi művelésében magasabb tökélyre emelkedett, mint Rákóczi Ferenc.»³

Igen természetes, hogy a *Confessiones* a jansenismus tanításait nem mellőzhette közömbösen, hiszen ép 1713-ban, vagyis Rákóczinak francia földre lépése idején, ítélte el XI. Kelemen a jansenisták hittételeit az *Unigenitus* bullában. Rákóczit is mélyen érdekelték a szabad akarat, az isteni kegyelem, vagy a predesztináció titokzatos kérdéseiről meg-megújuló szenvedélyes viták. «Távol legyen tőlem — úgymond — ez annyira mélyen járó s századunkban annyira vitatott kérdésekben mást hinni, mint Szt. Ágoston tanítását, s amit az anyaszentegyház századokon át hirdetett». De azért mégis akadtak theologusok, akik Rákóczi irataiban az egyház által elítélt tanításokat fedeztek fel, ami nem csodálatos. Hiszen Jansenius is hivatkozott Szt. Ágostonra és egy kitűnő egyháztörténeti író tanúsága szerint «nem mindig könnyű megállapítani, hogy egyes írók mennyiben részesek a Jansenismus dogmaticusban, hiszen Bossuet, a jansenismusnak nagy ellenfele, némely pontban közeledett ez irány dogmatikájához és erkölcsstanához, a nélkül, hogy annak

¹ *Confessiones* 237, 253. ll.

² U. o. 149. l.

³ *Katholikus Szemle* 1903. 322. l.

valódi tévelygéseiben része lett volna». Rákóczinak több jansenista barátja volt Franciaországban, nagyra becsülte azoknak szigorú jámborságát s így nem bírt teljesen szabadulni felfogásuk, vagy kedvelt kifejezéseik hatása alól. De rosszul esett neki, ha az anyaszentegyház tanításával ellenkező irányt fedeztek fel irataiban.

Néha mégis úgy érezte, hogy ezek a heves viták arról, vajon az üdvözülésben az embernek sok érdemet, keveset vagy semmit sem tulajdonítsunk, elhidegítik a keresztény szeretetet. «Oh, szent egyszerűsége a hitnek! — kiált fel ily hangulatában — leánya az alázatosságnak, unokája a szeretetnek, aki a bölcsek katedrájáról majdnem elúzve, isten választottjainak szívei rejtekébe menekültél, te vagy egyedül, aki az ilyen homályos kérdéseket megfejteni bírod, midőn kijelented, hogy semmit sem tudsz, hanem hinni akarsz».

Az egyszerű hitnek ez a szép dicsőítése Rákóczi lelke mélységeibe világít. Mintha Pascalt hallanók, a nagy keresztényt, mikor ezt mondja : «A tökéletes hit nem egyéb, mint a szívünkben átérzett isten».¹

Rákóczi munkái latin és francia nyelven lévén írva, világirodalmi jelentőségűek, de nekünk a *Confessiones* azért is becses, mert a theológiai elmélkedések és önkínzó vallomások komor sorait élete külső történetének elbeszélése élénkíti. Bármennyire gyönyörködött ugyanis a kamalduli szerzetesek magánosságának lelki örömeiben, fejedelemnek született és fejedelmi kötelességei teljesítésével is tartozott Istennek.

Az 1716-ban kitört osztrák-török háború visszhangot keltett lelkében. Miután Temesvár is keresztény kézre került, III. Ahmet szultán Törökországba hívta Rákóczit, «Siess, mintha repülnél» — írta a szultán levelének végén. Rákóczinak jóakarói, köztük Bercsényi is, ellenezték törökországi utazását. De a kalandor Alberonitól vezetett spanyol politi-

¹ *Confessiones* 268, 318, 344. ll. — Kirsch : *Kirchengeschichte*. IV. Bd. I. Hälfte 98. l. — Rákóczi irodalmi munkái megérdemelnék az összegyűjtést egy mennél teljesebb kritikai kiadásban. Zolnai Béla munkássága ez irányban igen hasznos. (L. *A jansenista Rákóczi*. Szeged, 1927. és egyéb dolgozatait is.)

kának meglepő támadása a német császár ellen sok jóval biztatta Rákóczit, s noha 1717. szeptember 3-án értesült Savoyai Jenő belgrádi diadaláról, mégis elindult Törökországba. Honvágya és kötelességérzete sarkalták e végzetes útra, azok a nagy indulatok, melyek eszének kételyeit elnémították. De midőn Törökországba ért, a portának már nem volt ereje arra, hogy Rákóczit Erdélybe kísérje. Alberoni is cserben hagyta. A porta pedig sietett megkötni az 1718-i passarovici békét. Rákóczi most visszavágyódott Franciaországba, második hazájába, a régens hercegnek, az ő jó barátjának országába, de a régens azt izente a törökországi francia követnek, hogy a római császárral kötött szövetsége miatt többé nem adhat menedéket Rákóczinak. Spanyolország sem akarta befogadni. 1719 elején — írja Rákóczi — «a keresztény Európának egyetlen vidéke sem nyújtott már oltalmat a bécsi udvar üldözése ellen». Különben a porta nem is bocsátotta volna el, mert politikai hasznát vehette a magyar emigrációnak. Nagylelkű vendégszeretettel fogadta Rákóczit, s Jenikőben szállásolta el. De mivel a nagyvezér Rákóczi tanácsait szívesen fogadta, az osztrák követ sürgette Rákóczi eltávolítását a török főváros mellől. Így indult el Rákóczi 1720. április 16-án Rodostóba, bujdosása utolsó állomására. Ez a távolság azonban nem csökkentette politikai befolyását a portán.

Rákóczi azok közé az inkább érzéseiktől és fantáziájuktól vezetett emberek közé tartozott, akik a maguk érdekeit célszerűtlenül kormányozzák, de másoknak kitűnő tanácsokat adnak. Rákóczinak része van a törökországi orosz diplomáciai képviselőnek állandósításában. Az 1721-i török-velencei viszály alkalmával a nagyvezér Rákóczi írásbeli véleménye alapján elállott a háború szándékától. Az 1722-i orosz-perzsa háború alatt, mely a portát nagyon felizgatta, Rákóczi az orosz-török határ kijelöléséről tervet készített, mellyel elősegítette az orosz-török egyezség megkötését. Rákóczi folytonosan szerkesztett politikai terveket s emlékiratokat. Ez a munkásság hevítette lelkét, az ilyen munka közben nem fogta el a politikai halál érzésének iszonya. Különösen a francia kormányt ostromolta emlékirataival. Bizo-

nyítgatta, hogy a német császár érdekeivel ellenkező európai államok jó hasznát vehetnék az ő közreműködésének. De Európa békét kívánt a nagy háborúk után, a régens herceg és Dubois bíbornok pedig nem is feleltek Rákóczi leveleire. Ez a lenézés nem bántotta Rákóczit, «végtelenül több az a vigasz, — írja egy rodostói levelében — melyet Istentől kap lelkem, mint az a bántódás, melyet a fejedelmek és bíbornokok lenézése okoz». — «Isten kegyelméből úgy érzem, hogy Európa ügyei mint nagyszerű álmok lebegnek előttem» — írja máskor. Megelégedett azzal, hogy bölcsen igazgathatta a rodostói hű magyarok életét, akiknek sorait a halál egyre ritkította. 1733-ban azonban új korszak kezdődik az európai történetben. II. Ágoston lengyel király halála után vége volt a hosszú békének. A francia politika most szükségét érezte annak, hogy Törökországból támadás intéztessék Ausztria ellen. Rákóczi Bonneval pasával, a renegát franciával együtt kidolgozta a támadás tervét s azt Párizsba Bohn Páltól küldötték el, Rákóczinak egy dán származású titkárától.

Ez a Bohn osztrák kém lévén, természetes, hogy Párizsban is kémkedett a bécsi udvar javára s a reá bízott terv kárára. Rákóczi 1735 elején értesült Bohn árulásáról. Első politikai csalódását a Longuevalba vetett bizalom okozta s ime élete végén egy másik idegen származású kém okozta utolsó politikai csalódását. Ez a csalódás nagyon bántotta s egy hívének megfigyelése szerint elősegítette azt az epekiömlést, mely halálát okozta 1735. április 8-án.¹

Mint látjuk, a politikai csalódások hű kísérői voltak pályájának kezdettől az utolsó napokig. Csalódott volna tehát hívó lelke istenébe vetett bizalmában? Ha csak az arasznyi földi létet nézzük, csalódásai mélyen elszomorítók. De ha messzebb tekintünk, el kell hinnünk, hogy Rákóczi nem csalódott. Rákóczi mentette meg a magyar alkotmányt s ezáltal a magyar nemzetiséget az elsűlyedéstől, ez volt az ő

¹ A fentiekre nézve l. *Saussure Czézár Törökországi leveleit.* 273. l. A fentiekben, valamint e munkának néhány más helyén is felhasználtuk, néha szó szerint, 1906-i előadásunkat Rákócziról. (*Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról.*)

nagy, Isten kegyelméből kivívott győzelme. Rákóczi, mint a spanyol monda Cid Campeadorja, még holtában is viaskodik nemzete és hite ellenségeivel. Nagy válságok idején lelke feltámadt a rodostói temetőből és végigbolyongott fejedelmi kísérettel azon a földön, ahonnan életében el kellett bujdosnia. Ott bolyongott, mint Arany János leírja, 1848-ban s serkentette magyarjait az általa megmentett s akkor veszélyben forgó magyar alkotmány védelmére. Mikor a nemzet kibékült királyával, a nagy uralkodó belátva elődei tévedéseit, hazahozatta Rákóczi hamvait Törökországból. Győzelme ekkor teljessé lett, mert az ő hagyományainak tisztelete többé nem ellenkezett a törvényesen koronázott és alkotmányosan uralkodó magyar királynak tartozó tisztelettel. Most, hogy Rákóczi sírja megint idegen területté lett, az elszakadt magyarság, ha teheti, sírjához zarándokol, és ott a nevéből kisugárzó erővel szilárdítja nemzeti hűségét.

Igaza volt tehát Rákóczinak. *Spes confisa deo nunquam confusa recedit.*

Isten az ő hű szolgájának bizalmát a legteljesebb diadalal jutalmazta.

ANGYAL DÁVID.

CONCHA POLITIKÁJA.

Erekly István Concha Győzőről, a politikai tudomány magyar nagymesteréről szóló mélyenjáró emlékbeszédét avval a megállapítással végzi, hogy Concha «a világháború előtti Nagymagyarországnak legnagyobb állambölcseleje». Az a szép megemlékezés, melyet Akadémiánkon 1933. november havában Kuncz Ödön levelező tag Nagy Ferenc kiváló tagtársunkról tartott, azok között, akik szerinte «a magyar jogtudomány és professzori hivatás örök büszkeségei maradnak», úgy idézi elénk Concha Győzőt, mint «a fenséges eszmék birodalmában bolyongó tudós arisztokratát». Midőn a Magyar Jogászegylet 1934. évi február 24-én tartott ülésén hódolt Concha Győző emlékének, az ünnep szónoka, Polner Ödön, a szegedi egyetem tanára, Conchát így jellemezte: «Az a férfiú, akinek emlékezetét ünnepeljük, az a politikának volt 56 éven keresztül nemzedékek sorát nevelő nagyhatású tanítója, de a tudomány, amelyet tanított, nem az exigenciák tudománya volt. Az exigenciáknak ú. n. tudománya nem is tudomány, csak mesterség, néha magasfokú művészet, mely azonban igen távol áll attól a tudománytól, amelyet Concha Győző az általa művelt és tanított politika tudományaként magáénak vallott». Ez a jellemzés így végződik: «Concha Győző egyike volt a magyar nemzet legjelesebb, legnagyobb és leg-hűbb fiainak. Jellemileg és értelmileg egyaránt hozzájárult a nemzet emelkedéséhez».

Úgy gondolom, hogy e hármas jellemzés méltón fejezi ki azokat a gondolatokat, amelyek Concha Győző minden hallgatójában, olvasójában és követőjében meggyökeresedtek: majdnem 60 év nemzedéke előtt állt és áll ő itt, ebben a magasságban. Ha most e szerény dolgozatban a fentjelzett

életrajz-írók megállapításait elfogadom, az a cél, melyet nem könnyű feladatomná tűztem ki magam elé, voltaképpen kiegészítése kíván lenni a róla elhangzott és gondosan felkutatott megállapításoknak. Ami után indulok és aminek eléréséhez az érdeklődők figyelmes támogatását kérem: egyetlen probléma, de a legsúlyosabb. Éppen az a kérdés az, vajjon mi az a tudomány, amelyet, mint hallottuk, Concha politikai tudományként magáénak vallott, s hová akart és tudott emelkedni igazságainak az a pirámisa, melyet oly rendületlen erővel több mint egy félszázad klastromi tisztasága közt összerakott és a politikai tudományban hátrahagyott, — ez a kérdés, ez az a probléma, amelyet az ő kedves dunántúli kifejezésével élve, elmélete «leglelkének» nevezhetünk.

Az út, melyen járnunk kell, nem könnyű. Maga Concha tette azt nehezzé, nemcsak azáltal, hogy páratlan alapossággal a bizonyítások rendkívül széles területét ölelte át, irodalmakon, államokon és részletes adatgyűjtésen keresztül; hanem azért is, mert igazságainak legmélyebb alapjai és legmagasabb következtetései csak akkor tárulnak fel kristályos világosságukban, ha magának módszerének titkára, meglepő különösségére rájövünk. Hogy további okoskodásaimat szemléltetővé tehessem, itt kell megvetnem lábamat, mert nézetem szerint e módszer ma még nincs kellő világitásba állítva, sőt azoknak a nehézségeknek, amelyeket Concha minden olvasója érez, s melyeket életrajz-írói is stílusát illetőleg kiemelnek, a megfejtése éppen abban van, hogy nem hatolunk ennek a módszernek elég bátran a mélyére és némely külsőség által félrevezetve, a tudományos átvilágítás nem minden oldalról vitetett keresztül vele szemben. Hogy ezen általánosnak látszó szempontoknak kézzelfogható alakot adjak, itt már fel kell állítanom azt a megfigyelési vonalat, amelyből Concha nagy művének belsőjét nézem, mely talán túlságosan eltér azoktól a felfogásoktól, amelyek vetítéséhez hozzászoktunk. Úgy gondolom azonban, hogy ezen első pillanatra sajtószerű jellemzés ellenére az az eljárás, amellyel éppen módszertanilag próbálom Concha megismerését megközelíteni, ki fogja egészíteni azokat a kiváló emlék-

beszédeket és ismertetéseket, amelyekben ő eddig a magyar tudomány munkásai által az irodalmi és politikai közvélemény elé állíttatott.

Minden mellékes részletet és bármi érdekes árnyalatot elhagyva, abból a meggyőződésből kellett Concha egész tudományos működésének összefoglalásánál kiindulnom, hogy erős túlzás, sőt határozott egyoldalúság van abban az immár évtizedek óta megszokott felfogásban, mely az ő gondolkodásának legmélyebb jellegét a nagy német gondolkozókra vezeti vissza. Igaz, hogy maga Concha, midőn 1922-ben az Akadémia ügyrendjének megfelelően papírra vetette «némely életrajzi adatait», így szól: «Az 1868—69-i tanév első felére Bécsbe menve, Stein Lőrincsel szorosán összeköttetésbe léphettem és tanainak, módszerének hívévé lettem ». El kell ismerni azt is, hogy «főművének irányán meglátszik a Hegel-Stein Lőrinc-féle felfogásnak hatása». Ez a megvilágítás azonban még nem jut el és nem is juthat el a fő probléma átvilágításához. Ha, mint már előbb is jeleztem, elkészülünk arra, hogy Concha fő gondolat-művében hatalmas és rendszeres kristályképződéssel van dolgunk, amelynek megvannak saját benső törvényei: akkor — hogy ásványtani hasonlatomnál maradjak — ennek a ritka nagy kristálydarabnak átvilágítására még egy másik oldalon is meg kell gyujtani a szöveteket. Ez a másik oldalról jövő bevilágítás francia, illetőleg latin eredetű. Mindjárt első bizonyítékul be kell mutatnom azt, hogy nem lehet véletlenség, hogy Concha első műve egy francia regény fordítása: Feuillet Octave *Sybill történetének*, ennek az irányregénynek átültetése; utolsó nagy munkája pedig, melyet már a világháború alatt írt és mely két kiadást ért: *Báró Eötvös József és Montalembert barátságáról* szóló műve. Feuillet regénye nem közönséges szépirodalmi olvasmány, nemcsak a férfias Sybill romantikus regénye, sőt mondhatnám legendája, hanem harcos mű, a «szabad egyház szabad államban» motívumára van hangolva és hogy idézzem: «Mintegy érezte a kornak ereiben keringő materializmus lüktetését, mellyel a párizsi világ, az egész francia társadalom megfertőzöttnek látszik» és evvel szemben és a fordító meggyőződése szerint «a gondolat teljes

emancipációja, a kritikai, a kétkedő, a tagadó irány, az erkölcsi alapok általános ingadozása vádló jelei századunknak». Concha valósággal elmélyül e francia lelki küzdelmekben. Ha valaki 1915-ben befejezett utolsó nagy művét, *Báró Eötvös József és Montalembert barátságát*, ebből a szempontból forgatja, azt nemcsak az lepi meg, hogy mennyire otthonos szerzőjük a tőlünk távol álló francia társadalmi és politikai mozgalmakban, hanem minden erőltetés nélkül észreveheti, mily nagy mértékben vonzza őt, a magyar tudóst, a gall lélek megmozdulása a politika terén. Némi túlzással azt mondhatom, hogy az a nagy szeretet, mellyel Concha az összes magyar politikai gondolkozók közül éppen báró Eötvös Józsefet szemelte ki többrendbeni mélyreható tanulmányának tárgyául, nemcsak a nagy magyar kultúrpolitikusnak, hanem a *Karthauzi* regény francia vonatkozásainak és gróf Montalembert barátjának is szól.

Ez a francia nyom nem lehet véletlen. Már csak azért sem, mert Concha egész gondolkialakulását kezdettől végig követi. Nem véletlen az sem, hogy az ő kedvenc olvasmányai között ott találjuk Antoine Albalat két munkáját: *La formation du style par l'assimilation des auteurs* (1910) és *Le travail du style enseigné par les corrections manuscrites des grands écrivains*, melyet a francia akadémia jutalmazott. Ugyanezen megfigyelésünk kiegészítéséhez tartozik, hogy Concha mily súlyt vetett mindig a francia párt-élet vezetőinek megismerésére, amint különösen Gerand-Bastet *Monsieur Combes et les siens* és Adolphe Brisson *Les prophètes* könyvének szorgos használata bizonyítja. Ezekben a munkákban az a francia nyom, amelyet követünk, annyira kimélyül, hogy már-már alkalmassá válik arra, hogy Concha politikai elméletének kiindulása szemünkbe sugározzék. E tekintetben csak arra kell utalnom, hogy Gerand-Bastet munkája már ezt a kérdést firtatja: «Meg kell tudni, hogy nincs-e szükség felekezeti erkölcsre, hogy valaki azokat az erényeket gyakorolhassa, amelyek a jó családtyát és jó polgárt jellemzik». Ez az erkölcsi probléma Concha nagy politikai elméletének központja.

Mielőtt azonban magának ennek az elméletnek fővoná-

saiban való jellemzésére áttérnénk, zárjuk le azt a módszertani kísérletet, amelyre eddig vállalkoztunk. Szemben avval a tudományos közvéleményünkben meggyökeresedett felfogással, mely Conchát mindig Hegel és Stein gondolatvilágának holdudvarába helyezte belé, a francia hatásoknak általunk később még erősebben bemutatandó befolyása egyedül képesít arra, hogy az ő módszerét teljesen megértsük és lelki alkatának abba a legmélyebb és legérdekesebb rétegébe hatoljunk belé, ahol rendszere megszületett. Amilyen téves és egyoldalú az a tükörkép, melyet a német gondolkozóknak a magyar mesterre való egyoldalú vetítése ad: épp oly fonák lenne, ha kizárólag francia, illetőleg latin gondolat-stílust és elmélet-szerkezetet keresnének benne. Mindkét egyoldalúsággal szemben az ő kikristályosodott gondolatrendszerének kétoldalú, tehát germán és latin átvilágítása hozza meg nekünk az ő eszmevilágának és nagy lelki elmélyedéseinek teljes megértését. Mert ha mind a két ekként felállított reflektorral nézzük a nagy magyar gondolkodó legbensőbb eszmei lényegét: arra az első pillanatra meglepő, de később mind abszolútabb igazsággá váló megismerésre jutunk ezen az úton, hogy Conchában egy belső szerkezetében francia gondolatépítés vett magára germán megjelenési formát. Innét érthetők meg azok a nehézségek, amelyekkel főműve, a *Politika* olvasóinak meg kell küzdeniök, de ugyanebből a szemszögből pillantható meg az, ami Concha főgondatművének nemcsak eredetiségét, hanem igazságépítő varázsát is alkotja. Ha szabad egy hasonlattal élnem, a nagy mester elméletrendszere és módszertani sajátossága nagy színes templomi üvegablakokhoz hasonlít, melyeknek a vászonra vagy falra festett képekkel szemben érdekességük az, hogy a fényhatások az üvegablak alakjain mindegyre eltolódnak, a szerint, amint az áttetsző anyagon a mögöttük lévő fényforrás sugara így vagy úgy tud áthatolni. Ez a néha félhomályos, néha változó világítás éppen gondolkodásának abból a kettősségéből származik, amely a latin syntaxis alapján kiformált és átlátszóvá tett gondolatokat a germán rendszerek világosságában csillogtatja előttünk. Maga e kettősség mutatja már azt a rendkívüli összefogó szellemi

erőt, mely Conchára annyira jellemző. De ezenfölül mutat mást is, azt, hogy amint külső megjelenése szerint Concha Győző ugyanazt a feledhetetlen benyomást tette mindenkire, mint régi spanyol arckép-csarnokok keretéből kilépett nemesős: úgy ez a vérbeli spanyol-olasz természet ott van gondolkodása mélyén és lényegét eszmetársulásainak legkönnyebben úgy érthetjük meg. Conchán mindig meglátszik Spanyolországból származó s Olaszhonba átplántált eredete. Ezen a latin nyomon maradunk akkor is, midőn a módszertant elhagyva *Politikája* legmélyebb rétegeire és legmagasabb következtetéseire igyekszünk figyelmünket fordítani.

Megmaradva annál a kijelölt eszme körnél, melyet Ereky István emlékbeszéde ekként jelzett, hogy e sorok írója egyrészt az előbb idézett *Eötvös és Montalembert* könyvvel, másrészt a *Politika* alapvető első kötetével foglalkozik: meg kell állapítanom azt a szerves összefüggést, mely e két munka belső elgondolása között félreismerhetetlenül megvan s mely felismerés az előbbi előkészület után a legalkalmasabb arra, hogy magába a politikai elméletbe behatoljunk. Nevezetesen Concha előszót írt *Eötvös és Montalembert* című könyvéhez s látszólag az nem akart egyéb lenni, mint francia nyomon «Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez», tényleg azonban oly bölcsészeti vallomás, mely önkénytelen elénk tárja azt a lelki forrást, ahonnét kibuggyantak a politika rendszerének alapeszméi. Hallgassuk csak ezeket a szavakat: «Termékeny új gondolatok, fölfedezések, a technika, a költészet, a művészet remekei bizonyára magukban véve nagy értékek; de még nagyobb az emberi szív, mely azokat önemésztő végződésben teremtette és az elme nagy alkotásait a küzdelemnek, az odaadásnak jóságos, abszolút értékével megaranyozni, a lángész fényéhez a legnagyobb áldozatokra kész emberi erőt, a jellem nagyságát kapcsolni bírja». «Az ember, főleg akiben az erkölcsi világ eszméi életre kelnek, akit tetteiben vezetnek, lelkesítenek, ezért több, mint maguk a tőle elszakítva vett, holt eszmék. Igazságok általa, benne nyernek teljes létet, valóságot s élnek tovább a hatás által, melyet más lelkekben élete által is kelteni tudott.» (Idézett munka 5. o.) Ily vallomás után nem

csodálkozhatunk, ha ugyanezen munka későbbi folyamán ez a hangulat megszüli azt az alapvető politikai gondolatot, melyet maga Concha így fejez ki: «Az igaznak, a szépnek, a jónak, a hasznosnak kilenc századon támadt magyaros képzelete a magyar génus, mely az elhanyagolt nyelvnek, költészet- és művészetnek, az idegennyelvű tudománynak, az elmaradt mezei és ipari gazdálkodásnak nyomorúságát nemcsak érezte, de a nyomorúság nyilvánvalóságát részben fel is ismerte, volt az a végső forrás, az a hajtó erő, az a sejtelemszerű cél, mely a társadalmi és alkotmányi reformtörekvéseket keltette, azokat mint fölöttük uralkodó felsőbb hatalom egyesítette, s amely a magyarságnak önlénye fenntartását, erősítését, hatalmassá tételét sugallta». (581). Most már csak egy lépés kell s Concha azt is megteszi, mondván: «Minden hit az embernek az élet végső kérdéseire vonatkozó elveit és ezeknek megfelelő akarata irányát, cselekvőségét foglalja magába. Az állam pedig ugyancsak a végső kérdések nagyrészének abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet prózájában fölmerülnek, azzal a különbséggel, hogy a megoldás az államban nem a hite által vezetett egyes ember, hanem a közéletet élő embereknek eggyé vált nagy összemélyisége által történik. Köztük tehát a kapcsolat nem esetleges, nemcsak kívánatos, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges». (Id. munka 188. old.) És a filozófiai hangulat lírájából a bölcsészeti szemléleten át az államprobléma innét való fölmerülése most már meg nem akadályozhatón jut erre a politikai következtetésre: «Pozitív szabadság, vagyis hatalom nélkül a szabadság magva, a jó nélkül a pusztaság mentesség állapotában az egyén tehetetlen marad, gonosszá, értéktelenné válik, hogy a pusztaság egyéni szabadság mellett a politikai szabadság nélkül hiányzik a közéletnek lehetősége, az emberi életnek határozott, általános iránya, melynek körében érvényesülhet csak az egyén, s mely nélkül az emberiség az anarchia állapotába süllyed». «A való, a teljes szabadság, egyéni és politikai formájában sokkal több, mint mentesség: az igazságnak, a jónak, a szépnek pozitív hatalma emberi teremtő akarat által megvalósítva. A negatív szabad-

ság csak a magában álló erős egyént elégítheti, a másokra szoruló, másokkal az állam, a társadalomban együtt működni akaró embereknek azonban pozitív szabadságra, vagyis az igazságnak, a jónak, a szépnek határozott, közös alapirányára van szükségük». (Id. m. 185—186. l.)

Az idézetekből, melyeket így egymásra raktunk, látnivaló, hogy midőn Concha a francia katholicizmus modern mozgalmairól elmélkedik, azok annyira vonzzák az ő legbensőbb lényegét, hogy nemcsak sokkal nagyobb fontosságot tulajdonít nekik, mint bármely más magyar közíró vagy tudós, hanem egészen belemerülve a francia tárgyba, a majdnem lírai kezdettől kezdve saját politikai elméletének legmesszebbmenő következtetéseiig emelkedik, mintegy a benne működő belső szükség alapján. Valóban úgy érezzük magunkat e francia világítás fényénél, mint ha valamely modern művészi körkép belső grádicsán fölhaladunk és egyszerre csak onnét felbukkanva az egész alkotás központján érezzük magunkat. Concha *Politikájának* kellős közepébe jutottunk, még pedig nem elméleti gondolkodásának külső alkatán haladva, hanem saját lelkének belső lépcsőfokain járulva az ő szélesen elterülő lélekvilága eléréséhez. Mert az ő *Politikájának* alapvető «Alkotmánytana» semmikép sem az az úgynevezett «Országlástan», amelyhez a tankönyv-irodalom Concha Győző előtt a politikai nemzedékeket hozzászoktatta. Egyetlen megfigyelés elég ennek meglátására. Az Alkotmánytannak több mint 150 oldala az emberi életjelenségek boncolásával foglalkozik, ily címek alatt : I. Az ember világa. II. Az emberi élet arányai. III. Az emberiség élete. IV. Az egyén élete. (Társadalomtan.) A szokatlanságot növeli, hogy a szakkönyvben a «felebaráti szeretetről», «az érdek és felebaráti szeretet viszonyáról», az egyesek becsületéről és állásáról van szó, oly fogalmakról, amelyeket nem szoktak a politika szak kifejezései közé számítani. De éppen a tárgykörnek az a nagyszerű kiterjesztése és az állam alkata alatti rétegeknek feltárása az, ami tipikusan jellemzi Concha gondolkozását.

Ez a megfigyelés akkor lesz valósággá, ha arra vetjük tekintetünket, hogy csak ily fölfogás, hogy úgy mondjuk, a nagy elméleti körképnek ilyen széles láthatáron való ki-

feszítése érteti meg velünk az ő egyik legfőbb tudományos és emberi jellemvonását : az egyetemességet.

Tudományos és emberi jellemvonását mondtam egyszerűen. Mert kétségtelen, hogy csak az Alkotmánytannak ily rendkívül széles megalapozása bírta el a *Politika* «Közigazgatástanának» azt a messze ágazó gyökérhálózatát, mely úgyszólván példátlan példatára az állam elé kerülő összes társadalmi anyagnak s melyet méltán egészítenek ki *Hatvan év tudományos mozgalmái között* címmel kiadott értekezései. De továbbmenően megfigyelhetjük, hogy az egyetemességnek ugyanez az elgondolása és lelki átérzése viszi Conchát minden művében arra a rendkívüli buzgalomra, mellyel ő magában a tudomány és különösen a politikai tudomány művelésében az állandó összefüggéseket rendíthetetlenül keresi a különféle írók és korszakok között. Ez az, ami benne az akadémiai gondolatot élővé, lelke egyik fő motorjává teszi, s ezt nemcsak az bizonyítja, hogy több mint száz dolgozata közül a nagyobb rész ennek a tudomány szétszórt jelenségeit összefogó nemes munkának volt szentelve, hanem az is, hogy mindig szenvedéllyel ásta ki az elfeledésből gondolatainak megelőző hirdetőit és amily örömmel fedezte fel — mint Ereky István emlékbeszéde is említi — *Szabó Béla elfeledett közjogászunkat*, úgy emberileg megható módon, midőn utóljára ült az Akadémia felolvasó asztalához és a Magyar Társadalomtudományi Társaságban előadta *Van-e magyar társadalom?* című tanulmányát, ebben a hatyúdalában mindnyájunkat megragadott avval a lelkességgel, mely úgyszólván átfűtötte, midőn Hunfalvy Pál közirodalmi munkásságát föltámasztotta. Nem hiszem, hogy megcáfoltatnám, ha azt állítom, hogy tudósaink közül alig volt valaki, ki ennyire átengedte magát az akadémiai együttműködés nagy erényének s talán akkor sem járok távol az igazságtól, midőn ebben az állhatatos és rendszeres elgondolásában is a latin, illetőleg az azt megelőző klasszikus lelki állapot hajlandóságát érzem ki. Így ült az egyetemesség teljes emberi átérzésétől át- és áthatva Concha Győző az Igazság nagy szövőszékénél, hogy messze és közelről, országokon és korokon át az emberi gondolatok fonalszárait egységes kárpittá szője össze. Ennek az így

kitermelt nagyszerű alkotásnak, ennek az egyszerre tudományos, művészi és emberi képnek ábrázolása jelenti Concha Politikáját.

Nem tarthatom véletlennek, hanem valóságos jelképet kell látnom abban, hogy a *Politika* első, alapvető kötetének egyetlen fejezetét jelentette meg Concha egy évvel nagy művének kiadása előtt (1895), amennyiben a Budapesti Szemle 1894. évfolyamában közzétette *Az emberi eszme mint szabadság* című részletét, mely az I. kötet. I. részének IX. szakasza. Ez kiinduló pontja elméletének és magva gondolkodásának; általa és rajta épül fel az egész lélekvilág, amely őt eltölti s amelyet ő a politikai elmélet alapjai gyanánt vetít ki az igazságok fölismerésében. Ha ama módszertani megvilágítás után, amellyel eddig haladtunk, innét folytatjuk szemlélődésünket, akkor nemcsak a legrövidebb módon kiemelhetjük eszmei alkotásának lényegét, hanem — ami talán nem kevésbé fontos — kísérletet tehetünk ama szellemi magasság megmérésére, ameddig elmélete felemelkedett. Ha szabad e szót használnom, az a két megállapítás, melyet ő *Az emberi eszme mint szabadság* címén alapvetőnek tart, egyszerre az ezer fonálból összeszőtt gondolat-gobelinnek mind a két felét elibénk tárja. Ez a kettős-egy igazság nevezetesen a következő: «Egyén és köz az emberinek örök alakzatai, amelyeket nem lehet egymásból származtatni. Köz valamely formában, mint törzs, mint társadalom, mint család, mint állam örökké épp úgy létezett, mint az egyén. Tények azok, egyidejűleg léteznek, éppen úgy, mint a férfi és a nő, az ifjú és az öreg, mert az emberi eszmének válnakhatatlan szervei s csak mint ilyenek magyarázhatók». Ebből az alapból kétfelé kell következnie az igazság kialakulásának, sőt ebből kell visszamenni magának a politikának a fogalommeghatározására is. Concha így szól: «az emberi szellemnek az a ténykedése, mely által az emberi élet különböző irányainak összhangja az emberi eszmének szempontjából külső erővel biztosítottatik és előmozdítottatik, az országlás, amely részint az emberi cselekvények külső szabályozásában, vagyis jogalkotás és jogszolgáltatás, részint tartalmilag új állapotok életrehozásában áll. Az emberi életnek mindezen

törekvésai irányai egyaránt előfordulnak az egyénben. Az egyén nemcsak hívó, művész, tudós, gazdálkodó, fajfenntartó, erkölcsös, hanem még a rendezett közületi életben is van neki bizonyos fokú önigazságszolgáltatása, bizonyos fokú országló hatalma. A köz pedig nem egyedül az országlásra szorítkozik; hanem bizonyos gazdasági érdekek gondviselője, erkölcs, hit, tudás, költészet, művészet forrása és megőrzője, a fajfenntartás valósítója. Az emberi közület tehát legáltalánosb fogalma szerint bizonyos időben élő egyéneknek, mult, jelen és jövő nemzedékeknek és az emberi élet összes irányainak kapcsolata».

Concha gondolat-menetének, midőn e fogalmazással és elmélkedéssel elméletének első szintjét eléri, vagy hogy előbbi hasonlatunknál maradjunk, nagy kárpitjának mindkét oldalán kirajzolja a határmezőket: egyszerre mindazon politikai és társadalomtudományi elméletek fölé emelkedik, amelyek a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve, amidőn tudniillik az államjogi elméletek mellé megkezdődik a szerves közgazdaságtan fölvonulása, a jogi és másrészt a közgazdasági szempontok örök harcát és folytonos surlódását jelentették. Az a nagy és izgató probléma-sor, amelyet legvilágosabban Stammler Rudolf összegezett *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* című művében (1896), voltaképpen más és más alakban nem egyéb, mint hol egyik, hol másik fél részéről annak vitatása, hogy vajjon először van-e gazdasági élet s azután keletkezik a jog, vagy megfordítva, kezdetben ki kell már jegecesedni az emberi közület jogrendjének valamely formában, hogy egymás mellett élő egyedek egymással gazdasági érintkezésbe juthassanak, tehát hogy jogteremtés előzi meg a gazdasági törvények kiemelkedését a kezdetlegesség formátlanságából. Mihelyst Concha mélyebb igazságait és ennél fogva magasabbra törekvő elméleti következtetéseit elfogadjuk, ez a probléma megszűnt kérdés és így vita-anyag lenni, azért, mert az egyénnel egyszerre megjelenő közület előtt sem jog, sem gazdasági rend nem képzelhető, már csak azért sem, mert az emberegged létezése előtt föltenni bármely társadalmi alakulatot merő szójáték vagy értelmetlen metaphysikai speculatio.

Az igazság-szövésnek e rendkívül érdekes műveletében, mely most előttünk lefolyik, s mely egyszerre tudományos kutatás és művészi kialakítás, egy szakasszal feljebb jutunk, mikor megfigyeljük, hogy Concha, midőn a politikának két őszerejét az egyénben és a közben megállapítja, hogyan határozza meg kettőjüknek egymáshoz való viszonyát. Ez a meghatározás a maga sajátos természetével egyszerre elválasztja és összeköti, szembeállítja és elválaszthatlanná teszi a két alaperőt. «Az egyének, — mondja — a különböző korok nemzedékei és az emberi élet különböző irányai egymás irányában mint külön erőforrások léptek föl s az általános közületnek külön közületekre való tagosulását eredményezik. Így keletkezik az általános közületen belül a fajfenntartás közülete, vagyis a törzs, majd később a monogam család, a gazdálkodás, a tudás, a hit, a művészet közülete, vagyis a társadalom, az országlás, irányzás közülete, vagyis az állam». A köznek kozmikus ködéből tehát, mint a csillagászati megfigyelések szerint kiválnak az egyes égitestek, úgy most itt egyes államokká koncentrálódik a politikának ez a felismert teremtető ereje. Az a mód, amellyel Concha ezt az eredményt eléri, azért jelent megint lényeges haladást elméletének meg szerkesztésében, mert benne van az államnak, másrészt a társadalomnak hely-kijelölése az ő egész széleskörű és mindvégig következetes elgondolása értelmében. Az a tétel, amelyet most ideiktattunk, akkor világosodik meg, ha szembeállítjuk két másik oly magyar gondolkozónak eredményével, kikkel Concha állandóan foglalkozott, azért, mert egyenrangúaknak tartja magával és gondolkodásukat párhuzamos igazságkeresésével állandóan kíséri. Ezek egyike báró Eötvös József, a másik Pulszky Ágost. Eötvös nem ismer két államalkotó erőt, mint Concha, hanem egyedül az egyén és az egyéni szabadság foglalkoztatja. Hogy Péterfy szép szavait idézzük: «Mivel Eötvös az egyént az istenség edényének tekinti, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja, Eötvös az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amazt, mert az emberiségért lelkesedik». Viszont a másik oldalon Pulszky Ágost, ez az annyiszor félreismert nagy magyar gondolkozó, azért van ellentétben Conchával, mert

Comte Ágoston és Herbert Spencer talaján áll, tehát azt a természettudományi módszert fogadja el az államalkotó erők felkutatására, amely merőben idegen Concha egész tudományos lényétől. Ennek a következménye tükröződik vissza most megállapított sarktételeiben, amely kizárja Comte-nak azt az alapfelfogását, mely végeredményben egyetlen személynek akarta feltüntetni az egész emberiséget, holott Concha mindenütt individuumokat lát az államokban s ehhez a megállapításához *Politikájának* gyakorlati következtetéseiben is hű marad. Nem szabad figyelmünk elől téveszteni azt sem, hogy ugyanebben a tantételben nemcsak az államegyedekről szóló tana, hanem a «Társadalomról» alkotott meggyőződése is teljes egészében benne van. Mindaz, amit a *Politika* alapvetésében «A Társadalom» szava alatt ezután olvasunk, oly páratlan kiterjesztése ennek a fogalomnak, mely a legszélesebb körben foglal össze minden olyan tüneményt, mely bármely kis vagy nagy, kezdetleges vagy kifejlődött, haladó vagy hanyatló közületben az állam mellett akár eszmei, akár anyagi tényező gyanánt valaha előfordult vagy ezután elképzelhető. Midőn az állami erő önállóságának megkövetelése mellett Concha ily nagy jelentőséget tulajdonít a «Társadalom» fogalma alatt általa megfigyelt erőknek : akkor ebben megint megnyilvánul lelkiségének hatalmas egyetemlegessége. De annak bizonyosságául, hogy ez a bölceleti elgondolás nála nemcsak elmélet, hanem lelki szükség s ugyanakkor politikai hitvallomás, elegendő egyetlen, de döntő példát fölhoznunk, olyat, amelyre ismét, bizonyára nem véletlenül, a francia politika-belső harcainak éles és mélyreható megfigyelése viszi őt. Az Eötvös és Montalembert tanairól szóló könyvének tudniillik legnevezetesebb eredménye — a magyar és francia aktuális mozgalmaknak teljes kikapcsolása — is abban csúcsosodik ki, hogy az egyház és állami viszonya csak addig maradhat meg a kölcsönös függetlenség jogi követelménye alapján, ameddig «köztük az emberi élet legfőbb céljaira nézve fennáll az összhang». «A kapcsolatot közük nem egyedül a közbéke, méltányosság, nyilvános erkölcsiség tekintetei alkotják, mint Montalembert hitte, hanem az emberi élet oszthatatlan egysége». «A kapcsolat nem

esetleges, nemcsak kívánatos, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges.»

Midőn idáig jutottunk az igazságok rendszerének kiépítésében, csak akkor jelenik meg az államról, vagy régi szóval mondva az országlásról szóló tanítás, tehát akkor érjük el azt a szintet, ahol rendszeresen a politikai tankönyvek a tanítást kezdeni szokták. Bizonyosága annak, hogy mily mélyről kezdette azokat az előkészítéseket és föladalatti föltárásokat, amelyeken fölemelkedve a mindennap látható, s a történelem által bemutatott állami alkatokhoz érkezett. Midőn az államról beszél, előbb bemutatja az egyén életéből a nemzetébe való átmenetelt, hogy így elérkezzék ahhoz a ponthoz, midőn az állam kiválik a társadalomból s az állami szabadság természete megállapítható. Sarktétele ennek az igazságnak az, hogy «az állam egyrészt a legfőbb külső hatalom» (*Politika* I. k. 196. l.). Ennél a fölépítésnél nem szabad elfelednünk, hogy itt nemcsak schematikus megállapításokról van szó, hanem arról is, hogy az állam minden működésének, a legkisebbnek és a legnagyobbak beállítása Conchánál mindig összefüggésben marad az ő mély bölcsészeti alapgondolataival. Mindaz, amit a *Politika* «Alkotmánytanában» akár az állam-formákról, akár az állam-hatalmak megoszlásáról tanít, nem sorozatos egymás mellé állítása a megismeréseknek, hanem közvetlen folyamánya az ő alaprendszerének. Akár az államformáról beszél s a demokratikus köztársaságot vagy a választott királyságot boncolja, akár az alkotmány-biztosítékokat keresi, akár az állam-alkotmány keretében a törvényhozó, a végrehajtó, a fejedelmi, vagyis államfői hatalom egymáshoz való viszonyát fejtegeti: mindig minden beosztása és fölépítése a nagy alapvetés világosságában tűnik föl. A részletek csak akkor válnak érthetőkké, összefüggésük akkor lesz meggyőzővé, ha nem kívülről és külön szemléljük őket, hanem egyetlenegy belső vallomás lehelletét érezzük rajtuk. Ez a vallomása így szól: «Az állam a végső kérdések nagyrészének abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet prózájában fölmerülnek, a közéletet élő embereknek eggyé vált nagy összemélyisége által».

Egyedül ily nézőpontból válik érthetővé az, hogy Concha

annyira szétválhatlanul összeforrottnak tekintse politikai rendszerének minden részletét, hogy sokszor a pedantizmus vádja érte kortársai részéről, holott ő azért nem engedhetett elméleti igazságszövésének részleteiből, mert azok mind egy-egy lelkiségének voltak részei. Reá illik az, amit Locke bölcsészetről mondott egyik ismertetője, megállapítván, hogy meggyőződései nem úgy lógtak, mint ruhafogason a ruhák egymás mellett, hanem egymásból nőttek ki, mint a virág szárából a rügy és a bimbó. Feledhetetlen ebből a szempontból, hogy az úgynevezett darabont-kormány alatt szándékosan magára vette a népszerűtlenséget, midőn a parlamenti kormányformát az akkori koalícióval szemben az ő saját elvei szerint magyarázta. Még meglepőbb, feledhetetlen nyilvánulása volt ugyanennek a lelkiismereti következetességnek az, hogy bár Concha Győző szimbóluma volt az elméleti gondolkodásban teljesen visszavonult tudósnak, egyetlen egyszer jelent meg tüntetőleg oly népgyűlésen, ahol a politikusokat a népszerűtlenség sívár ordításai és tettleges fenyegetései fogadták. Ez akkor történt, mikor 1904. januárjában a pesti Vigadóban gróf Tisza István az új választások elé lépett híveivel, hogy a hárszabályok kérdésében elfoglalt álláspontját, melytől az igazi parlamentarizmus megmentését várta, a nemzetnek megmagyarázza. Concha megjelent az emelvényen, hogy a Tisza ellen tüntető tömeg előtt bizonyítsa nemcsak együttérzését evvel a politikával, hanem hogy élő dokumentuma legyen elméleti nagy elvének: az állam öncélúságának.

Miután az elmélet nagymesteréről eddig elhangzott jellemzések és emlékbeszédek kiváló fejtegetései után ismétlésnek látszanék, ha felsorolnám mindazokat az elméleti és gyakorlati követelményeket, melyek Concha elmélete szerint főelvéből sarjadzanak: megmaradok dolgozatomnak abban az előírt keretében, amely elem tűzetett, s amelynek során immár méltatásának utolsó és befejező szintjéhez érünk. Ily módon le kell mondanom arról is, hogy oly aktuális kérdéseket, mint az állami souverain akarat önkorlátozásait a szabadságjog szempontjából vagy a nemzeti souverainitásnak a közigazgatás kiépítésében való követeléseit ismertetném.

Ilyen módszertani készség és ekkora elméleti előkészítés után juttat el minket Concha gondolatművének központjába, rendszerének legbelső magvához. Ez nemcsak betetőzi az egész nagy rendszerét, hanem annyira áthatja annak minden kis és nagy részletét, hogy csak általa elevenednek meg azok, válnak rendszerré és igazsággá. Meddő minden oly kísérlet, mely a társadalmi tudományokban rendszereket oly célból hasonlít össze, hogy egyiket a másikkal mérje, vagy egyiket a másik fölé helyezze. Éppen Concha esetében azonban nincs is szükség sem szubjektív állásfoglalásra életművével szemben, sem bármely más rendszerrel való megmérésre vagy egybevetésre. Az emberiség egész társas életének kétségtelenül a legnagyobb és legdöntőbb eseménye volt az, amely rávilágított erre az elméletre és sok tekintetben döntött is igazságai és mértéke fölött. E nagy esemény alatt a világháborút értem. Nincs fizikus, ki a maga kísérletei közt, nincs biológus, ki növény- vagy állat-experimentumaiban, nincs vegyész, ki görebei között képes lett volna olyan óriási méretű és összes hatásaiban szinte emberfölötti kísérletet végbevinni, tervezni vagy csak megálmodni is, mint amilyen volt nagyságában és megrendítő voltában a világháború a politikai tudományokra nézve. Ha igaz az, hogy az emberi megfigyelés és az abból levezetett tudás csak ott jelentkezhetik, ahol akár a fizikai, akár a lelki világban valamely változás történik, mert a Megváltozhatatlan az emberi lélekre nézve, Herbert Spencer szavát idézve, egyúttal Megismerhetetlen (Unknowable) is: akkor az a tény, hogy az egész művelt emberiséget megrázó és politikai mély vulkán kitöréshez hasonló világháború volt az, amely a politikai elmélet magyar mesterének legbelső elgondolását kellő világosságba hozta és igazságokká avatta, ez maga mutatja, hogy Concha mily mélységekben járt. Eddigi bemutatása után az ő gondolatrendszerének csupán rá kell mutatni arra, hogy az egyénnek az államhoz vagy tágabb értelemben a közülethez való viszonyát a világháborút átélt nemzedéknek Concha gondolatműve tárta föl és igénytelen nézetem szerint minden későbbi nemzedék számára megérthetővé tette. Ez az elmélet tudniillik áttörte a politikai tudomány évszázados körforgását és félretolta azt

a dualizmust, amely a legfőbb politikai szempont tekintetében minden ország elméleti és gyakorlati politikusait állandó ellentétben és kibékíthetlenség látszó surlódásokban tartotta és örölte föl. Nem sok túlzás van abban, hogy Aristotelest örök becsű és ma is meglepő *Politikájától* kezdve századon és népeken, gondolkodókon és forradalmárokon keresztül egyetlen óriási harc dúl a politikai elgondolások és tettek mezején : ez az egyénnek és közületnek eredendő szembeállítása. A görög bölcs óta alig van régi vagy modern politikai gondolatrendszer, amelyet nem lehetne visszavezetni arra, vagy arra az ősalapra, hogy az emberi egyén kiindulási pontja és célja a társas életnek, tehát az állam és minden közület az ő erejéből és ő miatta van, vagy megfordítva, abból indul ki végső fokon a gondolkozó vagy a politikus, hogy az állam a kezdet és a vég, és az egyén tőle származtatja jogait vagy jogtalanságait. Ne tévesszen meg bennünket az a körülmény, hogy minél közelebb jövünk a mi korunkhoz, vagy pontosabban a világháborúhoz, annál inkább igyekeznek a politika szaktudósai a két ellentétes sarkot áthidalni vagy (mi ritkán sikerül) gyakorlati alkalmazásukban való kompromisszumos magyarázatokkal, vagy (ami sohasem sikerül) azáltal, hogy az alapfogalmakat igyekeznek szóhávelyezésekkel elhomályosítani. A nagy szakadék az egyéni eredetű és az állameredetű politikai felfogások között mindig ott marad és semmi «elvi kimagyarázás» által át nem hidalható, azon egyszerű okból, mert maga a két ellentétes elgondolás a lelkekben vagy korszakokban levő állapotokra támaszkodik. Úgyszólván a politikai elméletek egész hatalmas birkózása korokon és nemzeteken át az ős egyén és az ős állam hallatlan erejű birkózását jelenti ; ezt nem kell bizonyítanom, mert az egész politikai tudomány nemzetközi irodalma nem ismer oly tökéletes és minden tekintetben kimerítő eszme-bemutatást e tekintetben, mint azt Concha maga alkotmánytanának kis betűkkel nyomtatott, de nagy gondolatokkal teljes irodalmi szemléjében bemutatta. Hogy a való politikai élet, melyet Történelemnek nevezünk, ugyanezt a dualisztikus válságot mutatja, azt a világháború előtt is minden megfigyelő észrevette és a nagy és véres háború katasztrófája irtózatossá tette.

bentően megvilágította. Megtörtént ez azért, mert mind a két véglet lerázván a megalkuvás megszokott bilincseit, legvégső gyakorlati következményeit akarta egyszerre keresztülvinni s az emberiség mindkettő alatt összetört. Az öncélú ős állam a föltétlen katonai berendezkedésben érte el tetőpontját, amely géppé változtatta az egyént és az egyéniség minden jogát megtagadni készült. A másik oldalról az egyén föltétlen szabadságából kiindult elgondolás és lelkeség, mely már Rousseau tanaiban és a francia encyclopaedistákban odáig jutott, hogy az egyénből kiinduló kötelékekből szötte meg a közületet és államot, a világháború végén és annak visszahatása gyanánt az államromboló kommunizmusban tombolta ki magát, jellemzetesen annyira, hogy végül a minden közületi kialakulás összejtjét, a családot, akarta széjjel bontani.

Concha volt az, ki áttörte ezt a szédületes kettős gondolatforogtatagot azáltal, hogy mind az egyént, mind a közületet, vagyis az államot két külön oldalának tekinti egy náluknál mélyebb és mindkettőben egyenlő erővel, de más alakban tükröződő ős jelenségnek, amelyet ő emberi szóval «általános emberinek» nevez. Az ős-egyén és az ős-állam tehát nem egymást romboló tényezők, hanem mindketten egy mélyebb erőnek nyilvánulásai, oly mélységből fakadó valóságnak egymástól elvált tünetényei, mely már a Mindenség törvényszerűségébe van bekapcsolva. Ez a felfogás nem megalkuvások által és nem is azáltal akarja az egyén és közület alaptünetényét feloldani, hogy fogalmi áthidalást szerkeszt meg kettőjük között; hiszen láttuk, hogy a világháború éppen ezeket az általunk megszokott és annyira kényelmes elméleti és gyakorlati hidakat törte kérlelhetetlenül össze. Hanem megtörténik az egyéni gondolat-sornak az állami gondolat-sorral való egymás mellé helyzetése akként, hogy mind a kettő csak tüneténynek, jelenségnek van feltüntetve, mégpedig mind bölcsészeti, mind politikai értelemben. Mögöttük mindkettőnél mélyebben, de éppen azért mind a kettőben ott van az «általános emberi», amely most már nemcsak legbelső magja egy nagy gondolkodó elméleti rendszerének, hanem az ő legbelsőbb lelkeségének hű visszaadása, hogy úgy mondjam, vallomása is.

Concha ezáltal emelkedik arra a magasságra, ahonnét a politika elméleti rendszere nem válik valamely befejezett és ennél fogva beszáradó schematizmustá, amelyet az utána következő gondolkodók vagy történeti események mint elavultat, félre tolhatnak: ő tudja, hogy saját szavait idézzem, hogy «az emberi élet nem jegec-szerű szabályossággal, hanem folyó állapottal inkább irányokat, mint bevégzett alakokat mutat». Ugyanerről a magas vártáról mondhatja el a saját korszerű politikai hitvallását is, amelyet tömören ebben foglal össze: «Az állam teljesen sohasem nélkülözte a nemzeti jelleget, a közületi szabadságnak pedig a nemzeti eszménél nincs hatalmasb kapcsa, mely mint a szabadság tartalma egyenlő értékű az általános emberivel». Ez a gondolat-magasság teszi képessé őt, hogy tárgyilagos és bátor figyelője és bírálója legyen annak a másik nagy társadalom-elméleti iskolának is, amellyel kezdettől kezdve szemben állott, de amelyet éppen azért vizsgált állandóan, mert egyenlő erejűnek tartotta a maga elméletével abban a tekintetben, hogy az is — bár más adatgyűjtésből és elgondolásból fölépülve — oly magas szintjét érte el a politikai synthesisnek, amely Concha rendkívül emelkedett gondolat-szintjéről is elismerendő volt, sőt talán csak innét volt egész nagyságában áttekinthető. E másik gondolatrendszer alatt azt a synthetikus nagy próbálkozást értem, mely a modern természettudományok alapjaiból indulva ki, az evolúció tanát az atomok világától kezdve a biológián át a társadalmi jelenségek törvényszerűségére akarta alkalmazni, az egész társadalmat, tehát annak politikai jelenségeit is, a szerves világba bekapcsolt «superorganismus»-nak fogván fel, az iskola legnagyobb gondolkozójának, Herbert Spencernek megállapítását használva.

Midőn most vázlatos elme-futtatásunk végéhez érve fölvetjük azt a kérdést, a két nagy rendszer közül, amelyet ily értelemben véve szembe kellett állítanunk: Concha általános emberi megoldása vagy az evolúciós iskola szociológiai rendszere közül melyik fogja megtalálni a szorosabb és így állandóbb kapcsolatot az emberi tudományok széttagolt rendszerével, e nagy kérdésre feleletet adni nem érzem erőim elégtelensége folytán magamat hivatottnak. Ne feledjük el, hogy

Conchával már itt mily magasságokban járunk és föléje kel-
lene emelkednünk, hogy e nagy kérdésre meg tudjunk felelni.
Míg az ő kezén idáig értünk, a Politika századokon és orszá-
gokon átnyúlva gyűjtötte össze nemcsak a tényeket, hanem
a gondolatokat is ; ezután vállalkozhatott arra, hogy a tények
tömegét addig hámozza le, míg azokban megtalálja az egyes
politikai szerkezetek tiszta alakzatait ; e nagy synthesis után
jut el odáig, hogy az így összehasonlított alakzatok belső
erőit felfedje, és mikor mindezeket összegezte és lényegüket
rendszerbe szedte, akkor ér el oda, ahová most juttatott el
bennünket a magyar mester hatalmas elmeműve. Tudniillik
elvitt oda, ahol a synthesis nemcsak eléri a legmagasabb
fokát, hanem egyszerre keres kapcsolatot a gyakorlati poli-
tikai követelményekkel és másfelől az emberi szóval Végtelen-
ségnek nevezett csillagrendszerével az igazságoknak. A lát-
vány annyira szokatlan és Concha fölépítése önmagában
annyira teljes, hogy rendes szavainkkal nem fejezhető ki,
inkább egy zenei hasonlat adhat róla méltó lelki benyomást.
Ez a Concha-mű felrakása hasonlít Bach Sebestyén *Kunst
der Fuge* című mesterművéhez, ahol tudvalevőleg egy egy-
szerű motívum oly változatokban van egymásra rakva, hogy
nyolc fuga magasságát éri el legmagasabb szintjén, itt meg-
állapodik s a további négy fugának már az a rendeltetése,
hogy az elmélyült hallgatónak lehetőséget adjon arra, hogy
megismerje, mily magasra emelkedett a skálák birodalmában.
Nem helytelen az a zenei meglátás, hogy csak aki idáig ért,
tudja megmérni és magába mélyíteni a vele hasonló két
óriási zenecsodának, Beethoven *IX. Symphoniájának* és
Wagner Richárd *Parsifaljának* mélységeit. Teljesen ez a hely-
zet mindazok számára, kik Concha «általános emberi» poli-
tikai rendszerét a természettudományi iskola épületével kí-
vánják összehasonlítani. Ezért a választás közöttük nem
lehet feladatom.

Mégis két feledhetlen megfigyeléssel gazdagodunk. Az
első oly természetű, hogy világosan mutatja azt a páratlan
etikai önállóságot és szilárdságot, mely Conchát jellemzi.
Nevezetesen ő, ki mint kimutattuk, annyiszor és oly szívesen
veszi át lelkiségének alaptermészete szerint a francia áramla-

tokat, midőn a *Politika* írásának éveiben Franciaországban az a szélső individuálista áramlat tombol, mely a francia-orosz barátság címén Bakunin és Kropotkin műveire támaszkodva Mackay regényében és Reclus Élisé elméletében az anarchiáig kénytelen eljutni: evvel szemben ugyanakkor még erősebben domborítja ki az állami öncélúságra vonatkozó nézeteit, mintegy előre gátat akarva építeni a kommunizmus áradatának.

Második és végső benyomásunk és megismerésünk arra vonatkozik, hogy Concha mint igyekszik lelki erőinek következetes megfeszítésével a politikai tudományt belékapcsolni az egész emberi gondolat- és érzelmvilágot átfogó igazságrendszer teljességébe. Ebből egyetlen pillanatra sem enged s ennél maradandóbb benyomásra nem is vágyhatik. Mert nagy művét áttekintve, a maga összefüggésében nem a részletek maradnak meg az utókorra, — hiszen a politika tartalma mindig viszonylagos fog maradni — hanem egy sokkal mélyebb és maradandóbb eszmélet. Az igazságok csillagrendszerében van egy pont, emberszem-láthatatlan messzeségben, ahol találkoznak a természettudományok legmagasabb matematikai tételei a politikai statika és dinamika legelvontabb igazságaival. Ezt a pontot ma sűrű köd fedi. Nem fogjuk meglátni sem mi, sem ez a nemzedék: nem mi, akiknek be kutató kalapácsa szikrát üt ki, nem tudjuk, vajjon az Igazság fényének lobbanása-e vagy csak réveteg lelkünk téveteg lidércfénye. Nem ez a nemzedék, mely az emberiség legnagyobb vérvesztése után, mint minden erőtlen szervezet, vissza van vetve a politikai gondolat előhaladásában. De jönni fog kor, mely újra megtelik erővel s akkor az emberiség levegőjében újra megjelenik a szabadság lehellete, mely ma úgy hiányzik. És akkor jönni fog szerencsés nemzetnek szerencsés korban született fia, ki megtalálja a két tudományág összefüggését. Ez eljövendő boldog halandó neve ott fog ragyogni az emberi szellem örök csillagai: Aristoteles, Kant, Newton és Darwin nevei közt. Ez a nagy fogja először lelke mélyén átérezni a maga teljességében a szétszakított emberi töredék-igazságok összefüggését. Ennek a boldognak és szerencsésnek lesz kötelessége az, hogy hirdesse azt, hogy volt egyszer

nehéz időkben szegény országban egy gondolkozó, aki lelkének klastromi tisztaságában fonta gondolatainak és érzelmeinek gazdagságából azt a hágsót, melyen a politikai tudomány oly magasságra emelkedett.

Ezekkel a szerény szavakkal igyekeztem igénytelen, de mindig ragaszkodó tanítvány gyanánt bátortalan kézzel letenni a magyar politika és tudomány kettős babérágát nagy mesterünk, Concha Győző nemes emlékezetének oszlopára. Leteszem avval a mély emberi megnyugvással, hogy Concha műve és neve nem múlik el, hanem fönnm marad. Fönnm marad, mint Arany, a halhatatlan, jövendőlé :

Fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik ;
Melyhez tekint fel az utód erénye,
Ohajt, remél, hisz és imádkozik.

HEGEDÜS LORÁNT.

APPONYI VILÁGNÉZETE.¹

— Harmadik közlemény.¹ —

VIII.

A liberalizmus jogegyenlőségi elve már bizonyosfokú *demokráciát* jelent. Apponyi liberális volt, tehát egyben demokratikus szellemű államférfiú, noha születési és szellemi arisztokrata-volta a lelki alkat átlagos rendje és aránya alapján nem erre predesztinálta volna. Úr volt, aki azonban szeretete a népet és jogokban akarta részesíteni; úr volt, aki szolgálni akart a népnek a maga egyetemességében.

Éppen egy félszázaddal ezelőtt a felsőház reformjának vitájában még elég társadalmi és erkölcsi súlyt lát a születési arisztokráciában arra, hogy neki a felsőház feladatainak teljesítésében nagy rész jusson. De főúr létére azt is elismeri, hogy az arisztokráciának nincs meg már többé az a hatalmi súlya, hogy e feladatok terhét egymagában képes legyen elviselni. Az egyoldalúan a születési arisztokráciából álló főrendiházat föl akarja frissíteni új elemmel. Ez nem lehet egyéb, mint a magyar középosztály színe-java, amely máris a nemzeti fejlődés irányításában a főszerepet játssza. A középosztályban egy sereg kiváló ember van, akiket a főrendiház már egyéni súlyuknál fogva nem nélkülözhet: *les hommes qui s'imposent*. Ezeket a törvényhatóságok körén belül való választás útján óhajtja a felsőházba juttatni. Olyan eszme, amelyet csak a világháború után a felsőház új megszervezése valósított meg.

Apponyinak egyetemesen látó, a társadalmi erőket kiegyensúlyozni iparkodó szelleme igazságosan akarta megállá-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1935. évi 689. és 690. számában.

pítani mind az arisztokráciának, mind a demokráciának saját-szerű szerepét és érdemét a társadalom életében. Ha kellett, megvédte vagy bírálta az arisztokráciát éppúgy, mint a demokráciát. Nem tartotta a demokrácia igaz hívének azt, aki a demokrácia köréből ki akarta zárni a régi társadalom előkelő elemeit s ezek helyébe az új elemeknek arisztokráciáját akarta megteremteni. Az igazi demokratikus felfogás első feltételének azt tartotta, hogy sem a régi, sem az új elemek iránt ne legyen szűkkeblű és egyoldalú, hanem egyetemes és igazságos. Óva intett attól, hogy vakok maradjunk a demokráciának magának hiányai és veszélyei iránt. «Ne boruljunk le, mint valami fetis előtt, a világon semmiféle elv előtt, hanem vizsgáljuk meg minden oldaláról szabad látással és világos felfogással. Ha van a demokráciának veszélye, e veszély a politikai tradíció hiányában keresendő.» Hol keresi Apponyi e veszély ellenszerét? Abban, hogy a régi társadalom elemei iparkodjanak mennél nagyobb mértékben alkalmazkodni a demokratikus fejlődés formáihoz s ezek uralma alatt is állják meg helyüket. Így őrzi meg a társadalom s a politika a történeti erők folytonosságát, különben az új elemek kizárólagos uralma a történeti fejlődési vonal megtörését, a nemzeti hagyományok pusztulását, a társadalom hirtelen forradalmi átalakulását idézi elő. Apponyi maga is ennek az elvnek értelmében vesz részt a közügyekben: kötelességének tartja, mint a régi társadalom eleme, közreműködni az ország közügyeinek irányításában, a politikában. Attól fél, hogy a demokrácia ürügye alatt megfordított arisztokrácia növi ki magát s erélyesen tiltakozik a demokrácia arisztokráciájának pöffeszkedése ellen. «Mindig tiltakozni fogok az ellen, — mondja személyeskedésre személyeskedő hangon válaszolva — hogy mert valaki egyszerűen dr. Swarcz vagy Láng Lajos, azt higgye, hogy jogában áll nekem, mert én gróf Apponyi Albert vagyok, a demokráciáról leckéket tartani. Tiltakozni fogok az ellen, ha valaki a nemzeti hagyományok iránt való ragaszkodásomat a demokrácia elvei ellen való áskálódással, vagy reakcionárius törekvésekkel azonosítja.» Apponyi keserű szemrehányással hárítja el azt a gondolatot, hogy a demokratikus haladásnak egyik feltétele

legyen a nemzeti mult megvetése, és hogy a demokratikus társadalomban jogosultan csak úgy foglalhasson helyet, hogy ősei sírját és emlékét lábbal tapossa.

A demokráciának alapja a nemzet széles rétegeire kiterjesztett választói jog. Noha a fiatal Apponyi igen beható társadalompolitikai tanulmányokat folytat s társadalmi reformokra törekszik, mégsem látja meg a szavazati jog kérdésének a társadalmi reformokkal való mélyebb összefüggését. A választói jog kérdése nem a szavazati jog tejedelme, a nagyobb néptömegeknek képviselete, hanem pusztán a választások tisztaságának és szabadságának biztosítása szempontjából érdeklő. Hangoztatta ugyan a «szociális olajcseppet», amellyel Bismarck szerint az állami gépezet kerekeit meg kell kenni, de már figyelme nem terjedt ki a német választói jognak a munkásságra való kiterjesztésére s e kérdésnek nálunk is növekvő jelentőségére. A képviselőházban kifejtett társadalompolitikai reformtervei a nyolcvanas évek elején olyan rokonszenvet ébresztettek az akkor meginduló magyarországi szociáldemokrata pártban iránta, hogy őt kérték meg az általános választói jog ügyében a képviselőházhoz intézett kérvényük benyújtására. Apponyi erre vállalkozott, de érdemileg nem pártolta az ügyet. A szavazati jog kiterjesztésének jelentősége tudatára még az agrárszocializmusnak békésmegyei erős hullámai sem ébresztették, pedig atyjának itteni birtokán alkalmazott s a szocialista pártba belépett cselédekkel személyesen is tárgyalt ezek követelményeiről, amelyek között az első volt a szavazati jog. Az egyszerű emberekkel szemben, akik a polgári jogok élvezetét kívánták, nem talált ugyan logikus ellenérvet, de azért helyeselni sem tudta követelésüket.

Apponyi a polgári liberalizmus szelleméből táplálkozva, csak 1904-ben ébred a választói jog jelentőségének igazi tudatára, amikor a szabadelvű pártból kilépve, programot dolgoz ki a felélesztendő nemzeti párt számára. Ekkor még félenken és rugalmas formulában kívánja az alkotmány népképviseleti tényezőjének megerősítését a választói jognak olyan reformja által, amely a vagyoni cenzust leszállítja és egyenlősíti, a mezőgazdasági és ipari munkásokat «megfelelő

arányban és módon» választójoggal ruházza fel, a választást községenként intézi, a városi kerületekbe titkos szavazást vezet be, a nagy költségeket okozó zászlókat és jelvényeket eltiltja, a hivatali befolyást szigorúan megszünteti. Csakis a választási rendszer ilyen reformja után akart Apponyi beleegyezni a házszabályok szigorításába, mely a többségi akarat érvényesítését van hivatva az obstrukcióval szemben biztosítani. Ámde ekkor a tiszta választások alapján kialakult többségi akaratnak valóban a nemzeti akarat őszinte kifejezésének kell lennie.

Apponyinak ez a választójogi programmpontja még csak elméleti jellegű. Az általános szavazati jog gyakorlati jelentőségének tudatára igazán akkor döbben rá, amikor 1905-ben a Fejérváry-kormány megindítja az általános és titkos választójog bevezetésére irányuló akcióját. Az alkotmányvédő koalíció csakhamar kénytelen észrevenni, hogy a tömegek egy része nincs mögötte, mert olyan alkotmányt véd, amelynek jogélvezetéből a nemzetnek nagy része ki van zárva. A felnőtt férfiak közül csak körülbelül a negyedrészeknek volt választói joga. A koalíció tehát csak formailag, de nem érdemben képviselte a nemzetet a királlyal szemben. Nagy kérdés előtt állott : sikeresen küzdhet-e a demokratikus haladást akaró és hirdető kormányhatalommal szemben az antidemokratikus ellenzék? S ha ez a kormány államcsínnyel, oktroj útján vezeti be az általános szavazati jogot, nem fog-e tapsolni neki a formai jogfolytonosságra való hivatkozással szemben az egész világ? nem lenne-e ez az ellenzéknek biztos erkölcsi veresége? (Emlékirat, II. 154—7. l.).

A koalíciós ellenzék vezérei közül Apponyinak finom szenzóriuma érezte meg először a helyzet fonák és veszedelmes voltát : ő hangoztatta elsőnek az általános szavazati jogra vonatkozó hitvallás szükségességét. Más út alig volt járható : a szövetkezett ellenzék kénytelen-kelletlen, az erkölcsi nyomásnak és politikai eszélyességnek engedve, belevette kredójába az általános választójogot. Kormányra jutva, ezt a helyzettől rákényszerített programmpontot később nem valószínűsította meg. Az elvek hirdetésére könnyen hajló, elméleti gondolkodású Apponyinak került a legkisebb erőfeszítésébe

az általános szavazati jognak programmá emelése : «delkileg — mondja — én voltam reá legjobban előkészítve.» Demokratikus elvszerűségének bizonyosága, hogy a világháború alatt és után lefolyt választójogi vitákban is kitartott az általános és titkos szavazati jog mellett. Ezt a demokrácia elengedhetetlen feltételének tartotta. A nemzet intelligenciájának vezető szerepét nem féltette sem a választói jognak általánosításától, sem titkosságától. A nyolcvanéves Apponyi fiatalos tüzzel tör lándzsát 1925-ben az országgyűlésen az általános és titkos választójog mellett, mert gyöngének tartja azt a képviseletet, amely nem foglalja magában az egész népet. Himnusz zeng az 1848-i nagy nemes nemzedékről, amely minden külső nyomás nélkül szabadította fel a jobbágyságot, de azután is, privilégiumokon alapuló kiváltságos állás nélkül is, megtartotta vezető szerepét s a közügyekre való döntő befolyását. Miért? Mert a tömegek nem ellenükre vívták ki jogaikat, hanem tőlük szabadon nyerték. Apponyi mély szomorúsággal állapította meg, hogy a világháborút követő forradalmakból a magyar középosztály mitsem tanult, az 1848-i nemzedékhez mérten erős visszaesést mutat a régi szellemben. Nincsen világtörténeti jelen-perspektívája : nem veszi észre azt a világszerte uralkodó nagy áramlatot, amely a tömegeknek szabadságot, a közügyekben és jólétben való arányos és méltányos részvételt iparkodik biztosítani. Két nagy erő a józan haladás forrása : a hagyomány tisztelete és a fejlődés akarása : e kettőnek együtt kell működnie. Nálunk a szavazati és egyéb népjogok kérdésében azonban ez a két erő a helyett, hogy együttműködnék, egymástól szétválík : «A hagyomány hívei nincsenek tekintettel a fejlődés igényeire, a fejlődés barátai pedig ezáltal kiszakíttatnak és ellökik maguktól a hagyomány kultuszát.» Ennek a két szélső irányzatnak kettéágazása a nemzet komoly veszedelme ; két ellenséges táborra szakad, amelyek nem értik meg egymást. Ha a magyar történeti osztály nem vonja be az egész nemzetet az alkotmány sáncaiba, kicsúszik majd forradalmi úton kezéből a hatalom és a vezetés. Az agg Apponyi úgy érezte, hogy a magyar történeti osztály nem tud beleilleszkedni a haladó korszak szellembe, a nyugati kultúra társadalmi irány-

elveibe. Ezt politikai pályája legnagyobb csalódásának minősítette.

Vádolták Apponyit radikalizmussal. Azonban annak a radikális politikának, amelynek szubjektív művésze a saját egyéniségének törvényeit akarja ráerőszakolni a történeti folytonosság megszakítása árán a nemzetre, még csak a nyomát sem fedezhetjük fel Apponyiban. A kor friss gondolat-sodrához elvileg sokszor alkalmazkodott s a quietizmusnak ortodox 67-es közjogi irányával szemben nemzeti követelményei sokak szemében radikálisoknak tűnhettek ugyan fel, de Apponyi velejében a politikának objektív művésze maradt, akinek mindig a közösség érdeke volt kiinduló- és célpontja, aki mindig jószándékkal csak a nemzeti összesség szükségleteit iparkodott kielégíteni, nem pedig saját én-jének érdekeit és gerjedelmeit. A demokrácia követelésében is lehetett elméleti, talán doktrinér, de semmi esetre sem radikális, ha figyelembe vesszük a többi nyugati állam alkotmányát.

Apponyi lelke oly tágas, hogy ő, aki demokratikus alapfelfogású, jogos helyet enged — igaz, hogy a történelem bizonyos óráira korlátozva — a diktatúrának is. Idevágó politikailélektani fejtegetése valóban klasszikus értékű: negyven évvel ezelőtt írta s mintha már Mussolini hatalmas alakja állott volna előtte modellül. Nagy katasztrófák, forradalmak vagy háborúk után — mondja — nem ritkán áll elő a nemzeti öntudatosságnak szünetelése, amikor egy nemzet a saját szükségletei, sőt tulajdon érzelmei iránt sincs tisztában, s így a szabadság formái közt sem céljait, sem eszközeit megállapítani nem tudja. «Ekkor nagy hivatás nyílik annak az államférfiúnak, akit a körülmények diktatúrával ruháznak föl, ha ő a nemzetet jobban tudja megérteni, mint a nemzet önmagát, ha látja meggyógyulásának eszközeit, szervezkedésének formáit, szóval azt, amire a nemzetnek szüksége van és ezt erős kézzel meg is alkotja. De az ilyen deszpotizmus tulajdonképpen csak formáiban az, lényegében pedig a nemzetnek politikája, nem az uralkodó egyéné. Az az államférfiú, aki ilyen szerepet teljesít, nem a szubjektív, hanem az objektív művész fantáziájával és szívével lát és érez: mert csak mint erőt használja saját egyéniségét más, elzsibbadt erők

pótlására, de nem akarja a maga énjének tartalmát, a maga kedvenc eszméit a nemzetre reádiktálni : ellenkezőleg, ő csak a nemzeti élet tartalmának fölfedezője és érvényesítő karja.» (*Aesthetika és politika*. 1895. 50. l.).

Apponyi ezeket a jogosult és értékes diktatúrára vonatkozó gondolatait majdnem négy évtized után szinte egyenes irányban folytatja *Római benyomások* c. tanulmányában (1932), mintegy konkretizálva Mussolini kivételes nagyságának elemzésében. Ha a fasizmus szabadságellenes hatalmi alakulatnak, diktatúrának nevezhető is, tagadhatatlan tény, hogy ez a személyes uralom a tömeg érzésében, hitében és lelkesedésében gyökerezik : Mussolini «személyes hatalmának fáját tömegérzések talajába tudta ültetni.» Csakis így volt lehetséges az a sikeres lélektani munka, amely a különmemű, sőt ellentétes elemeket szerves egységbe tömörítette. Az olasz nemzet erkölcsi-szellemi egysége a mai rendszer legimponálóbb teljesítménye, amelynek párját alig ismeri a történelem. Mindezt Mussolini nemzetének lelki alkatát kitűnően ismerő pszichotechnikájával éri el : a kedélyességet nem nélkülöző felsőbbbségi és alárendeltségi viszony, a szellemi distanciák kiegyenlítése, a lelki közelség és melegség, a hatalomnak az olasz népléleknek megfelelő érzelmi árnyalása által. A Duce korlátlan személyes uralmát egy nagy eszme hatja át, amely az egész olasz népre, mint egységre sugárzik tovább : a régi Róma nagyságának fölélesztése. Az egymást felváltó nemzedékek lelkébe a nemzeti élet történeti folytonosságának ezt az eszméjét akarja belesugallni. A diktátori hatalom Mussolini számára nem egyéni kedvtelés, hanem csak eszköz ennek az eszmének céljára. A Duce a maga szuggesztív hatalmát nem csupán arra használja föl, hogy engedelmességet csikarjon ki a tömegeből, hanem arra is, hogy nagy nemzeti eszméket ültessen el lelkébe és érzelmi világát ezek irányában formálja. Diktatúrája egy akaratnak feltétlen uralma, azonban ennek az akaratnak hatalma a néplélek törvényeinek fölismerésén és a hozzájuk való alkalmazkodáson alapul. «Annak, hogy valaki mindent keresztülvihessen, amit akar, tulajdonképpen az a titka, hogy sohasem akarjon olyant, amit keresztül nem vihet.» A korlátlan hatalom veszélye

abban rejlik, hogy ezt a határt lassankint már nem látja tisztán. A Ducenak, ha maradandó rendszert akar alkotni, a személyes hatalom korlátait tisztán kell látnia. Ennek biztosítékát érzi Apponyi abban, hogy Mussolini egyéniségében az emberi tulajdonságok egészen kivételes egyensúlyozottságát észlelte. Csakis ennek az emberkolosszusnak csodálatos történeti munkája tudta kibékíteni Apponyinak a demokratikus parlamentarizmushoz ragaszkodó lelkét a diktatúra személyes uralmával.

IX.

Apponyi alakja a nemzet kollektív emlékezetébe mint közjogász, élete végén pedig mint nemzetközi jogász vésődött be. Fiatalkorában azonban közgazdásznak és szociálpolitikusnak indult, a politikának oly ágait tanulmányozta, amelyekben a világnézeti oldal erősebb reliefben domborodik ki. Ilyen irányú érdeklődését az 1868—70. években filozófiai tanulmányai készítették elő. Először egészen Roscher Vilmosnak, a német nemzetgazdaságtan történeti iskolája megalapítójának hatása alatt áll, aki egyben a gazdasági liberalizmusnak is egyik képviselője volt. Apponyi Roscher nyomán buzgó híve lett a korlátlan gazdasági szabadság elméletének: a természetes társadalmi és gazdasági erők szabad játékából önkénytelenül a társadalmi fejlődés összhangja támad. Ezt a gondolatot a fiatal autodidakta főúr «szinte vallásos hittel a Gondviselés bölcseségének korolláriumaként» fogadta el és majdnem istentelenségnek tekintette volna a korlátlan gazdasági szabadság liberális dogmájában való minden kételkedést. (Emlékirat. I. 23.). Csakhamar rájött azonban, hogy «azok a társadalmi erők, amelyek szabad mozgását isteni törvénynek tartotta, nagyrészt igen mesterkéltségek eredményei különböző történelmi folyamatoknak, emberi önkénynek és hatalmaskodásnak, tehát nem természeti erők, melyeket a Gondviselés közvetlen alkotásainak, akarata kifejezőinek lehetne tekinteni és vallásos kultusszal lehetne tisztelni.» Apponyi csakhamar belátta, hogy a gazdasági liberalizmusnak *laissez faire* elve helytelenül és egyoldalúan állítja oda az önérdeteket, mint a társadalmi gazdaságot mozgató és kialakító erőt: egyen-

jogú tényezőnek kell lennie a közérdeknek is. Schäffle és Liszt ilyen irányban igen elmegerjesztő hatással voltak reá. Már a hatvanas évek végén ösztönösen érezte s lassankint fogalmilag is igazolta önmaga előtt, hogy a szélső liberális kapitalizmus törekvése, «a földi javak létrehozása, mint öncél, túlságosan távol esik magától az embertől.» A humanitás eszménye iránt érzékeny lelke, a kornak gazdasági gondolat-sodra s pompásan felépített elmélete ellenére, tiltakozott oly felfogás ellen, amely a munkásembert is csak az áruk előállítási költségeinek egy részeként fogja föl, éppen úgy, ahogy az elhasznált szemet vagy a befektetett tőke kamatját. Nem tudott megbarátkozni oly gazdasági teóriával, amely az emberi munkát is csak pusztá árunak minősíti, s így erkölcsi értékétől eleve megfosztja.

Elidegenedve a manchesteri gazdasági iskolától, a német szociálpolitikai irodalmat kezdte tüzetesen tanulmányozni s Bismarck közigazdasági politikáját élesebben figyelni, amely azidőtájt közeledni kezdett a szocialisták eszméihez. Figyelme korán rátérült Marxra is, de ennek történeti materializmusa sehogysen illett bele keresztény világképébe. Rokonszenve-sebb volt előtte Rodbertus, az idealisztikus alapon felépített tudományos szocializmus megalapítója, aki Fichtére támaszkodva, jóval Marx és Engels előtt, egy szocialisztikus rendszert szerkesztett etikai, nemzeti és monarchikus alapon. Szerinte minden fejlettebb társadalmi élet eleve államhoz kötött élet. Az államon kívül nincsen gazdaság sem : a gazdaság csak államgazdaság. Rodbertusnak különösen a kapitalizmus, a gazdasági individualizmus ellen irányuló éles kritikája s a közösség erkölcsi természetének kiemelése gyakorolt Apponyira mély és maradandó hatást.

Döntő befolyással volt Apponyi társadalomfilozófiai felfogásának kialakulására Ketteler mainzi püspökkel, a katolikus Németország akkori legkiválóbb elméjével, a keresztényszocialista gondolatkör első kialakítójával való sűrű érintkezése. Ketteler korának minden nagy elvi kérdésével, így a liberalizmussal és szocializmussal szemben is, körvonalozta álláspontját, hogy népe számára irányelveket adjon. Egyformán küzdött a szélső kapitalizmus ellen éppúgy, mint a tár-

sadalmi forradalom vagy a politikai abszolutizmus («borussianismus») ellen. A munkásság növekvő nyomorába nemcsak karitatív alapon akart belenyúlni, hanem nyomozta szellemi és erkölcsi-vallási okait is. Minden baj forrását a pszeudoliberalizmusban látta, amely a szabadság helytelen felfogásából kiindulva a merőben egyéni haszonra való törekvés minden akadályát eltávolítja.

Ilyen szociálpolitikai eszméssel telítve megy 1869 késő őszen a fiatal Apponyi Egyiptomba, a tömegek millióit rabszolgasorsban tartó fáraók országába, a sokezeréves kizsákmányolás és szolgaság tipikus hazájába. Itt az angol befolyás társadalompolitikai következményeit iparkodik megfigyelni, elsősorban azt, vajjon átment-e már a bennszülöttek tudatába a szabadság és haladás eszméje, mint az emberséges kormányzásnak egyik elengedhetetlen követelménye?

Parlamenti pályáján gróf Széchenyi István gondolatvilágával és ihletével indul meg: nem a negatív sérelmi, hanem a pozitív építő gazdasági és társadalmi politika szolgálatába áll. Az ország fejlődésének biztos alapját, mint Széchenyi egy félszázaddal azelőtt, a gazdasági megszilárdulásban és önállóságban keresi, amely aztán magától megtermi politikai gyümölcseit a magyarság számára. A gazdasági élet ágazatai közül jobbra földművelő országunkban elsősorban a mezőgazdasági politika kérdése áll figyelmének gyújtópontjában: a kisbirtok elaprózódása, a parasztság elproletárosodása, a falusi uzsora, az egészségtelen birtokcsere. Az agrárpolitika tanulmányozása céljából gyakran utazik külföldi tanulmányútra, nemzetközi agrárkongresszusokra, sűrűn tanácskozik személyesen és levélben Miaskovszky, Schäffle és Lujo Brentano professzorokkal, résztvesz a Magyar Orsz. Gazdasági Egyesület értekezleteiben és mozgalmaiban. A mezőgazdaság mellett az ipar kérdéseit sem hanyagolja el, mert világosan látja, hogy a mezőgazdaság egymagában nem elég alap egy magasabbrendű kultúrállam fejlődési igényeinek kielégítésére: a mezőgazdasági termékek legfőbb fogyasztó eleme az ipari munkásság szélesebb rétege. Az 1880. évi költségvetési vita alkalmul szolgált neki arra, hogy egy teljes és következetes közgazdasági programm körvonalait megadja:

kívánja a vasutak államosítását, a víziutak szabályozását, a vidéki hitelszervezet reformját, a szövetkezeti ügy felkarolását, a talajjavítási hitelt, az ipartörvény reformját, az állattenyésztés fejlesztését, a mezőgazdasági oktatás elmélyítését, a vámtarifa reformja kapcsán a mezőgazdasági vámvédelmet. Az ipartörvénynek tárgyalása alkalmával (1884) főképp a kisipar, a tanonckérdés, a társulati kényszernek a kézműiparra gyakorolt hatása és a munkásvédelem érdekli, amely az ő kezdeményezésére kerül az új ipartörvénybe. Az uzorára vonatkozó törvényjavaslat tárgyalásakor (1883) a doktrinér liberalizmussal szemben kimutatja, hogy a szabadverseny, mint a piaci árak szabályozója, sokszor csak fikció és nem valóság: a látszólagos szabadverseny regulátorát sok esetben a hatóságnak, első sorban az államnak, regulátorával kell pótolni. Apponyi már ekkor küzd a kartellek monopóliuma ellen.

A gazdasági kérdéseknek mindig elsősorban szociális oldala érdekelte: a kisember védelme a kapitalizmus túlhajtásaival szemben. Apponyi modern társadalompolitikai gondolatai, a szocialista tanoknak egészséges magvát kihámozó beszédei a liberális kapitalizmus híveinek haragját rázúdították a fiatal főúrra: Beksics Gusztáv egyenest «fekete szocialistának» bélyegezte. «Ez a harag — mondja a már agg Apponyi (Emlékirat. I. 134.) — végigzúgott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón és megnyilvánult azokban a támadásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalommal reám zúdítottak. Jóhiszeműen vagy célzatosan, de mindenesetre nagyon tévesen, összezavarták a manchesteri tanokat — a feltétlen gazdasági szabadságot — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állító szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval. Ennek a primitív fogásnak pedig a gazdasági kérdésekben analfabéta politikai vezérek, akik különben nagyjából doktrinás liberálisok voltak, többnyire beugrottak. Így Tisza Kálmán, akiben úgy, mint közgazdaságilag egyébként képzett, de kissé avult tekintélyek után induló fiában, Tisza Istvánban, a szociális érzék teljesen hiányzott: így Szi-

lági Dezső, akinek érzéketlensége a téren valóban csodálatos volt».

Apponyi ellenfelei a gazdasági liberalizmusnak egyszerű és világos, tehát könnyen szállítható és terjeszthető tételekké kikristályosodott rendszerét képviselték. Ez már magában véve nagy taktikai fölényt jelentett számukra, mert a közvélemény e tételeket könnyen megértette, ezek ideológiájában nőtt fel. Ellenben Apponyi az akkor még erjedő, ki nem forrott új gazdasági és szociálpolitikai gondolatok szóvivője volt, amelyek megértésére a közlélek szellemi talaja nálunk még nem volt kimunkálva. Így esett meg, hogy Apponyit saját hívei közül is számosan szociálpolitikai törekvései miatt elhagyták. Apponyi politikai helyzetét nemhogy erősítette, hanem gyöngítette az új társadalompolitika hirdetése: az e miatt rázúduló új ellenségek hatalmasabbak voltak, mint az új barátok, akiket társadalmi eszméivel szerzett.

Apponyi nem ijedt meg ellenfeleitől: jó ideig kitartott társadalompolitikai gondolatai hirdetésében, míg aztán a nyolevanes évek végétől kezdve évtizedeken át a közjogi kérdések felé fordult s javaerejét ezeknek áldozta. Lelkének egyetemes humanizmusával, világnézetének szociális irányzatával ő volt államférfiaink közül kétségkívül az első, aki a szocialista világmozgalom messzekiható jelentőségét és történetformáló erejét felismerte. Már 1884-ben, amikor a magyar gyári nagyipar még csak csecsemőkorát élte s az ipari munkásságnak szociáldemokrata szervezkedése nálunk éppen csak megindulóban volt, államférfiúi előrelátást tanúsított avval a követelményével, hogy gyárparunk indulóban lévő fejlődését úgy irányítsuk, hogy eleve ne kísérhessék azok a szociális bajok és kinövésök, amelyek a nyugati iparúzó országokban a társadalmi békét már erősen fenyegetik. Mielőtt tehát még gyáraink és nagyszámú gyári munkásságunk lett volna, már előre sürgette a gyári törvényhozást és erősen hangsúlyozta ennek humánus és társadalompolitikai feladatait.

Az arisztokrata Apponyi velejében demokrata volt: a kis gazdasági existenciák érdekeiért küzdött, ezért sokszor feláldozva a társadalom hatalmasainak rokonszenvét is.

Hevesen támadja azt a korlátolt közgazdasági doktrinarizmust, amely a demokrácia alfáját és ómegáját csupán az egyéni erők felszabadításában látja, de nem veszi észre, hogy ennek az elvnek korlátlan érvényesítése a kis gazdasági existenciák szétmállására, s így a plutokrácia uralmára vezet, amelynek önző érdekeit a gazdasági liberalizmus tantételeinek formalizmusával takargatja. Ez a plutokrácia érdekeit szolgáló doktrinér elmélet nem akarja észrevenni a gazdasági étellel kapcsolatos társadalmi kérdéseket, holott ezek dominálják a gazdasági helyzetet is. Apponyi tiltakozik az ellen, hogy a közgazdasági doktrinarizmus a demokráciával azonosíttassék s ennek előharcosául tüntesse fel magát, holott a demokrácia alapjául szolgáló társadalmi erő fenntartásának voltaképp legveszedelmesebb ellensége. (1880. január 20. beszéde.)

Közgazdasági és társadalompolitikai felfogásának mélységét és előrelátó bölcsességét mi sem bizonyítja világosabban, mint a kilencvenes évek közepén tartott beszéde, amelyben a világ gazdasági válságának okát abban keresi, hogy az óriásilag fokozódó termelőképeséggel a fogyasztóképeség nem tudott lépést tartani. Az uralkodó közgazdasági elmélet és közgazdasági politika a túlsúlyt a termelésre helyezte s elhanyagolta a súlyos jövedelem- és vagyoneloszlási problémákat. Mintha csak ma, a krónikussá vált gazdasági világhátrány idején mondaná Apponyi e klasszikus, mert örökérvényű szavait: «Az összes termelőágaknak gyógyítása csak az emberiség fogyasztóképeségének fokozásában találja természetszerű és végleges alakját, szóval a nagy értelemben vett társadalmi kérdés megoldásában. Ha ez sikerül békés úton, akkor az emberiségnek fejlődése, a legtöbbeknek legnagyobb jóléte biztosítva lesz. Ha pedig nem sikerül, akkor előbb vagy utóbb a szocializmus eszméjének diadala kikerülhetetlen. Ez a legnagyobb probléma, mely előtt az emberiség áll.» (1894. dec. 12. beszéde a képviselőházban).

Apponyi gazdaság- és társadalompolitikai eszméiben jobbra a nyugati nemzetek gazdasági-társadalmi életének megfigyeléséből és az idevágó tudományos irodalomból táplálkozott s alig lépett ki az ige elméleti hirdetésének köréből.

Számos eszméjét azonban mások ragadták meg s ültettek át a valóságba. Így gr. Károlyi Sándorban felébreszti a szövetkezeti eszme iránt való érdeklődést, amely aztán a «kisemberek», főképp kiskisgazdák számára gyakorlatilag is rendkívül hasznos gyümölcsöket termelt. Károlyi nem sokat gondolt a gazdaságelméleti rendszerekkel, mint Apponyi, hanem mindjárt a gyakorlati végénél fogta meg az eszmét.

Amikor a Nemzeti Párt Apponyi elnöklete alatt megalakul, az ő sugalmazására programjában még erőteljesen hangsúlyozza a társadalompolitikai kérdések sürgős jelentőségét: a munkásvédelmi törvényhozás kiegészítését, a kivándorlás meggátlását, a telepítési politikát. Azonban a Nemzeti Párt inkább közjogi irányba terelte a magyar politikai életet s a társadalmi kérdések, amelyeket a magyar törvényhozásban legnagyobb eréllyel és készültséggel először Apponyi hozott szőnyegre, nála is háttérbe szorultak: a közjogi kérdések mellett számára sem volt nekik közvetlen és időszzerű jelentőségük. Oda pedig nem emelkedett gondolkodása, mint maga vallja (Emlékir. II. 56.), hogy a társadalmi problémának «sorsdöntő jelentőségét, történelmi törvényszerűségét az aktualitáson túl is meglássa». Ahogyan kortársai, ő sem tartotta sürgősnek e kérdést; nem gondolt arra, hogy az előrelátó politikának éppen a szélső éveit kell felhasználnia reformok alkotására. Élte végén sem hibáztatja magát közjogi természetű törekvéseiért. «Csak azt ismerem el — mondja — súlyos hibának, hogy tőlük nem láttam, helyesebben: nem néztem ama nem nagyon távoli időbe, amelyben a szociális kérdések válságos jelleget öltöttek és öltöttek.»

Apponyi társadalompolitikai tevékenysége agrárszociális feladatok sürgetésével indult meg: a rémes összeomlás s az ország megcsönkulása után agg korában ugyancsak az agrárpolitikával zárul. Amikor a nemzetgyűlés a földbirtok-reformot tárgyalja, ezt a nemzeti élet elemi szükségletének minősíti. Büszke arra, hogy noha a nagybirtokos osztályhoz tartozik, ez pillanatra sem befolyásolja állásfoglalását: soha osztálypolitikát nem űzött, hanem mindig azon volt, hogy ha az abszolút jog rideg következetességétől el kell térnie az

államnak, ez az eltérés sohasem a hatalmasok, hanem a gyengék javára szolgáljon. Nem elégszik meg azzal, hogy ez a földreform pusztán egyik új törvény legyen a többi között a magyar törvénytárban, hanem azt is kívánja, hogy valóban hassa át a magyar társadalmat a sok szomorú tapasztalat után ennek a törvényalkotásnak szelleme: legyen ennek a törvénynek a multból támadt sok keserűséget eloszlató, a bizalmatlanságot kiegyenlítő hatása minden magyar ember lelkében.

Világnézetének mélységesen humánus oldala nyilvánul meg gyakorlati karitatív működésében is. Élére áll a Stefánia-Szövetségben az anya- és csecsemővédelemnek és a Poliklinikai Egyesületnek, hogy a betegek és nyomorgók könnyeit letörölje. A modern karitás valóságos himnuszát zengi egyik poliklinikai közgyűlési beszédében, amely egyben feltárja Apponyi humánus szívének egész áldozatos természetét: «Az ókor egyik legnagyobb költője, Sophokles *Antigonéjában* gyönyörű karéneket szentel az 'embernek'. Elmondja, hogy milyen hatalmas teremtés, hogy mi mindent sikerült neki meghódítania, hogy erős állatokat szolgálatába kényszerített, hogy a tengert hajózhatóvá tette, a vihart is megfogta vitorláival és irányítani tudja: ünnepli az ember fölényét a természet erői felett. Hány új strófát adhatna hozzá Sophokles ehhez a karénekhez, ha most újból megírná *Antigonéját!* A strófák szaporításának alap gondolata mindig egy és ugyanaz volna: az észnek, a tudásnak hatalma a természet nyers erői felett. Az ókorban ez a hatalom csak mint hatalom jelentkezett. Az új mozzanat, melyet egy modern Sophoklesnek hozzá kellene tennie, az, hogy ez a hatalom mindinkább a jósnak, a könyörületességnek, a végtelen küzdelem sebesültjei sorsa enyhítésének szolgálatába áll. Mert hiszen e mellett az óda mellett, amely az emberi hatalmat ünnepli, mintha írna egy másik ódát is, amely az embernek nyomorúságát énekelné meg, amely mint feneketlen mélység tátong előttünk azon csúcs mellett, amelyre a tudomány hatalma az emberiséget fölemelte. «A keresztény érának a legnagyobb különbözete az ókortól az, hogy a csúcs lehajlik a feneketlen mélységbe; hogy nem a sütkérezésben és öndicsőítésben,

hanem, hogy a fölcsúcsosodó hatalmát felhasználja a feneketlennek látszó mélység kiegyenlítésére, leli dicsőségét, törekvéseinek netovábbját».

Apponyi maga is ilyen csúcs volt: lehajtotta fejét, a hatalmas tudásnak ezt a remekbe készült kristályedényét, hogy ne csupán fennen csillogjon, hanem az emberi társadalom nyomorult mélységeibe nézzen: vigasztaljon, sugalmazzon, fölemeljen, kibékítsen, hegyet és völgyet kiegyenlítsen.

X.

A XIX. század szellemének legjellemzőbb vezéreszméje a *fejlődés* elve. Hogyan viszonylik Apponyi lelke a század világnézetének ehhez a sarkfogalmához, mind a szellemi, mind a természettudományoknak ehhez a termékeny kategóriájához?

Apponyinak különös érzéke volt a lét időbeli oldala iránt. Folyton érezte, hogy az idő mindenre rányomja a maga bélyegét: a multa, amely mögöttünk van s amelyből folytonosságban támad a jelen; a jelenre, amelyben lélelkünk s amelynek vonala folyton áthajlik a jövőbe; s a jövőre is, amelyet céljaink kitűzésével s az erre irányuló munkával magunk formálunk, amiért mint a történet láncszemei felelősséget is érzünk. Apponyi, mint szónoklataiból és írásaiból kitűnik, mélyen átélte a fejlődésnek, mint öntevékeny folytonos alkotásnak gondolatát, amely az időtől elválaszthatatlan: minden e földi világon keletkezik, fejlődik és elmúlik.

Transzcendens világfelfogása feltétlen módon hisz az isteni elvek és abszolút értékek örök megmaradásában, időtlen érvényében. De azért mint e föld küzdő vándora az örökkévalóságnak patoszáat össze tudja kötni az e világi dolgok immanens fejlődési gondolatával: az emberiség és intézményei, a nemzet, a társadalom, az állam folyton fejlődő, tökéletesedő, az örök ideákat mindjobban megközelítő dolgok. A világ örök végső elveire vonatkozó vallásos statikus felfogását, amely abszolút módon hisz változatlan tételekben, termékenyen egybe tudja kapcsolni a változó dolgok dinamikájával: ezek azért változnak-fejlődnek, hogy mind közelebb jussanak a Változatlanhoz.

Mint a XIX. század második felének fia *more biologico* gondolkodik: mindenütt, mint politikus elsősorban a társadalmi életben, nyomozza a szerves fejlődés irányát és feltételeit. Egész politikáját, közjogi s főképp katonai követelményeit, «a nemzeti élet biológiai fejlődési törvényszerűségére» alapítja. A nemzet az ő szemében élő organizmus, amely mint egység, mint tevékeny egész belülről növekszik-bontakozik kifelé: természetes *e-volutio*-ja van, amely belső szükségleteihez mérten minden szervét arányosan akarja kifejleszteni. A magyar nemzet örökös politikai válságai századok óta onnan törnek elő, hogy a dinasztia hatalma nem engedi a nemzeti organizmust szabadon, a maga szükségletei szerint, kifejlődni. Ennek a természetes organikus nemzeti fejlődésnek erőszakos gátlását az 1867-ik évi kiegyezés is csak részben szüntette meg. Ez a politikai mű sem vonhatja ki magát «a fejlődés szükségképi törvénye» alól. «Minden nemzet történetében szinte páratlan az a fejlődés, a nemzeti energiáknak az az alkotó megnyilvánulása, melyet a hatvanhetes éra félszázada hazánk történetében jelent és nincs az a kritika, mely elgáncsolhatná e mű alkotóinak történeti nagyságát». (Ifj. gr. Andrássy Gy. emlékezete. 1930. 9. 1.) De a fejlődés törvénye szükségképpen magára a 67-es kiegyezési politikai műre is előbb-utóbb érvényesült volna, ha nem söpri el a nagy világhátrófa. Apponyi mindig a «fejlődés» elve nevében küzdött, bár sikertelenül, a közjogi quietizmus irányával szemben a kiegyezés módosítása mellett.

Apponyi, mint buzgó híve a fejlődés eszméjének, amelytől a XIX. század második fele visszhangzott, amikor a nemzetet élő organizmusnak tartotta, ezt az élő egységet a század szellemében individualizálta is: külön, mástól elütő, sajátos történeti menetű nemzeti szellemmel eltöltöttnek fogta fel. A nemzet is *in-dividuum*: oszthatatlan, egységes, szinguláris egyediség. A nemzet nem pusztán faji, hanem elsősorban szellemi principium; amelynek külön történeti hivatása és rendeltetése van a világ fejlődésének isteni tervében. Így hajlik át nála korának erősen immanens, naturalisztikus fejlődélmélete egy idealisztikus világnézet magasabbrendű szellemi világába.

Magát a nemzeti rendeltetéstudat szolgájának érzi, aki-
nek kötelessége a fiatalságot a fejlődés hitével és értéktartal-
mával megtölteni. «A multnak tökéletesebb megértésével,
miután annak részese voltam, — írja nem sokkal elmúlása
előtt — tisztán látva a jövő feladatait, segítségére akarok
lenni az ifjú nemzedéknek, a folytonosságnak és a fejlődésnek
azon összekapcsolására, amelyből áll az élet; mert meg-
szűnés és újból kezdés éppúgy nem élet, mint nem élet a
megcsontosodott maradiság: *az élet nem más, mint folytonos
fejlődés.*»

Ezt az elvet haláláig odaadással alkalmazza jómagára
is. A benne szunnyadó szellemi erők kibontakozásának, a
folytonos önintegrációnak mély lelki szükséglete mozgatta
élte fogytáig: folyton tanult, a szellemi expanzió csodálatos
példáját mutatta. Egyetemes friss érdeklődésének, folytonos
fejlődéskéességének köszönhető, hogy 87 éves koráig min-
dig aktuális ember maradt nemcsak szűk hazája, hanem az
egész világ számára. Szinte hihetetlen, a fiatalokat is meg-
csúfoló fogékonyság élt benne az újnak felfogására és a régibe
való termékeny beolvasztására. Rugalmasan, gyakran drámai
erővel tudott alkalmazkodni az élet új feltételeihez. Nyolcvan-
éves kora körül kibírta az amerikai felfokozott *intensity of
life*-et: magától értetődőnek tartotta, hogy ott mintegy oxi-
génben kell élnie, a nap minden percét lefoglaló túlsúfolt
programm valamennyi pontját hajszaszerűen pihenés nélkül
teljesítenie. Hat hét alatt folytonos utazás közepett harminc
beszédet mondott.

Mi volt a titka annak, hogy Apponyi nem esett aggságá-
ban sem az öregeknek szinte szellemi érlemeszedést jelentő
tipikus konzervativizmusába, hanem frissen tudott beleillesz-
kedni a tőből megváltozott új világba és értékfelfogásba?
Ez a kérdés jómaga előtt is felötlik. A kérdőjelet *Az öreg-
ségről* írt remek pszichológiai tanulmányában azzal a fele-
lettel egyenesíti ki, hogy a háború utáni társadalmi fejlődés-
hez azért tudott alkalmazkodni s benne tevékenyen részt-
venni, mert ez a fejlődés nem jelentett számára idegen, új
szellemi fordulatot, hanem összhangban volt korábbi szellemi
irányzatával. Nem volt szüksége friss elhatározásra, hogy

megbarátkozzék az új társadalmi ideológiával, mert ez fiatal korától kezdve mint a fejlődés céliránya mindig benne élt lelkében. A szociális kiegyenlítődének mindig olyan állapotát áhította, «amely mindenki számára emberi létet biztosít s mindenkinek egyforma lehetőségeket nyújt.» Már fiatal korában ellenszenves volt előtte az árunak az ember fölé helyezése, az a felfogás, amely a végső célt a lehető legeredményesebb árutermelésben látta s nem az általános legnagyobb jólétben. Ez a közgazdasági elmélet és gyakorlat az alacsony munkabért, vagyis a dolgozó tömegek alacsony életszínvonalát, a nemzetközi versenyképesség előnyös tényezőjének tekintette. «Ezzel ellentétben — folytatja Apponyi — előttem gazdasági-szociális gondolkodásom fejlődésének első pillanatától fogva az lebegett, hogy magát az embert, a gazdasági tevékenység valódi célját, ismét az őt megillető trónra helyezzék, és pedig nem csupán egyes szerencséseket, hanem általában az embert, a tömegeket. Azóta úgy a tudomány, mint a politika ebben az irányban fejlődött s ez az evolúció még mindig nem ért véget : lehet-e azon csodálkozni, ha én minden belső erőlködés, minden nehézség nélkül lépést tudok tartani ezzel a fejlődéssel?»

Apponyi tehát öregkorának fejlődésképeségét egész életén áthúzódó idealizmusából vezeti le : azért tud a dolgok változó menetével, a fejlődéssel összhangban maradni, mert ennek irányát ifjú- és férfikorában előrelátta, sőt részben mint eszményi célt megvalósítani akarta. Ezért nincs meg benne az öregek ultrakonzervatív, minden változástól rettegő hajlamossága, a meglevőnek perpetuálására való törekvése.

Apponyit, mint a fejlődés lélekbúvárait, állandóan foglalkoztatták az életkorok lelki struktúrájának tipikus különbségei. Java férfikorában, amikor már a maga lelke is sok tapasztalata alapján lehiggadt, nagyszerűen jellemzi az ifjú lélek fölfelé törő dinamikáját, felfokozott önérzetét és becsvágyát, hamvas idealizmusát, melyet a valóságos élet ismerete még el nem hervasztott. Minden ép szervezetű fiatalember, — mondja — aki nem született, mint sok modern stréber-úrfi, pápaszemekkel az orrán és számológéppel a szíve helyén, ifjúságában radikális hajlamokat érez. Az egyéniségnek túl-

csapongó ereje ebben a korban érvényesülni akar, ameddig csak szeme terjed. Feltétlenül hiszünk önnönmagunkban, eszméink csálhatatlanságában, világboldogító hivatásunkban és a magunk bélyegét akarjuk az egész világra rányomni. Ezért gyűlölünk minden korlátot, mely hódító hadjáratunknak útját állja és rombolnánk az örökölt intézményekben, míg kő nem maradna kövön. Ezzel párhuzamosan alakulnak irodalmi ideáljaink: Shakespeare-t, Molière-t tisztességből fogadjuk el, Arany Jánost hazafiságból, Goethét pedig lelkünk mélyén filiszternek tartjuk: de Byronért rajongunk és Petőfiért lángolunk. A férfikorban azután lelohad első lelkesedésünk, eloszol sok illúziónk, alábbszáll hódító önbizalmunk. A hagyományos intézményekben már üdvös védőbástyákat is látunk annak megőrzésére, amit szereztünk, nem csupán akadályokat, melyek diadalmas előrenyomulásunkat gátolják. Az életnek ez a defenzív felfogása politikai meggyőződéseinkbe is beleviszi a konzervatív gondolatot. (*Aesthetika és politika*. 1895. 56. l.).

Vajjon a fejlődésnek ez a lehiggadó iránya a véletlen műve-e? Apponyi, a XIX. századnak mindenütt egyetemes törvényszerűségeket kereső, nomothetikus szellemét követve, ezekben a lelki jelenségekben is határozott törvényt pillant meg: «Törvény nyilvánul meg bennük, az emberi nézetek és irányzatok fejlődésének törvénye». A különböző életkorú emberek logikája, mint ilyen, azonos: hisz ugyanazok a tételek logikai kényszerrel ugyanarra az eredményre vezetnek. A különbség forrása a gondolkodás premisszáinak más és más felfogása: a ténybeli adatok hézagait máskép tölti ki fantáziájával és érzelmeivel az ifjú, máskép a férfi s máskép az öreg, vagyis az okoskodások, az eszmék előtétéleit különböző értékelési-érzelmi síkon szerkesztik meg. Az irracionális értékelés más és más szint kölcsönöz az ifjú, a férfi és az öreg világképének s a társadalmi életre vonatkozó állásfoglalásának.

A fejlődés végét járó, már voltaképp visszafejlődő öreg embernek gondolatvilága, társadalmi célkitűzése ugyanaz lehet, mint a fiatalságé. De nem tör a végső cél felé túláradó, bódult lelkesedéssel, mint a fiatalság, hanem érett megfonto-

lással, elfogulatlan, sok tapasztalaton alapuló kritikával. De hiányzik az öreg emberből — s itt Apponyi önmagára is gondol — a megértés a fiatalabb nemzedék módszerei és kifejezési eszközei iránt. Ugyanazon cél felé haladnak, de különböző utakon: olyan okfejtések, amelyek az öregek számára megdönthetetlennek látszanak, a fiatalságra semmi hatással sincsenek és megfordítva. Ez éppúgy igaz a filozófiai kutatásokra, mint a művészet fejlődésére, vagy a politikai törekvésekre. Apponyi nem meri állítani, hogy a módszerek ilyen eltérésében mindig a fiataloknak van igazuk s hogy minden újítás eleve egyértelmű lenne a haladással. Nagyon sok újítás, a módszer új stílusa nem a haladás jele, hanem a dekadencia tünete, múló eltévelyedés, amely átmeneti időszakokban gyakran zavarja a fejlődés menetét. Apponyi finom tapintata a nemzedékek gondolkodásbeli különbségének, elmjárásbeli eltérésének elemzését azzal a megállapítással zárja be, «hogy a tevékeny élet terén az öreg ember szerepe inkább a tanácsadásban, a jóváhagyásban nyilvánuljon meg és nem magában a cselekvésben, mert a cselekvés általában nem erős oldala az öregségnek.» (*Élmények.* 239.).

S valóban, jómaga öregkorában visszavonult a politikai élet pártokfeletti prythaneionjába: a nemzetnek nagy tanácsadó pátriarkája, majd Genfben az egész emberiség tárgyilagos consultora volt. Nemes alakjában igazi ósgörög értelemben a *gerón* és a *sophos* egyet jelentett.

A halála előtti évben fölveti a kérdést: ellen tud-e állni a még oly életképes öregség is a biztos elmúlás érzésének, nyomasztó befolyásának? «Az én válaszom — így felel a komor kérdésre — a hívő keresztényé, akinek a vég új kezdetet jelent s a halál sötétsége csupán átmenetet az örök világosságba.» Transzcendens világnézete előtt a halál csak újjászületés: a földi változások fájdalmaitól való szabadulás, az örökélet kapujának átlépése, az Isten színéről színre való meglátása. Az Apponyi lényének fejlődését ábrázoló biográfiát méltó módon fejezi be thanatografiája: a népek nagy genfi politikai olimpiaszán mint nemzetének fényes szellemi hőse dicsőült meg a halálban.

AMBRUS ZOLTÁN.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹

III.

Színikritikusi pályája. — Elődei. — Színibírálati. — Érdeklődési köre. — Kritikai módszerei. — Dramaturgiai elvei. — Színielmélete.

Ambrus Zoltán írói pályája folyamán munkásságát nem korlátozta kizárólag az irodalmi műfajok területére; érdeklődése a novella- és regényírás mellett kiterjedt a színikritikára is, melynek már legelső cikkével elkötelezte magát s hű munkása maradt egész életén keresztül. E nemű működése a hetvenes évek végén indul meg, jóval előbb, mintsem regényírói munkásságát elkezdené. A magyar színikritika ebben az időszakban éri el virágkorát: ekkor áll pályája zenitjén Gyulai Pál, a magyar színikritika «országbírája», máig is legnagyobb mestere, aki dramaturgiai dolgozataiban a színbírálatot, mely fellépésekor még Vörösmarty kezdeményeinél tartott, művészi színvonalra emeli; ekkor él Péterfy Jenő, színházi kritikánk e másik nagy értéke, kinél a műfaj a fejlődés tetőpontján jelentkezik, a formai és a tartalmi tökély magaslatán, melyet az utánuk következők nemhogy túlhaladni, de — az egy Ambrus Zoltán kivételével — még megközelíteni sem bírtak. E nagy kortársak és nagy elődök munkájának folytatására és továbbvitelére vállalkozik Ambrus, amikor színikritikusi tevékenységét megkezdi. Már első cikke is, melyet alig tizennyolc éves korában Björnson *Leonarda* című színművéről írt a *Fővárosi Lapok*ba, jóleső feltűnést kelt s arról tanúskodik, hogy a nagynevű elődöknek nem méltatlan követőjük akadt, mert ez a fiatal, kezdő kritikus meglepő

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1935. évi 689. és 690. számában.

dramaturgiai felkészültséggel, tudással, biztos ítélőképességgel s fejlett kritikai érzéssel rendelkezik.

Ambrus színikritikusi működése is ott indul meg és ott folyik le, ahol Péterfyé elkezdődött: a pesti napilapok szerkesztőségeiben. Fejtegetéseink során már rámutattunk arra a nagy átalakulásra, melyet a 67 után kifejlődő hírlapirodalom egyeduralmi törekvései idéztek elő a magyar szellemi és irodalmi élet egész területén: láttuk, hogyan alakította át a napisajtó az irodalom arculatát, hogyan vonzotta magához az írókat, mint gyűjtötte össze hasábjain a legkülönfélébb irodalmi műfajokat s mint vált lassankint a művelődés egyetemes hordozójává. A közönség érdeklődése volt mindenben az irányadó, kíváncsi szabtak irányt az újság tartalmának is. Így zsugorodott kurta tárcává az elbeszélés, ezért forgácsolódott szét töredékes folytatásokra a regény s — még sok más mellett — így lett egyszerű félhasábos újságrovattá a színikritika is. Az olvasók megkívánták, hogy «házipapjuk» mindent nyujtson, mindenről tudósítsa őket s már másnap beszámoljon a színházi bemutatókról is. A szerkesztők e kívánságot természetesen iparkodtak tőlük telhetőleg mindenképen teljesíteni. Egyszerre divattá vált minél bővebben foglalkozni a színházzal s megbírálni minden előadásra kerülő darabot. Találóa Gyulai, hogy «ma a magyar zszurnalisztika sajtóságaihoz tartozik a színikritika iránti túlságos előszeretet».¹

A színikritikának a napisajtó érdekkörébe való levonását Gyulai Pálék nem nézték jószemmel. Ez ugyanis két szempontból fenyegetett veszéllyel: egyrészt, hogy utat enged a pártosságnak, az egyéni érdekek «kéz kezet mospolitikájának», másrészt, hogy veszít komolyságából, tudományos színvonalából, elveszti kellő formáját, higgadt hangnemét s mondanivalói súlyát a szerkesztőségi munka lázas iramában. Az előbbire vonatkozólag Gyulai is hangot adott aggodalmának: «A sajtó — írja — némely író iránt rokonszenvet, más iránt túlságos ellenszenvet tanusít, mi határozott széptani elvek hiányában *csak* személyi indokok

¹ Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. 1908. II. 227. l.

következménye . . . A pártosság napilapjainkban közölt színi-bírálatokon huzódik át a legfeltűnőbbben, egészen a szenvedélyességig emelkedve».¹ Gyulai kifakadása a hírlapi kritika e sajnálatos velejárójával szemben érthető, hiszen joggal félhetett a pártatlan, tárgyilagos kritikai szellem kiveszésétől a drámabírálatnak az egyéni érdekek, a kicsinyes önzés hinárjába való lesüllyedése miatt. Érthető az is, ha aggodalommal figyelte a színikritika egyszerű újságrovat-színvonalra való lefokozását; jól tudta, hogy a gyorsíramú, gyakran csak rögtönözni képes szerkesztőségi munka távolról sem bírja majd a kritikát megtartani azon a komoly, tudományos és művészi színvonalon, az esztétikai elviségnek és ízlésnek azon a magaslatán, melyre ő és kortársai emelték.

A napilapokba dolgozó színikritikus ugyanis, ha mégannyira törekedett is, hogy e követelményeknek megfeleljen s kellően érvényre juttassa azokat, sohasem írhatta e kritikai cikkeit oly elmélyedéssel, nem mérlegelhette huzamosabb ideig mondanivalóit, nem önthette ítéletét oly művészi formába, mint szeretne volna, hiszen a bemutató előadás után édeskevés ideje maradt szerzett benyomásai átgondolására s állásfoglalása megfogalmazására. Aki tehát tudatos becsvággyal, tudományos mérőeszközökkel s valódi műgonddal dolgozott kritikáin, azt e lázas gyorsasággal elvégzendő munka sohasem elégítette ki s ha csak szerét ejthette, elmeneült e számára idegen és lélekölő környezetből. Péterfy például a színikritikusok e fajtájához tartozott s e miatt hagyta ott zenereferensi, illetve színibírálóti tisztét, melyet előbb a *Pester Lloyd*nál, később pedig az *Egyetértés*nél töltött be közel tíz éven keresztül. E lázas iramú tevékenység idő előtt megviselte: a terheket, melyek e megerőltető munkával jártak, nem bírta ki sokáig. «Valami rabszolgai van — fakadt ki egyik dramaturgiai cikkében — a szegény kritikus cselekvésében: ítéletét fel kell tálalnia a közönségnek azon melegében; alig, hogy látta a darabot, már másnap tárcát kíván tőle az olvasó épp oly pontossággal, mint vargájától a cipőt. Mintha az eszthetikai benyomás nem a leggyöngédebb

¹ Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 78. 1.

s a legösszebb szövött belső tapasztalásokhoz tartoznék, melynek feldolgozása időt, elemzése pedig épp annyi gyöngédséget, mint kellő hangulatot kíván. Még erjed bennünk s már tiszta bort követelnek tőlünk.»¹ Péterfy panaszával s Gyulai kárhoztatásával egybehangzóan maga Ambrus is nem egyszer mutatott rá pályája során a napisajtó káros befolyására s a kritika színvonalának süllyedésére. «Ha talán nem is mondhatjuk, — írta bírálatai egyikében — hogy színházi kritikánkban az analfabéta-irányzat kezd diadalmaskodni, tagadhatatlan, hogy a commis voyageur-izlés és gondolkozás már ezen a téren is hódít. A színházi kritika nálunk divatos újabb formája inkább szerkesztőségi, mint irodalmi, terhes és néha lázas munkát követel; természetes tehát, hogy ezen a téren egyre kevesbednek a Gyulai Pálok és Péterfy Jenők.»²

A századvégi korviszonyok Ambrust is a napilapok kötelekébe kényszerítették s így színikritikusi működése is ott folyt le. Első cikkének hatása alatt Vadnay Károly dramaturgiai munkatársnak szerződteti a *Fővárosi Lapokhoz*; innen, három év múlva, Verhovay *Függetlenségéhez* kerül; majd, mikor Péterfy megválnak az *Egyetértéstől*, őt kéri fel az *Egyetértés* színházi rovatának vezetésére. Párizsi tartózkodása után regényírói és szerkesztői tevékenysége hosszabb ideig meggátolja abban, hogy visszatérhessen kedvelt munkaköréhez: erre csak a tizes évek elején, 1911 és 1914 között nyílik ismét alkalma.

Színikritikusi munkássága meglepően gazdag mind mennyiség, mind minőség tekintetében. Életében — hosszabb-rövidebb időtartammal — majd tizenöt-húsz napilapnak és folyóiratnak volt színházi referense, állandó dolgozótársa. Bírálataival köteteket lehetne megtölteni. Nagy részük, sajnos, még ma is összegyűjtetlen. Ambrus mindössze két gyűjteményt bocsátott közre: az első a *Régi és új színművek* című sorozat, melynek első füzete a nyolcvanas-kilencvenes évekbeli, második füzete pedig a tizes évekbeli érdekesebb kritikákat öleli fel; a másik a *Színházi esték* című

¹ Péterfy Jenő: *Színházi esték*. Egyetértés. 1882. 3. sz.

² Ambrus Zoltán: *Színházi esték*. 1914. 65. l.

kötete, melyben az 1881-től 1914-ig írt kritikáinak legjavát foglalta össze s úgy csoportosította a világirodalom nevezetesebb vagy jellemzőbb drámai alkotásairól szóló bírálatokat, hogy azok tükrében mintegy a színmű fejlődésének történetét ismerhesse meg az olvasó Sophoklestől egészen a legújabb időkig. E gyűjteményeknek sajátos jellemző vonása, hogy kizárólag külföldi darabokról szólnak, ezek között is a legnagyobb arányban francia szerzők művei szerepelnek: beszédes bizonyítéka ez ismét a francia irodalom iránti szeretetének.

Ambrus színikritikusi működésének nagy és jelentős eredménye, hogy az újságírás kötelékében, a lázas szerkesztőségi munka ellenére is, meg tudta őrizni kritikái tudományos és művészi színvonalát, ítéletének emelkedett szellemét, esztétikai értékét s mondanivalóinak művészi formában való közlését. Azokat a veszélyeket, melyeket ez a merőben más dolgozási mód, ez az elmélyedésre és nyugodt értékelésre éppen nem alkalmas környezet jelentett számára, mindig ki tudta kerülni, útvesztőibe egyszer sem tévedt bele, megalkudni velük sohasem volt hajlandó. Mindenkor arra törekedett, hogy munkája méltó legyen elődjeiéhez s az említett környezetben is megmaradjon azon a színvonalon, melyen Gyulai és Péterfy kritikai munkássága állott. Színibíráói működésében, mint önéletrajzában¹ kifejti, állandóan két, egymással szorosán kapcsolatos törekvés vezette: egyrészt, hogy a kritikát, közvetlenségének és frissességének megőrzése mellett, kiemelje a pillanatnyiságból s muló impressziók helyett maradandó megállapításokat adjon; másrészt, hogy a tetszés vagy a hibáztatás pontos közlése helyett iparkodjék elvi alapra helyezni, esztétikai érvekre alapítani ítéletét. Ezeket az elméleti szempontokat a gyakorlatban teljes mértékben sikerült érvényre juttatnia.

Közvetlen hangú, vonzó stílusban írt beszámolóiban, ítélete megalkotásakor, sohasem engedett teret a pillanatnyi hangulat vagy a futó benyomás felülkerekedésének, látását nem homályosította el semmiféle mellékszempont. Akár a görög tragédiákról ír, akár némely francia író «színházi ipar-

¹ Petőfi-Társaság jubileumi könyvei: *Elbeszélések*. 1926. 2. 1.

termékéről», akár Shakespeare darabját veszi vizsgálat alá, akár Sardou-ét vagy Shaw-ét, mindig tárgyilagosan, a tiszta ízlés szemszögéből foglalkozik az eléje kerülő drámai alkotással. Nincsenek előítéletei, csak elvei vannak. Nem egyoldalú. Az újabb irányokkal szemben sohasem türelmetlen, mindig megértő : az újat nem veti el egyedül azért, mert új ; ha értékes, épp úgy megbecsüli, amint elítéli a felfogásához közelálló darabot, ha az az élethűségnek, a valóságnak s a mű sajátos természetének nem felel meg. Egyik író iránt sem elfogult, rokon- vagy ellenszenve nem kivételez. Ítéletében nem engedi magát befolyásoltatni sem a darab sikerétől, sem a közönség állásfoglalásától, de még kritikustársai ellentétes véleményétől sem. Rostand *Cyranójának* például, melyet pedig bírálatainak megírásakor közel ezredszer játszottak már Párizsban s sorozatos, táblás házak mellett mutatták be Európa valamennyi fővárosában, épp úgy felfedi gyengéit és hibáit, mint Wedekind, Schnitzler, Shaw vagy Bernstein divatossá vált, sok világsikert látott darabjainak épp úgy kimutatja jellemzésbeli, szerkezeti és világnézetbeli fogyatékoságait, mint amily meggyőződéssel tesz hitet — szembeszállva a közhangulattal, a divat szertelenségeivel s a kritika közös állásfoglalásával — Sophokles drámái vagy Racine *Britannica* mellett, melyeket pedig a magyar hírlapi színikritikusok kíméletlenül «ledorongoltak» ezidőtájt, s vallja meg értékét Lavedan, Brioux és még sok más színműíró munkáinak, «melyeknek bemutatásáról a közönség indokolatlanul mindig távoltartotta magát s oktalanul mellőzte őket olyanokért, akik e bálványozásra érdemetlenek voltak».¹

Észtétikai elveiben, dramaturgiai szempontjaiban, módszertani eszközeiben egyként Gyulai és Péterfy követője. A hírlap-kritikának e korszakban divatos ítélkező módjaival szemben, amelyek közül egyesek a tetszés vagy a hibáztatás egyszerű és semmitmondó variálását űzték, mások az ú. n. impresszionista kritikai módszerrel, mely Lemaître, francia kritikus kezdeménye nyomán terjedt el nálunk is, közeledtek a megbírálandó műhöz, ő szívesen vállalja a «nemes maradi-

¹ Ambrus Zoltán: *A közönség bálványai*. Egyetértés. 1887. 269. sz.

ság» vádját s folytatja nagy elődei hagyományát. Elveiben konzervatív, érdeklődésében modern : mult és jelen színpadi alkotásai, régi és újszerű törekvések egyaránt érdeklik, legfőbb követelménye azonban az, hogy művészi realizmus öltson testet bennük s a drámai mű a való élet művészi hasonmását nyujtsa. Mindegyik kritikájának első kérdése az, hogy az illető színdarab mennyiben igaz és reális, mennyire emberi és élethű, megfelel-e a művészi és a lélektani igazságnak a szereplő személyek jellemrajza, a darab meséje s a való életet mutatja-e be az író vagy csak egy képzelt, minden életszín híjjával lévő világ képét vetíti a néző elé. Ezzel a kérdéssel kapcsolatos annak a felvetése is, hogy milyen erővel, minő intenzitással tudja a darab szerzője elének állítani azt, amit ábrázolni óhajt, amellet képes-e alakjait elhíhetők-ké, élet-szerű egyénekké tenni. Ha a jellem- és a környezet-rajz e valószerűsége és művészi ábrázolása hiányzik, szigorú ítélettel mutat rá a fogyatkozásokra s őszintén, leplezetlenül, egyszer a csípős irónia, másszor a szelíd humor sugárkéréjével világít rá a hibák eredőire.

«Miért tudja megindítani — veti fel a kérdést egyik kritikájában — Sophokles immár huszonháromszázados tragédiájának főhőse, Oedipus, a mai nézőt? Azért, mert éppen olyan ember, mint mi vagyunk ; tettei, tragikus cselekedetei igazak és mélységesen emberiek ; lelke a miénkkel rokon . . . a szenvedése teljesen olyan, mint a miénk.»¹ Shakespeare drámáiban is a lélekrajznak ezt a fölényes biztosságát, mélységét és megrázó realitását értékeli nagyra. A francia romantikusok viszont, mint például Victor Hugo is, szerinte ma már azért nem képesek hatni a közönségre, mivel irreális személyeket, valószínűtlen és torz alakokat hoznak elének ; «drámáikban nincs igazság, csak szép helyzetek. Ezek is inkább csak nagyszerűségükkel hatnak. Eszünkbe juttatják, amit Victor Hugo a *Marie Tudor*hoz írt bevezetőleg : „A tömeget csak kétféleképpen lehet megnyerni : az igazság vagy a nagyszerűség által“. Drámáikban ő és társai mindig csak ezzel az utóbbi eszközzel igyekeztek hatni :

¹ Ambrus Zoltán : *Színházi esték*. 1914. 7. 1.

innen van, hogy nem érik el magasabb költői céljukat»,¹ s nem tudják megragadni s megindítani a modern embert. Az a világ, melyet festenek, ugyancsak valószínűtlen ; «abban a korban is az volt, de akkor a couleur locale, a teátrális beállítás, a borzalmas részletek, a superlativusokban megnyilvánuló érzelmi kitörések és még sok egyéb elkendőzheték jellembevágó fogyatékoságaikat», bizarr és csak a képzeletben lehetséges történeteik rikító ellentmondásait. «Színadarabot azonban, ha csak ideig-óráig is, kétféle dolog éltet. Ha az ember nem ragad benne, megejtheti a nézőt még a mesteri machináció is . . . De semmi se avul el olyan hamar, mint a színpadi machináció ; s a romanticizmus félszázados színi masinériái ugyancsak megkoptak».² Alakjaik sohasem voltak igazi, húsból és vérből lévő emberek, érző és gondolkodó egyéniségek. «Emberek? Honnan is kerülnének oda? Victor Hugo, ez a csodálatos zseni, például, oly kevésbé ismerte az embereket, mint a Montblanc csúcsa».³

A romantikusokat felváltó realistáknál jellemzésbeli igazság, élethűség s művészi kézzel elevenítő képesség már inkább található. Az ifjabb Dumas, majd Meilhac, Sardou és Daudet már több színpadi ügyességgel és több elmésséggel is jönnek. Természetesen azért emberábrázolásuk még mindig hagy hátra kívánni valót, de Ambrus mégis sokkal jobban kedveli őket, mint «az észak felől érkező komoly férfiakat», Ibsent, Strindberget stb., akik Dumas halála után birtokukba vették a színpadot s magukhoz ragadták a drámairodalomban a franciák vezetőszerépét és egyeduralmát. «Hogy alakjaik ,reálisabbak‘? Hogy nem aggatnak magukra színes színpadi köntöst s hogy ellenkezőleg a *vieux jeu* összes figuráin van némi teátrális kendőzés : meglehet. De vajjon ezek a szigorúan ,reális‘ alakok, komplex lelkükkel, melynek mélyén — minden erőlködés ellenére is — a legtöbbször csak homályosságot látni, meg tudnak-e ragadni bennünket azzal az erővel, amellyel ezek a derültebb, régimódi jellemek? És mikor egyéniségük jogaiért mély fejtegetésekbe bocsátkoznak vagy

¹ Ambrus Zoltán : *Színházi esték.* 1914. 89. l.

² U. o. 100. l.

³ U. o. 99. l.

rideg önzéssel marakodnak, van-e annyi élet a színpadon, amennyi a *vieux jeu* e megkapó figuráiról sugárzik felénk?»¹

Ibsen és követői irreális és homályos alakjairól — fejtegeti tovább — az újstíliú jellemzés, mely főleg a pesti újságkritikában divatos, állandóan azt hajtogatja, hogy «mennyire igazak, mily rettenetesen igazak.» Pedig mindegyik szereplő «csak azért tűnik fel oly szertelenül igaznak, mert különösen váratlan és idegenszerű, mert a hihetlenségig meglepő, mert álmétkedésbe ejti az embert».² A közönség rajongása is hasonló forrásból fakad : ez ugyanis «mindig odaadó csodálója minden exotikumnak. Minél kevésbé érti meg az exotikus merészségeket, annál szívesebben lelkesedik értük. Így okoskodik : Lám! Az ember azt hinné, hogy ez képtelenség, pedig hát úgy látszik, éppen ez a jellemző! Persze, ott, azon a vidéken másféle emberek laknak, mint mi! . . . Istenem, mennyire igaz lehet ez! . . . Mennyire igaznak kell lennie! . . . — mert hisz egészen más, mint a mi ismeretes, közönséges, lapos igazságunk».³ Pedig ezek az alakok nagyobbára papirosfigurák, egy-egy szimbólum hordozói, furcsa és érthetetlen emberek, «komplex lelkeségük» mögött légüres tér ásít és sokok rejtelem, homályosság ; ilyeneket az élet «még Norvégiában sem termel ki». Minden csak szimbólum bennük, «a mese sem realitás, hanem csupán stílszerű díszlet. De ezt a sok szimbolizálást Ibsen úgy adja be közönségének, hogy mikor a fantazmagóriák régióiban kalandozunk, a néző akkor is azt véli, hogy valami realitás van előtte, realitás, amelyet csak félig ért meg».⁴ Ibsen ezt azzal éri el, hogy míg a jellemzésben és a mesevezetésben szabadjára fantaszta, «a staffázst valóban mesteri igazsággal festi meg».⁵

A valóság hiányáért rózza meg Shaw darabjait is, akivel szintén számos bírálatában foglalkozik. Az ő színműveiben még inkább «nincsenek élő és elképzelhető alakok ; csupa képtelenség az, amit a néző lát itt . . . szó sincs ben-

¹ Ambrus Zoltán : *Színházi esték.* 121. l.

² U. o. 300. l.

³ U. o. 301. l.

⁴ U. o. 310. l.

⁵ U. o. 310. l.

nük az élet illuziójáról».¹ Legtöbb «drámai» alkotásában — legszembetűnőbben a *Nem lehessen tudni* című darabjában — «nemcsak a főhős hihetetlen, hanem a familiája is. Ezek a darabok se a történetben; se alakjaikban nem látatják az élet mását».² A realitás hiányára, a lélekrajz abszurdumaira mutat rá az akkori új francia színműírók, Bataille, Bernstein, Flers, stb. munkáiban is. «Egész értékük a technikájukban van, — írja — abban, hogy a szerzők nagyon közönséges előadnivalójukat a jelenetbogozás ritka ügyességével s a színpad meg a néző tökéletes ismeretével szerkesztették meg».³ A színpadi kézügyesség azonban azt a nagy ellentétet, mely jelenet-felépítő virtuozitásuk s jellemzésben való gyöngeségük között fennáll, nem képes elhalványítani, sőt még kirivóbbá és felötlőbbé teszi.

A művészi és valószerű lélekrajz, a reális és a kellőleg indokolt cselekmény tehát az, amit Ambrus mindegyik színműben a legfontosabbra tart, s ezért a legrészletesebb elemzés alá vesz. Mellettük kutatásainak állandó tárgya még a darab szerkezete, felépítése, a jelenetek arányos egysége, a helyesen elindított exozíció, a drámai mag megfelelő kibonyolítása s a valószerű kifejtés. Vannak azonban olyan darabok is, melyek e követelményeknek nem felelnek meg, azaz, hol a valószerűség s az élet színe, íze hiányzik belőlük, hol a szerkezet egyenetlen és széteső, hol pedig a cselekménynek nincs olyan drámai magva, központi problémája, amelyből megfelelő bonyodalom fejlődhetnék — s ezek a színművek mégis tetszettek a közönségnek, sőt sikert sikerre halmoztak. Mi lehetett ennek az oka? Mi volt hatásuk titka? Ambrus mindegyik bírálatában felveti ezt a kérdést, ha olyan darabokkal kerül szembe, melyeknek belső, művészi értéke nincs arányban lelkes fogadtatásukkal, s majd a mű természetéből, majd a kor sajátos viszonyaiból fejti ki és magyarázza meg e látszatra érthetetlen problémát. Fejtegetése sohasem felszínes, mindig érdekes és mélyenjáró; nem indul

¹ Ambrus Zoltán : *Régi és új színművek*. II. sorozat. 1917. 46. l.

² U. o. 48. l.

³ Ambrus Zoltán : *Régi és új színművek*. I. sorozat. 1914. 4. l.

mások megállapításai után s nem elégszik meg a sablonszerű indokolással. Van a *Színházi esték* c. kötetében, például egy érdekes kritikája Lope de Vegáról, a tizenhatodik század bálványozott spanyol drámaírójáról, akinek darabjait az akkori közönség páratlan lelkesedéssel látogatta és tapsolta végig, noha az esztétika mérlege mindegyiket igen könnyű fajsúlyúaknak találja ma; művészi értékük csekély, színpadtechnikájuk gyatra, a meseszöveg szegényes invencióra mutat s «a fődolgot, amit a drámaírónak ismernie kell, az emberi szívet Lope *egyáltalán* nem ismerte». ¹ De — s ebben van hatásának titka — «egész lélekkel közönsége kedvét kereste, neki dolgozott, ízlését jól ismerte: csak így érthető meg, hogy sikert sikerre halmozott s a nézők tomboltak bemutatóin». ² A tömeg érdeklődési körének ismerete, ízlésszínvonalához való idomulás, hiúságának legyezése minden időben könnyű feladat volt, s akik ezt vállalták, biztosak lehettek abban, hogy az «isteni nép» nem vonja el tőlük kegyeit.

Nem kell azonban oly messzire visszamennünk példakért: itt van, hogy csak egyet említsünk fel, a még ma is élő Shaw. Ambrus szellemesen fejti ki, miért volt oly nagy hatással közönségére az angol színműíró, annak ellenére, hogy — megcsúfolva minden széptani elvet és művészeti követelményt — olyan alakokkal népesíti be a színpadot, akik csak a képzelet világában létezhetnek, mindannyian papirosízú, absztrakt lények, bábalakok, tele nagyhangú szólamokkal, üres bölcselkedéssel, szofizmákkal. Ezeket csak az író akarata kelthette életre, de a lélek és az egyéniség minden vonása hiányzik belőlük. «Hogy mégis sikerül ámulatba ejtenie a bourgeoist? . . . ezen nem csodálkozhatik az, aki csak valamelyest ismeri a mai tömeglélek iránytűvesztettségét. Amiképpen az átlagos ember, gyöngeségének érzetében, örömmel hallja, ha rosszat mondanak a többiekről, a sokaság lelkét is úgy lehet a legkönnyebben megejteni, ha rosszat mondanak előtte azokról az eszmékről, amelyekhez még nem tudott felemelkedni és általában mindarról, ami a sokaságnak :

¹ Ambrus Zoltán: *Színházi esték*. 1914. 35. l.

² U. o. 35. l.

még csak gyanús idegen».¹ Másutt, mint például a századforduló francia színdarabjaiban, megejtheti és elkápráztathatja a tömeget a színpadi technika bűvészete is. Ezeknek a «színházi ipartermékeknek» — hogy Ambrus kedvelt megjelölését használjuk — a cselekménye rendszerint meglehetősen sivár eseménysorozat; de ahogyan azt lepergetik, összebogozzák és kifejtik, az valóban mesteri kézre mutat. A sikernek ez az eszköze azonban roppant mulékony: hamar elfakul, elkopik s vele a darab is rövidesen a lomtárba kerül. Néhány év múlva már senki sem emlékszik vissza rá.

Az elmondottakban, ha vázlatosan is, megvilágítani igyekeztünk azokat a szempontokat, amelyek Ambrust színikritikusi működésében vezették s melyek az eléje kerülő darabok mérlegelésében irányadói voltak. Látható ezekből, hogy referensi pályáján mindvégig az igazi művészet elveit képviselte s a jóízlés kultuszát iparkodott szolgálni. Követelményeit is — a színművel szemben — e törekvéseihez szabta. Művészi realizmus, színszerűség és valóságosság, egységes szerkezet, hű jellemrajz, az élőbeszédet visszaadó nyelv, a mondanivaló művészi formában való közlése, stb., ezek voltak kritikájának legfőbb kánonpontjai. Megkívánta, hogy a műalkotás legyen az élet tökéletes, de művészi mása, valóságos és mégis költői munka; alakjai legyenek élő és egyénített emberek; hozzon érdekes, épkézláb-mesét, melynek menete önmagából folyjon, bonyodalma ne veszítse el a természetes ízt és zamatot s kellő indokok támasszák alá; a szerző maradjon hű korához, ábrázolja hűséggel a bemutatni kívánt világot s, ha a multból meríti tárgyát, alkalmazza azt úgy színre, hogy tökéletesen tudja visszaadni a kort, sajátos miliójét s uralkodó eszméit. Csak így érheti el, hogy a közönség kedvezően fogadja s csak így biztosíthatja, hogy célját, az ízlés nemesbítését s a közönség nevelését — vagy csak egyszerű szórakoztatását és gyönyörködtetését is — betöltse.

Kritikusi feladatát mindig nemes becsvágygal, komolyan fogta föl s művészi hittel, műgonddal és elmélyedéssel gyakorolta. Hivatásának, hogy olvasóközönségét becsülettel tájé-

¹ Ambrus Zoltán: *Színházi esték.* 377. l.

koztassa s ízlését nemesbítse, mindvégig lelkiismeretesen igyekezett megfelelni. Az elvek embere volt, akit mellék-szemponatok vagy a közhangulat, esetleg mások kritikái véleményei sem befolyásolhattak ítéletében. Érdem volt ez már ebben a korban is, mikor — mint Ambrus írja — «színházi kritikánkat túlságosan szuggerálta és irányította egy olyan közönség, melyet kritikusainknak még nevelniök kellett volna. A nép szava, mely bizony nem mindig Isten szava, módfelett imponált olyanoknak is, akik nem mindig éreztek együtt az ad hoc majoritással».¹ Ilyen vád őt sohasem érhetette.

Meggyőződését nem rejtette soha véka alá, megalkudni egyetlen egy esetben sem volt hajlandó. Nem töltötte el ugyan a polemizálásnak az a készsége, a vitázásnak s a kérlelhetetlen «leterítésnek» az a hajlama, melyről nagy elődje, Gyulai Pál volt nevezetes, de őszinte szókimondásban s szigorú elvhűségben nem maradt el mögötte. Mint kritikusnak, csak jóbarátai és rajongói voltak. Egész pályáján át gondosan ügyelt arra, hogy kritikusai tollát az összeférhetetlenségnek még a látszata se fogja le: ezért nem írt soha egyetlen színdarabot sem, pedig, mint pompás Berzsenyi-szatírái bizonyítják, volt érzéke és tehetsége az e nemű alkotásokhoz. Mikor érdemei elismeréséül a Nemzeti Színház vezetését reábizták, abba hagyta kritikusai működését s csak öt év múlva, mikor tisztéről leköszönt, tért vissza ismét kedvelt foglalkozásához. Mély tudásával, avatott szakismeretével, elvhűségével s, nem utolsó sorban, fölényes kritikai képességeivel kritikustársai körében szerzett a maga számára nagy és elvitathatatlan tekintélyt. Gyulai és Péterfy elhalálózásával, szinte kizárólagos szellemi vezérükké emelkedett. Ha a regényírás terén nem is lelt követőkre, itt, a színibírálatban egy egész kritikus nemzedék vallotta őt mesterének, vezérének. «Nekünk, — írta egyikük — akik a közönség tájékoztatását végezzük a színmű- és az elbeszélőirodalomban, mindig előttünk van Ambrus nemes arcéle, amint mérlegeli a darabokat; követtük elveit, mindig olvastuk kritikáit, mert azok, amennyire művésziak voltak, épp any-

¹ *Színházi esték.* 1914. 66. l.

nyira eredeti elgondolásokat tartalmaztak. A mai kritikusok legtöbbje sokat tanult tőle».¹

Alkotásai mind az elbeszélőirodalomban, mind a színi-bírálatban el nem múló értéket jelentenek. Az irodalomtörténet mindig megkülönböztetett szavakkal fog megemlékezni arról a munkáról, melyet hatvan évet felölelő írói pályája során végzett s arról a jelentős szerepről, melyet a magyarság irodalmi és szellemi életében betöltött.

CSISZÁR BÉLA.

¹ Ignotus : *Ambrus Zoltán*. Nyugat. 1917. 6. sz.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Tizenhetedik közlemény.¹ —

Beléptek az erdőbe, egy időre elbúcsúztak a pataktól s egy magasabb halmon igyekeztek fölfelé. Egyes helyeken, ahol a fák szabad utat engedtek a szemnek, gyönyörű kilátás nyílt a völgyre, a szemközt emelkedő halmokra, amelyeken hosszú erdősávok húzódtak végig, és a folyócska egy-egy kanyarulatára. Gardiner szerette volna körüljárni a parkot, de attól félt, hogy egy sétával nem lehet elintézni, mert diadalmas mosollyal mesélték neki, hogy a park kerülete tíz mérföld. Ez hát rendben volt és csak a szokványos körzetét tették meg, amely kis idő után megint visszavitte őket a folyócska partjára, ahol legjobban szűkült össze a park a meredek és lejtős erdők között. Keresztülmentek az egyszerű fahídon, amely úgy beleillett a környezetbe, s eljutottak a park legvadonabb részébe ; itt olyan keskenyé vált a völgytorok, hogy csak a folyónak engedett utat s szűk ösvény húzódott végig a bokorerdőn, amely a folyócskát szegélyezte. Eliza szerette volna kitapasztalni, hová csavarodik el az ösvény, de miután elhagyták a hidat s látták, mily távol vannak a kastélytól, Gardiner, aki nem volt jó gyalogló, nem bírt továbbmenni s csak arra gondolt, hogy mielőbb visszatérjen kocsijukhoz. Unokahúgának tehát engednie kellett s a folyó másik partján, a legrövidebb úton visszaindultak a kastély felé. De lassan haladtak előre, mert Gardiner, bár ritkán áldozhatott e hajlamának, szenvedélyes halász volt, folyton azt leste, mikor bukkan fel véletlenül a vízből egy pisztráng, s annyit beszélt kísérőjéhez, hogy nem jutottak

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. év 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683., 684., 685. és 1935. évi 686., 687., 688., 689. és 690. számában.

messzire. S amíg így lassacskán ballagtak, másodszor is az a meglepetés érte őket, — és Eliza bámulatára ez a második meglepetés sem volt kisebb az elsőnél — hogy nem messze tőlük megpillantották Darcy-t. Csakhogy itt az út nem volt, úgy eltakarva előlük, mint a víz túlsó oldalán s hamarább vették őt észre. Így legalább Eliza minden meglepetése mellett is jobban felkészülhetett a beszélgetésre, mint első ízben, s el is határozta, hogy nyugodtan fog viselkedni és beszélni, ha Darcy csakugyan találkozni akar velük. Pár pillanatig úgy érezte, hogy Darcy valószínűleg át fog vágni egy másik ösvényre. De ez csak addig tartott, amíg egy forduló eltakarta őt szemük elől; a következő fordulónál Darcy mellettük állott. Eliza egy szempillantással megállapította, hogy újkeletű udvariasságából semmit sem veszített, és hogy utánozza őt, rajongón kezdte emlegetni a park szépségeit, de még alig jutott túl azon, hogy «gyönyörű» és «elragadó», amikor igen szerencsétlen módon kapott észbe s azt képzelte, hogy Pemberley dícséretét az ő szájából végtelenesen félremagyarázhatják. Elsápadt és nem is szólt többet.

Gardinerné kissé hátrább állott, s amíg Eliza hallgatott, Darcy megkérdezte tőle, nem volna-e szíves bemutatni őt barátainak. Erre az udvariassági tényre Eliza egyáltalában nem volt elkészülve. Alig bírt elfojtani egy mosolyt, hogy most Darcy keresi ugyanazoknak az embereknek az ismerettségét, akik ellen gőgje még akkor is fellázadt, amikor megkérte az ő kezét. Nagyon meg fogja őt lepni, ha megtudja róluk, hogy kicsodák. Most rangbelieknek nézi őket.

De azért rögtön megtörtént a bemutatás; s amikor megmondta, milyen rokonságban állanak vele, lopva Darcyra pillantott, hogy lássa, miként viseli el, s szinte várta, mikor fog Darcy kerekét oldani, hogy megszabaduljon e hozzá nem illő társaságtól. Nyilvánvaló volt, hogy a dolog meglepte Darcy-t, de nyugodtan vette tudomásul, s a helyett, hogy távozott volna, visszafordult velük együtt és beszélgetésbe ereszkedett Gardinerrel. Elizának ez csak öröm lehetett, csak diadal. Vigasztaló volt, hogy Darcynak olyan rokonokat is tudott mutatni, akik miatt nem kellett pirulnia. Figyelte minden szavukat s büszke volt nagybátyjának minden mondására

és kijelentésére, amely dicsérte Gardiner eszét, ízlését és a tapintatát.

A beszélgetés csakhamar a horgászásra fordult s Eliza hallotta, amint Darcy a legnagyobb előzékenységgel meghívja nagybátyját, hogy amíg a vidéken tartózkodik, halászszek a parkban, ahányszor csak jólesik, egyúttal fölajánlja neki, rendelkezék a fölszerelésével, s megmagyarázza, a folyó melyik részén lehet legtöbb halat fogni. Gardinerné, aki karonfogva ment Elizával, csudálkozó pillantást vetett unokahúgára; Eliza nem felelt, de rendkívül jólesett neki a dolog; ez az előzékenység igazán csak neki szólhatott. De ez semmit sem vont le álmélkodásából s folyton azt kérdezte magától: Mi változtatta meg így? Mi lehet ennek az oka? Nem lehet, hogy miattam, nem lehet, hogy az én kedvemért puhult meg így a viselkedése. Az én hunsfordi szemrehányásaim nem hozhatták létre ezt a változást. Lehetetlen, hogy még most is szeressen engem.

Egy darabig így sétáltak, a két hölgy elől, a két úr hátul, miután egypár nevezetes vízinvény szemügyrevétele miatt lementek a meredek part széléig; amikor újból elindultak, az elhelyezkedésben véletlenül egy kis változás történt. Az egész abból keletkezett, hogy Gardinerné, akit a délelőtti séta kifárasztott, gyöngének találta Elizát arra, hogy reátámaszkodhassék és inkább férjének a karját vette igénybe. Darcy így Eliza mellé került s együtt sétáltak tovább. Rövid hallgatás után Eliza szólalt meg először. Darcynak meg kellett tudnia, hogy mielőtt idejöttek, Eliza meggyőződést szerzett az ő távollétéről, így hát azzal a kijelentéssel kezdte, hogy Darcy nagyon váratlanul érkezett meg, — mert az ön kulcsárnője — tette hozzá — azt mondta nekünk, hogy csak holnap jön meg, és mielőtt elindultunk Bakewellből, úgy hallottuk, hogy egyelőre nem tartózkodik a birtokán. Darcy elismerte, hogy így van szóról-szóra és hogy a tisztartója miatt érkezett meg pár órával előbb, mint a társaság, amelylyel együtt utazott. — Holnap reggel korán ők is itt lesznek, — így folytatta — és van néhány vendégem, akik mint régi ismerősök számítanak kegyedre, — Bingley és a nővérei.

Eliza csak könnyű fejbólintással felelt. Gondolatai egy-

szerre visszaröppentek abba az időbe, amikor Bingley neve utólszor hangzott el köztük. És ha jól olvasott az arcából, Darcyval is körülbelül ez történt.

— S van a társaságban még valaki, — folytatta szünet után — aki nagyon, de nagyon vágyik a kegyed ismeretségére. Túlsokat kérek azzal, hogy bemutathassam kegyednek húgomat, amíg önök Lambtonban maradnak?

A kérdés nagyon meglepő volt, sokkal meglepőbb, sem-hogy Eliza tudhatta volna, mennyivel járult hozzá a személyével. Rögtön érezte, hogy bármennyire vágyik is Darcy kisasszony az ő ismeretsége után, ez csak bátyjának a műve lehet s ez minden további nélkül is megelégedéssel töltötte el. Jóleső tudat volt, hogy Darcy nem gondol róla rosszat, bármennyire is haragszik rája.

Némán sétáltak tovább, gondolataikba merülve. Eliza kényelmetlenül érezte magát, ez nem is lehetett másképp, — de megvolt az öröme és az elégtétele. Hízalgóbbet igazán nem mondhatott volna Darcy, mint hogy be akarja mutatni neki a húgát. Hamar utólérték a többieket, s mire a kocsihoz értek, Gardiner és Gardinerné jó pár percnyire elmaradtak mögöttük.

Darcy aztán felszólította, hogy lépjen be vele a házba, de ő kijelentette, hogy nem fáradt és így künnmaradtak a pázsiton. Ilyenkor sokat kell beszélni s a hallgatásuk nagyon félszeg volt. Eliza szeretett volna beszélni, de mintha minden téma vesztegár alatt lett volna. Végre eszébe jutott az utazás és akkor nagy buzgósággal beszéltek Matlockról meg Dovedale-ról. De az idő és a nagynéni lassan mozdult — s Elizának már majdnem minden gondolata és minden türelme elfogyott s a *tête-à-tête* még mindig nem ért véget. Amikor Gardinerék odaértek, Darcy mindnyájukat betessékelte volna, hogy némi frissítőt vegyenek magukhoz, de ők udvariasan elhárították s aztán minden részről a legnyájasabban búcsúztak egymástól. Darcy besegítette a hölgyeket a kocsiába, s amikor elhajtattak, Eliza látta, hogy lassú léptekkel megy be a kastélyba.

Nagybátyja és nagynénje most közölték vele megfigyeléseiket; mindketten kijelentették, hogy Darcy százsorta

külömb ember, mint amilyennek képzelték. — Kitűnő modorú, előzékeny és szerény — mondotta a nagybácsi.

— Annyi bizonyos, hogy van benne valami fölény, de ezt csakis megjelenése teszi és jól is illik neki. Én is azt mondom, amit a kulcsárné mondott, ha némelyek büszkének tartják is, én egy csöppet sem találtam büszkének.

— Nagyobb meglepetés életemben nem ért, mint ahogy irántunk viselkedett. Ez már nem pusztá udvariasság volt, hanem figyelmesség, amit senki sem kívánhatott volna meg tőle. Hiszen alig ismerik egymást Elizával.

— Ami azt illeti, Lizzy, — mondotta a nagynéni — nem olyan szép, mint Wickham. Illetőleg nincs az az édes arca, mert a vonásai igazán szépek. De hogy' mondhattad róla, hogy kellemetlen?

Eliza mentegetődzött, ahogy csak telt tőle ; azt mondta, hogy már Kentben is jobban tetszett neki, mint azelőtt, de hogy sohasem volt oly kedves, mint ma délelőtt.

— Lehet, hogy csak akkor udvarias, ha jókedvében találják — felelte nagybátyja. — A nagyurak sokszor ilyenek. Nem is akarom őt szaván fogni a horgászást illetőleg, hátha meggondolja magát s még kitessékel a parkból.

Eliza érezte, hogy Gardiner teljesen félreérti Darcyt, de nem szólt.

— Abból, amit mi láttunk, nem gondolhatná az ember, hogy bárkivel is oly kegyetlenül bánhatna, mint szegény Wickhammel bánt — mondotta Gardinerné. — A szeme jószágos. És amikor megszólal, van valami kedvesség a szája körül. Az arckifejezése nemes és igazán nem vall rossz szívre. Persze, a derék asszonyság, aki megmutatta nekünk a kastélyt, úgy festette le, mint égi angyalt. Néha alig tudtam magamat visszatartani a nevetéstől. De valószínűleg bőkezű gazda s a cselédség szemében ez minden jótulajdonságot egyesít magában.

Eliza úgy érezte, hogy Wickham iránt való viselkedését illetőleg mondania kell valamit Darcy védelmére s oly óvatosan, mint csak lehetett, értésükre adta, hogy azok után, amiket ő Kentben hallott, Darcy eljárását egészen másképp is lehet felfogni ; hogy Darcy egyáltalában nem oly vétkes és

Wickham nem olyan ártatlan, mint Hertfordshire-ben hitte róluk. Bizonyítékul elmondta részletesen az összes pénzügyi műveleteket, amelyek Darcy és Wickham között lebonyolódtak. Nem nevezte meg a forrást, csak annyit mondott, hogy meg lehet bízni benne.

Gardinernét nagyon érdekelte és nagyon meglepte a dolog; de amint közeledni kezdtek az ő egykori örömeinek színhelyéhez, a visszaemlékezés elfojtott minden friss gondolatot; Gardinernét teljesen lefoglalta az, hogy megmutassa férjének a környék minden érdekes pontját, és nem tudott egyébire gondolni. Akármilyen fáradt is volt a délelőtti sétától, alighogy megebédeltek, fölkereste egy régi ismerősét, és az est azzal telt el, hogy annyi esztendő után kiélvezte a fölújított barátság minden örömét.

A nap eseményei azonban sokkal érdekesebbek voltak, semhogy Eliza különösebb figyelmet szentelhetett volna ezeknek az új barátoknak. Nem tudott egyébire gondolni, még pedig őszinte csodálkozással, mint Darcy előzékenységére s mindenekfölött arra, hogy meg akarja őt ismertetni a húgával.

XLIV.

Eliza elintézte magában, hogy Darcy rögtön az érkezés után való napon el fogja hozni hozzájuk húgát és így elhatározta, hogy egész délelőtt közel marad a fogadóhoz. De rosszul számított, mert a vendégek még ugyanaznap délelőtt jöttek, amikor ők maguk visszaérkeztek Lambtonba. Új barátaikkal sétáltak a városban s éppen visszatértek a fogadóba, hogy átöltözzenek és ugyanazzal a családdal ebédeljenek, amikor kocsizőrej az ablakhoz csalta őket s látták, hogy egy úr és egy hölgy hajtatnak végig az utcán. Eliza rögtön fölismerte a libériát; kitalálta, hogy mit jelent, s rokonainak nem kis meglepetésére, közölte velük, milyen megtiszteltetés vár rája. Nagybátyja és nagynénje el voltak ámulva; Elizának zavart beszédje és viselkedése, maga az esemény, az előző napon tapasztalt körülmények egészen új színben tárták fel előttük a dolgot. Azelőtt gondolni sem mertek volna rája, de most érezték, hogy erről a helyről ennek a figyelmességnek

nem lehet más magyarázata, mint hogy Darcy érdeklődik Eliza iránt. Míg ezeket forgatták fejükben, Eliza úgyszólván percről-percre nagyobb zavarba jött. Ő maga is nagyon csodálkozott nyugtalanságán; de sok egyéb ok között az is izgatta, hogy Darcy elfogultságában nem dicsérte-e túlságosan a húga előtt, és most, amikor igazán jobban akart tetszeni, mint máskor, rettegett attól, hogy egyáltalában semmi sincs benne, ami tetszhetnék.

Visszahúzódott az ablakból, mert attól félt, hogy meglátják. Amint fel-alá járkált a szobában, hogy kissé összeszedje magát, nagybátyja és nénje olyan meglepett és kíváncsi szemekkel nézték, hogy ezzel csak még jobban elrontottak mindent.

Miss Darcy megjelent bátyjával és a nevezetes ismerkedés megtörtént. Eliza meglepetve látta, hogy új ismerőse legalább is olyan zavarban van, mint ő maga. Lambtoni tartózkodása alatt azt hallotta, hogy Miss Darcy rendkívül büszke; de pár percnyi megfigyelés után rájött, hogy csak rendkívül félénk. Egytagú szavakon kívül alig tudott belőle valamit kipróbálni.

Miss Darcy magas volt és kissé erősebb, mint Eliza; bár alig múlt tizenhat éves, termete egészen kifejlett volt, megjelenése nőies és bájos. Nem látszott olyan szépnek, mint bátyja, de arcán okosság és jóság tükröződött, viselkedése szerény volt és kedves. Eliza, aki azt várta tőle, hogy épp oly éles és kíméletlen megfigyelő lesz, mint Darcy volt valamikor, nagyon megkönnyebbült, amikor másmilyennek találta.

Alig melegedtek bele a társalgásba, mikor Darcy közölte vele, hogy Bingley is meg fogja őt látogatni, s Elizának alig maradt annyi ideje, hogy kifejezze örömét s készüljön a vendég elfogadására, amikor Bingley fürge léptei hangzottak be a lépcsőházból s egy pillanat múlva benyitott a szobába. Eliza már régóta nem haragudott rája, de még ha maradt volna is lelkében valami, alig állhatott volna ellent, mikor Bingley olyan őszinte melegséggel mondotta neki, mennyire örül, hogy viszontláthatja. S ha általánosságban is, de a legbarátságosabban érdeklődött családjá iránt s minden szavából és minden tekintetéből a régi jólelkűség sugárzott.

Gardineréket Bingley személye legalább is úgy érdekelte, mint Elizát. Már régóta óhajtották őt látni. De élénk figyelemmel kísérték az egész társaságot, amely ott volt előttük. Az a gyanú, mely Darcyt és Elizát illetőleg csak az imént támadt bennük, arra indította őket, hogy a kellő óvatossággal, de komolyan megfigyeljék őket, s abból, amit láttak, nagyon hamar azt a meggyőződést merítették, hogy a kettő közül legalább is az egyik tudja, hogy mi a szerelem. A hölgy érzelmei iránt voltak némi kétségeik, de hogy a lovag csupa rajongás, az eléggé szemmel látható volt.

Ami Elizát illeti, ő igazán el volt foglalva. Minden vendégének érzelmeit ki akarta puhatolni; meg akarta őrizni saját nyugalmát és kellemessé tenni magát mindenki előtt. Ez utóbbtól félt leginkább és ez sikerült neki legbiztosabban, mert akiket szórakoztatni akart, mind részrehajlók voltak az ő javára. Bingleyben megvolt a készség, Miss Darcyban a vágy, Darcyban az eltökéltség, hogy jól fogják érezni magukat.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Vén gyertyaöntő éneke.

Nem úgy tudják most, ahogy én csináltam,
Nem úgy csinálják, ahogy én tudom :
Gyertyául már e bölc-badar világban
Fémszál világít porcellánrudon.

Nem gyertya ez, csak hitvány gyári mása,
Áram táplálja, gombra működik,
Nem testvérláng lobbantja lobogásra
És nem emészti önmagát tövig ;

Szél nem bolygatja, sóhaj el nem éri,
Se bibliázó esti áhitat,
Mint rebbenő fuvalmak fúttá, régi,
Divatjok-mult viaszgyertyáimat ;

Hőben nem olvad, hidegben nem alvad
Mint könny, meg vér s az élet nedve mind —
S homályán nászszobának, ravatalnak
Egykedvün őrzi a gyönyört s a kint.

Csak a jóságos Jézus van velünk még
S ha megtöretik és kiontatik
Szent teste-vére : szép, szelid tűzünk ég
Oltárain, lobogva mint a Hit.

S dicsére Annak, kit szög s lándzsa vert át,
Mi gyertyamártók, jámbor bábsütők
Öntjük remekbe a husvéti gyertyát,
Öt szent sebével hogy példázza Őt!

Kisasszony napi rímek.

Fátyol leng az őszi erdőn,
 Könnyü fátyol, tapadó,
 Ritka fátyol, szakadó,
 S a patak, mely cserfes-csergőn
 Futkosott a nyári erdőn,
 Most a rozsdás fák alatt
 Csetlik-botlik álmatag
 S csak lamentál halk-pityergőn.

Fonnyadt lombja a bokornak
 Érzelgősen elpirul,
 Szél ha fújja : hullva-hull,
 Légbe leng és sárba sorvad ;
 És a meggyötört bokornak
 Gallyán a dalos madár
 Párját frizérozza már :
 Nemsokára vándorolnak.

Nincs sivárabb a mezőnél,
 Melyet jártunk nagyvigan,
 Most olyan, mint lakziban
 Pántlikáját vesztett vőfély ;
 Gyászosabb nincs e mezőnél,
 Csak talán a bús folyam :
 Csónakából komoran
 Csügg alá az evezőnyél.

Én a hervadást virrasztom
 Hallgatag és bágyatag,
 Lágy az alkony, lágy a nap :
 Langy sugárral éri arcom —
 S mint valami régi karcon
 Bús gavallér : szenvedőn
 Állva árva dombtetőn,
 Gondolok rád, szép Kisasszony.

SZEMLE.

Gombocz Zoltán ravatalánál.

A Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetemnek és Bölcsészeti Karának, a Magyar Tudományos Akadémiának s a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak nevében fájdalomtól remegő szívvel mondok utolsó búcsúszót Hozzád, kedves társunk és felejthetetlen barátunk, szeretett dékánunk és osztályelnökünk, Gombocz Zoltán!

Amikor most tavasszal a természet a maga csodálatosan gazdag energiáit pazarul kibontakoztatja, mindent feszülő életerővel duzzaszt, ugyanakkor a magyar szellem világát a Te éltednek java-korban való hirtelen elhervasztásával a legsúlyosabb gyászba borította. Mint jó katona a csatamezőn néztél szembe a halállal: kötelességed teljesítése közben hagytál itt bennünket. Halálod szép halál volt, de kegyetlenül meggátolta, hogy csodálatosan alkotó szellemed a maga egész mivoltában kiteljesüljön: sok szellemi kincset magaddal vinni kényszerülsz a sírba, mielőtt fényük a magyar és a nemzetközi tudományba sugározhatott volna. Elhúnyta annál súlyosabb és fájdalmasabb csapás, mert Te a tudománynak nem szorgalmas nap-számosa, egyszerű *amouso*s *anér*-e voltál, hanem mindent elvszerűen néző, valóban lényeglátó vezérszellem; nem pusztán az egyes adatokat gyűjtő és szürkén elemző ész, hanem a nagy összefüggéseket rögtön megpillantó fölényes szintetikus elme; nem merőben a részletekhez tapadó szakbúvár élt Benned, aki bámulatba ejtő egyetemességgel uralkodtál a finn-ugor, török s indogermán nyelvészet egész anyagán, hanem valódi filozófus is voltál, aki szaktudományodnak kábító sokoldalúsággal birtokolt tartalmát mindig magasabb elvek és kategóriák szögéből nézted. A szaktudományi és filozófiai gondolkodásnak ez a belső szerves kapcsolata fényes elmédnek alapvető természete volt: mindjárt első munkáidban *A jelenkori nyelvészet alapelveit* (1898) s a *Nyelvtörténet és lélektan* (1902) viszonyának elvi kérdéseit vizsgáltad s Hermann Paulnak és Wundtnak nyelvpszichológiai gondolatait a magyar nyelvyagra először alkalmaztad.

Már zsenge fiatalságodban egészen világosan és határozottan tört fel lelkedben hivatásodnak tudata, az az életfeladat, amely a

magyar nyelvtudomány fejlődésében a Te szellemedre várt. Küldetésed tudatából fakadó céltudatos, programmszerű tudományos munkásságod életednek belső zárt egységet kölcsönzött. Tudományos fejlődésed vonala nem szeszélyes, cikk-cakk, váltakozó irányban futott, hanem egyenesen, problémáid természetes tárgyi-logikai fonalán, amelytől nem tudott eltéríteni semmiféle divatszerű irányzat vagy szubjektív önkény. Majdnem négy évtizedet betöltő tudományos munkásságodnak ilyen alapvető iránya a nyelvtörténeti kutatás. De Te nem az öncélú, hanem a termékeny, a szellem, a kultúra fejlődését a nyelv tényein keresztül vizsgáló hisztorizmus híve voltál. A legapróbb részletekig ismerted a magyar nyelv multját az Árpád-kori nyelvemlékek szórványaitól nyelvünk legújabb költői és prózai klasszikusaiig s mindennek háttérében bámulatosan átfogó elmédnek az összehasonlító módszer számára rendelkezésére állott az európai és ázsiai nyelvek egész légiójának anyaga és fejlődése. Nagyszerű kombináló képzeleted a nyelvi változások mögött mindig meg tudta pillantani a művelődési mozzanatokat s igazoltan rekonstruálta a magyar őskultúra képét és fejlődését. A magyarságnak Tőled újraserkesztett őstörténete egyben nemzeti öntudatunknak messze multba való kimunkálásává szélesedett. Te adtad a magyar nyelvtudománynak a legszebb példát arra, hogyan siethet a nyelvtudomány a történettudomány segítségére éppen a legnehezebb őstörténeti kérdések megoldásában, ahol az emlékek hiánya miatt a pusztán történelmi kutatás csődöt mond. *Magyar történeti nyelvtanod*, mely — fájdalom — csak egyetemi előadásaidban van megrögzítve, élted főművének készült. Végleges kidolgozásában a *Mors Imperator* megakadályozott; de ha ez az iránytszabó klasszikus műved torzóban maradt is ránk, a magyar nyelvtudománynak felbecsülhetetlen értékű öröksége.

Nyelvtörténeti munkásságodnak, melyben a történeti és a szisztematikus szempontokat oly szerencsésen egyesítetted, legmonumentálisabb alkotása a *Magyar Etymológiai Szótár*, amelyet rokonlelkű tudós társaddal, Melich Jánossal, a tudományos együttműködés, a szellemi synbiosis remek példájaként együtt írtál. Ez a nagyszabású mű a maga hatalmas arányaival és a legkisebb részletekbe ható elemzésével a magyar tudományosságunk minden időkre egyik legnagyobb nemzetközi büszkesége. Szóelemzéseidben bámulattal érezzük, hogyan tudtál egy-egy szó mikroszkopikus elemzése alapján a nagy nyelvi és művelődési összefüggések és távlatok makroszkópiájába átlendülni; miképp tudta a Te egyetemes lelked meglátni egy-egy szó kis világában a népek lelkének titokzatosan bontakozó

erőit, a nemzetek és kultúrájuk sohasem sejtett találkozásait. A szavak jelentésárnyalatának legkisebb változásában a kultúra egészének átalakulását pillantottad meg. Leibnizi szellemed igazolta a nyelvtudomány terén is a metafizikai gondolatot: *Tota in minimis existit natura*. A magyar és rokonnyelvi szavak elemzése alapján, amelyet alapvető tanulmányod: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* nyitott meg, a honfoglalás előtti magyarság legjelentősebb nyelvi és művelődési érintkezéseinek ködös kérdésére egészen új világot vetettél: az őshaza és az ősmagyar vándorút világos történeti látását Neked köszönhetjük.

Minderre a nagy kezdeményező, eredeti kutatásra a helyes kérdéseket mintegy megérző s aztán mind világosabban látó titokzatos ösztönöd: mély problémaérzéked képesített. Lényeglátó szellemedben a legkisebb jelenség is a kérdések egész seregét indította meg. Ezt a szellemi problémaalátást csillogó szemeid fizikailag is tükrözték: okos szemeid fényében mindig valami csodálkozás rezgett, a platonai *thaumazein*, amely a görög böles szerint minden tudományos gondolkodás eredő forrása. A Te kivételesen érdekes szemeid mindent belső szemléletességgel, nem elvontan, hanem plasztikusan láttak: Nálad *látni* és *tudni* egyet jelentett a görög *oida* értelmében. Lényedben a hűvös logikai gondolatmenet volt az uralkodó: első pillanatra hideg, klasszikus típusú gondolkodóként állottál előttünk, de azért nem hiányzott Belőled a belső hév és a sugalmazó erő, a személyes melegség és közvetlen inspiráció, sőt sokszor a magával ragadó nemes pátosz sem. Örökös szellemi mozgékonyágban éltél, elméd gyorsan cikázott, termékeny gondolataid rajban röpültek, de rendszeres eszed mindig megfogta s logikai fonálra fűzte őket. A fegyelmezett gondolkodásnak mintaképeként ragyogtál előttünk.

Nagy nevelő voltál: személyiségedből rendkívüli sugalmazó erő áradt ki. A magyar nyelvészek nemzedékeit nevelted hatalmas tudásoddal, tanítványaidnak gondolatfájást okozó problémaérzékeddel, előadásmódod franciás eleganciájával, a tanítványaidtól közvetlenül megérzett szeretetteddel és odaadásoddal. Személyes kérdésekben is mindig tárgyyszerű gondolkodásod, feltétlen igazságérzésed, társas lelki finomságod, egész lényed önzetlen mivolta, személyiséged lebilincselő kedvessége az oka annak, hogy csak barátaid voltak és soha ellenségeid: mindenki mélyen tisztelt és őszintén szeretett.

S most, kedves társunk és szeretett barátunk, Gombocz Zoltán, elindulsz örök utadra. Összeszorul a szívünk, ha arra gondolunk, hogy nem nézhetünk többé ragyogó szemeidbe; nem élvezzük többé mindig böles szavad halk fonetikáját; nem szoríthatjuk meg többé

szerető baráti kezedet ; nem hallhatjuk ezentúl mélyenjáró s fölényes szellemű előadásaidat. Kiegyensúlyozott lelkű, harmonikus ember voltál, sőt viszonylag boldog ember voltál. Boldog, mert a Gondviselés megadta Neked, hogy ifjú korodtól kezdve teljesen szabadon bontakoztathattad ki saját szerű szellemi erőidet : mindig azzal foglalkozhattál, amire a gondolkodás szenvedélye, a tudomány Erosa hajtotta lelkedet. Mindig összhang uralkodott belső szellemi hajlamaid és külső munkaköröd között. Most a szellemi munkának ez a boldogsága és étosza lényeddel eltűnik. De csak látszólag, mert tevékenységed eredményeiben tovább él közöttünk. A nap csak földi szemeink előtt hanyatlik le este a sötétségbe, igazában nem áldozik le soha, hanem tovább ragyog. Te is így tündökölsz tovább a magyar tudomány egén. Isten Veled!

Kornis Gyula.

Shakespeare ma.

— Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságának 1935. április 28-i előadásán. —

Kisfaludy-Társaságunk Shakespeare-bizottsága már oly régen nem adott életjelt, hogy nem lehetne csodálni, ha fennállása időközben feledésbe is ment volna.

Emlékeztetnem kell arra a lelkesedésre és érdeklődésre, melyet bizottságunk működése annak megindulásakor, e század első éveiben keltett. Arra a rengeteg közönségre, melyet első Shakespeare-matinénk gyűjtött össze, még a Nemzeti Múzeum termeiben, arra a készségre, amellyel legjelesebb íróink és színpadi művészeink ezekben az előadásokban részt vettek. Emlékeztetnem kell a *Shakespeare-tár* című folyóiratra, melyet több éven át gazdag és változatos tartalommal fenntartani tudtunk s az új magyar Shakespeare-kiadásra, melyet, a Kisfaludy-Társaság több mint félszázados hagyományát követve, megindítottunk.

A visszaemlékezés arra a nagy és szép felbuzdulásra a jelen viszonyok között valóban lehangoló. A *Shakespeare-tár* és az új Shakespeare-kiadás megszüntetésére főleg az anyagi szegénység kényszerített ; de hogy felolvasó- és szavaló-előadásainkat is kénytelenek voltunk oly hosszú időn át szüneteltetni, abban nem csak mi vagyunk hibásak, annak oka a közönség érdeklődésének csökkenése is, amely annál inkább megállapítható, miután legújabbban a Nemzeti Színház Shakespeare-előadásainak vonzóereje is erősen megcsökkent. Büszkeségünkre szolgálhat, hogy a világháború kellő közepén, amikor

Angolországgal is harcban állottunk, az angol szellemóriás halálának 300-ik évfordulóját megünnepeltük és ugyanakkor nekem, mint a bizottság elnökének szerencsém volt a Deutsche Shakespeare-Gesellschaft nagygyűlésén is képviselni a magyar Shakespeare-kultusz munkásait.

Némi magyarázatul és mentségül szolgálhat az, hogy hasonló jelenségeket másutt is észlelhetünk, hogy az a rettentő dúlás, melyet a világháború és annak fejleményei a népek lelki és szellemi életében is gyakoroltak, szükségkép kihatással volt a közízlésre és a szórakozás iránti szellemi igényekre is.

A német Shakespeare-Társaság, mely 70 év óta fejt ki valóban tiszteletreméltó működést, a maga évkönyveiben újabban szintén a Shakespeare-előadások számának hanyatlásáról kénytelen számot adni. Igaz, hogy az a hanyatlás, mely 1924 óta mutatkozik, még a legrosszabb évben is 1034 Shakespeare-előadást mutat fel 180 helyen ; de az előző évekhez képest az körülbelül 20% csökkenést jelent. Ebben némi része van annak az erős nacionalista áramlatnak is, mely a német nemzetet újabban megragadta s az idegen irodalmi termékek színrehozatalát is némileg visszaszorította. Mondhatjuk azonban, hogy a mélyen gyökerező német Shakespeare-kultusznak ez sem válhatott nagy hátrányára, mert pl. a berlini állami drámai színház tavalyi évadját *Julius Caesar*al kezdte meg s tervbe vette 2—3 év alatt Shakespeare összes színműveinek előadását. A müncheni állami színház Shakespeare összes királydrámáinak előadására készül. Németországban az ifjúsági és műkedvelői színházak is erősen felkarolják Shakespeare-t.

Legfeltűnőbb jelenség e téren a Shakespeare-kultusz hirtelen lendülete a franciáknál. A párizsi Théâtre Français-nak tavaly legnagyobb bevétele a *Coriolanus* előadásából volt ; de ennek a darabnak furcsa volt a sorsa : politikai vonatkozásai oly viharos tüntetéseket keltettek föl a közönségben, hogy a darab előadását végül meg kellett tiltani ; annál jobban kapkodták aztán Shakespeare e drámájának könyvkiadását. *III. Richard* is több száz előadást ért el Párizsban ; a franciák azonban néha sajtóságon bánnak el Shakespeare-rel : *Troilus és Cressida* című darabját például az Offenbach *Szép Helénájá*-ból vett részletekkel cifrázzák fel.

Különös dolgokat tapasztalunk újabban Shakespeare hazájában, Angolországban is. Ott tudvalevőleg Shakespeare emlékére szülőhelyén Stratfordban 1933-ban egy nagy nemzeti színházat avattak fel ; ebben a színházban azonban egyelőre Shakespeare színműveit nem adják elő ; Londonban is a Shakespeare-előadások úgy-

szólván csak a munkásnegyedek színházaiban honosak ; az előkelőbb színházak legföljebb mint felszerelési látványosságot, mint revue-t kezelik *Julius Caesart*. A Regent Park-ban a *Szentivánéji álmot* szabadtéri előadaskép játszották. Reinhardt ugyanezt megkísérlette Oxfordban is és ugyanő a Shakespeare bájos tündérdarabját eljátszatta a flórenci Giardino Boboliban is. Míg Angliában a színház inkább elhanyagolja Shakespeare-t, újabban maga az angol kormány igyekszik a nagy költő néhány darabját filmre alkalmazva az iskolai oktatás céljaira használni fel. A Shakespeare filmre való átvitelére irányuló törekvés feltalálható Amerikában is, azonban az mindig szűk korlátok között fog mozogni, mert a Shakespeare eredeti szövege filmre nem alkalmazható.

Stockholmban legújabbán egy genialis színész, Gösta Ekman, rendkívüli hatást ér el Hamlet-alakításával. Velencében nagy sikere volt a Doge-palota udvarában három összefüggő színpadon eljátszott *Othellónak*. Túlságos szabadságot engedtek meg maguknak a Shakespeare-előadók Tokióban és Moszkvában ; Tokióban a *Szentivánéji álmot* tulajdonképpen mint 23 színbe osztott erotikus balettet hozták színre ; Moszkvában pedig a szovjet-uralom *Romeo és Juliát* úgy alakította át, hogy az a vagyonos osztályok elleni harc színében tűnjék fel.

Shakespeare géniusza tehát ma áligha lehet mindazzal megelégedve, amit az ő neve alatt színrehoznak ; azonban dicsőségére szolgál, hogy e közben az ő alkotásai a maguk hódító útját mindig tovább és tovább terjesztik ki. *Hamletet* újabban litván nyelven előadják Kownóban, Sinfropolban pedig tatár nyelven. A japán irodalomban már régebben meghonosodott, de most már Shakespeare-t lefordították délafrikai hottentotta nyelvre és keletafrikai néger nyelvre is ; Kelet-Indiában pedig 14-féle ott dívó nyelvre fordították le a nagy britt költő egyes műveit ; a svájci Engadinban latin nyelvű Shakespeare-fordítás is keletkezett.

És fejlődik, gazdagodik a Shakespeare-irodalom is ; az angol Shakespeare-társaság a Goethe-évet arra használta fel, hogy Goethe és Shakespeare vonatkozásait behatóbban feldolgozza ; legújabbán pedig az Erzsébet-kori kiadványokat facsimiléekben bocsátja közre.

A Shakespeare-problémák tovább is nyugtalanítják az írókat ; a Bacon szerzőségének elmélete ma már kevés hívőre talál, de legújabbán felmerült az a kalandos hypothesis, hogy Shakespeare műveinek igazi szerzője az ő kortársa, Oxford gróf volna.

A legtöbb probléma a Shakespeare darabjainak színrehozatala körül merül fel ; e téren a technikai fejlődés és a színpadi gyakorlat

mindig új meg új lehetőségeket is hoz elő. Már a filmszínházak versenye is arra indítja a játékszint, hogy mennél szélesebbre terjessze ki a színpadi megjelenítés lehetőségeit. E törekvéssel találkozunk az a jogosult igyekezet, hogy Shakespeare műveit a közönség ne csonkán, hanem mennél teljesebben ismerje meg. A színpadi térbeosztás, a forgószínpadok szerkezete, a mesés gyorsasággal változó fényhatások ma valóban sokkal könnyebbé teszik a Shakespeare-drámák mennél teljesebb színrehozatalát, mint a múltban. Ezért hisszük, hogy még a jövő is fog hozni Shakespeare színpadi megjelenítésének terén nemcsak különbségeket és képtelenségeket, hanem életrevaló és irodalmilag is jogosult vívmányokat és fejlődést.

Melegen üdvözölve azt a tisztelt közönséget, amely a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságának hívását ezúttal is követte, átadom a szót mai előadóinknak.

Berzeviczy Albert.

IRODALOM.

Európa sorsdöntő órái.

Reale Accademia d'Italia. Fondazione Alessandro Volta. *Atti dei Convegni. 2. Convegno di Scienze Morali e Storiche. 14—20 novembre 1932. XI.* Tema: L'Europa. Vol. I. Atti Preliminari. Processi Verbali. Vol. II. Allegati. Roma, Reale Accademia d'Italia.

A leggazdagabb akadémia, a Mussolini kormánya által életre hívott Reale Accademia d'Italia, melynek tagjai az excellenciás címen kívül évi 36 ezer líra javadalmazást is élveznek, egyéb, kisebb alapítványa mellett rendelkezik egy hatalmas, Volta nevét viselő alapítvánnyal, melynek kamataiból 1931 óta évenként nemzetközi értekezletre, *convegno*-ra hívják egy-egy szakma legnevesebb képviselőit, hogy ott megvitassák a kor egy-egy fontos problémáját. Az első ily értekezlet a fizikának volt szentelve, a másodiknak, az 1932-esnek, témája *Európa* volt. Ennek a naplóját kapjuk most abban a hatalmas két kötetben, melynek címét főntebb adtam és melyről, noha az ülészéssel annak idején röviden a napisajtó is foglalkozott, nem lesz felesleges e helyütt bővebben is megemlékezni.

Mindenek előtt följegyezzük, hogy az európai országok közül nem voltak képviselve Oroszország, Norvégia, Belgium és Litvánia. A többi ország közül természetesen legnagyobb számmal, 42 taggal, szerepel Olaszország; Franciaország 13-at küldött, Németország 10-et, a többi állam 1—5 tagot. Magyarországból négyen voltak meghíva, kik közül azonban gr. Klebelsberg kimentette elmaradását, úgyhogy minket gróf Apponyi Albert, Berzeviczy Albert és a nemzetgazdaság egyik európai híru szakembere, Hantos Elemér képviselt. (Cseh-Szlovákiából és Romániából is hárman jelentek meg, Jugoszláviából ketten.)

Ami a minket első sorban érdeklő magyar küldöttek szereplését illeti, gróf Apponyi Albert egy rövid megjegyzésen kívül, melyet az egyik felolvasó szavaira tett, csak mintegy tízperces beszédet mondott, melyben hatásosan rámutatott a Népszövetség egyik leg-súlyosabb mulasztására: arra, hogy a lefegyverzés kérdésében semmi

eredményt sem tudott elérni. Ezenkívül két ízben szerepelt az értekezleten: az egyik ülésnapon az elnöki széket foglalta el, a tanácskozások befejeztével pedig az idegen delegátusok felkérésére ő mondott köszönetet a vendéglátó olasz akadémiaának. Berzeviczy Albert mintegy félórás, kitűnő olaszszággal megírt és elmondott beszédben szólt hozzá a tanácskozások voltaképpen tárgyához: ahhoz, hogy az Európát most felzaklató mindennemű válság ellenére is bízhatunk-e a gyógyulásban, vagy el kell-e fogadnunk az *«Untergang des Westens»*-t emlegető, Spengler-féle szomorú jóslatot. Ám midőn e részben ékes kifejezést adott szilárd optimizmusának, nem mulasztotta el rámutatni a mai gyászos európai helyzet egyik főokára, a békeszerződések ama rendelkezéseire, melyek azzal az ürüggyel, hogy Ausztria-Magyarországon többféle nemzetiség él, oly államok közt darabolták el területét, ahol nemesak szintén több a nemzetiség, hanem ahol most a «kisebbségeket» gazdaságilag és kulturális téren egyformán elnyomják. Ez a bölcs mérséklettel, de mégis erélyes határozottsággal elmondott szónoklat, mint annakidején az olasz sajtó egyhangúlag megállapította, mély hatást tett a hallgatóságra; nem is akadt az utódállamok küldöttjei közt senki, aki perbe mert volna szállni Berzeviczy magas színvonalú fejtegetéseivel.

Nagyon jelentős eseménye volt az értekezletnek Hantos Elemér beszéde is, aki addig is, amíg a területi kérdések rendeztetnek, gazdasági téren reméli létrehozhatni az európai egységet. Kereskedelem-politikai, közlekedéspolitikai, termelőpolitikai és pénzügyi nemzeti megállapodásokra gondol, és ezek mindegyikének igen tüzetesen vázolta körvonalait. Abban a nagybecsű jelentésben, melyben az értekezlet főtitkára, Orestano akadémikus, összefoglalta a tanácskozások eredményeit, több ízben is hivatkozott Hantos kiváló munkájára: az egyetlenre, mondotta, amely az európai népek együttműködésére nézve valóban konkrét javaslatokat tartalmazott.

Sajnos, a békeszerződések égbekiáltó igazságtalanságairól, mint az európai válság egyik főokáról, Berzeviczyn kívül nem igen beszéltek. Örvendetes kivételként kell megemlítenünk Francesco Coppolat, aki az olasz kormány küldöttjeként számos diplomáciai értekezleten vett részt és a Népszövetségben is sűrűn képviseli hazáját. Abból, amit ez alkalommal Wilsonnak a békekötések körüli szerepéről mondott, hadd idézzem ezeket a fulmináns szavakat: «És a történelem egyik legtragikusabb látványa volt szemlélni ezt a már a téboly küszöbén álló embert, akit ugyan megcáfolt saját népe, de aki akkor fel volt vértézve egy rettentő doktrinér naivitással, melyben senki sem hitt ugyan, de melynek senki sem mert nyíltan ellentmondani,

és egy rémes demagóg hatalommal, mely előtt azok is, akik azt ráruházták, kénytelenek voltak reszketni: mondom, tragikus látvány volt nézni ezt az embert, amint maniakus ítélőbíróként ott ül székén, mitse tudva *a föld legnemesebb népeinek* sorsáról, melyeket vérbe borított, végkép kimerített a saját hősiségük». S ez idézethez hozzá kell tenünk, hogy Coppola valóban látta Párizsban ezt a «maniakust», minthogy ő is egyik tagja volt az olasz békedelegációnak.

A békeszerződésekről, mint a mai felfordulás egyik okáról, megemlékezett közvetve a francia gróf Fontenay is, akire, mint Franciaország budapesti követére, még jól emlékezhetünk. Ő itt mint a «Nemzetközi Diplomáciai Akadémia» elnöke szólt és ennek tárgyalásaiból hozta fel azt az adatot, hogy Európának az 1914 előtti 26 vámterületi egysége helyett ma 35 ilyen egysége van és a vámhatárvonalak 8000 kilométerrel szaporodtak. Ennek tulajdonítható, hogy míg a világ termelése 16—18 százalékkal nőtt, Európáé csak 4—5 százalékkal. Európa elaprózása annyi kis államba — idézte egy francia nemzetgazda könyvéből — igen komoly akadály a életszínvonal emelkedésének.

Közelebbről érdekelhet bennünket dr. Medinger Vilmos beszéde is, aki a csehországi német kisebbség vezére és aki ez alkalommal is igen meggyőző érvekkel támogatta azt a gyakran hangoztatott álláspontját, hogy az európai népek együttműködésének biztos alapja csak a nemzetiségi kisebbségek kielégítése lehet. Medinger, éppúgy mint az ugyanazon ügyben felszólalt Danev bolgár delegátus, egyelőre megelégednének azzal, hogy az illető kormányok tartsák tiszteletben a nemzetiségi kisebbségeknek a békeszerződésekbe foglalt jogait. Abba a helyzetbe kell juttatni a kisebbségeket, — mondják — hogy megőrizvén ugyan lojalitásukat az állam irányában, melybe besoroztattak, maradjanak hívek nemzeti kultúrájukhoz is. Ezekhez a fejtegetésekhez bölcsen fűzte hozzá Orestano, hogy ez az aggasztó probléma, mely hosszadalmas, ismeretlen veszélyekkel terhes, csak egy pacifikált Európában lesz megoldható, olyan Európában, ahol a politikai határnak más lesz a szerepe, mint ma.

Az államok elaprózása ellen különös módon harcolt a német hitlerizmus egyik vezéralakja, Rosenberg Adolf. Szerinte Európában csak négy nemzet van hivatva uralkodásra: az olasz, a francia, az angol és a német. A kisebb nemzetek ezek egyikének vagy másikának lennének csatlósai. Ennek a négy nacionalizmusnak együttműködéséből támadhatna szerinte az európai egység. Rosenberg mindjárt meg is jelöli azt az irányt, melyben Németországnak elő kell nyomulnia: *«nach Osten und Nordosten»*, mondja, ezzel csak

megerősítve azt, amit Németország külügyi politikájáról elég sok forrásból hallottunk és egyes újabbkeletű német térképeken is láthattunk.

Nem érdektelen Weyr cseh delegátus beszéde sem, aki rettenetesen lelkesedik a Népszövetségért, melyről aztán Coppola nyíltan kimondja, hogy egyik főoka Európa mai gyöngeségének és melyről egyik nemes barátunk, Bodrero is megállapítja, hogy igen nagyra növelte egyes újsütetű nemzetek szarvát.

Az értekezet számos egyéb tárggyal is foglalkozott, melyek vagy nem fontosak ránk nézve (pl. a gyarmatok kérdésével, Európának a muzulmán világhoz való viszonyával stb.), vagy pedig annyira szigorúan szakszerűek, hogy e helyen meg nem vitathatók (pl. az egységes európai magán- és kereskedelmi jog problémája). Általánosabb érdekű fejtegetések voltak azok, melyek éppen az értekezet tárgyának korlátozottságára vonatkoztak. Többen is hangoztatták, hogy rég elmúlt az az idő, amikor csak a mi kis világrészünk szempontjából nézhetjük akár a kulturális, akár a gazdasági életet. Egyrészt néhány nagy államnak Európán kívüli birtokállománya szinte fontosabb, mint európai területe, hisz elsősorban Anglia, de jórésben Franciaország is a többi világrésszel vannak a legszorosabb kapcsolatban; másrészt nem szabad elfelednünk, hogy a nemzetek közti érintkezés új eszközei (telefon, rádió stb.) és a nemzetközi forgalomnak repülőgépekkel való ellátása, a tengeri hajózásnak egyre gyorsabbá tétele egészen más állapotokat teremtettek, mint ezelőtt akár csak ötven évvel is voltak. Különben is, ma már hiába létesülne akár egész Európára kiterjedő vámvédelmi szerződés: a japán ipar pl. olyan hatalmas arányokban fejlődik, hogy ha Anglia ki akarná szorítani akár csak Indiából is, ahol a textilpiacon ma már szinte dominálnak a japánok, ezek könnyen visszalóhatnének azzal, hogy nem vesznek Indiában gyapotot, ami az ottani mezőgazdaságra szinte halálos csapás volna. Keletnek egyébként is nagyon megduzzadt az önérzete, amiben szintén a világháború a bűnös; színes csapatokkal gyilkoltatva a fehéreket, ad oculos demonstrálták nekik, hogy a fehér faj népeit is ki lehet irtani. De nemcsak haderejük, iparuk és kereskedelmük emancipálódik lassan-lassan Európa alól; az indiai műveltség egyik legkiválóbb ismerője, Giuseppe Tucci akadémikus rámutatott arra, hogy Anglia e birtokán az irodalom is valósággal nacionalizálódik és mind több eredeti és új nyomon járó könyv jelenik meg, főleg urdu nyelven.

Mindent összevéve, nem igen lehet remélni, hogy a római értekezetnek valamely kézzelfogható eredményei lehetnének. Ezt

egyébiránt az értekezletek egybehívói sem várták, s ezért nem került sor határozatok hozatalára sem. A kezdeményezés mindazonáltal nemes célokat szolgált; lehet, hogy egy-egy ott elvetett mag talán mégis ki fog csírázni; és ha nem is, mindig örülni kell annak, ha különféle nemzetek kiváló férfiai összeülnek ily eszmecserére és a magán érintkezés útján is előmozdítják nemzetök egymáshoz való közeledtét. Ezért mély elismeréssel köszöntjük az olasz királyi akadémiát az értekező egybehívásáért és lefolyásának e tüzetes ismertetéseért, valamint épp oly meleg elismeréssel adózunk azoknak, akik Magyarországot ott is méltóan képviselték.

Radó Antal.

Szovjet álmok és valóságok.

Siklóssy Pál könyve. — Révai-kiadás.

Szovjet-Oroszországról ellentétes tudósításokat olvashatni hírlapokban és útleírásokban. Valóban nehéz rajtok eligazodni, kivált ha meggondoljuk, mily könnyű a külföldieket Potemkin-falvakkal elkápráztatni s hányféle oka lehet egy-egy hivatalosabb utazónak véleménye kiszínezésére. Siklóssy Pál egy túrista-társasággal fordult meg Oroszországban; nem volt hát módja mélyebb bepillantásokra, csak a felületet láthatta, mintegy a vasúti kocsi ablakából; de viszont ilyen utazó-társaság elől nem függönyöznek el sokat abból, amit láthatnak. Siklóssy csak arról ír, amit tulajdon szemével látott; történelmi vagy néprajzi előtanulmányt nem szerzett és nem ad alapul, pusztán benyomásait írja le, de van egy pár áruló kérdése az idegenek kalauzaihoz, melyek akkor sem maradnak felelet nélkül, ha nem kapunk rá választ.

Érdekesen írja le mindjárt a Harte Klasse úti módját, ahol az utas maga visz magának derékaljat és vánkost; a megérkezést Moszkvába, az auto-car útját be a városba; rossz kövezet, földszintes házak, boltok sehol, rosszul öltözött emberek, vászon fürdőcipőkben. Felháborodott tömeg egy nő körül, aki egy kóbor kutyanak ad egy falat kenyeret. Körséta a városban, autón. A vezető darálja: Moszkva a legszebb város... Lassanjáró, zsúfolt villamosok; a város új részében óriás munkásházak, elhanyagoltan, rossz építkezés, az építők «rászedtek bennünket», üresen álló autó-gyár, «kitűnő kocsikat fognak itt gyártani», — óragyár, az sem dolgozik; félig lerombolt templom körül sírva térdeplő emberek... A vezető nem hallja a kérdéseket, darálja a leckét tovább. Különösen érdekes a diák-otthon leírása. Többnyire házasok. A diák és a diáklány fejenként 150 rubelt

kap havonként, ebből jól megélnek ; a házasság csak beiratkozás ; lakásuk ingyen van, az otthonban. A berendezés szegény, a szekrények üresek ; sok a gyerek. Panaszt nem hallani sehol, semmire. De később egy diák elmondja, hogy a fizetésért tanítaniok kell a gyengébb diákokat ; aztán meg munkára is kirendelik őket ; az orvosokat járványos vidékekre, a technikusokat Szibériába, telefont szerelni. A házasságot általában amilyen könnyű megkötni, olyan könnyű felbontani is: egyszerűen kiiratkoznak. A lakás és a bútor az asszonyé marad ; ez többnyire ott tartja a férfit.

Az útleírás Moszkvából a Fekete-tenger felé vezet. Olvashatunk színielőadásról, mely a közöshadsereget gúnyolja ; nyílt színen kristélyezik a katonákat s egyik díszlet tíz „mellékhelyiséget” ábrázol. Odesszában még szabadon garázdálkodó gyermek-csordákat látni. Hanem a filmek azt mutatják, mint nevelik fel az ilyen születlen gyermekeket, s mint boldogulnak az életben.

Útleírásról levén szó, csak azt vázolhattuk, miről beszél az író. Hozzátehetjük, hogy jól lát, igyekszik mélyebbre pillantani, s egy-egy furfangos kérdéssel zavarba hozza a hivatalos magyarázókat. Nem egyszer könnycseppet fakaszt olyanok szemében, akik elégedetten kezdenek beszélni helyzetükről, s a régi világ emlékei ellágyítják őket. Különösen szép annak az ottszakadt magyarnak a leírása, aki egy hazatért barátja leveléből olvassa, milyen olcsó nálunk a munka, míg ahhoz a sorhoz ér, hogy befőznek, s akkor elképzeli, amint kimennek a maguk kis telkére, a maguk pár fájához, amelyről szabad gyümölcsöt szedniök, hazaviszik s befőzve elteszik, hogy félév múlva vegyék elő. «És mindez annyit tesz, mint „befőzni”!»

A könyv megfelel címének : sokszor rávilágít a szovjet-álmok és megvalósulásaik közti különbségre. Jól van írva, elevenen és színesen, úgy hogy érdekes olvasmány.

V. G.

Irodalomtörténeti dolgozatok.

Irodalomtörténeti dolgozatok. Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. Budapest, 1934. 8-r. 292 l.

Szép szokás volt a béke boldog éveiben, hogy kiváló tudósok és nagy oktatók élete emlékezetesebb fordulójának ünnepén jelesebb tanítványaik mintegy díszmenetben vonultak el mesterük előtt, bemutatni, hogyan viselik a tőle kapott fegyvereket. Valóban kedves «emlékei» voltak egy-egy ilyen pályának ezek az «emlékkönyvek», melyekben kedvesebb tanítványaik dolgozatai tettek tanúságot

sugalmazó példaadásuknak s a szellemi munka folytonosságába kapcsolódó tevékenységüknek eredményes voltáról.

Az összeomlás után elkövetkezett anyagi nyomorúság megehezítette a tiszteletadásnak ezt a kedves módját. Újraéledését örömmel üdvözöljük napjainknak egypár kezdeményében, köztük abban az emlékkönyvben, melyet Császár Elemérnek nyújtott Gálos Rezső szerkesztésében s őszinte nagyrabecsüléstől sugallt bevezető szavaival életének 60., tudós pályájának 40. évfordulója alkalmából a budapesti egyetemről az utóbbi 10 esztendőben kikerült tanítványainak egy kis csoportja.

A könyv változatos tartalma összhangban van Császár Elemér tudós munkájának sokoldalúságával. Az adatközléstől az irodalom-bölcseleti elmélkedésig, a forráskutatástól a magasabb szempontú összehasonlító irodalomtörténetig váltakoznak célkitűzésükben a könyv dolgozatai. A jószándékú ifjú szerzők dolgozatainak inkább ismertetése, mint bírálata látszik ugyan a dolog természete szerint indokoltnak, de nem indokolatlan itt-ott a jóindulatú figyelmeztetés vagy hiba-megjelölés sem.

A dolgozatok szerzőik nevének betűrendjében következnek egymásra. Bánrévy György *Fáy András Béltéky-háza és August Lafontaine regényei* kapcsolatát vizsgálja kissé körülményeskedő, módszerét nagyon magyarázgató tárgyalásmóddal. Az eredmény, amelyre jut: «Fáy regénye szerkezetét Lafontaine-től tanulta, kölcsönzött tőle részleteket és tárgyi indítékokat is, de műve szellemi tartalmát, centrális eszmekörét, jellegzetes alakjait és életszerűségét, tehát a költői mű belső értékeit tekintve, a magyar regényíró önálló alkotása».

Belohorszky Ferenc *Bessenyei római története* címmel Bessenyeinek egy kéziratban maradt, majdnem 1300 lapra terjedő művét (*Rómának viselt dolgai*) ismerteti, mely eddig jóformán ismeretlen volt irodalomtörténetíróink előtt, pedig élénk fényt vet nemcsak Bessenyei és kora történeti felfogására, hanem főként Bessenyei munkájára, kidolgozási módjára. Forrásait Millot a bbé posthumus munkájában s Rollin történelmi művében jelöli meg.

Berczik Árpád *Szigligeti dramaturgiáját* méltatja s megjelöli forrásait, míg Bory István XVIII. századi közművelődésünknek egyik legjelentősebb tényezőjét, *A Ráday-könyvtárt*, ismerteti. Ember Gyula *Arany társadalomszemléletének* gyökereit keresi. Arany lelkének talán legjellemzőbb vonásából, az egységre, összhangra való törekvésből származtatja, hogy kezdettől fogva olyan erősen foglalkoztatta Aranyt mint embert és költőt egyaránt a társadalmi és nemzeti egység eszménye. A társadalmi kiegyenlítődéés nagy feladatát

eleinte a nagy népi tömegek fölemelésének útján tartotta megvalósítandónak. Később jóval szélesebb körű, mélyebbre hatoló s egy árnyalattal sötétebb színezetű lett társadalomszemlélete. Keserűséggel látta a társadalomnak egymástól mereven elvált osztályokra való tagozódását, a hajdani szolidaritás felbomlását osztályok és egyének közt, a kölcsönös segítség eszméjének, a krisztusi felebaráti szeretet elvének veszendőbe menetelét, egymás kíméletlen letiprásává fajulását. A civilizáció tehát felfogása szerint helytelen utakra vezetett. Ennyiben pesszimista Arany társadalomszemlélete.

Gálos Rezső, aki úgy állt be az ifjú munkatársak közé, mint a lelkes idősebb él-lovas az ifjak lovaglásába, *Amade László Olaszországban* címmel a költő életének egy érdekes fejezetét írja meg alaposan, gondosan. Haraszthy Gyula *Kemény Zsigmond irodalomszemlélete* címmel Keményt az irodalomtudóst méltatja, aki nemcsak a közérdeklődésben, hanem a tudományban is háttérbe szorult a művész mögött. Mélyrehatóan kutatja Kemény irodalombölcseletének eredetét, fejlődését és jelentőségét s megállapítja, hogy nála már jelentkeztek a szellemtörténeti irány eszméi, de nem keltettek figyelmet s csak mint szellemi import lettek kapóssá és divatossá.

Kevés új mozzanatot találunk Hegedűs Zoltán dolgozatában, mely *Madách lelki fejlődését* rajzolja, azt, hogyan jutott el Madách a csalódások keserű érzéséből, pesszimizmusából «megalkuvás árán» *Az ember tragédiájának* megbékélt befejezéséig. Mindjárt az elején egy banális hasonlat hökkent meg: «A filozófia olyan, mint a légtorna — a való világ felett űzzük, ahonnan igen könnyű a lezuhanás». Inkább az effajta meghatározás olyan légtorna-féle.

Révai Miklós buzgólkodása Győr városát egyidőre a magyar irodalmi élet egyik fontos pontjává tette. A tervezett tudós társaság tagjai közé Révai hét Győrött élő író-t íróst vett számításba. Ezek munkásságának győri emlékeit állítja össze Jenei Ferenc dolgozata: *Irodalmi élet Győrött a XVIII. század végén*.

A dolgozatok többségének higgadt és tárgyilagos hangjától némileg eltér Kenyeres Imréné. *Népszínmű és népiesség* címmel a népszínműnek az eddigőtől eltérő módszerrel eszközöndő vizsgálatát ígéri, azonban ez csak ötlet marad s végeredményben ő is az eddigi chablon szerint, de határozott ellenszenvvel csépeli a népszínművet s jut végül arra az eredményre, hogy a népszínmű «a mult század túlságosan idegen ízlésének legszomorúbb dokumentuma, jó volt arra, hogy az akkor megkezdett tiszta népies törekvés majd egy századot visszamaradjon. Megérett a teljes elfelejtésre és arra, hogy a színpadokról végkép letűnjék». Sohasem rokonszenves, ha ellenséges

álláspontra helyezkedik tárgyával az író s szerzőnk hozzá még igazságtalan is Szigligetivel, a népszínműíróval szemben. Úgy tünteti föl, mintha ő hamis képet akart volna adni a népről. A szerző éppen arról feledkezik meg, amit módszere tengelyeként említett: a kor mozgalmaival együtt kell látni a drámát és színpadot. Szigligeti a kor demokratikus célzata értelmében a népet szembeállította az úri osztállyal, mint derék és jó emberanyagot, mely méltó a felszabadításra. Tárgyi tévedés a szerzőnek az az állítása, hogy Bartay «bukófélben levő színházának megmentése» végett hirdette emlékezetes színmű-pályázatát, mert csak akkor bérelte ki a színházat. Bizonyos határozatlanságot látunk a terminológia használatában, mert hiszen Szigeti *Vén bakancsosa* nem mondható «erősen humoros» darabnak. Szerinte a népszínműi hősök «lobogós nadrág»-ot viselnek. Ilyen nincs. Ha szégyelli nevén nevezni, ne szóljon róla.

A fölvetődő ötlet végiggondolásának ilyenféle hiányát érezzük itt-ott Kozocsa Sándor dolgozatában (*Jegyzetek a kritikáról*) is, de még nagyobb baj, hogy a fogalmakat nem határolja el egymástól, úgy hogy nem egyszer egymásba folynak. A ma derűre-borúra használt «gyökértelen» kifejezést ő igen furcsán alkalmazza, mikor azt írja, hogy a Barlám és Jozafát másolójának jámbor beírása «gyökértelenül hangzott el».

A magyar színi kritika nagy elvi harcainak egy fejezetét nyújtja Magyar Bálint dolgozata (*A francia romantika, Bajza és Henszlmann*), bosszantóan sok sajtóhibával. Major Ervin *Fáy András és a magyar zenetörténet* című dolgozata Fáy sokirányú, értékes munkásságának egy kevésbé ismert oldalára mutat rá. Romhányi Gyula *Teleki László ismeretlen drámatöredéke* címmel közli, hogy a *Kegyenc* kéziratával egy csomóban egy rövid kéziratot drámatöredéket talált, melynek címe *Az áruló*. Az első felvonás scenikai utasításait s egy káplár és három közlegény beszélgetését tartalmazza. Tárgyát a kuruc-korból vette volna s úgy látszik, még a *Kegyenc* írása előtt tervezgette Teleki. Solt Andor *Történeti drámairodalmunk* helyzetét ismerteti *a szabadságharc előtt*. Megállapítja, hogy a negyvenes évek nem hozták meg történeti drámánknak joggal remélt felvirágzását és gondosan vizsgálja ennek a jelenségnek okait. Szabó Richárd *Irodalmi hatások Vargha Gyula költészetén* címmel vizsgálat alá veszi azt az általános megállapítást, hogy Vargha Gyula Arany János tanítványa, s költészetében más jelentékeny hatásokat is megállapít. Első kötetén Heine hatása mellett feltűnő a fiatal Petőfié. Ezután tagadhatatlanul egyre erősebben érzik költészetén Arany János hatása, de lényeges különbségek is vannak köztük. Másodvirágzásának köl-

tői eszközeit mintha műfordítói munkássága érlelte volna ki s főként a parnasszisták hatottak technikájára. Ekkor már túlhalad Arany János hagyományán, művészi öntudatossága új és modern kifejezési eszközök elérésére is sarkallja.

Nagy port vert föl s a jeles készületségű, komoly becsvágyú szerzőnek bizonyára legkevésbé kellemes visszhangot keltette Waldapfel József tanulmánya (*Idézetek a Bánk-bánban*). Ez a visszhang újságírói felületességéből nem egy alkalommal már azt hirdette, hogy az egész *Bánk bán* plágium. Pedig a szerzőtől távol állott nemcsak maga ez a gondolat, hanem ennek még sugalmazása is. Ő a *Bánk bánnak* Császár Elemér által kiadott első kidolgozása néhány jegyzetéből indult ki, amelyekben Katona szépirodalmi alkotásokra vagy írókra utal, mintha azt akarná jelezni, hogy azok a gondolatok vagy fordulatok nem az ő leleményei. Ezeknek a hivatkozásainak a nyomán veti egybe a szerző a Katonától megjelölt írókkal a *Bánk bánt* s az egybevetés eredménye «valóságos és tudatos idézetnek mutat meglepően nagyszámú s részben terjedelmű helyet». Ezeknek az idézeteknek összeállítását már 1931-ben megkezdte a szerző, az Irodalomtörténeti Közleményekben közrebocsátott *Eckartshausen és Katona* című dolgozatában s megállapította, hogy Eckartshausen *Der Prinz und sein Freund* című munkájából ered a *Bánk bán* szövegének mintegy 60 sorra terjedő 10 szentenciózus részlete». Most a legfeltűnőbb Schiller-, Wieland és Veit Weber-idézeteket állítja össze s azokra a tanulságokra mutat rá, amelyekre ezekből az egybevetésekből juthatunk. Sajátságos, hogy a legtöbb idézet Veit Weberből való. Csúpan a *Sagen der Vorzeit*ből mintegy 250 sora van átvéve a *Bánk bán*-nak, tehát a tragédia egész szövegének majdnem tizedrésze, köztük Tiborc mélyen megindító panaszának nagy része. A ma szokatlanak tetsző idézgetés magyarázatául a szerző főként arra hivatkozik, hogy Katonát nem annyira korának irodalma nevelte, mint inkább az iskola és tömérdek olvasmánya. Az akkori iskola tudatos olvasásra és imitációra nevelt. Kijegyeztette s más tárgyi körökben is felhasználhatta az olvasmányok megkapóbb gondolatait és kifejezéseit s figyelmeztette neveltjeit a különféle florilegiumokra. Mindezt az alkotó lángelme iránt érzett legnagyobb tisztelettel írja meg a szerző s megállapítja, hogy «az idézetek legnagyobb része oly tökéletesen belesimul munkája remek egységébe, hogy egyiket-másikat szinte az ő alakjai lelkivilágának legtalálhatóbb kifejezése gyanánt idézgetik tovább». A legnagyobbak, Shakespeare és Arany példájára gondolva úgy érezzük, hogy Katona is csak téglákat vett másoktól, de fenséges építményének remek egésze mégis csak az ő lángeszét hirdeti.

Igazat adunk a szerzőnek, ki vizsgálata végső eredményeül ezt állapítja meg: «Katonai sajátos, egyben-másban talán kezdetleges írói «módszerére» jellemző az idézetek meglepő tömege, de az, amiben páratlan nagyság, ezek által is, a velük való kontraszt által is, csak még élesebb világításba kerül. Az egész alkotás nagyszerűségét ily részletitkok tudata csak annál mélyebben érezhető. A közölt idézet-tömeg megismerése meglepő, de korántsem kiábrándító.»

A komoly tanulmányokra mintegy kedves kihangzásként ifj. Szász Károlynak öt szép költeménye következik, majd *Császár Elemér negyven évi irodalmi munkásságának* Kozocsa Sándortól összeállított jegyzéke zárja be az emlékkönyvet. Harminc önálló munkán kívül több mint ezer kisebb-nagyobb dolgozatot foglal magában ez a jegyzék. Az ilyen munkás, szép élet önmagában is nemesen ösztönző és nevelő példaadás.

BÚVÁR

NÉPSZERŰ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

SZERKESZTI LAMBRECHT KÁLMÁN

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

állattan
ásványtan
csillagászat
embertan
expedíciók
élettan
fajkutatás
fényképezés
fizika
folyóiratszemle
földrajz
földtan
geopolitika
laboratóriumi munka
meteorológia
mezőgazdaság
múzeumi hírek
néprajz
növénytan
orvostudomány
öslénytan
pályázatok
rádió
repülés
statisztika
származástan
technika
tudományos hírek
tudományos rejtvények
tudománytörténelem
tudós-anekdoták
vegytan

Egy évben 1000 oldal, 1000 kép: P 9'60

K Ö N Y V N A P

június 3, 4 és 5-én

JÓKAI MÓR: Az új földesúr

A nagy magyar mesemondó legjelentékenyebb regénye. Teljes kiadás, 264 oldal.

Kötve 2·90 P — — — — — Füzve 2— P

PINTÉR JENŐ: Magyar irodalomtörténete

Teljes képet nyújt irodalmunk multjáról, egyben kimerítő összefoglalását adja a modern magyar irodalomnak. Műmellékletekkel, arcképekkel, kéziratokkal s a legnevezetesebb magyar könyvillusztrátorok műveinek facsimiléivel. Két albumalakú kötet, 719 oldal, füzve — — — — — 12— P

ENDREI ZALÁN: A magyar költészet remekei

A klasszikus magyar költészet egyedülálló antológiája. 424 oldal, egészvászonkötésben — — — — — 2·40 P

A Rákóczi-év alkalmából:

MIKES KELEMEN törökországi levelei

Teljes kiadás, 378 oldal, egészvászonkötésben 2·40 P

KURUC KÖLTÉSNET

A magyar népköltészet legszebb remekei, 286 oldal, egészvászonkötésben — — — — — 2·40 P

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

689. SZÁM.

1935 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1935

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MÁTYÁS KIRALYRÓL. — Berzeviczy Alberttől	1
II. APPONYI VILÁGNÉZETE. (I.) — Kornis Gyulától	8
III. A SAAR-TERÜLET KÉRDÉSE. (II.) — Vinczehidy Ernőtől	34
IV. JEGYZETEK A RACINE-I DRÁMÁRÓL. — Horváth Arpádtól	56
V. AMBRUS ZOLTÁN. (I.) — Csiszár Bélától	80
VI. A BENNET-CSALÁD. (XV.) — Regény. — Austen Jane után, angolból, — Hevesi Sándortól	98
VII. SZEMLE. — 1. <i>Horatius halhatatlansága.</i> — Berzeviczy Alberttől. 2. <i>Daumier.</i> — Farkas Zoltántól	110
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Harsányi Zsolt két új regénye.</i> — (Harsányi Zsolt: <i>Ecce homo.</i> — <i>A tündérkirálynő.</i>) — Kéky Lajostól. 2. <i>Regény Mikes Kelemenről.</i> — (Komáromi János: <i>Zágon felé.</i>) — k-s-tól. 3. <i>Két novellás kötet.</i> — (Dallos Sándor: <i>Mint a kóbor kutyák.</i> — Sárközi György: <i>Szilveszter.</i>) — Haraszthy Gyulától	117

—————

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvvarús is elfogad. Bécsben Szelinski György os. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

TÖRÖK SÁNDOR REGÉNYEI

AZ IDEGEN VÁROS

Propaganda-kiadás, kötve P 3·70

BANKETT A KÉK SZARVASBAN

Fűzve P 3·—

ÉS AZALATT ITTHON...

Fűzve P 4·80

SZEGÉNY EMBERT MÉG AZ ÁG IS HÚZZA

Kötve P 7·—, fűzve P 5·60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A

TÜKÖR

a művelt olvasók folyóirata

**170 munkatárs írja,
30 rajzolóművész illusztrálja,
80 fényképész fotografálja**

Egy évben 1100 oldalon, 1200 képpel, az értékes közlemények ezreit közli, állandó pályázatain ezernyi jutalomdíjat oszt szét és előfizetőit sokféle kedvezményben részesíti.

Egy évre 8 pengő 40 fillér.

Folyószámlatulajdonosaink a havi részlet összegének felemelése nélkül fizethetnek elő folyóiratunkra, a

TÜKÖR-re.

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

690. SZÁM.

1935 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1935

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. RÁKÓCZI FERENC TÖRTÉNETI HIVATÁSA. — Kornis Gyulától	129
II. A NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK MÓDOSÍTÁSA. — Lukács Györgytől	141
III. APPONYI VILÁGNÉZETE. (II.) — Kornis Gyulától	154
IV. ROMÁN TERJESZKEDÉSI TÖREKVÉSEK A TÖRTÉNELEM MEZEJÉN. — Darkó Jenőtől	181
V. AMBRUS ZOLTÁN. (II.) — Csiszár Bélától	201
VI. A BENNET-CSALÁD. (XVI.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	218
VII. SZEMLE. — <i>Gróf Széchenyi István, halálának 75. évfordulója.</i> — Berzeviczy Alberttől	231
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Irodalmunk torzított képe egy pályanyertes munkában.</i> — (Szerb Antal: <i>Magyar irodalomtörténet.</i>) — Hajdú Zoltántól.	
2. <i>Az olasz irodalom és Magyarország.</i> — (Emerico Várady: <i>La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria.</i>) — Révay Józseftől	234

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvvarús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.

BÚVÁR

NÉPSZERŰ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

SZERKESZTI LAMBRECHT KÁLMÁN

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

állattan

ásványtan

csillagászat

embertan

expedíciók

élettan

fajkutatás

fényképezés

fizika

folyóiratszemle

földrajz

földtan

geopolitika

laboratóriumi munka

meteorológia

mezőgazdaság

múzeumi hírek

néprajz

növénytan

orvostudomány

öslénytan

pályázatok

rádió

repülés

statisztika

származástan

technika

tudományos hírek

tudományos rejtvények

tudománytörténelem

tudós-anekdoták

vegytan

Egy évben 1000 oldal, 1000 kép: P 9'60

600 könyvkereskedésben

április 26-án kezdődött
a Franklin-Társulat
tavaszi könyv-vására

A tavaszi vásár részletes könyvjegyzékében, amellyel minden könyvkereskedés készségesen szolgál, bizonyára Ön is talál számos kötetet, melyeket örömmel állít könyvespolcára. Íme, néhány példa:

EMBER ÉS TERMÉSZET

	Régi ár	Új ár
	pengő	
Bühler Sarolta. Az ifjúkor lelki élete. (A pszichikai serdülés elemzése és elmélete) — — — —	5·50	—·90
Curtius E. R. Az új Franciaország irodalmi úttörői	5·—	—·90
Dilthey Vilmos. Élmény és költészet. Három tanulmány — — — — — — — — — —	5·50	—·90
Eckhardt Sándor. A francia forradalom eszméi Magyarországon — — — — — — — — — —	5·—	—·90
Haberlandt Mihály. Néprajz — — — — — — — — — —	4·—	—·90
Nagy József. A mai filozófia főirányai — — — — — —	4·—	—·90
Nagy József. Taine — — — — — — — — — —	3·—	—·90
Oesterreich T. K. Az okkultizmus és a modern világkép — — — — — — — — — —	5·50	—·90
Oesterreich T. K. Korunk világképe — — — — — — — —	3·—	—·90
Rickert Henrik. Kultúrtudomány és természet-tudomány — — — — — — — — — —	3·50	—·90
Weber M. A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme — — — — — — — — — —	3·50	—·90

IFJÚSÁGI IRATOK TÁRA

François Arago. Carnot életrajza — — — — — — — —	1·50	—·40
François Arago. Monge életrajza — — — — — — — —	1·80	—·40
François Arago. Volta és Ampère életrajza — — — —	1·80	—·40
Castilloi Diaz Bernal. Mexico felfedezése és meghódítása — — — — — — — — — —	2·80	—·50
Középkori ázsiai utazók. I. Rubruquis. Marco Polo — — — — — — — — — —	2·40	—·50

...és még 166 nagyértékű kötet, olcsó áron

70-80%-os árleszállítás!

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

691. SZÁM.

1935 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1935

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. II. RAKÓCZI FERENC EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	257
II. II. RAKÓCZI FERENC. — Angyal Dávidtól	265
III. CONCHA POLITIKAJA. — Hegedüs Loránttól	300
IV. APPONYI VILAGNÉZETE. (III.) — Kornis Gyulától	322
V. AMBRUS ZOLTÁN. (III.) — Császár Bélától	343
VI. A BENNET-CSALAD. (XVII.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	357
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Vén gyertyaöntő éneke.</i> — <i>Kisasszony napi rímek.</i> — Rédey Tivadartól	365
VIII. SZEMLE. — 1. <i>Gombocz Zoltán ravatalánál.</i> — Kornis Gyulától. 2. <i>Shakespeare ma.</i> — Berzeviczy Alberttől	367
IX. IRODALOM. — 1. <i>Európa sorsdöntő órái.</i> — (<i>Atti dei Convegni di Voltà.</i> 2. <i>Convegno di Scienze Morali e Storiche.</i>) — Radó Antaltól. 2. <i>Szovjet álmok és valóságok.</i> — (Siklóssy Pál könyve.) — V. G.-tól. 3. <i>Irodalomtörténeti dolgozatok.</i> — (<i>Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára.</i>) — —s-től	374

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Abrai V.